

इति यावज्जीव कर्मनेष्टोक्ता । तथा भगवद्गीतास्त्रापि भग-
वता श्रीवासुदेवेनार्जुन प्रति कर्मशब्देन धर्म एवोपदिष्टः श्रूयते-

कर्मणैव हि ससिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वः पूर्वतरैः कृतम् ॥ इति ।

ननु कथं कर्मणो मोक्षसाधनत्वम् । उच्यते यद्यपि—तत्त्वम-
स्यादिवाक्योत्थ ज्ञान मोक्षस्य साधनम् । ज्ञानादेव तु वैचल्यमि-
त्यादिभिर्मोक्षस्य ज्ञानैकसा यत्त्वं प्रतिपाद्यते तथाऽपि विविदि-
पन्ति यज्ञेन, ज्ञानमुत्पद्यते पुसा क्षयात्पापस्य कर्मणः, अवित्रया
मृत्यु तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते, इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्मोक्षसाधन-
ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य विविदिपानिवन् नत्वाद्द्विविदिपायाश्च चित्तशु-
द्धिनिबन्धनत्वाच्चित्तशुद्धेश्च पापक्षयनिबन्धनत्वात्पापक्ष-
यस्य च कर्मानुष्ठाननिबन्धनत्वान्मोक्षहेतुज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदु-
रितक्षयारूपचित्तशुद्धया विविदिपोत्पादनद्वारा विद्योत्पत्तौ
कर्मणामुपयोगावधारणात्परम्परयाऽपि यथार्थचित्तत्वाङ्गीकार
इत्याशयात् । अत एव कूर्मपुराणे—

इत्येतदखिलं प्रोक्तमहन्यहानि वै द्विजाः ।

ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्त्मफलप्रदम् ॥

नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाऽऽश्रमविधिं स्वकम् ।

तस्मात्कर्मणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ॥

इत्युक्तं सगच्छते । श्रीमदाचार्यचरणेरपि शारीररूभाष्ये—
'सर्वपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेस्त्वत्' (३।४।२६) इति सूत्रे मोक्षसा-
धनज्ञानहेतुत्वमशौन्धनादिकर्मणा प्रतिपादितम् । एतावता मव-
न्धेनैहिकु संपदैश्वर्यादिरूप पारलौकिक स्वर्गादिरूप तदुभयावि-
लक्षणं जननमरणानिवृत्तिरूप च सुख सतिपादादिषुभिः सर्वथा
वेदविहितं कर्मवाच्यमाचरणीयमिति सिद्धम् । तत्रैतादृशमहा-
महिमशालि कर्मानुतिष्ठासूना मङ्गलपथप्रदिदर्शयिषयाऽपगत-
यास तदवबोधाय तदनुष्ठानसौकर्याय च सत्त्वनिष्ठैः सदाचार-
निरतैरीश्वरैकप्रवणाचित्तैर्विष्टैरिवापरैर्व्याकरण्यायमीमासादि-
निखिलशास्त्रपारदश्वित्रिन्मुद्दहीरश्रीमद्भास्करशास्त्रिगुरुभिरस्म-

रिपतामहचरणैः संस्कारपद्धतिर्नाम ग्रन्थो निरमायि । तत्र गर्भा-
 धानप्रभृतिसमुद्राहान्ताश्चतुर्दश संस्कारास्तदङ्गभूतं तत्प्रसङ्गगतं
 च किञ्चिद्ब्रह्मयज्ञादिकमप्यवतारितम् । सेयं पद्धतिरनुष्ठानौ-
 पयिकं पदार्थजातं मन्त्रद्रव्यदेवतादिरूपं तत्तदङ्गभूतसुलभाव-
 बोधभाषाबन्धघटितशास्त्रार्थविनिर्णयं च युक्तिसहस्रसंदिग्धमनु-
 छद्मघितशिष्टसमुदाचारं सप्रमाणं तत्तत्प्रयोगपाठं चापि यथाव-
 त्प्रदर्शयति । तदेतस्यां न तादृशः कोऽपि विषयोऽवाशेपि यदर्थ-
 मधीपिपुभिरनुतिष्ठासुभिश्चान्यत्रानुधाव्येत । किञ्च भट्टगोपीनाथ-
 दीक्षितविरचितः श्रौतस्मार्तगार्ह्यपदार्थाद्यनेकविधाचारविचारदर्श-
 कप्रमाणभूततत्तदपिप्रणीतपरःशतवचनपीयूषपरिप्लुतः प्रबन्ध
 उपोद्घातनामाऽप्यत्र ग्रन्थान्ते समग्राहीति सर्वाङ्गसौन्दर्यशालि-
 नीयं पद्धतिरिति प्रत्यक्षं पद्धतिप्रत्यक्षभाजां शरीरभाजाम् । ननु
 चैतादृशा महेशभट्टादयोऽनेके ग्रन्थाः प्राचीनैः संगृहीताः
 सन्तीति तैरन्यथासिद्ध्या कृतमनेन पिष्टपेणायितवाह्निकफलभयासं-
 नेति चेन्न । तेषामतिप्रौढभाषागुम्फगुम्फितत्वाद्भीरतरसुसूक्ष्माने-
 कन्यायभीमांसादिशास्त्रार्थसंरुधत्त्वानानाविधश्रुतिस्मृतिसूत्रोदि-
 तातिपुरातनानेकार्पिपरिसंगृहीताखिलमतप्रवचनजालजटिलत्वाच्चा-
 कृतधियां मन्दमध्यमाधिकारिणां न ततो बोधः प्रादुर्भवतीति तेषां
 तदवगमाय कृतधियामपि शीघ्रं तदवगमाय च प्रयासस्य सफ-
 लत्वात् । एवं च दुरभिमानमनुजसमुत्थापितनवीनैतद्ग्रन्थवैय-
 र्थ्यशङ्कणऽपि नावतरति । नात्र संदेहावसरः । अथापि विद्वज्जन-
 गोष्ठीनिष्ठसमयमनुसृत्य किञ्चिदिव प्रकृतौपयिकं लिलिखिषामः ।
 तच्च कर्म त्रिविधम् । किञ्चिन्नित्यं किञ्चिन्नैमित्तिकं किञ्चित्काम्यं
 चेति । यथा—

‘ततः पञ्च महायज्ञान्कुर्यादहरहर्गृही’ ॥ इति ।

अत्राहरहरिति वीप्साश्रवणाद्वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजे-
 तेति विहितज्योतिष्टोमस्येव पञ्चमहायज्ञानां नित्यत्वं प्रतीयते ।
 उक्तं चाऽऽश्वलायनेन—

‘महायज्ञाश्च नित्याः स्युः संध्यावच्चाग्निहोत्रवत्’ ॥ इति ।
 नचाग्निहोत्रस्य यथाकालमननुष्ठाने प्रायश्चित्तस्मरणाद्युक्तं

तस्य नित्यत्वं महायज्ञविषये तु न तथा प्रायश्चित्तस्मरणमुपल-
भ्यत इति वाच्यम् ।

‘अकृत्वाऽन्यतमं यज्ञं यज्ञानामधिकारतः ।

उपवामेन शुध्येत पाकसंस्थासु चैव हि’ ॥

इति महायज्ञाकरणे प्रायश्चित्तस्मरणात् । ननु ततः पञ्च
महायज्ञानित्यादिमहायज्ञकर्तव्यताप्रतिपादकं यन्मूलभूतं वचनं
मदर्शितं तन्नोपपद्यते । यत्कारणं तेन विधीयमानस्यैव दुरधि-
गमत्वात् । न तावान्नित्यत्वं विधातुं शक्यम् । कामनाप्रवणस्वा-
न्तानां विग्रहवृत्तां फलत्वशून्ये बहुलद्रव्यव्ययशरीरायाससाध्ये
नित्ये, कर्मणि कथमपि प्रवृत्त्यनापत्तेः । नापि नैमित्ति-
कत्वम् । राहूपरागे स्नायादित्यत्रोपरागवन्निमित्ताश्रयणात् ।
न च मलिनं ते वपुः स्नायादित्यादौ सिद्धसाध्यसमभिव्याहारा-
त्स्नाने मलिनवपुष्यस्य निमित्तत्ववदहरहरिति कालस्यैव निमित्त-
त्वम् । परिशुद्धीतं चाऽऽग्रयणे शरत्कालस्य निमित्तत्वमिति वाच्यम् ।
तथा सति वसन्तस्य निमित्तत्वे ज्योतिष्टोमस्यापि नैमित्तिकत्व-
माप्येत । न चापि काम्यम् । तद्विधिप्रतिपादके वाक्ये फलसं-
बन्धादर्शनात् । ननु अश्रुतफलसंबन्धेषु पञ्चमहायज्ञेषु विश्वजिता
यजेतेत्यादौ विश्वजितीव निरतिशयसुखास्पदत्वेन सर्वाभिलष-
णीयत्वात्स्वभावसुन्दरः स्वर्ग एव फलत्वेन कल्पनीय इति
सांप्रतम् । तदुक्तं जैमिनिना न्यायमालायां चतुर्थाध्यायस्य तृती-
यपादे सप्तमे स्वर्गफलताधिकरणे—स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यवि-
शिष्टत्वादिति । नैतन्मनोरमम् । पशुफलकामनाकामनाप्रयुक्तचि-
त्रायामानुष्ठानाननुष्ठानवत्स्वर्गफलकामनायां सत्यां पञ्चमहाय-
ज्ञानुष्ठानं तदकामनायां तु तदननुष्ठानापत्तेर्ऽण्डनिवारितत्वाभा-
वात् । न चेष्टापत्तिः । सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमित्यादिधर्म-
सूत्रोपवर्णितचरितानामात्मवृत्तां महाशयविशिष्टानां शिष्टानां तथा-
विधफलानपेक्षिणामपि यथाकालं निरन्तरं पञ्चमहायज्ञानुष्ठान-
दर्शनात् । तस्मान्महायज्ञानां काम्यत्वमङ्गीकृत्य पाक्षिकानुष्ठानं
स्वीकर्तुं सर्वथाऽनुचितम् । ततश्च प्रकृते न स्वर्गः फलत्वेन
कल्पनीयः । नापि वा प्रायश्चित्तरूपम् । एकादश्यामहोरात्रं

भुवत्वा चान्द्रायणं चरेदित्यादौ पापसंयोगे तद्विधेरिवान विधे-
रदर्शनात् । तस्मात्किमनेन विधीयत इति चेदत्र ब्रूमः—अह-
रहः संन्यामुपासीतेति वचनविहितसंध्यावन्दनवत्पञ्चमहायज्ञवि-
धिवाक्येन नित्यत्वं विधीयत इति नित्या एव महायज्ञा न तु
चित्रावत्काम्या भवितुमर्हन्तीति सिद्धान्तः । इतरथा ह्यकरणे
प्रत्यवायप्रदर्शकानि—

‘ पञ्च यज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहश्रमी ।
तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः ’ ॥

इत्यादीनि गर्गाद्युक्तवाक्यानि व्याकुप्येरन् । न च तथा
सति नित्यं निष्फलमिति न्यायेन पञ्चमहायज्ञानां नित्यत्वे
नैष्फल्यपत्तिरिति वक्तुं शक्यम् । तथा च फलरहितेषु तेषु न
कस्यापि निसर्गत एव फलासक्तचित्तरथ प्रवृत्तिरिति शङ्कनी-
यम् । भीमांसकैकदेशिभिः कैश्चित्कटाक्षिचयाऽङ्गीकारेऽपि
नित्यकर्मणि प्रत्यवायनिवृत्तिलक्षणस्य फलस्याखिलदर्शनकारैः
स्वीकृतत्वात् । न च निराधारेयं स्वीकृतिः ।

‘ अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ’ ।

इति श्रुतेः । अविद्यया कर्मणा मृत्युतरणोपायविद्याप्रतिव-
न्धकीभूतदुरितनिवृत्तौ ज्ञानोदयेन मोक्षं भजत इति तद-
र्थात् ।

‘ योगिनः कर्म कुर्वन्ति भङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ’ ।

इति स्मृतेश्च । सङ्गं फलाभिसंधिं परित्यज्य मुक्तिहेतुज्ञान-
प्रतिबन्धकमलापरुषेण चित्तसंशुद्धये योगिनः कर्माऽऽचरन्तीति
तदर्थाच्च । अत एव भगवच्छ्रीशंकरपादैः—‘सर्वापेक्षा च’ ‘विहित-
त्वाच्चाऽऽश्रमकर्मापि’ इत्यादिवादरायणसूत्रेषु शारीरकभाष्ये विधि-
दिपन्तीत्यादिश्रुत्याऽनथैव रीत्या विद्यायाः स्वोत्पत्तौ कर्मापे-
क्षाऽवधारिता संगच्छते । नन्वेवं सति पञ्चमहायज्ञानां फलवत्त्वेन
काम्यत्वात्कथं नित्यत्वमिति चेन्न । यतो न नित्यत्वकाम्यत्वयोः
परस्परं विरोधः । नन्वेतयोरविरोधे नित्यं काम्यं चेति विभागो नो-
पपद्यते । विभागप्रयोजकोपाधीनां परस्परविरोधसहकृतत्वानियमा-

वश्यंभावादििति वाच्यम् । न ह्ययं कर्मणामुपेयानां विभागोऽपि तु
 तत्प्रयोजकोपाधिभूतानां नित्यत्वकाम्यत्वादीनामेवेति नोक्तानु
 पपत्तिः । ननु तथाऽपि विरुद्धधर्मद्वयापातादयुक्तमेतत्प्रदेकस्यैव
 कर्मणो नित्यत्वं काम्यत्वं चेति । तथाहि—ततः पञ्च महायज्ञा-
 न्कुर्यादहरहर्गृहीति पूर्वोक्तविधायकवास्येऽहरहरिनि वीप्साश्रुतेः
 पञ्चमहायज्ञानामवश्यानुष्ठानकत्वरूपो नित्यः संयोगः प्रतीयते ।
 अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा, ज्ञानमुत्पद्यते पुंसामित्यादिवचनाच्च प्रत्य-
 वायनिवृत्तिरूपफलाभिधानात्तादृशफलानिच्छूनामप्युपलम्भात्फ-
 लेच्छाया अवश्यंभावनियमाभावात्तेषामनियतानुष्ठानकत्वरूपोऽ-
 प्यनित्यः संयोगः प्रतीयते । न चैकस्यैव नित्यानित्यसंयोगः
 सद्यते । नियतानुष्ठानकत्वानियतानुष्ठानकत्वयोः परस्परविरो-
 धसहकृतत्वेनैकत्र वर्तनासंभवात् । न हि वास्तवो विरोधो वच-
 नशतेनाप्यपाकर्तुं शक्य इति चेन्न । सिद्धस्य वस्तुनो विरुद्ध-
 धर्मद्वययोगेन विकल्पोऽसंभवी । साध्यस्य तु भवत्येव विकल्पः ।
 षोडशिन एरुस्य ग्रहणाग्रहणयोरिव । ते हि ग्रहणाग्रहणे साध्य-
 त्वाद्विकल्प्येते एव । एवं च नायं कर्मणो विकल्पः किंतु साध्यस्य
 कर्मधर्मसंयोगस्येति बोध्यम् । तथा चैकस्यैव कर्मणो भिन्नसंयो-
 गप्रतिपादकतुल्यवचनद्वयप्रामाण्यात्खादिरवद्वैरूप्यमविरुद्धम् ।
 यथा—खादिरो यूषो भवतीति क्रतौ नित्यः खादिरो विहितः ।
 खादिरं वीर्यकामस्य यूष कूर्वातेति च तस्मिन्नेव क्रतौ काम्यत्वे-
 नानित्यः खादिरो विहितः । तत्र यथा संयोगभेदादेकस्यैव
 खादिरस्य क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं चेति द्वैरूप्यमङ्गीकृतं तद्वदनापि
 द्विविधप्रमाणसद्भावादेकस्योभयरूपत्व किं न स्यादिति विचार-
 येथाः । तदुक्तं जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थाध्याये तृती-
 यपादे—एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । एकस्यैव कर्मणो
 नित्यनैमित्तिकोभयरूपत्वे नित्यकाम्योभयरूपत्वे नैमित्तिकना-
 म्योभयरूपत्वे वा संयोगबोधकवाक्यस्य पृथक्त्व भेदः स
 हेतुरिति तदर्थः । तत्सिद्धं पञ्चमहायज्ञानां नित्यकाम्योभयरूप-
 त्वमिति । नित्यकाम्ययोर्विरोधाभावादेव च जयन्त्यादित्रतानां
 नित्यकाम्योभयरूपत्वं धर्मशास्त्रनिबन्धकारैरुक्तं संगच्छते ।
 नन्वेवं दुरितक्षयफलमत्वमात्रेण काम्यत्वस्वीकारे—

‘केवलेनोपवासेन तस्मिञ्जन्मादिने मम ।

शतजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः’ ॥

इति वचनेन पापमुक्तिरूपफलश्रवणाज्जन्माष्टमीव्रतस्यापि काम्यत्वमापद्येत । न चेष्टापत्तिः । जन्माष्टमीव्रतस्य केवलं नित्यत्वस्यैव माधवाचार्यैः सिद्धान्तितत्वात् । किं च ममोपात्त-दुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरभ्रीत्यर्थं संध्यामुपासिष्ये, इत्यनुष्ठान-प्रारम्भकाले फलसंकीर्तनपुरःसरं संकल्पश्रवणात्संध्यावन्दन-कर्मणोऽपि काम्यत्वं प्रसज्येवेति चेन्मैवम् । यत्र पापक्षयातिरिक्त-फलान्तरस्मरणं तत्रैव काम्यत्वं न त्वंहोध्वस्तिफलकत्वमात्रेणेति सर्वशिष्टसंमतत्वात् । तादृशसंकल्पस्य संध्यावन्दनादौ परमेश्वरार्पणलाभाय यागादिकाम्यकर्मफलस्वर्गादिविलक्षणोपात्तदुरित-क्षयरूपनित्यकर्मस्वरूपप्रदर्शनाय च महाजनैः परिगृहीतत्वाच्च । न चैवं पञ्चमहायज्ञानामपि तथात्वापत्त्या काम्यत्वसाधनप्रयासः स्थेयान्विफल इति वाच्यम् ।

‘यज्ञेन लोकान्सकलान्प्रयान्ति

यज्ञेन देवा अमृतत्वमानशुः ।

यज्ञेन पापैर्वहुभिर्विमुक्तः

प्राप्नोति लोकान्परमस्य विष्णोः’ ॥

‘यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान्द्विजः ।

सम्यक्पञ्चमहायज्ञे दरिद्रस्तदवाप्नुयात्’ ॥

इति शंभुहारीतवचोभ्यां पापक्षयातिरिक्तफलान्तरस्मरणेनादो-पात् । नन्वेवं फलश्रवणात्फलार्थिनां तदनुष्ठानमर्थायातम् । अफ-लार्थिनां तु प्रयोजनाभावात्किं तदनुष्ठानेनेति तेषां तदभाव आप-तीति नित्यानित्यभेदेन प्रयोगद्वयार्थात्सिद्धं भवति । न चैकस्य कर्मणः कालभेदेन वा कर्तृभेदेन वा विना प्रयोगद्वयं संभवति । न चात्र कालभेदः संभवति । नित्यकाम्यरूपयोर्द्वयोरपि प्रयो-गयोः सायंमातःकालिकत्वस्यैव प्रतीयमानत्वात् । नापि कर्तृ-भेदः । यद्यपि काम्यं परित्यज्य नित्यः प्रयोगोऽनुष्ठानं शक्यते तथाऽपि काम्यमनुतिष्ठानुना नित्यप्रयोगस्य परिहर्तुमशक्य-त्वात् । ततश्च कालिकत्वात्कर्त्रेणैवात्र प्रयोगद्वयमसंभवीति

चेन्नायं दोषः । यथा श्राद्धार्थं निमन्त्रितेन ब्राह्मणेन क्रियमा-
णस्य भोजनस्य फलद्वयमन्यकर्तृश्राद्धपरिनिष्पत्तिः स्वीयत-
स्तिथि । न च तेन वारद्वयं भुज्यते । तथा फलार्थं समनुष्ठितः
पञ्चमहायज्ञैः प्रयोजनद्वयं निष्पद्यत इति सकृदनुष्ठानेनैवोभयम-
योगानुष्ठानं सिध्यतीति सांमनवयम् । तच्चानुष्ठानमर्थावबोध-
पुरःसरमाचरणीयं तथा सति महत्फलं भवति नान्यथा । अत
एव च्छान्दोग्ये श्रूयते—यदेव विद्या करोति श्रद्धयोपनि-
षदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । विद्या सम्यगर्थावबोधः ।
तत्पुरःसरं यद्यथावदनुष्ठीयमानं कर्म समग्रफलदं भवतीत्यर्थः ।
अत्र तदेवेतिविशेष्यसंगतैवकारेणार्थानवबोधपुरःसरमनुष्ठीयमा-
नस्य न समग्रफलदत्वमिति सूचितं भवति । अत एव—

‘ ज्ञात्वा ज्ञात्वा च कर्माणि जनो यो योऽनुतिष्ठति ।
विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेत् ’ ॥

इत्युक्तं संगच्छते । तथा चार्थावबोधप्रदानेनापि यातिक्रम-
नानुपकुर्यादिति सर्वथा समादरणीयैयं पद्धतिरित्याशास इति श्रम् ।

पुण्यपत्तने
आश्विनशुक्लपञ्चम्यां
शुक्रवासरे शके १८४६

}

यहामहोपाध्यायाभ्यं करोपाह्व
वामुदेवशास्त्री

अथ संस्कारपद्धतिस्थाविषयाणामनुक्रमणिका ।

विषयः ।	पृष्ठम् ।	पङ्क्तिः ।
मङ्गलाचरणं ग्रन्थनामादिप्रदर्शनं च	१	३-४
संस्कारकथनम्	१	८
वक्ष्यमाणकर्मापेक्षिकपरिभाषादिकथनम्	१	२२
गणपतिपूजनम्	२	८
अधिकारिकथनम्	२	२२
पुण्याहवाचनमयोगः	३	२५
मातृकापूजनमयोगः	८	१८
नान्दीश्राद्धम्	९	७
तदयोगः	१०	२४
अष्टुरारोपणमयोगः	१४	२
अग्निमुखमयोगः	१५	२०
आचारमाप्तमन्वाधानम्	१६	९
सामान्यमथानहोमकथनम्	१९	१८
उत्तराङ्गहोमकथनम्	१९	२७
जयाष्टुपहोमकथनम्	२०	२
अभ्यातानहोमकथनम्	२०	११
राष्ट्रभृद्धोमकथनम्	२१	२
प्रायश्चित्तहोमकथनम्	२२	१५
उत्तरपरिपेक्षादि	२२	३१
आपूर्विकतन्त्रेण त्रिवृद्धहोमम०	२३	२७
ग्रहमस्त्रमयोगः	२५	२
आचार्यादिवरुणं तत्रार्थनं च	२५	१४-३१
प्रश्नादिदेवतास्थापनं तत्रन्मन्त्रप्रदर्शनं च	२६	१-२५
माणमणिष्ठा	२९	११
ब्रह्मणाभावाहनम्	२९	२८
अधिदेवतावाहनम्	३१	५
प्रत्यधिदेवतावाहनम्	३१	१७
ऋतुसंरक्षकदेवतावाहनम्	३१	२९

विषयः ।	पृष्ठम् । प
लोकपालावाहनम्	३२
ग्रहाणां पूजने विशेषः	३२
कलशस्थापनम्	३३
अन्वाधानम्.....	३४
प्रधानादिदेवताहोमः	३५
दिवपालेभ्यो वलिदानम्	३५
सूर्यादिग्रहेभ्यो वलिदानम्	३५
गणपत्यादिभ्यो वलिदानम्	३६
क्षेत्रपालाय वलिदानम्	३६
पूर्णाहुतिहोमः	३६
अभिषेकस्तमन्त्राश्च	३७
विभूतिधारणं ब्रह्मादिभ्यो दक्षिणादा०	३८
गवादीनां दानमन्त्राः	३८
ग्रहपीठदेवतानामुत्तरपूजनमाचार्याय पीठदानं च	३९
आजपे स्वप्नतिरूपवेक्षणं ब्राह्मणभोजनं तदाशीर्ग्रहणं च	४०
गर्भाधानप्रयोगः	४०
नारायणवलिप्रयोगः	४२
नागवलिप्रयोगः	४३
पर्षत्प्रार्थनं तत्प्रणामादिकं च	४३
मायश्चित्तसंकल्पः क्षौरादिकं च	४४
विष्णुपूजनविष्णुश्राद्धगोदानानि	४४
व्याहृतिहोमादिकम्.....	४४
ब्राह्मणेभ्यः मायश्चित्तद्रव्यदानम्	४६
इह जन्मानि साक्षाद्भे लोहदण्डदानम्	४६
दशदानमन्त्राः	४६
ततः सर्पसंस्कारकर्ष	४७
सर्पोपस्थानं सर्पप्रार्थनं च	४८
ततः सर्पश्राद्धम्	४९
मुषर्षनागदानं तत्प्रार्थना	४९
मन्त्राश्च	४९

विषयः ।	पृष्ठम् ।
काण्डव्रतोपाकरणम्	८८
अथ काण्डानि	८९
तत्र राजापत्यकाण्डम्	८९
सौम्यकाण्डम्	९०
आग्नेयकाण्डम्	९०
वैश्वदेवकाण्डम्	९१
तन्त्रेण काण्डव्रतोत्सर्जनम्	९२
गोदानप्रयोगः	९२
धौधायनसूत्रानुसारेण ब्रह्मचारि- व्रतलोपमायश्चित्तस्याऽऽपूर्विकृत- न्त्रेण प्रयोगः	९३
काण्डव्रतलोपमायश्चित्तप्रयोगः	९४
यज्ञोपवीतनाशमायश्चित्तम्	९५
समावर्तनं तत्प्रयोगश्च	९६
अथ विवाहप्रयोगः	१०३
वरवरणम्	१०४
वरस्य वधूगृहगमनम्	१०५
कन्याया वरणम्	१०५
वाग्दानप्रयोगः	१०५
मधुपर्कः	१०७
गौरीहरपूजनम्	१०७
मङ्गलाष्टकपाठः	१०८
कन्यादानप्रयोगः	१०९
जलपात्रगोजाम्बादिदानमन्त्राः	१११
अभिषेकादिप्रयोगः	११२
अथ विवाहहोमः	११५
पाणिग्रहणम्	११७
सप्तपदीविधिः	११८
वधुनवेशः	११९
गृहप्रवेशस्थालीपाकः	१२१

(६)

विषयः ।	पृष्ठम् ।	पङ्क्तिः ।
तर्पणविधिः	१५१	६
यज्ञोपवीतविधिः	१५२	२०
कुशाद्याहरणादिविधिः	१५४	२

इति संस्कारपद्धतिरथविषयाणामनुक्रमणिका समाप्ता ।

करणे "त्यत्राद्यस्य चाभिधानात्, यजुर्वेदान्तर्गतमायंदिनीयशाखायां सामवेदाथर्ववेदयोश्च प्रवृत्ततत्सूत्रकारकृतसर्वानुक्रमणीषु तथैवाभिधानाच्च तत्तच्छाखापरमेय । तौत्तरीयशाखाया तु सत्यापाढावस्तम्भ-
बोधायनसूत्रकारकृतसर्वानुक्रमण्यनुपलम्भेन तदुत्कर्त्तनस्यानावश्यकत्व-
बोधनाद्यावत्स्वगृहोक्तं तावदनुष्ठानमात्रमेव फलसिद्धेश्च तदुत्कर्त्तना-
भावेऽपि क्षत्यभावादन ऋष्यादयो न प्रदर्शन्ते ।

अथ गणपतिपूजनम् । तच्च सर्वधर्मस्वादौ कर्तव्यम् । निर्विघ्नार्थत्वे-
नाभिधानात् । पूजा च षोडशोपचारा । अथ स्वास्तवाचनम् । तच्च
गर्भाधानादिसंस्कारेषु प्रतिष्ठोत्सर्गादिपूर्वेषु अग्न्याधानदर्शपूर्णमासादी-
ष्टेषु अग्निष्टोमादिद्रुतषु सर्वधर्मसर्वसु चाऽऽदौ कार्यम् । अथ मातृका-
पूजनम् । तच्च नान्दीश्राद्धस्यानङ्गमिति पृथक्सम्बल वृत्त्या पूर्वं कुर्यात् ।
अथाऽऽभ्युदयिचन्द्रश्राद्धम् । इदमपि गर्भाधानादिपूर्वोक्तेषु कर्तव्यम् । एत-
च्छ्राद्धं मातृकापूजनं च संस्थानसंस्कारेषु एकस्मिन्पुत्र युगपदुपस्थितेषु
सवादौ सकृदेव कार्यम् । ननु प्रीति-संस्कारमावृत्तिः । अथैतत्फलः ।
कर्मारम्भदिनात्पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वाह्न एव पार्वणत्रयं तस्त्रेण कार्यम् ।
तदारम्भदिन एव वा । अथ चारुक्ति-विषयः । शक्ता तु दिनभेदेन
पूर्वाह्नादिफलभेदेन कार्यम् । यज्ञादौ क्रियमाणे नान्दीश्राद्धेऽमूला
दर्भा हस्तपोर्धारणीयाः । विवाहादिमङ्गलदर्भादौ क्रियमाणे दर्भस्थाने
दर्भा एव । गर्भाधनपुसवनलीमन्तसोमेषु दक्षत्रतु अन्यत्र सत्यवसू
इति विवेकः ।

अथाधिभारिणः—प्रथमविवाहान्तेषु सुतसंस्कारेषु पिता वृद्धिश्राद्धं
कुर्यात् । द्वितीयादिविवाहे तु वर एव कुर्यात् । प्रथमविवाहे यदि पित्रा-
दीना सर्वेषां वक्ष्यमाणानामधिभारिणामभावस्तदाऽपि स्वयमेव । प्रजा-
सादिना पितुरभावे ज्वष्टभ्राता कुर्वन्स्वपितुः पितृभ्यो दद्यात् । यदि
तु पिता न जीवति पितामहस्तु प्रवासस्थितस्तदा पितृमपितामहद्वय-
पितामहानुद्दिश्य पार्वण कुर्यात् । एवं मातृमातामहपावणयोरपि द्रष्ट-
व्यम् । सर्वेषां जीवने नान्दीश्राद्धलोप एव । सर्वेषां यथोक्ताधिभारिणा-
मभावेन यदि माता पुत्र्या विवाह कुर्यात्तदा स्वयं संकल्पमात्रं कृत्वा
स्वस्तिवाचनं नान्दीश्राद्धादिकं सर्वं ब्राह्मणद्वारा कारयेत् । समावर्तने
नान्दीश्राद्धं पिता स्वयमेव वा कुर्यात् । सुतसंस्कारेषु अजीवन्मातृपितृ-
मात्रामहः पिता स्वमात्राद्युद्देश्यकं पार्वणत्रयं कुर्यात् । मातरि जीवन्त्या

तत्पार्वणलोपः । मातामहे जीवति तत्पार्वणस्य । तदा पार्वणद्वयेनैव नान्दीश्राद्धसिद्धिः । मातृमातामहजीवने पितृपार्वणेनैव नान्दीश्राद्धसिद्धेः । पितृमातृजीवने मातामहपार्वणेनैव । पितृमातामहजीवने देव-
द्वितेन मातृपार्वणेनैव । जीवन्प्रपितामहः पितृपितामहद्वयप्रपितामहानु-
द्दिश्य पितृपार्वणं कुर्यात् । जीवत्पितामहप्रपितामहः पितृद्वयप्रपितामहा-
तिद्वयप्रपितामहानुद्दिश्य पितृपार्वणं कुर्यात् । एवं मातृमातामहपार्वणयो-
रपि द्रष्टव्यम् । सापत्न्यमानरि मृतायां तथा सदैव मातृपार्वणं कार्यम् ।
नर्गत्रयाधानां जीवने सुतसंस्कारेषु नान्दीश्राद्धलोप एव । एवं येभ्य
एवेति वचनस्य सुतसंस्कारातिरिक्तपरत्वेन स्वस्य द्वितीयादिबिवाहाङ्ग-
त्वेन नान्दीश्राद्धं कुर्वन्जीवत्पितृकः पितुः पित्रादीनुद्दिश्य पार्वणं
कुर्यात् । जीवत्पितृपितामहस्तु पितामहस्य पित्रादीनुद्दिश्य पार्वणं
कुर्यात् । अत्र पितुरित्यस्य स्थाने पितामहस्य निर्देशः । एवं मातृमाता-
महपार्वणयोरपि । एतरेषु जातकर्मनिमित्तके पुरुषार्थे नान्दीश्राद्धे ।
यदा तु पितृन्धमातुलादयः इत्याधिवार्हं कुमारस्थोपनयनमुपनीतस्य
प्रथमविवाहं वा कुर्वन्तः संस्कारार्थम्यामीदन्मातृपितृमातामहकत्वे तन्मा-
त्रादीनुद्दिश्य पार्वणत्रयं कुर्यात् । पितृव्यादिरस्तु सर्वेषु पार्वणेषु संस्कार्य-
स्येति सविशेषप्रयोगं कुर्यात् । अस्मिन्विषये संस्कारस्य तत्तद्गर्भाव-
जीवने तत्तत्पार्वणस्य सर्वेषां जीवने पार्वणत्रयस्य च लोप एव ।
सर्वेषां सुतसंस्कारत्वात् । एवं च जीवत्पितृकः सुतसंस्कारव्यतिरिक्त-
कर्मसु येभ्य एवेति शास्त्रात्पितुः पित्रादीनुद्दिश्य स्वमातृमातामहयोरजी-
वतोस्तदुद्देशेन पार्वणद्वयस्य च समुच्चयेनानुष्ठानमर्षजरतीयमत्यन्ता-
नुचितम् । परम्परविरुद्धस्य येभ्य एवेति शास्त्रस्य गृहपरिशिष्टस्य
अंकज प्रवृत्तयोगादिति निष्कर्षः ।

अथ सकलशिष्टपरिमृहीतः पुण्याहवाचनयोगः ।

सपत्नीकः कर्ता कृतनित्यक्रियः कृतमाङ्गलिकस्तानः स्वलंकृतो
वद्विशिखो गोमयेनोपलिप्तायां भूर्मा कंचित्प्रदेशं पुण्याहवाचनकलश-
स्थापनार्थं रङ्गवाञ्छिकाभूषितं कृत्वा तदुत्तरत उक्तरित्या सर्वान्तंभारा-
न्निधाय रङ्गवाञ्छिकाभूषितप्रदेशस्य पश्चाद्ब्रह्माच्छादिते पीठे प्राङ्मुख
उपविश्य पत्नीं स्वस्य दक्षिणतः प्राङ्मुखीमुपवेश्य तद्वक्षिणतो सुग्मा-
न्ब्राह्मणानुदङ्मुखान्स्वस्योत्तरतः प्राङ्मुखान्त्वोपवेशयेत् । पुत्रादिसं-
स्काराङ्गे पत्नीदक्षिणतः संस्कार्योऽयुपवेशनीयः । ततः पवित्रपा-
णिराचम्य प्राणानायभ्येष्टदेवतादिनमस्कारपूर्वकं सुमुखश्रेत्यादीन्म-

ङ्गलश्लोकान्पठित्वा देशकालौ संकीर्त्यांशुकं कर्म कर्तुमादां पुण्याह
वाचनं करिष्ये । ततो मान्द्रूपपूजनं करिष्ये । ततो नान्दीश्राद्धं करिष्ये
इति स्वस्वारम्भकाले पृथक्पुण्यं कुर्यात् । तत्सर्वं कृत्वा प्रधानसं-
कल्पः कर्तव्यः । ततस्तदादां निर्विघ्नतासिद्धयर्थं गणपतिपूजनं करिष्ये
इति संकल्प्य, ॐ गणानां त्वा गण०सौट सादनम् । ऋद्धिसिद्धिसहि-
ताय गणपतये नमः, ऋद्धिसिद्धिसहितं गणपतिमावाहयामीत्यावाह्यं,
नर्थं प्रजा०प्रतिष्ठितामिति प्रतिष्ठाप्याऽऽसनादिदाक्षिणादानान्तेल्पचारैः
संपूज्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा

मन्त्रदीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं गजानन ।

यत्पूजितं मया देव परिपूर्णे तदस्तु मे ॥

वक्रतुण्ड महाकाय कोटिसूर्यसमप्रभ ।

अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥ इति समाप्त्यर्थं

विघ्नेश्वराय वरदाय सुरप्रियाय

लम्बोदराय विमलाय गजाननाय ।

विनायकाय श्रुतियज्ञविभूषिताय

गौरीमुताय गणनाथ नमो नमस्ते ॥

इति नमस्कुर्याद् । विसर्जनं तु कर्मसमाप्त्यन्ते । एवं सर्वत्र ।

ततः कलशस्थापनम् । ॐ मदी द्यौः पृ० भरीमभिः । मन्त्राट्टत्या
दक्षिणत उत्तरतश्च भूर्भुवः ॐ ओपमयः सं० यामसि । स्पृष्टप्रद-
शयोः प्रस्यधान्यस्य द्वौ पुञ्जां कृत्वा, आजिघ्न कलशं शताद्रियः ।
तयोः पुञ्जयोरुपरि द्वावच्छिद्रौ नूतनौ सूत्रवेष्टितकण्ठौ कलशौ निधाय,
इमं मे गङ्गे यमुने० सुषोमया । कलशोदकेन तौ पूरयित्वा, गन्धद्वारां
दु० श्रियम् । तयोर्गन्धं प्रक्षिप्य, या जाता ओपम० सप्त च । तयोः
सर्वोपधीः प्रक्षिप्य, काण्डात्काण्डाद्० शतेन च । तयोर्दूर्वाः प्रक्षिप्य,
अश्वत्थे वा० पूरुषम् । तयोस्त्वचः पट्टवांश्च मन्त्राट्टस्या प्रक्षिप्य, याः
फलिनी० त्व० इ सः । तयोः फलं प्रक्षिप्य, अग्ने रेतश्च० तरेयम् ।
तयोर्हिरण्यं प्रक्षिप्य, बृहस्पते जुष० दाशुषे । तयोः पञ्च रत्नानि
प्रक्षिपेत् । युवा सुव्रता० देवपन्तः । बह्वाभ्यां तौ वेष्टयित्वा, पूर्णा
दर्विपरा० शतक्रवा० । तद्दुल्लपूरितपात्राभ्यां कलशयोरानने अपिदध्यात् ।
सर्वत्र प्रतिफलशं मन्त्राट्टिचरुचरसंस्था च ज्ञेया । ततस्तच्चा यामि

ब्रह्मणा० प्रमोषाः । उत्तरकलत्रे वरुणमायाद्य नर्थ प्रजामिति श्रुतिग्राह्य
पूजयेत् । ततस्तत्रैव देवता आवाहयेत् । कलशस्य मुखे० ।

सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।

आयान्तु मम शान्त्यर्थं दुरितक्षयकारकाः ॥

इत्यावाह्यं पूज्याक्षतानुत्तरकलशे प्राक्षिपेत् । मातृदेवो भव । पितृ-
देवो भव । आचार्यदेवो भव । अतीर्थदेवो भवेति । ततोऽवनिर्कृतजानु-
मण्डलः कदम्बमूलसदृशमल्लि शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना
सुवर्णपूर्णचलशं धारयित्वाऽऽक्षिपः प्रार्थयेत् । एताः सत्या आशिपः
सन्तु । दीर्घा नागा नद्यो गिग्यस्त्रीणि विष्णुपदानि च । तेनाऽऽयुः-
प्रमाणेन पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु । विषाः सन्तु अस्तु इति यथायोग्यं
प्रत्युत्तरं दद्युः । ततः कर्ता शिवा आपः सन्तु । सौमनस्यमस्तु ।
अक्षतं चारिष्टं चास्तु । गन्थाः पान्तु । सौमङ्गल्यं चास्तु । अक्षताः
पान्तु । आयुष्यमस्तु । पुष्पाणि पान्तु । सौश्रियमस्तु । ताम्बूलानि पान्तु ।
पेश्वर्थमस्तु । दक्षिणाः पान्तु । बहु देयं चास्तु । दीर्घमायुः श्रेयः
शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु । श्रीर्थशो विद्या विनयो वित्तं बहुपुत्रं चाऽऽ-
युष्यं चास्तु । इति वाक्यानि पठेत् । तत्राऽऽद्यवाक्यत्रयान्त उदकं
विप्रहस्तेषु दत्त्वा द्वयोर्द्वेषोर्वाक्ययोरन्ते तत्तल्लिङ्गानुसारेण तं तदुपचारं
दत्त्वा दीर्घमायुरिति वाक्यद्वयेन विप्रान्प्रार्थयेत् । इति संप्रदायः ।
विषाः पान्तु अस्तु इति यथायोग्यं ब्रूयुः । ततः कर्ता यं कृत्वा सर्ववे-
दयज्ञक्रियाकरणकर्मारम्भाः क्रुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते । तमहोकारमादि
कृत्वा, ऋग्यजुःसामाग्नीर्वचनं बहुवृषिमतं संविज्ञातं भवद्भिरनुज्ञातः
पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये, इति वदेत् । वाच्यतामिति विषाः । ततः कर्ता
भद्रं कर्णेभिः शृणु देवाहितं यदायुः । द्रविणोटा द्रविणस० रासने दीर्घ-
मायुः । सविता पश्चातो० रासवां दीर्घमायुः । नवो नवो भव० स्तिरसि
दीर्घमायुः । उच्चा द्विवि द० प्रतितरन्त आयुः । आप उन्दन्तु० वर्धसे ।
यस्त्वा हृदा की० अमृतत्वमश्नाम् । यस्मै त्व० सु० नशते स्वरित ।
सन्वासिश्चामि यजुषा० र्धनं च । इति मन्त्रानुक्त्वा व्रतनियमतपः-
स्वाध्यायकृतुदपदानविशिष्टानां ब्राह्मणानां मनः समाधीयताम् । इति
विप्रान्प्रार्थयेत् । विषाः समाहितमनसः स्म इति । कर्ता मसीदन्तु
भवन्त इति वदेत् । विषाः प्रसन्नाः स्म इति । ततः कर्ता शान्तिरस्तु १

पुष्टिरस्तु २ तुष्टिरस्तु ३ वृद्धिरस्तु ४ अविघ्नमस्तु ५ आयुष्यमस्तु ६
 आरोग्यमस्तु ७ शिव कर्मास्तु ८ कर्मसमृद्धिरस्तु ९ धर्मसमृद्धिरस्तु १०
 वेदसमृद्धिरस्तु ११ नास्त्रसमृद्धिरस्तु १२ पु समृद्धिरस्तु १३ धनधा-
 न्यसमृद्धिरस्तु १४ ऋणपदस्तु १५ परिष्टनिगन्तनमस्तु १६ यत्ताप
 तन्मतिहतमस्तु १७ यच्छ्रेयस्तदस्तु १८ उत्तरे कर्मण्यादिस्तु १९
 उत्तरोत्तरमहारात्रिभृद्धिरस्तु २० उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाः
 संपद्यन्ताम् २१ तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु २२ तिथिकरणमुहूर्तनक्ष-
 त्रग्रहलग्नादिदेवताः प्रीयन्ताम् २३ तिथिकरणे मुहूर्तनक्षत्रे सग्रहे मदै-
 वते प्रीयेताम् २४ दुर्गापाञ्चाल्या प्रीयेताम् २५ अग्निपुरोगा विश्वे देवाः
 प्रीयन्ताम् २६ इन्द्रपुरोगा मरुद्गणाः प्रीयन्ताम् २७ ब्रह्मपुरोगाः सर्वे
 वेदाः प्रीयन्ताम् २८ वृष्णपुरोगाः सर्वे देवाः प्रीयन्ताम् २९ मातृश्वरी-
 पुरोगा उमापारतः प्रीयन्ताम् ३० असिष्ठपुरोगा ऋषिगणाः प्रीयन्ताम्
 ३१ अरुन्तीपुरोगा एरुपत्न्यः प्रीयन्ताम् ३२ क्रावन्दासस्याचार्या
 देवा वेदा वज्ञान्य प्रीयन्ताम् ३३ ब्रह्म च ब्राह्मणान्य प्रीयन्ताम् ३४ श्री
 सरस्वती प्रीयेताम् ३५ ब्रह्मिणे प्रीयेताम् ३६ भगवती कायायनी
 प्रीयेताम् ३७ भगवती मातृश्वरी प्रीयेताम् ३८ भगवती पुष्टिरी प्रीय-
 ताम् ३९ भगवती तुष्टिरी प्रीयेताम् ४० भगवती वृद्धिरी प्रीय-
 ताम् ४१ भगवती वृद्धिरी प्रीयेताम् ४२ भगवती विघ्नविनायकौ
 प्रीयेताम् ४३ भगवती चामी महासेनः सप्तमीनः ससुतः सपार्थदः
 सर्वस्वानगतः प्रीयेताम् ४४ हरिहरद्विःशय्यगर्भाः प्रीयन्ताम् ४५ सर्वा
 ग्रामदेवताः प्रीयन्ताम् ४६ सर्वाः कुलदेवताः प्रीयन्ताम् ४७ सर्वा इष्ट-
 देवताः प्रीयन्ताम् ४८ हता ब्रह्मद्विः ४९ हताः परिपन्थिनः ५० हता
 अस्य कर्मणो विघ्नकर्तारः ५१ शत्रवः पराभवं यान्तु ५२ शान्थन्तु
 घोरानि ५३ शान्थन्तु पापानि ५४ शान्थन्तीत्यः ५५ शुभानि वर्ध-
 न्ताम् ५६ शिवा अप सन्तु ५७ शिवा ऋतव सन्तु ५८ शिवा
 अग्रवः सन्तु ५९ शिवा आदृतय सन्तु ६० शिवा ओषधयः सन्तु ६१
 शिवा वनस्पतयः सन्तु ६२ शिवा अतिथयः सन्तु ६३ अहोरात्रे शिवे
 श्याताम् ६४ निशामे निशामे नः पजे-वो वर्धन्तु ६५ फलियो न
 ओषधयः पच्यन्ताम् ६६ योगक्षेमो नः नल्पनाम् ६७ आदित्यपुरोगाः
 सर्वे ग्रहाः प्रीयन्ताम् ६८ भगवान्नारायणः प्रीयेताम् ६९ भगवा-
 न्पर्जन्यः प्रीयेताम् ७० भगवान्चामी महासेनः प्रीयेताम् ७१

इत्येकस्मिन्निश्चयानि पठेत् । प्रतिवाक्यं पात्रे जलं पातयेत् । तत्रारिष्टनिरसनमस्तु चत्वारिंशत् तत्रनिहतमस्तु इति द्वाभ्यां वाक्याभ्यां दत्ता ब्रह्मद्विप इत्यादिभिः सप्तभिर्वाक्यैश्च पात्राद्बहिस्तारतो जलं पातनीयमिति संप्रदायः । ततः कर्ता पुण्याहकालान्वाचयिष्ये, इति वदेत् । वाच्यतामिति त्रिषाः । ततः कर्ता, उद्गानेव सकृन्ने० पुण्यमाचद । याज्यया यजति प्रक्षिर्षं याज्या० लक्ष्मीं संभुक्ते । यत्पुण्यं नक्षत्रं० कुरुते । तानि वा एतानि० यान्धेव दे० तेषु कु० पुण्याह० कुरुते । मह्यं सकृदुग्याय महाजनान्नमसकुर्वाणायाऽऽशीर्वचनमपेक्षमाणायामुक्कर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु इति त्रिर्वदेत् । ॐ पुण्याहमिति त्रिर्दिशाः । स्वस्तये वायु० भवन्तु नः । आदित्य उदयनीयः० स्वस्त्युद्यन्ति । स्वरित न इन्द्रो० वृहस्पतिर्देवानु । अर्शा देवा व० अमृतं स्वस्ति । मह्यं सकृदुग्याय० माणायामुक्कर्मणः स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु । इति त्रिः कर्ता वदेत् । ॐ स्वस्ति, इति त्रिर्दिशाः । ऋध्यामः स्तोमं० काममथाः । सर्वाभृष्टिमृन्तुयामिति० ध्नोति य एवं वेद । ऋध्यास्म इ०धीराः । ऋषि ऋषि० प्रगितिष्टनि । मह्यं सकृदुग्याय० माणायामुक्कर्मणः ऋद्धि भवन्तो ब्रुवन्तु इति त्रिः कर्ता वदेत् । ॐ मृन्तुयामिति त्रिर्दिशाः । त्रिये जातः त्रिय आ० पञ्चभिर्भ्य एव वेद । यस्मिन्ब्रह्माऽभ्य० मानम् । अहे बुध्नव० सताम् । मह्यं सकृदुग्याय० माणायामुक्कर्मणः श्रीरास्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु इति त्रिः कर्ता वदेत् । ॐ मन्तु श्रीरिति त्रिर्दिशाः ; अत्र सुत्रासिनीभिर्निराजनं कारयेयुराचारात् । ततः कर्ता वर्षशनं पूर्णमस्तु । मङ्गलानि भवन्तु । शिवं कर्माभूत् । गोत्राभिष्टदिरस्तु इति वाक्यान्पुक्त्वा विप्रैर्यथायोग्यं प्रतिवचनेषु कर्माङ्गदेवताः प्रीयन्तामित्युक्त्वा पात्रे जलं क्षिपेत् । ततः शुक्लेभिरङ्गरत्न० रत्नताः । तदप्येष श्रुति० सभासद इति पठित्वोत्तरकलशं दक्षिणहस्ते दक्षिणवलयं वामहस्ते गृहीत्वा ताभ्यां धाराद्वयं संततं पात्रे निषिञ्चेत् । तत्र मन्त्राः—वास्तोष्पते प्र० चतुष्पदे । वास्तोष्पते मत्० जुषस्व । वास्तोष्पते त्र० सदा नः । त्रयीवहा० पृथि न इति । ततः शिवमिति त्रिर्वदेत् । ततो त्रिषाः कर्तुर्वापतः पत्नीमुपवेश्य पात्रे पातितेन जलेन पल्लवदूर्वाभिरुदङ्मुखास्तितृन्त उपविष्टा वा सपत्नीकं कर्तास्मभिपिञ्चयेत् । तत्र मन्त्राः—रुद्रज्येष्ठाः सलिल० प्रायन्तामिह देवा० शामसि । इमा आपः शिवतमा० उद्ग्राजन्ज्यजीजनन् । देवस्य त्वा० स्ताभ्या-

मग्नेस्तेजसा० सेऽन्नाद्याय । देवस्य त्वा० भ्या० सरस्वत्यै वाचो यन्तु-
 र्धन्त्रेणाग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिपिञ्चामि । देवस्य त्वा० भ्या० सरस्वत्यै
 वाचो यन्तुर्यन्त्रेणन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिपिञ्चामि । देवस्य त्वा०
 भ्या० सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेण वृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिपिञ्चामि ।
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्वि० ढस्ताभ्याम् । अश्विनोर्भैषज्येन०
 चामि । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे० अश्वि० स्ताभ्या सरस्वत्यै भैष०
 चामि । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे० अश्वि० भ्यामिन्द्रस्येन्द्रि० भिपि-
 ञ्चामि ।

सुरास्त्वामभिपिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 एते त्वामभिपिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ॥

ओं भूर्भुव सुवः, तच्छंघोराष्ट० षडे, इत्यभिपिच्यामृतामिपेकोऽ
 स्तिवति वदेयुः । तथाऽस्तिवति कर्ता प्रतिघ्नूयात् । ततो द्विवारमाचमनं
 कुर्यात् । पत्नी दक्षिणतः सृष्टदाचम्योपविशेत् । ततः सुवामिन्यो
 नीराजनाशीःप्रयोगनूतनदत्तदानादि कुर्युः । आचारात् । पत्या वस्त्रे
 स्त्रीक्रियमाणे पत्नी वामतो भवेत्, इति वृद्धाः ।

इति शिष्टपरिगृहीतः पुण्याहवाचनप्रयोगः ।

अथ मातृमातृपूजनप्रयोगः ।

सत्र मात्रादितिसृणा मातामहादिभिर्मृणा पितृष्वसृमातृष्वसृणा
 च मन्थे यावत्पयो जीवन्ति तावतीः सुदुःकुमादिभिर्धयायोग्यं संपूज्य
 गोमथेनोपलिप्ते रङ्गवल्गुचाद्यलंकृते देवे कृताग्युत्तारणमाणप्रतिष्ठासु
 प्रतिमामु अभावेऽस्तपुञ्जेषु वा गौर्यादिदेवता आवाहयेत् । तत्रथा—
 गौर्यै नमः, गौर्यैमावाहयामि । पद्मार्थै नमः । पद्मार्थ० शची-
 मा० । मेधार्थै० मेधामा० । सावित्र्यै० सावित्रीमा० । विजयार्थै० विजया-
 मा० । जयार्थै० जयामा० । देवसेनार्थै० देवसेनामा० । स्वधार्थै०
 स्वधामा० । स्वाहाार्थै० स्वाहामा० । मातृभ्यो० मातृः, आ० । लक्ष-
 मातृभ्यो० लक्षमातृः, आ० । धृती० धृतिमा० । पुष्ट्यै० पुष्टिमा० ।
 तुष्ट्यै० तुष्टिमा० । कुलदेवतार्थै० कुलदेवतामा० । ब्राह्म्यै० ब्राह्मीमा० ।
 माहेश्वर्यै० माहेश्वरीमा० । याम्यै० यामारीमा० । वैष्णव्यै० वैष्ण-
 वीमा० । वाराह्यै० वाराहीमा० । इन्द्रार्थै० इन्द्राणीमा० । चामुण्डार्थै०

चामुण्डामा० । गणाधिपाय० गणाधिपमा० । दुर्गाथै० दुर्गामा० । क्षेत्र-
पालाय० क्षेत्रपालमा० । वास्तोष्पतये० वास्तोष्पतिया० । इत्यावाह-
येत् । ततो गौर्याद्यावाहितदेवताभ्यो नम इति षोडशापचारैः पूजयेत् ।
ततः पाकान्तरेण वैश्वदेवं कृत्वा नान्दीश्राद्धं कुर्यात् ।

इति मातृकापूजनप्रयोगः ।

अथ नान्दीश्राद्धम् ।

तद्यथा—कर्ता सद्गूर्वाङ्कुरं साक्षतं जलमादाय—सत्यवसुसंज्ञका
विश्वे देवा नान्दीमुखा भूर्भुवः सुवरिदं वः पार्थं स्वाहा न ममेयं च
वृद्धिः, इति पात्रे क्षिपेत् । एवमग्रेऽपि । मातृपितामहीप्रपितामहो नान्दी-
मुखा भूर्भुवः सुवरिदं वः पार्थं स्वाहा न ममेयं च वृद्धिः । पितृपिताम-
हप्रपितामहा नान्दीमुखा भूर्भुवः सुवरिदं वः पार्थं स्वा० । मातामहमातुः-
पितामहमातुःप्रपितामहाः पत्नीसहिता नान्दीमुखा भू० सुवरिदं वः
पार्थं० ।

ततः सद्गूर्वाङ्कुरं साक्षतमन्वपुष्पजलमादाय—सत्यवसुसं० सुव-
रिदं व आमनगन्धाद्युपचारकल्पनं स्वाहा न ममेयं च वृद्धिः, इति पात्रे
क्षिपेत् । एवमग्रेऽपि । मातृपितामहीप्रपितामहो नान्दीमुखा भू० सुव-
रिदं व आस० ङ्दिः । पितृपितामहप्रपितामहा नान्दीमुखा भू० सुवरिदं व
आ० ङ्दिः । मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहाः पत्नीसहिता नान्दी-
मुखा भू० सुवरिदं व आ० ङ्दिः । ततो गौर्यादिषोडशमातरो ब्राह्म्या-
दिसप्तमातरो गणाधिपदुर्गाक्षेत्रपालवास्तोष्पतयश्च भू० सुवरिदं वो युग्म-
ब्राह्मणभोजनपर्याप्तान्निष्कृषीभूतं द्विरण्यममृतरूपेण स्वाहा न ममेयं च
वृद्धिः, इति विभवानुसारेण दद्यात् । ततः सत्यवसुसंज्ञका विश्वे देवा
नान्दीमुखा भू० सुवरि० युग्मत्राक्षण० । मातृपितामहीप्रपितामहो नान्दी-
मुखा भू० सुवरि० युग्म० । पितृपितामहप्रपितामहा नान्दीमुखा भू०
सुवरि० युग्म० । मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहाः पत्नीसहिताः
नान्दीमुखा भू० सुवरि० युग्मत्रा० । इति क्रमेण दद्यात् ।

ततः—उपास्यै गायता नरः० वता मधु । अक्षन्नमी० हरी इति
श्राद्धयित्वा कृतस्य नान्दीश्राद्धस्य संपूर्णतासिद्धये प्रतिविमं द्राक्षामल-
कनिष्कयीभूतं द्रव्यं दक्षिणां दत्त्वा प्रजापते न त्व० रथीणामिति
पठित्वा कुलदेवतां नमस्कृत्य

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
 मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः ।
 एते भवन्तु सुधीताः प्रयच्छन्तु च मङ्गलम् ॥

इति श्लोकद्वयं पठेत् । अत्राऽऽदिशब्देन मातामहादयो ग्राह्याः ।
 मातामहीसिन्धवे प्रमातामहकस्तयेत्येवं पठेत् । एवं यस्य पार्ष्णिणस्य
 लोपस्तस्यापि श्लोकेऽनूहः । क्वचलमातृपार्ष्णिण एता भवन्तु सुधीता इत्ये-
 दोहो देवलोपश्च ।

ततः—इदामग्ने० भूत्वस्मे, इति मन्त्रं पठन्पात्रान्तरेण किञ्चिद्द्रव्यं संघ-
 ट्येत् । ततोऽग्नेन नान्दीश्राद्धेन नान्दीमुखदेवताः प्रीयन्तां वृद्धिरस्तु
 इति वदेत् । वरुणादिदेवताः कर्मसमाप्त्यन्ते विसर्जयेत् । एतच्चानु-
 ल्पानुष्ठानं मुख्यकल्पासंभवे वेदितव्यम् । मुख्यकल्पश्च ब्राह्मणभोज-
 नाग्राह्यकरणपिण्डदानानुष्ठानरत्नाः । अयं च साश्रिकस्य नियतः । निर-
 श्रिकस्य तु कुलधर्मानुसारेण । पिण्डदानस्य कृताकृतत्वात् । अरुणे
 सांस्कृतिकविधिनाऽनुष्ठानम् । स च विधिरग्रं वक्ष्यते । तत्रार्थं विशेष-
 सर्वं पितृकर्माणि यज्ञोपवीतिनैव । तिलस्थाने यवाः । प्रदक्षिणमुपचारः ।
 देवतीर्थमेव । प्रागग्रा एवाऽऽसनादिषु दर्भाः । रेखा अपि प्रागग्राः ।
 न तिलोदकम् । न सव्यजानुनिपातनम् । न नागग्रहणम् । नास्पृशोत्र-
 वमुरुपादिशब्दाः । स्वधाशब्दस्थाने स्वाहाशब्दः । संस्काराङ्गनान्दीश्राद्धे
 दर्भस्थाने दूर्वाः । आधानाद्यङ्गभूते तु दर्भा एव । नात्र रक्तगन्धपुष्पा-
 दिनिषेधः । आदौ मातृवर्गः । मध्ये पितृवर्गः । अन्ते मातामहवर्गः
 सपत्नीकः । पूर्वाह्न एव श्राद्धारम्भः ।

अथ प्रयोगः—निश्चिन्मि सर्व० यवा रक्षन्त्व० इति यवानेव विकि-
 रेत् । ततः—अपवित्रः पवि० इति पुण्डरीकाक्षं ध्यात्वा देशकालौ
 संकीर्त्य सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वे देवा नान्दीमुखाः, मातृपितामहीप्रपिता-
 महो नान्दीमुखाः पितृपितामहप्रपितामहा नान्दीमुखाः, मातामहमातुः-
 पितामहमातुःप्रपितामहाः पत्नीसहिता नान्दीमुखाः, करिष्यमाणा-
 मुककर्माङ्गत्वेन विहितं नान्दीश्राद्धमयं करिष्य इति संकल्पं
 कुर्यात् । अस्मिन्नान्दीश्राद्धे सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वेषां देवानां नान्दी-
 मुखानां स्थाने त्वां निमन्त्रये, इति निमन्त्रय त्वया क्षणः कर-

णीय इति ब्रूयात् । इति प्रथमद्वितीयदेवार्थं प्रतिदेवं ब्राह्मणद्वयं निम-
न्त्रयेत् । एवं मात्राद्विचर्गत्रय उक्तरीत्या क्षणः करणीय एतदन्तमुक्त्वा
प्रतिवर्गं ब्राह्मणद्वयं निमन्त्रय समस्तसंपादिति ब्राह्मणान्प्रदक्षिणीकृत्ये-
त्याद्यशंकरणान्तं दर्शश्राद्धवत्कुर्यान् । तत्र विशेषः—दर्शश्राद्धशब्दस्थाने
नान्दीश्राद्धशब्दः प्रयोक्तव्यः । चतुरश्रमण्डल एव पाद्यदानम् । मा-
प्तुतां भवन्तो प्राग्रवनेति प्रश्नप्रतिवचनयोरुहः । आसन ऋजव एव
दर्भाः । प्रदक्षिणमेव कुशासनम् । यत्रोऽसि यत्रयेत्यनेनैव यत्रप्रक्षेप-
णम् । तत्तद्युग्माद्यविप्रकरं तत्तद्द्वितीयविप्रकरे संस्थाप्य कराग्रेण पवि-
त्रार्घ्यं तेन तेन धारयित्वा तत्र तत्र तन्त्रेणार्घ्यं देयम् । नान्दीमुखान्नि-
तृनावान्निधिष्ये, इत्यावान्न ऊहः । मध्यमाङ्गुल्यैव गन्धदानं द्विद्विरेव ।
पुष्पाणि मालत्पादीनि । ततश्चतुरश्रमण्डले सौवर्णानि तद्भावे मधुरु-
पलाशादीनि सर्वाणि भोजनपात्राणि संस्थाप्य सर्वपात्राणां परितो बृह-
त्सामेति प्रदक्षिणमेव भस्ममर्यादां कृत्वा करशुद्धिं विधाय पात्रेषूप-
स्तीर्य होमार्थोत्तोरणार्थं पात्रमुपस्तीर्य गृहीत्वा, उत्तरिष्याम्य० मि,
इति ब्राह्मणानामन्त्रयते । काममु० क्रियतामिति विना अनुज्ञां दद्युः ।

ततः कर्ता तूष्णीमेवामूलमेव महद्भिरिच्छय तूष्णीं परिस्तरणार्थान-
मूलानेव दर्भानाच्छयोभयं वद्भ्वाऽऽनो निदधाति । ततो दक्षिणाग्नि-
भौपासनाग्निं वा तद्भावेऽयाश्चेत्यादिशिविनोत्पादितमग्निं मागुदगर्ग्रैर्दभैः
प्रदक्षिणमेव परिस्तीर्य तूष्णीमेव प्रदक्षिणं परिपिच्य पिण्डदानार्थं पृष-
दाज्यं निष्पाद्य सुरक्षितं निदध्यात् । दग्निं तदर्थमाज्यमानीय तदाला-
ङ्घयेत्तत्पृषदाज्यं भवति । अत्रासंस्कृतमेवाऽऽज्यम् । तत आज्येनाभिघा-
र्योद्वास्याग्नेः पश्चान्निधाय दक्षिणं जान्वाच्य भक्षणोनोद्धृतान्नै रुदेऽनुपहत्य
सोमाय पितृपीताय स्वाहेति प्रथमाहुतिं जुहोति । सोमाय पितृपीतायेदं०
पुनरुपहत्य—यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेति तृतीयाहु यर्यं कानिचि-
त्सिक्थान्यवशेष्य द्वितीयामाहुतिं जुहोति । यमायाङ्गिरस्वते पितृ-
मत इदं० । अत्रये कव्यवाहनाय सिक्थकृते स्वाहेति यानि भक्षणे द्विती-
याहुत्यवशेषितानि सिक्थानि तैस्त्रयीयामाहुतिं जुहोति । अत्रये कव्य-
वाहनाय सिक्थं इदं० । ततस्तूष्णीं भक्षणमनुसहरति । ततः पात्रेषु मधु-
रद्रव्यव्यञ्जनसहितमन्नं परिपिच्य हुवावशिष्टं किञ्चित्पितृपात्रेषु परिपिच्य
देवेभ्यो नैवेद्यं समर्प्य सत्यं स्व० परिपिच्य पृथिवीं ते पात्रमित्या-
द्युक्त्वा सत्यसंज्ञेभ्यो वि० भ्यो नान्दीमुखेभ्य इदमर्घ्यं सोपस्करं ।

स्वाहा हव्यं न ममेति विप्रद्वयहस्तयोरुदकं दत्त्वा वसुसंज्ञकेभ्यो ना०
 खेभ्य इदमन्नं सो० मेति द्वितीयदंशविप्रद्वयहस्तयोरुदकं दत्त्वा ये
 देवा द्वितीत्युपतिष्ठते । ततः सत्यं त्य० परिपिच्य पृथिवीं ते पा०
 न्वक्षितमाप्ति मातृपिता० हीनां ना० ग्वानां क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिष्ठौके, इति
 मातृवर्गीयविप्रपात्रद्वयस्यमन्नं मन्त्रावृत्त्याऽभिमृश्य, इदं विष्णु० विष्णो
 हव्यं रक्षस्वेति तयोरञ्जुष्टमनसं मन्त्रावृत्त्या तत्तदन्ने निवेश्य मातृपि०
 हीभ्यो नान्दीमुखाभ्य इदमन्नं सोपस्करं स्वाहा हव्यं न ममेति मातृव-
 र्गीयविप्रहस्तयोरुदकं दद्यात् । एवमूहेन पितृपार्वणे मानामहपार्वणे च ।
 एवमन्नं निवेश्य कुलदेवतां संपूज्य यन्तु नद्रय इति पठित्वा नान्दीमुखाः
 प्रीयन्तामिति वाचयित्वा प्रीयन्तां नान्दीमुखाः पितर इति तैरुक्ते तान्न-
 मस्कृत्य ब्रह्मार्पणं कृत्वा परिविष्टान्नेषु सर्पिरासिचयापोशाऽऽपोऽनोद्-
 कदानादि यथासुखं जुषध्वमित्युचत्वाऽपेक्षितं याचितव्यमिति विप्रमार्थ-
 नान्तं कुर्यात् । विमाः परिपेकत्रालिदानवर्जं विधिना भुञ्जीयुः । तेषु भुञ्जा
 नेषु गार्शोर्नादिमन्त्रानभिश्चावयेत् । भोजनान्ते मधु वाता इत्येतस्य स्थान
 उपारमै गायता नरः प०मधु इति पञ्चर्चः श्रावयेत् । असन्नमीमदन्तेति
 च । ततः सत्यसंज्ञका वि० नान्दीमुखा नान्दीश्राद्धं रुचितम् । वसु-
 संज्ञ० नान्दीमुखा ना० रुचितम् । सुरुचितमिति देवविमाः प्रतिब्रूयुः ।
 मातृपितामहीप्रपितामहो ना० खा नान्दीश्रा० संपन्नम् । पितृपि० ना०
 खा नान्दी० संप० मातामहमा० द्याः मय० ना० खा नान्दीश्रा०
 संपन्नमिति तत्तद्विवं प्रति वदेत् । सुसंपन्नमिति विमाः प्रतिब्रूयुः । अय-
 भेव तृप्तिप्रश्नः । तत उच्छिष्टभाग्भ्योऽन्नं दीयतामित्यादि विमाचमनान्तं
 समानम् । तत उच्छिष्टं निष्काश्य भूमिं संमाज्यं पिण्डदानं कुर्यात् ।
 तत्रायं विशेषः—मार्जयन्तां मातरो नादीमु० सोम्यामः । मार्ज० पिता-
 महो ना० सो० । मार्ज० प्रपितामहो ना० सो० । मार्ज० पितरो नान्दी-
 मुखा इत्यादिभिर्धयायथं तत्तद्रेखायां देवतीर्थेनैवोदकाञ्जलिनिनयनम् ।
 एतत्ते मातर्ना०दीमुखेऽथं पिण्डः स्वाहा । एतत्ते पितामहि नान्दीमुखे,
 इत्यादिभिर्धयायथं तत्तद्रेखास्थवर्दिपि देवतीर्थेनैव पृषदाज्यवैरुद्धृतमन्नं
 मिश्रपित्वा तेन पिण्डान्दद्यात् । प्रतिपिण्डं तूर्णो द्वितीयापिण्डदानम् ।
 आहूय मातर्ना०दीमुखे, इत्यागूहेनाञ्जनं दद्यात् । अभ्यङ्ग्य मातर्ना-
 न्दीमुखं, इत्यागूहेनाभ्यञ्जयत् । एतानि चः पितरो नान्दीमुखा वामाश-
 सीत्येवमहिनेन दत्तामूर्गास्तुवां वा उच्छिष्टा उच्छिष्टा पिण्डेषु क्षिपति

पूर्वे वयसि । उच्यते वयसि तु दक्षिणप्रकोष्ठस्थं हृदयस्थं वा लोमच्छिन्वा
छिन्वा तेनैव मन्त्रेण प्रक्षिपेत् ।

ततः- पितृभ्यो ना० भ्यो नम इति मन्थादिभिः पूजयेत् । अत्र रक्तग-
न्धपुष्पाद्यपि देयम् । ततो नमो वः पितरो रसायेत्यादिषु पितृशब्दो-
त्तरं नान्दीश्राद्धप्रयोगः नर्तक्यः । ततः शिवा आपः सन्तिप्रत्यादि ।
अरिमन्त्राद्धे दक्षैरभोदन्कादिभिर्नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति भवन्तो
ब्रुवन्त्वित्यक्षर्यं दत्त्वा प्रीताः सन्तु इति तैरुक्ते सर्वेभ्यो विभेभ्यां द्राक्षा
मलकानिक्रयं दक्षिणाः पान्त्विति दक्षिणां दद्यात्ताभ्युलं च । ततो दातारो
नोऽभिवर्धन्तामिति विप्रान्प्रार्थयेत् । वाऽभिवर्धन्तामिति विप्राः प्रतिब्रूयुः ।
ततो नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति भवन्तो ब्रुवन्त्विति कर्ता वदेत् ।
प्रीयन्तां नान्दीमुखाः पितर इति विप्राः । मद्गृहे सततं शोभनमस्त्विति
भवन्तो ब्रुवन्त्विति कर्ता वदेत् । त्वद्गृहे सततं शोभनमस्त्विति विप्राः
प्रतिब्रूयुः । अत्र सर्वाण्यिण्डान् 'त्यमू पु वाजिनं देवजूं सदायानं तरुतारं
रथानाम् । अरिष्टेभ्यो पृतनाजगामुं स्वस्त्ये ताक्षर्यमिहाऽऽहुवेम ' इति
मन्त्रेणोद्धृत्याप्तु क्षिपति । ब्राह्मणं वा भोजयतीत्यादि प्रतिपत्त्यन्तरं
तु दर्शश्राद्धवत् । ततो वदिसीं प्रहरति । पिण्डस्थाने जलमासिच्य
वाजे वाजे, इत्यस्य स्थाने 'त्यमू पु वाजिन० ।' इति मन्त्रमुक्त्वा पितृ
न्देवांश्च विसर्जयेत् । ततः कूर्चद्वयं विस्त्रय । आ मा वाजस्य० गन्तां
पितरा नान्दीमुखा मातरा नान्दीमुखाश्चाऽऽप्ता सो० स्वाहुः < सदः
पि रो नान्दीमुखा वयोधाः० ब्राह्मणासः । पितरो नान्दीमुखाः सोम्यासः
शिव इत्यु० न मन्त्रान्वदेत् । ततो विप्रा इहैव स्त० आयुः प्रजां०
प्रीतास्तुभ्यं पितामहा नान्दीमुखा इत्याशिषो दद्युः । ततः कर्ता माता
पितामही चैव० प्रमातामहकस्तथा । एते० मङ्गलमिति विप्रान्वदेत् ।
विप्रा यात्रादयः मुप्रीता मङ्गलं प्रयच्छन्तु, इति प्रतिब्रूयुः । तत इदामग्ने०
त्यनेन मन्त्रेणाऽऽचारात्पात्रेण किञ्चिद्द्रव्यं संघट्टयेत् । ततोऽथ मे
सफलमित्यादि यस्य स्मृत्येत्येतदन्नं कृत्वा, अनेन नान्दीश्राद्धारूपेण
कर्मणा परमेश्वरः प्रीयतां न ममेति कर्म समर्थं विष्णुं संस्मृत्य पत्रिभे
विस्त्रयाऽऽचम्य मातृविसर्जयेत् ।

इति नान्दीश्राद्धप्रयोगः ।

अथाङ्कुरारोपणप्रयोगः ।

एतच्चाद्यप्राज्ञनादिविवाहान्नापत्यसंस्कारेष्वन्येषु च नूतनागार-
प्रवेशादिशुभकर्मसु कर्मारम्भदिनात्पूर्वं रात्रौ कल्याणसंज्ञके प्रथममहूर्ते
कर्तव्यम् । अनित्वरायां सद्यो दिव्येव । अथ प्रयोगः—कर्ताऽऽचम्य
प्राणानाचम्य देशकालौ संकीर्त्यामुककर्मन्नाफल्यनिरन्तरशुभता-
सिद्धिद्वारा श्रोपरमेश्वरप्रतिश्रुत्यर्थं । अङ्कुरारोपणकर्मणः पुण्याहं भवन्तो
ब्रुवन्तु । अङ्कुरारोपणकर्मणः स्वस्ति भव० । अङ्कुरारोपणकर्मण
ऋद्धि० । अत त्रिचिन्त्रिप्रान्वाचयेत् । ॐ पुण्याहम् । ॐ स्वस्ति । ॐ
ऋध्यतामिति विप्रसिद्धिः प्रतिब्रूयुः । ततः कर्ता ब्रह्मादयः प्रीयन्ता-
मिति पात्र जलं क्षिप्त्या शुचौ देवे गोचर्मपरिमितं चतुरश्रं स्थण्डिलं
गोमयेन विधाय रङ्गबल्ल्यादिभिरलंकृत्य श्वेताक्षतान्संपकीर्याद्विर-
भ्युक्ष्य सुवर्णादिनिर्मिता अभावे मन्मथीर्वा पञ्च पालिका (पात्रवि-
शेषः)स्तत्र संस्थापयेत् । ततो दलमीकमृदं हृदमृदं शुष्कगोमयचूर्णं
चैकीकृत्य मध्यमायां पालिकायां प्रक्षिप्य प्रागादिषु क्रमण प्रक्षिपेत् ।
ततस्तासामधोभागेषु दूर्वाङ्कुराश्वत्थगिरीपदित्वपत्राणि प्रक्षिप्य श्वेतसू-
त्रेण पालिका आचेष्ट्य तामु क्रमण देवता आवाहयेत् ।

ॐ भूर्ब्रह्माणमावाहयामि । ॐ भुनश्चतुर्मुखं ब्रह्माणमा० । ॐ सुवः
प्रजापतिं ब्रह्माणमा० । ॐ भूर्भुवः सुवर्हिरण्यगर्भं ब्रह्माणमा० मि ।
इति मध्यमायां पालिकायां ब्रह्माणमावाह । ॐ भूर्भुजिणमा० । ॐ
भुवः शचीपतिमा० । ॐ सुवरिन्द्रमा० । ॐ भूर्भुवः सुवः शतक्रतुमा०
मि । इति पूर्वस्यां पालिकायां ब्रह्मिणम् । ॐ भूर्भुवमा० । ॐ भुवो
वैवस्वतमा० । ॐ सुवः पितृपतिमा० । ॐ भूर्भुवः सुवः प्रेतपतिमा०
मि । इति दक्षिणस्यां पालिकायां यमम् । ॐ भूर्भुवणमा० । ॐ भुवः
प्रचेतसमा० । ॐ सुवः सुरापिणमा० । ॐ भूर्भुवः सुवरपांपतिमा० मि ।
इति पश्चिमायां पालिकायां वरुणम् । ॐ भूः शशिनमा० । ॐ भुव
इन्दुमा० । ॐ सुवर्निशाकरमा० । ॐ भूर्भुवः सुवः सोममा० मि । इत्युत्त-
रस्यां पालिकायां सोमम् । ततस्तत्तन्मन्त्रैर्नाममन्त्रैर्वा पूजयेत् । ॐ
आपो हि ष्ठा म० ३ । द्विरण्यवर्णाः शुच० ४ । पवमानः सुवर्जनः
पवित्रेण विचर्षणिः० मोर्जवन्त्या पुनातु । इत्येतैः सर्वांते ब्रह्मादीन्सं-
स्नापयेत् । पुष्पाञ्जलिसमर्पणान्ते—

दिशां पतीन्मस्यामि सर्वकामफलप्रदान् ।

कुर्वन्तु सफलं कर्म कुर्वन्तु सततं शुभम् ॥

इति पालिकाणां पश्चात्तिष्ठन्माङ्मुख उपतिष्ठेतेति पूजने विशेषः । तत उपविश्य त्रीहियवतिलमुद्गसर्षपान्मिश्रीकृत्य क्षीरेण प्रक्षाल्य मध्यमपालिकादिक्रमेण निवपति । ॐ ब्रह्मजज्ञानं प्र० निवः । हिरण्यगर्भः समवर्त० विधेम । इति द्वाभ्यां मध्यमपालिकायां निवपति । ॐ यत् इन्द्र० जहि । स्वस्तिदा विश्व० अमयंकरः । इति द्वाभ्यां पूर्वस्यां पालिकायां नि० । ॐ थोऽस्य कौष्ठयज० पृथिवी दृढा । इति द्वाभ्यां दक्षिणस्यां पालिकायां नि० । ॐ इमं मे व० प्रमोपीः । इति द्वाभ्यां पश्चिमायां पालिकायां नि० । ॐ सोमो धेनु२० ज्ञदस्मै । अपादं युत्सु० मसोम । इति द्वाभ्यामुत्तरस्यां पालिकायां निवपति । त्रीह्यादीनां सर्वेषामलाम एकमेव द्रव्यं पालिकासु निवपेत् । ततो यथाक्रमं शुद्धाभिः सिकताभिः पालिकाः प्रच्छाद्य पञ्चगव्येन संमोक्ष्य । ओमिति महता पात्रेणापिधाय कर्मसमाप्तिपर्यन्तं सुरक्षितं कुर्यात् ।

नमासे कर्मणि देवताः संपूज्य पूर्वोक्तेषु भूत्रेणाणमित्याद्यैर्मन्त्रैरुद्वा-
सयाभीत्यृद्धितैर्यथाक्रमं देवता उद्वास्य कर्मस्वरापेणं कुर्यात् । इदं च
गर्भाधानादिनामनन्तसंस्कारेषु न कर्तव्यम् । निषेधात् ।

इति वीधायनमूत्रानुसारेणाङ्कुरारोपणप्रयोगः ।

अथाग्निमुखप्रयोगः ।

कर्ताऽऽचम्य प्राणानायम्य पञ्चमस्थसिकताभिः शर्करास्थयादिवर्जि-
ताभिः शुक्लाभिरनाट्रीभिर्होमानुसारेण हस्तभात्रं बाहुपात्रमधिकं वा सम-
चतुरश्रं प्राक्पवर्णं प्राग्दक्षपवर्णं समं वा स्थण्डिलं विधाय(याक्षतरङ्ग-
चल्लयादिभिः परितोऽलंकृत्य गोमयेनोपलिप्य ताम्रशकलयुतमेकं पर्णं
कुशादि गृहीत्वा तेन स्थण्डिलमध्यमदेक्षे तिस्रः प्राचीरुद्गपवर्गार्स्तथैव
तिस्रश्चोदीचीः प्रागपवर्गा रेखा लिखित्वा कृत्स्नं स्थण्डिलं न्युब्जेन
विरलमुष्टिना जलेन सिञ्चति । तदेवावोक्षणम् । ततोऽन्वायन्यतमेन
खनित्रेण सकृदुद्गत्यावोक्षति । ततस्तैजसादिपात्रयुग्मेन(ण) संपुट्रीकृत्य
सुवासिन्या श्रोत्रियागारादभावे स्वगृहाद्वा प्रदीप्तवल्ङ्गारमयं निर्धूमम-
ग्निमाहृतं स्थण्डिलादाद्येषांनिधाय भूर्भुवः सुवः, इत्वात्माभिमुखमुष्टिसि-
तदेने तत्तत्कर्मप्रयुक्तनामोच्चारणपूर्वकमग्निं प्रतिष्ठापयामीति प्रतिष्ठापयेद् ।

ततः मोक्षिनेन्वनानि प्रक्षिप्य वेणुयमन्या प्रयोध्योत्थाय । ॐ जुष्टो
 द्यूना० रणे । इमं० भोजनानि । दत्यग्निमुपस्थायोपविश्य । ॐ चत्वारि
 शृङ्गा० आविवेश । सप्तदशतुःशु० तोमरं व्यजनं वामैर्धृतपात्रं च
 धारयन् । आत्मा०पो हुताशनः । इति ध्यायेत् । यत्राग्निमुपसमाधायेति
 सूत्रकृद्ददति तत्रोद्धननादिना संस्कृते देवेऽग्निमाहृत्य स्थापयित्वा
 होमः कार्यः । यत्र न वदति तत्र स्वस्थानेऽवस्थिते परिस्तरणादि-
 विधिर्नैव कार्यः ।

अथाऽऽचारप्राप्तमन्वाधानम् । तत्रथा—स्थूलसभिन्नयमादाय श्रद्ध
 एहि सत्येन त्वाऽऽह्वयामीति त्रिरुक्त्वा, याः पुरस्तात्प्र० श्रद्धां यज्ञ-
 मारभे । आकृत्यै त्वा० निविष्टमिति पठित्वा हृदयालम्भमुत्कम्पार्श्व
 प्राणायामं च विधायामुद्गोमे या यक्ष्यमाणा देवतास्ताः सर्वाः परि-
 ग्रहीष्यामि जातवेदसमाग्निधिमेन यक्ष्ये । आघारहोमे—प्रजापतिं मनु-
 मिन्द्रं चैकैकयाऽऽह्वयाहुत्या यक्ष्ये । आज्यभागहोमे—अग्निं सोमं चैकैक
 याऽऽह्वयाहुत्या यक्ष्ये । सामान्यप्रधानहोमे—जातवेदसमाग्निं सःराधनीं
 सःराधनीं देवीं प्रसाधनीं देवीमग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैकैकयाऽऽह्वया-
 हुत्या यक्ष्ये, इत्युक्त्वा यथोक्ताः प्रमानद्वयता उल्लिख्यामुत्कम्पेण यक्ष्ये,
 इति वदेत् । अङ्गहोमे—अथसमाग्निं प्रजापतिं चैकैकयाऽऽह्वयाहुत्या यक्ष्ये ।
 जयहोमे चित्तं चित्तिमाकृतमानीं विज्ञातं विज्ञानं मनः शकरीर्दशै पूर्ण-
 मासं बृहद्रथतरं प्रजापतिं चैकैकयाऽऽह्वयाहुत्या यक्ष्ये । अभ्यातानहोमे—
 अग्निं भूतानामधिपतिम् । इन्द्रं ज्येष्ठानामधिपतिम् । यमं पृथिव्या अधिप-
 तिम् । वायुमन्तरिक्षस्याधिपतिम् । सूर्यं दिवोऽधिपतिम् । चन्द्रमसं
 नक्षत्राणामधिपतिम् । बृहस्पतिं ब्रह्मणोऽधिपतिम् । मित्रं सत्यानामधि-
 पतिम् । वरुणमवामधिपतिम् । समुद्रं स्रोत्यानामधिपतिम् । अन्नं साम्रा-
 ज्यानामधिपति । सोममोषत्रीनामधिपतिम् । सवितारं प्रसवानामधिप-
 तिम् । रुद्रं पशूनामधिपतिम् । उदरुस्पर्शः । त्वष्टारं रूपाणामधिपतिम् ।
 विष्णुं पर्वतानामधिपतिम् । भरुतो गणानामधिपतिश्चैकैकयाऽऽह्वयाहुत्या
 यक्ष्य इत्युक्त्वा प्राचीनासीती । पितृन्पितामहान्परानवरान्स्वर्गान्स्वर्गानामहा-
 नेकयाऽऽह्वयाहुत्या यक्ष्य इत्युक्त्वा यज्ञोपवीत्यप उपस्पृशेत् । उपस्था-
 नपक्षे पितृन्पितामहानित्येतस्य वाक्यस्य नोल्लेखः । राष्ट्रभृदुपहोमे—
 ऋतामाहृतधामानमग्निं गन्धर्वम् । ओषधीरप्सरस ऊर्जः । सःहितं विश्व-
 सामानं सूर्यं गन्धर्वम् : मरीचीरप्सरस आयुः । सुपुत्रं सूर्यरक्षि चन्द्र-

मसं गन्धर्वम् । नक्षत्राण्यप्सरसो चकुरीः । भुज्यं सुपर्णं यज्ञं गन्धर्वम् ।
दक्षिणा अप्सरसः स्तवाः । प्रजापतिं विश्वकर्माणं मनो गन्धर्वम् । ऋक्सामान्यप्सरसो वह्नीः । इपिरं विश्वव्यचसं वातं गन्धर्वम् । अपांऽप्सरसो
मुदाः । भुवनस्य पतिं परमेष्ठिनमाधिपतिं मृत्युं गन्धर्वम् । विश्वमप्सरसो
भूः । सुक्षितिं सुभूतिं भद्रकृतं सुवर्धन्तं पर्जन्यं गन्धर्वम् । विद्युतोऽप्सरसो
रुचः । दूरेहेतिममृडयं मृत्युं गन्धर्वम् । प्रजा अप्सरसो मीरुः । चारुं
कृपणकाशिनें कामं गन्धर्वम् । आधीरप्सरसः शोचयन्तीः । भुवनस्य
पतिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्षत्र इत्युल्लिखेत् । अथवा जयदेवता अभ्या-
तानदेवता राष्ट्रभृद्देवता एकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इति समुदितरूपे-
णोल्लेखः । स्विष्टकृद्धोमे—अग्निं स्विष्टकृतमेकया हुतशेषाहुत्या यक्ष्ये ।
प्रायश्चित्तहोमे—अग्निं तिसृभिराज्याहुतिभिः, अग्निं वरुणं चेन्द्रं मघवन्त-
मिन्द्रं वृत्रहणं त्र्यम्बकं विष्णुमग्निं घायुं सूर्यं बृहस्पतिं वरुणमिन्द्रं विश्वा-
न्देवांश्चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये । संस्त्रावहोमे—वसुन्सुद्रानादित्या-
न्संस्त्रावाज्येन यक्ष्ये । एता देवताः सद्यो यक्ष्ये । ततो भूर्भुवः
सुवः स्नाहेत्यन्वाधानसमिधोऽन्वावादध्यात् । प्रजापतय इदं न ममेति
स्यामः । ततः स्थण्डिलाद्वाङ्गुलमितं पञ्चाङ्गुलमितं वा स्थलं त्यक्त्वा
प्रागादिदिक्षु प्रागग्रैर्दक्षैः परित्तृणाति प्राग्दक्षिणतः पश्चात्तृणतः । परि-
स्तरणे श्वत्वारस्त्रयो वा दर्भाः । ततो दक्षिणेनार्शिं ब्रह्मावतने दर्भा-
न्प्रागग्रान्स्तृणाति । ॐ मयि गृह्णाम्यग्रे ३ अग्निं परागादिति ह्नाभ्यामा-
त्मनि अग्निर्गृहीत इति विभाव्य जपति । ततोऽग्रेकृत्तरत उदगग्रान्दर्भा-
न्संस्तीये तेषु यथामयोजनं दर्भामाज्यस्थालीं मणीतापात्रं मोक्षणीपात्र-
मिधं बर्हिः उपवेशः संमार्गदर्भानवज्जलनदर्भानाज्यं प्रादेशमात्राः
समिधश्चात साधारणानि पेशपिकाणि च पात्राणि द्रव्याणि च सकृ-
देव यथोपपाठं वाऽऽसाटयेत् । ततोऽग्न्यायतनादीशान्याममुकप्रवरान्वि-
तामुकगोत्रोत्पन्नामुकशास्त्राध्यायिनममुकशर्मणममुककर्षणि ब्रह्माणं
त्वामहं वृण इति ब्रह्माणं यजमानो वृणुयात् । ब्रह्मा वृतोऽस्मि कर्म
करिष्यामीत्युक्त्वा द्विराचम्योचरेण पात्राणि अपरेणार्शिं पूर्वेणाऽऽचार्यं
दक्षिणाऽतिश्रम्याऽऽसनात्तुभं निरस्याप उपस्पृश्याग्निमभिमुख्य उपवि-
शति । ब्रह्मालाभे पक्षोपनीतं दण्डं नमण्डलं कूर्चं वा स्थापयेत् । तता
द्वौ दर्भौ समौ साध्यावन्तर्गर्भरहितौ प्रादेशपात्रौ पवित्रे कृत्वा मणीता-
पात्रं गृहीत्वा त्रिः प्रक्षत्य प्रागग्रे पवित्रे तस्मिन्निधायोपाविलं पूरयि-

त्वाऽह्मगुष्टोपकनिष्टिकाभ्यामदग्ने सग्रन्थिके पवित्रे धृत्वोत्तानाभ्यां
 प्रागग्राभ्यां पाणिभ्या प्रणीतापात्रस्था अपत्रिहृतपूय सव्यपाणिना प्रणी-
 तापात्रं धृत्वा दक्षिणेन तत्पात्रमपिधाय नासिकासमं धारयन्नस्कन्द-
 यन्त्रचरेणैव हत्वोत्तरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वोदगग्रं दर्भरपिदधाति ।
 ततस्ते पवित्रे अप्रक्षालिते एव प्रोक्षणीपात्र खदग्ने निधाय तत्पात्र-
 मद्भिः पूरयेत् । ततस्ता अपः पूर्ववदुत्पूय विलवन्ति पात्राण्युत्तानानि
 कृत्वेर्धं विस्रस्य प्राक्संस्थं त्रिः सर्वाभिरद्भिः सपवित्रेण हस्तेन सर्वाणि
 पात्राणि प्रोक्षति । अमृष्टीकृतेनोत्तानेन हस्तेन जलसेचनं प्रोक्षणम् ।
 ततः दर्भमासादितान्संमार्गदर्भाश्च गृहीत्वाऽग्नौ दक्षिणहस्तेन निष्टय
 प्राक्संस्थं दर्भाग्रैस्तरतोऽभ्याकारं प्रत्यक्संस्थं मध्यर्वाद्यतो मूलदण्डं च
 संमृज्य पुनर्निष्टय दर्भेषु निधाय संमार्गदर्भान्भ्युक्ष्यान्नावनुग्रहरति ।
 मृष्टीकृतेनावार्चनेन हस्तेन जलसेचनमभ्युक्षणम् । ततो गव्यमाज्यं
 वहिरेव द्रवीकृत्य पवित्रान्तर्हितायामपरेणान्यायतनं दर्भेषु स्थापिता-
 यामाज्यस्थालयामाज्यं निरुप्योपवेपेणोत्तरपरिस्तरणाद्वाहिरङ्गारान्निरुह्य
 व्यन्तान्कृत्वा तेष्वधिश्चित्याऽऽयतनस्याग्नौ प्रदीपितैर्दर्भैरवाचीनज्वालै-
 रुपरि ज्वलयित्वा तान्सव्ये गृहीत्वा दक्षिणहस्तेनानुष्टुपर्वमात्रं दर्भा-
 ग्रद्वयमाज्ये प्रत्यस्य तैरेव दर्भैः प्रज्वालितैस्त्रिः पथं त्रि कृत्वा तान्द-
 र्भानुत्तरतो निरस्याप उपस्पृशेत् । तत आज्यं कर्षन्निवोदगुद्वास्योपवेपे-
 णाङ्गारानायतनस्याग्नौ घेलयित्वोदगग्रं पवित्रे धृत्वा ताभ्यामाज्ये पथा-
 ज्ञागमारभ्य प्राग्भागं नीत्वा पुनः पश्चाद्भागमानीयोत्पुनीयादित्येवं
 त्रिरुत्पूय पवित्रयोर्ग्रन्थि विस्रस्य पवित्रे अद्वावभ्याधाय शम्याकृतिभिः
 परिधिभिरग्निं परिदधाति । अपरेणाग्निमुदीचीनकुम्भं * मध्यमम् । दक्षि-
 णेनाग्निं प्राचीनकुम्भं दक्षिणम् । उत्तरेणाग्निं प्राचीनकुम्भमुत्तरम् । तत्र
 दक्षिणस्य परिधेर्मध्यमपरिधिमूलस्योपरि मूलं कर्तव्यम् । उत्तरस्य
 मध्यमपरिध्यग्रभ्याधो मूलम् । परिस्तरणानामुपर्येव परिधिपरिधानं कर्त-
 व्यम् । ततोऽग्नेः पश्चाद्भागं प्रोक्ष्योदगग्रं वहिःसंनहनशक्यं तत्राऽऽप्तीर्य
 तदुपरि प्रागग्रमुदगपवर्गं वहिरास्तीर्य तत्र दर्भमाज्यस्थालीं च क्रमेणो-
 दक्संस्थं निदधाति । चरुहोमश्चेत्तमभिघार्याऽऽज्यस्थालया उत्तरतो
 वहिःस्थाल्यादधाति । ततोऽन्यायतनसमन्तादद्भुलत्रयपरिमितं स्थलं
 त्यक्त्वा परिपिञ्चति । अदितेऽनुमन्यस्येति दक्षिणतः प्राचीनं परिपि-

श्रुति । अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनम् । सगस्वतेऽनुमन्यस्वेत्यु-
त्तरतः प्राचीनम् । देव सवितः प्रमुचेत्यैशानीमारभ्य सर्वतः प्रदक्षिणं
परिपिञ्चति । ततो दक्षिणेन पाणिना दर्व्याऽऽज्यस्थाल्या आज्यमादाय
भूमिष्ठमिध्मं मूलमध्याग्रमदेक्षेत्स्वङ्क्त्वा दर्वीं स्वस्थाने निधाय दक्षिणह-
स्तेनेध्यामादाय—अयं त इम आत्मा जातवेदस्तेनेध्वस्व वर्धस्व चेन्धि
वर्धय चास्मान्प्रजया पशुभिर्ऋक्षवर्चसेनाद्वायेन समधय स्वाहा ।
सव्यान्वारब्धेन दक्षिणहस्तेन प्रागग्रमभ्यादधाति । जातवेदसेऽग्रय इदं० ।
ततो दर्व्याऽऽज्यं गृहीत्वोत्तरं परिधिसंधिमनुलक्ष्य तेन दर्वीं प्रवेश्य
प्रजापतये मनवे स्वाहेति प्रजापतिं मनसा ध्यायन्मनसैव मन्त्रमुच्चार-
यन्वायव्यकोणमारभ्याऽऽग्नेयकोणपर्यन्ते संततमृजुं दीर्घं जुहोति । प्रजा-
पतये मनव इदं० । पुनर्दर्व्याऽऽज्यं गृहीत्वा दक्षिणं परिधिसंधिमनु-
लक्ष्य तेन दर्वीं प्रवेश्य इन्द्राय स्वाहेति मन्त्रं पठन्नैर्ऋतकोणमारभ्यै-
शानकोणपर्यन्तं संततमृजुं दीर्घमासीन एव जुहोति । इन्द्रायेदं० । उभ-
यत्र सर्वेषामिध्मकाष्ठानामाघाराज्यसंस्पर्धः । इत्याघारावाघार्य । अग्रये
स्वाहा । अग्रावुत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोति । अग्रय इदं० । सोमाय स्वाहा ।
अग्नौ दक्षिणार्धपूर्वार्धे जुहोति । सोमायेदं० । इत्याज्यभागौ हुत्वा तयो-
र्मध्ये वक्ष्यमाणाहुतीर्जुहोति । अथ सामान्यप्रधानहोमः । युक्तो वह
जातवेदः पुरस्तादग्रे विद्धि कर्म क्रियमाणं यवेदम् । त्वं भिषग्भेपजस्यासि
कर्ता त्वयागाश्वान्पुरुषान्सनेम स्वाहा । जातवेदसेऽग्रय इदं० । या तिर-
थीनि पद्यसेदं विधरणीति । तां त्वा घृतस्य धारयाऽग्नौ सश्रापनीं
यगे स्वाहा । सश्रापन्वा इदं० । सश्रापन्वै देध्वै स्वाहा । सश्रापन्वै
देव्या इदं० । प्रसाधन्वै देव्यै स्वाहा । प्रसाधन्वै देव्या इदं० । भूः
स्वाहा । अग्रय इदं० । भुवः स्वाहा । वायव इदं० । सुवः स्वाहा ।
सूर्यायेदं० । भूर्भुवः सुवः स्वाहा । प्रजापतय इदं० । इति सामान्यप्रधा-
नहोमः ।

ततस्तत्तत्कर्तृणो वैशेषिकप्रधानक्षोभं कुर्यात् । तत् उत्तराण्यङ्गानि ।
इमं भे वरुण० चक्रे स्वाहा । वरुणायेदं० । तत्त्वा यामि० मोषीः स्वाहा ।
वरुणायेदं० । त्वं नो अग्ने० स्मत्स्वाहा । अग्रये वरुणाय चेदं० । स त्वं
नो० न एधि स्वाहा । अग्रये वरुणाय चेदं० । त्वमग्ने० अ० पजस्
स्वाहा । अयसेऽग्रय इदं० ! प्रजापते० यीणास्वाहा । प्रजापतय इदं० ।
इत्यङ्गहोमः ।

अथ जयाद्युहोमाः । ॐ चित्त च स्वाहा । चित्तायेदं० । चित्तिश्च
स्वाहा । चित्तय इदं० । आकृतं च स्वाहा । आकृतायेदं० । आमूर्तिश्च
स्वाहा । आकृतय इदं० । विज्ञानं च स्वाहा । विज्ञानायेदं० । विज्ञानं च
स्वाहा । विज्ञानायेदं० । मनश्च स्वाहा । मनस इदं० । शकरीश्च स्वाहा ।
शकरीभ्य इदं० । दर्शश्च स्वाहा । दर्शायेदं० । पूर्णमासश्च स्वाहा । पूर्ण-
मासायेदं० । वृच्च स्वाहा । वृहत इदं० । रथतरं च स्वाहा । रथत-
रायेदं० । प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वषणे प्रायच्छुद्रुग्रः पृतनाज्येषु तस्मै
विशः समनमन्त सर्गाः स उग्रः स द्वि दृव्यो बभूव स्वाहा । प्रजापतय
इदं० । इति त्रयोदश जयहोमाः ।

अथभ्यातानाः । ॐ अग्निर्भूतानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्म-
न्स्मिन्क्षेत्रेऽस्यामाग्निष्यस्या पुरोधायामस्मिन्र्मन्त्रम्या देवहृत्या स्वाहा ।
अग्नये भूतानामधिपतय इदं० । इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः स मा० इन्द्राय
ज्येष्ठानामधिपतय इदं० । यमः पृथिव्या अधिपतिः स मा० यमाय पृथि-
व्या अधिपतय इदं० । वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः स मा० वायवेऽन्त-
रिक्षस्याधिपतय इदं० । सूर्यो दिवोऽधिपतिः स मा० सूर्याय दिवोऽधि-
पतय इदं० । चन्द्रमा नक्षत्राणामधि० चन्द्रमसे नक्षत्राणामधिपतय
इदं० । बृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधि० बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपतय इदं० । मित्रः
सत्यानामधि० मित्राय सत्यानामधिपतय इदं० । वरुणोऽपामधि० वरुणा-
यापामधिपतय इदं० । समुद्रः स्यात्यानामधि० समुद्राय स्यात्यानामधिपतय
इदं० । अन्नं साम्राज्यानामधिपति तन्माऽव० अन्नाय साम्राज्याना-
मधिपतिन इदं० । सोम ओषधीनामधि० सोमाथौषधीनामधिपतय इदं० ।
सविता प्रसवानामधि० सवित्रे प्रसवानामधिपतय इदं० । रुद्रः पशूना-
मधि० रुद्राय पशूनामधिपतय इदं० । अगोदरुसर्षः । त्रष्टा रूपाणाम-
धिपतिः० त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतय इदं० । विष्णुः पर्वतानामधि० विष्णवे
पर्वतानामधिपतय इदं० । मरुतो गणानामधिपतयस्ते माऽवन्त्व० मरुद्भ्यो
गणानामधिपतिभ्य इदं० । ततः प्राचीनावीती भूत्वा । पितरः पिता-
महाः परेऽवरे ततास्ततामहा इह माऽवत । अस्मिन्ब्रह्मन्स्मिन्क्षेत्रेऽस्या-
मान्नि० पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्य इदं० ।
ततो यज्ञोपवीती । अत्र उपस्पृशेत् । पितृणामुपस्थानपक्षेऽपि प्राचीनावीती
न'स्वाहाकारत्यागौ ।

अथ राष्ट्रभूतः—कृतापादकृतधामाऽग्निर्गन्धर्वः स इदं ब्रह्मक्षत्रं
पातु तस्मै स्वाहा । अग्रये गन्धर्वायेदं । तस्यौषधयोऽप्सरस उजो नाम
ता इदं ब्रह्मक्षत्रं पान्तु ताभ्यः स्वाहा । ओषधीभ्योऽप्सरोभ्य उग्रभ्ये
इदं । स५ हितो विश्वसामा सूर्धो गन्धर्वः स०पातु तस्मै स्वाहा ।
सूर्याय गन्धर्वायेदं । तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम ता इदं
ब्रह्मक्षत्रं पान्तु ताभ्यः स्वाहा । मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य आयुभ्य इदं ।
सुपुत्रः सूर्धराग्निश्चन्द्रमा गन्धर्वः स इदं । तस्मै स्वाहा । चन्द्रमसे
गन्धर्वायेदं । तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो वेकुरयो नाम ता इदं ब्रह्मक्षत्रं
पान्तु ताभ्यः स्वाहा । नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यो वेकुरिभ्य इदं । भुज्युः
सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वः स इदं ब्रह्म० तस्मै स्वाहा । भु०सु० यज्ञाय गन्धर्वा-
येदं । तस्य दक्षिणा अप्सरसः स्तवा नाम ता इदं ताभ्यः स्वाहा ।
दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यः स्तवाभ्य इदं । प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वः
स०तस्मै स्वाहा । प्रजापतये विश्वकर्माणे मनसे गन्धर्वायेदं । तस्यवर्ता-
मान्यप्सरसो बह्वयो नाम ता इदं ब्र०ताभ्यः स्वाहा । ऋक्सामेभ्योऽ-
प्सरोभ्यो बह्विभ्यो इ० । ॐ इपिरो विश्व०र्वः स० । इपिराय विश्व० यचसे
वाताय गन्धर्वायेदं । तस्यापांऽप्सरसो मुदा नाम ता इदं ताभ्यः स्वाहा ।
अञ्जयोऽप्सरोभ्यो मुदाभ्य इदं । भुवनस्य पते यस्य त उपरि गृहा
इह च । स नो रास्वाज्यानि५ रायस्पोप५ गुवीर्य५ संवत्सरीणा५
स्वस्ति५ स्वाहा । भुवनस्य पत्य इदं । परमेष्ठयधिपतिर्मृत्युर्गन्धर्वः स
इदं तस्मै स्वाहा । मृत्युवे गन्धर्वायेदं । तस्य विश्वमप्सरसो भुवो
नाम ता इदं ताभ्यः स्वाहा । विश्वसामा अप्सरोभ्यो भूभ्य इदं । सुक्षितः
सुभूतिर्भद्रकृतसुधर्वा०तस्मै स्वाहा । पर्जन्याय गन्धर्वायेदं । तस्य
विद्युतोऽप्सरसो रुचो नाम ता इदं ताभ्यः स्वाहा । विद्युद्योऽप्सरो-
भ्यो रुग्भ्य इदं । दूरे हेतिरमृदयो मृत्युर्गन्धर्वः स इदं तस्मै स्वाहा ।
अमृदाय मृत्युवे गन्धर्वायेदं । तस्य प्रजा अप्सरसो भीरुवो नाम ता
इदं ताभ्यः स्वाहा । प्रजाभ्योऽप्सरोभ्यो भीरुभ्य इदं । चारुः कृपण-
काशी कामो गन्धर्वः स इदं कामाय गन्धर्वायेदं । तस्याऽऽधयोऽ-
प्सरसः शोचयन्तीर्नाम ता इदं ताभ्यः स्वाहा । आभिभ्योऽप्सरोभ्यः
शोचयन्तीभ्य इदं । स नो भुवनस्य पते इह च । उरुन्नरणेऽस्मै क्षत्राय
महिर्नाम यच्छ स्वाहा । भुवनस्य पत्य इदं । एने जयाद्युपहोमा
र्वकल्पिकाः ।

यदस्य कर्मणोऽश्वरीरिचं यदा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृदि-

द्वान्सर्वे स्विष्टं सुहृतं करोतु मे । अग्नये स्विष्टकृते सुहृतदृते सर्वहृत
 आहुतीनां कामानां समर्धयित्रे स्वाहा । इत्युत्तरार्धपूर्वार्धे पूर्वाहुतितः
 किञ्चिद्भूयसीमाहुतिं जुहोति । अग्नये स्विष्टकृत इदं० । तत इध्मसंनहन-
 शुल्वं विभ्रस्याद्भिरभ्युक्ष्याग्नौ प्रहृत्य दर्व्या परिधीन्परिधानक्रमेणा-
 इक्त्वा बर्हिभ्यः परिस्तरणेभ्यश्च कांश्चिद्दर्मानादाय दर्व्यामग्राप्यनक्ति
 मध्यानि मूलानि चाऽऽज्यस्थाल्याम् । एवं द्वितीयम् । तृतीयं तु मूलानि
 मध्यानि चाऽऽज्यस्थाल्यामग्राणि दर्व्यामिति । एवमइक्त्वा ततश्चैकं
 तृणमवस्थाप्यान्यानि दक्षिणोत्तराभ्या पाणिभ्यामुत्तरपरिधिसंधिमनुप्रवे-
 श्यान्तत आयतने पर्यावर्तयति । ततस्त्रिरुध्वेमायतन एवाञ्जलिना
 नीत्वाऽग्नौ क्षिपति । ततः स्थापिततृणं प्रहृत्य त्रिरङ्कुर्यान्ववदिस्य
 घ्राणे युगपत्संसृश्याप उपसृश्याप तथैव चक्षुषी संसृश्याप उपसृश्याप
 पृथिवी संसृश्यात् । ततो मध्यमं परिधिमग्नौ प्रहृत्येतरौ परिधीं द्वाभ्यां
 हस्ताभ्यां सहैव प्रहरति ।

ततः प्रायश्चित्तहोमः—कृतस्य कर्मणो न्यूनातिरिक्तदोषपरिहारार्थं प्राय-
 श्चित्तहोमं करिष्ये इति संकल्प्य जुहुयात् । ॐ अनाज्ञातं यदाज्ञात यज्ञस्य
 क्रियते मिथु । अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा । अग्नय
 इदं० । पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्थ
 यथातथं स्वाहा । अग्नय इदं० । यत्पाकत्रा मनमा दीनदक्षा न यज्ञस्य
 पन्वते मर्तासः । अग्निष्टत्थोता ऋतुशिद्विज्ञानन्यजिष्ठो देवाः ऋतुशो यजाति
 स्वाहा । अग्नय इदं० । तं नो अग्ने वरुणस्य० स्मत्स्वाहा । अग्नये वरु-
 णाय चेदं० । स त्वं नो अ० षधि स्वाहा । अग्नये वरुणाय चेदं० । यत
 इन्द्र भ० जहि स्वाहा । इन्द्राय मघवत इदं० । स्वस्तिदा वि० करः
 स्वाहा । इन्द्राय वृत्रघ्न इदं० । इयम्बकं य० तात्स्वाहा । इयम्बकावेदं० ।
 इदं विष्णु० सुरे स्वाहा । विष्णवे इदं० । भूः स्वाहा । अग्नय इदं० ।
 भुवः स्वाहा । वायवे इदं० । सुवः स्वा० । सूर्पायेदं० । महः स्वा० । वृह-
 स्पतये इदं० । जनः स्वा० वरुणायेदं० । तपः स्वा० इन्द्रायेदं० ।
 सत्यं स्वा० विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं० । वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः
 स्वा० वसुभ्यो रुद्रेभ्य० त्येभ्यः सः सत्त्वावभागेभ्य इदं० । इति
 परिधिपु संस्त्रावाज्यं जुहोति ।

तत उत्तरपरिषेकः—अदिनेऽन्यमःस्थाः । अनुमतेऽन्यमःस्थाः ।
 सरस्वतेऽन्यमःस्थाः । देव सवितः प्रासाविरिति पूर्ववत्परिषेकं कृत्वा

ततोऽग्नेषामग्निं प्रणीताः पर्याहृत्यापरेणाग्निं निधाय प्रगादिक्रमेण द्विक्-
चतुष्टय ऊर्ध्वमधश्च जलमुत्सिच्य भूगावन्नशिष्टं जलं निनीयाऽऽत्मानं
पर्त्नीं च मार्जयित्वा मुखं संमृजीत । ततो ब्रह्मणे हिरण्यं गां वा पूर्ण-
पात्रं वा दक्षिणां दद्यात् । ब्रह्मा स्वस्तीत्युक्त्वा यथेतं प्रतिनिष्क्रामति ।
एते चेध्मसंहनादयो धर्मा आधारवत्सु दर्विहोमेषु गृह्यान्तरे दृष्टाः
कृताकृताः । केचिद्वास्तुवलिकर्मानन्तरमेतान्धर्माननुतिष्ठन्ति । ततः
संस्थाजपेनोपतिष्ठते—

यज्ञ नमस्ते यज्ञ नमो नमश्च ते यज्ञ । शिवेन मे संतिष्ठस्व स्योनेन
मे संतिष्ठस्व मुभूतेन मे संतिष्ठस्व ब्रह्मवर्चसेन मे संतिष्ठस्व यज्ञस्यार्धि-
मनु संतिष्ठस्वोप ते यज्ञ नम उप ते नम उप तं नमः । अग्ने नय०
विधेम ।

इत्यग्न्यायतनात्पटङ्गुलं स्थलं विहायाग्निं तत्रानुलक्षीकृत्य वायव्यां
द्विशि पूजयेत् । अग्निपूजन आरक्तगन्धपुष्पाक्षतान्वर्जयेद् । मा नस्तोके
त०मते । इत्यग्नेर्विभूर्तिं ललाटे धृत्वा—

श्रद्धां मेधां यशः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं धनम् ।
आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यवाहन ॥
इत्यग्निं संमार्थ्य नमस्कुर्यादिति ।

अमुमुपनयनोपदिष्टहोमविधिमन्यत्राप्यतिदिशति—सर्वदर्विहोमाणामेष
कल्प इति । जुहोतिचोदिनेषु दर्विहोमेषु सर्वेषु एष उद्धननादिः प्रसाध-
नीदेवीहोगान्तोऽनुक्रान्तः कल्पो विधिर्भवतीत्यर्थः । तथा चाऽऽधारवत्सु
दर्विहोमेष्वेवायं विधिः फलति । आपूर्विकेषु तु यावदर्थं द्रव्यसंस्कारः
परिस्तरणपरिषेकां यावदुक्ता आहुतयोऽन्यानि च वैदेषिकाणि कर्मा-
णीति चौधायनोक्तविधिरथेति तात्पर्यम् । दृष्टं च तन्नद्रव्यं तत्तत्कर्म-
विशेषे तत्तन्नूत्रोक्त्या शास्त्रान्तरोक्त्याऽऽचाराच्च व्यवस्थितं ज्ञेयम् ।

इत्यग्निमुखमयोगः ।

अथाऽऽपूर्विकतन्त्रेण त्रिवृदन्नहोमप्रयोगः ।

कर्ताऽमुककर्माङ्गं त्रिवृदन्नहोमं पुष्पाहवाचनं च करिष्य इति संकल्प्य
समिधयमादाय श्रद्धं षहीत्यादि माणायामान्तं कृत्वा त्रिवृदन्नहोमस-

क्षिति या यक्षदमाणा देवतायाः सर्वाः परिश्रुतीभ्यामि । अग्निं प्रितृदन्ना-
 हुत्या यक्षये । गोमं त्रि० । भ० द्वादं त्रि० । प्र० द्वादं । प्रजा० । विश्वा-
 न्दे० । मया० । अग्निं प्रितृदन्तं हुतशेषाहुत्या यक्षये । एता देवताः सर्वो
 यक्षये । इत्युक्त्या मदिघ्नयमद्वायुवायव्याग्निं परिश्रुतीर्वाग्नेयाग्निं
 दर्भान्वाग्नेयीयं वाप्राणि मयुनाति । दर्भान्वाग्नेयीयं शोषणीयाप्रमुष-
 वेषं हुतशेषाहुतार्थं दर्भान्वाग्नेयीयं दर्भान्वाग्नेयीयं नदभानात्तं ममिधं प्रितृ-
 दन्तं चाऽऽमाद्य परिश्रे हुतं शोषणीः स-भृत्य वाप्राण्युत्तानानि
 कृत्वा शोष्य दर्भानिष्टपनायाज्यसंस्कारान् हुयात् ।

ततोऽग्नेः पश्चादासादितान्दर्भान्वाग्नेयीयं दशाऽऽयं निषाय तद्वायवो दर्भो
 निदध्यात् । ततो देवपरिप्राण्यसंस्कारेण संकृत्यामि शर्वाग्नेः पश्चादा-
 सनेषु दर्भेषोऽटनापूरकजुष्टिनाय तानिषीकृत्य त्र्यम्बकमाज्यवाभिन्य
 मिधयित्वाग्निं परिपिन्याऽऽमादितानिषया ममिधमभ्याषाय टव्योपह-
 न्योपहत्याष्टाशुर्नामिधनेन प्रितृदन्तं जुहोति । अग्रये स्वाहा । अग्रय
 इदं० । सोमाय स्वाहा । सोमायेदं० । अग्रयश्च दाय स्वाहा । अग्रयेऽ-
 क्षादायेदं० । अग्रयेऽग्रयतये स्वाहा । अग्रयेऽग्रयतय इदं० । प्रजापतये
 स्वाहा । प्रजापतय इदं० । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्य
 इदं० । तर्षाभ्यो देवताभ्यः स्वाहा । सर्वाभ्यो देवताभ्य इदं० । अग्रये
 विश्वेभ्यो स्वाहा । अग्रये शिश्रुत इदं० । अन्याहुतिः पूर्वाहुतिभिरसं-
 सक्तोत्तरार्धपूर्वार्धे हुतया । नात्रादानार्थं । आपूर्तिस्तान् ।

ततो न्यूनानिरिक्तोपपरिहारार्थं सर्वप्रायश्चित्तं करिष्य इति संकल्प्य
 भूर्भुवः सुयः स्वाहा । प्रजापतय इदं० । ततः परिस्तरणक्षिमर्गोत्तरपरि-
 प्तो हुत्वाचरेणाग्निं वाधिदर्भानास्तीर्थं तत्र विचित्रद्वरमासिष्य पूर्व-
 यदासादितमन्नयमेरीकृत्य तेन धर्मं करोति । वास्तुपतये स्वाहा ।
 वास्तुपतय इदं० । ततो यत् परिपिञ्चति । नात्र सर्विर्मिश्रणमाचनान् ।
 ततोऽनेनाक्षेनायेन च सव्यञ्जनेन प्राक्षणात्मभोक्त्य पूर्वस्तुष्यादादीनि
 वाचयेत् । ततः श्रद्धामेधे श्रीयेतामिति वदेत् । अयं च होम उपनयन-
 समावर्तनवस्तुतिरिक्तगोहृतगोभनपानशालाकरणयाम्तुशपनसीमन्तो-
 न्नयनपुंसयननामकरणान्नदानचूडाकरणगोदानेष्वेव भवति नान्यत्र ।
 समावर्तनादिषु प्रितृदन्तोर्भे वास्तुपलेर्षिस्तव्यः ॥

इति प्रितृदन्तोर्भे ।

अथ ग्रहमन्त्रः ।

स च नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिविधः । शुभवारत्रिजन्मनक्षत्रा-
यनविपुत्रोपरागादिषु नित्यः । उपनयनादिकर्ममारम्भेषु नैमित्तिकः ।
विषदपगमसंघदादिकामनासु काम्यः । तत्र काम्ये मण्डपकुण्डा(कुण्डम-
ण्डपा)दिकं नित्यम् । नित्यनैमित्तिकयोरनित्यम् । यदा स्थण्डिलं तदा
वेदिरेव न मण्डपः । कुण्डाभावे स्थण्डिलं होमः कार्यः ।

अथ प्रयोगः—कर्ता स्नात्वा नित्यकर्म निर्वर्त्य मौहूर्तिकोक्ते काल
आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य करिष्यमाणासुकर्मणि ग्रहा-
नुकूल्यसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरभ्रीत्यर्थं ग्रहयज्ञं करिष्य इति नैमित्तिके
संवल्यः । नित्ये ग्रह यज्ञं करिष्य इति, काम्ये तत्तत्कामनया ग्रहयज्ञं
करिष्य इति संवल्यः । संभारसंभरणं संभारत्पूर्वं कर्तव्यम् । काम्ये
यथोक्तवस्तुन्येषु । अन्यत्र प्रतिनिधिरपि । ततो गणपतिपूजनादि नान्दी-
श्राद्धान्तं कुर्यात् । आदिरणं कुर्यात् । अमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रो-प-
न्नामुकगोत्राधीनः, अमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नमुकगोत्राध्यायिन-
समुकशर्मणमस्मिन्ग्रहयज्ञं अचायन्वेन त्वां वृणु इति विधित्रं ब्राह्मणं
पाणिं स्पृश्य वृणुयात् तद्धस्ते फलादिं दद्यादित्याचारः । ततस्तं
संपूज्य प्रार्थयेत्—

आचार्यस्तु यथा स्वर्गे शक्रादीनां वृहस्पतिः ।

तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्नाचार्यो भव सुव्रत ॥ इति ॥

ततो ब्रह्माणं वृत्वा संपूज्य

यथा चतुर्मुखो ब्रह्मा स्वर्गे लोके पितामहः ।

तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्ब्रह्मा भव द्विजोत्तम ॥

इति तं प्रार्थयेत् ।

ततः सदस्यं वृत्वा संपूज्य

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वधर्मभृतां वर ।

वितते मम यज्ञेऽस्मिन्सदस्यो भव सुव्रत ॥

इति तं प्रार्थयेत् ।

ततो होमानुमारेणस्त्रिजो वृत्वा संपूज्य

अस्य यागस्य निष्पत्तौ भवन्तोऽभ्यर्थिता मया ।

सुप्तसन्नैः प्रवर्तय्यं ह्येदं विधिपूर्वकम् ॥

इति ता-मार्थयेत् ।

अथाऽऽचार्योऽग्न्यायतनस्य पश्चादुपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य

यदत्र सन्निहितं भूतस्थानमाश्रित्य सर्वदा ।

स्थानं न्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥

अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सवतादिशम् ।

सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मवर्म समारभे ॥

इति प्रागदित्रमणं सर्वतः सर्पपानिनीर्यं, ॐ शुीवो ह्येवा मरुतः
शु० पावनाः । ॐ इन्द्रोऽग्निं प्रत० ह्रुत् । ॐ इन्द्र० ह्येय । इति पशुगन्धेन
सवतो भूर्भिः प्रोक्ष्य ॐ आपो हि ष्ट मया० यथा च न । इति शुद्धा-
दकनं सर्वतो भूर्भिः प्राक्ष्य । ॐ सस्ति न । द्रा वद्द्र० र्दधातु । इति
जपित्वा, देवा जायान्तु यातुगाना अपयान्तु विष्णो दवयजन
रक्षस्वेत्यग्न्यायतनात्पश्चाद्ब्रह्मिभिमभिशेत् ।

तत आपतनं कुामुष्टिना समज्य यथाक्तलक्षणकुण्डसत्त्वे ब्रह्मविष्णु
रुद्राख्या मेखलादवता आवाह्य गौरीं योनिदवतामावाह्य मपूज्याऽऽय
तन समन्ताद्ब्रह्मरुद्रिण्या भूपयिन्वा गोमयेन पल्प्योद्धननादि कृत्वा
वरदनामानं मथितं श्रोत्रियागारादाहृतं वा-र्धं प्रतिष्ठाप्य चत्वारि
शृङ्गेत ध्यायेत् । पुष्टिनामनाया तु बलवर्धननामाग्नि । ततो यथोक्त
लक्षणं ग्रहपीठं विधाय तत्र सति समवे सर्वतामद्रं विरच्य तत्र ब्रह्मा
दिदेवतास्थापनं पजनं च कुर्यात् । सर्वतोभद्रासभये तु सूर्यादिदेवतानां
मेव स्थापनं कुर्यात् । मण्डलदेवतास्थापनपक्षे सूर्यादिदेवतान्वाधानो
त्तरमन्वाधानं कृत्वा प्रत्येकमेकैकाहुतिं जुहुयात् । भेर्वा-नीनां नमःशब्द-
हितं प्रणवादिस्वाहाकारान्तैर्नामभिर्होम ।

तत्र मन्त्रा — ॐ ब्रह्म जज्ञान० विव । ब्रह्मणे नमो ब्रह्माणमावाह
यामि, इति पीठमथ ब्रह्माणम् । ॐ आप्यायस्व० गथे । सोमाय०
सोममा० इत्युत्तरे सोमम् । ॐ अभि त्वा० महे । ईशानाय० ईशा
नमा० इत्यैशान्याभीशानम् । ॐ इन्द्र वो० बल । इन्द्राय० इन्द्रमा०
पूर्वं इन्द्रम् । ॐ आ दृत्त० क्रतुम् । अग्नय० आग्नमा० इत्याग्नयाम
सिम् । ॐ यमाय मा क्रतु । यमाय० यममा० इति दक्षिणे यमम् ।

ॐ देवीम० चष्टे । निर्ऋतये० निर्ऋतिमा० इति निर्ऋत्यां निर्ऋतिम् ।
 ॐ तत्त्वा या० मौषीः । वरुणाय० वरुणमा० इति पश्चिमे वरुणम् ।
 ॐ वायो ज्ञ० जसा । वायवे० वायुमा० इति वायव्यां वायुम् ।
 ॐ अष्टौ देवा० स्वाति । अपृषमुभ्यो० अपृषसूना० इति वायु-
 सोममध्येऽष्टौ वसून् । ॐ नीलग्री० श्रिताः । तेषां० न्यसि । एकादश-
 रुद्रेभ्यो० एकादश रुद्राना० इति सोमेशानयोर्मध्ये एकादश रुद्रान् ।
 ॐ त्यान्तु क्ष० श्रुये । द्वादश्रादित्येभ्यो० द्वादश्राऽऽदित्याना० इतीशानेन्द्र-
 योर्मध्ये द्वादश्राऽऽदित्यान् । ॐ या वां० क्षतम् । अश्विभ्यां० अश्विना०
 इतीन्द्राग्नयोर्मध्येऽश्विनौ । ॐ ओगास० सुतम् । विश्वेभ्यो० देवेभ्यो०
 विश्वान्देवाना० इत्यग्नियमयोर्मध्ये विश्वान्देवान् । ॐ अभि त्वं देव०
 सुवः । सप्तयज्ञेभ्यो० सप्त यज्ञाना० इति यमनिर्ऋत्योर्मध्ये सप्त यज्ञान् ।
 ॐ आस्यं गौः० न्सुवः । सर्षेभ्यो० सर्षाना० इति निर्ऋतिवरुणयो-
 र्मध्ये सर्षान् । ॐ ऋतापाङ्कज० पान्तु । गन्धर्वाप्सरोभ्यो० गन्धर्वा-
 प्सरस आ० इति वरुणवायवोर्मध्ये गन्धर्वाप्सरसः । ॐ यदक्र०
 जातं तेऽर्वन् । स्कन्द्राय० स्कन्दमा० इति ब्रह्मसोममध्ये स्कन्दम् ।
 ॐ तत्पुरु० हे रुद्र० नन्दिः प्रचोदगात् । नन्दीश्वराय० नन्दीश्व-
 रमा० इति स्कन्दस्योत्तरतो नन्दीश्वरम् । ॐ यत्ते गा० यस्तु । शूलाय०
 शूलमा० इति नन्दीश्वरस्योत्तरः शूलम् । ॐ कार्पिर० पां मृधम् ।
 महाकालाय० महाकालमा० इति शूलस्योत्तरतो महाकालम् । ॐ
 द्वाविमौ० यद्वपः । दक्षाय० दक्षमा० इति ब्रह्मेशानयोर्मध्ये दक्षम् ।
 ॐ तामदि० से नमः । दुर्गाय० दुर्गामा० इति ब्रह्मेन्द्रयोर्मध्ये दुर्गाम् ।
 ॐ इदं विष्णु० सुरे । विष्णवे न० विष्णुमा० इति दुर्गायाः पुरतो
 विष्णुम् । ॐ उदीरता० त्रेषु । स्वधायै० स्वधामा० इति ब्रह्माग्नयो-
 र्मध्ये स्वधाम् । ॐ परं मू० वीरान् । मृत्युरोगेभ्यो० मृत्युरोगाना०
 इति ब्रह्मयमयोर्मध्ये मृत्युरोगान् । ॐ गणानां त्वा० सादनम् । गणपतये०
 गणपतिमा० इति ब्रह्मनिर्ऋत्योर्मध्ये गणपतिम् । ॐ शं नी देवी० तु
 नः । अङ्गया० अङ्गा आ० इति ब्रह्मवरुणयोर्मध्येऽङ्गाः । ॐ मरुतो० जनः
 मरुद्भ्यो० मरुत आ० इति ब्रह्मवायोर्मध्ये मरुतः । ॐ द्योना पृ०
 प्रथाः । पृथिव्यै० पृथिवीमा० इति ब्रह्मणः पादमूले कर्णिकायः पृथि-
 वीम् । ॐ इमं मे ग० मया । गङ्गादिनदीभ्यो० गङ्गादिनन्दी० इति तत्रैव

गङ्गादिनदी । ॐ धाम्नो धाम्नो० अग्नि १०० इन्द्र । सप्तसागरेभ्यो
नमः सप्तसागराना० इति तत्रैव सप्तसागरान् । ॐ मेरुवे मरुमा इति
तदुपरि मेरुम् ।

तत आयुधानि— ॐ गदायै० गदामा० सोमस्योत्तरे गदाम् । ॐ
त्रिशूलाय० त्रिशूलमा० ईशानस्यैशान्यां त्रिशूलम् । ॐ वज्राय० वज्रमा०
इन्द्रस्य पूर्वे वज्रम् । ॐ शक्तये० शक्तिमा० अग्नेराग्नेय्या शक्तिम् । ॐ
दण्डाय० दण्डमा० यमस्य दक्षिणे दण्डम् । ॐ खड्गाय० खड्गमा०
निर्ऋतेर्नैऋत्या खड्गम् । ॐ पाशाप० पाशमा० वरुणस्य पश्चिमे
पाशम् । ॐ अङ्कुशाय० अङ्कुशमा० वायोर्वायव्यामङ्कुशम् । इत्या-
युधानि ।

ॐ गौतमाय० गौतममा० गदाया उत्तरे गौतमम् । ॐ भरद्वाजाय०
भरद्वाजमा० त्रिशूलस्यैशान्या भर० । ॐ विश्वामित्राय० विश्वामित्रमा०
वज्रस्य पूर्वे विश्वा० । ॐ दृश्यपाय० दृश्यपमा० शक्तेराग्नेय्या क० ।
ॐ जमदग्नेये० जमदग्निमा० दण्डस्य दक्षिणे जम० । ॐ वसिष्ठाय०
वसिष्ठमा० खड्गस्य नैऋत्यां व० । ॐ अत्रये० अत्रिमा० पाशास्य
पश्चिमेऽ० । ॐ अरुन्धत्ये० अरुन्धतीमा० अङ्कुशस्य वायव्यामरु० ।
इत्युपीन्

ॐ ऐन्द्रायै० ऐन्द्रीमा० विश्वामित्रस्य पूर्वे ऐ० । ॐ कौमार्यै०
कौमारीमा० दृश्यपस्याऽऽग्नेय्या कौ० । ॐ ब्राह्मण्यै० ब्राह्मणीमा० जमदग्ने-
देक्षिणे घ्रा० । ॐ वाराह्यै० वाराहीमा० वसिष्ठस्य नैऋत्यां वा० । ॐ
चामुण्डायै० चामुण्डामा० अग्नेः पश्चिमे चामु० । ॐ वैष्णव्यै० वैष्ण-
वीमा० अरुन्धत्या वायव्यां वैष्ण० । ॐ माहेश्वर्यै० माहेश्वरीमा०
गौतमस्योत्तरे माहे० । ॐ वनायक्यै० वनायकीमा० भरद्वाजस्यशान्यां
वैना० । इत्यष्टशक्तीः ।

एता देवता आवाह । ॐ नर्य प्र० ष्टितामिति प्रतिष्ठाप्य फाण्डानु-
समयेन पदार्थानुसमयेन वा सर्वा देवताः पूजयेत् । ततस्तदुपरि वेदिप-
रिमितं श्लक्ष्णं क्षौमं बह्व प्रसार्य बह्वस्य समन्तादवध्यर्थं रेखा लिखित्वा
तत एवैकाङ्गुलान्तरालागिः सः समन्ताद्रेखा लिखित्वाऽवशिष्टं चतुरश्रं
प्रश्चद्वयं प्रैना विभज्य तेषु न [स]के ष्टपु मये रक्तवर्णचूर्णेन सूर्यस्य
वृत्तं पीठमाग्नेय्यां स्थे तृजेन चतुरश्रं सोमस्य पीठं दक्षिणस्यां रक्तवर्ण

चूर्णेन त्रिकोणं भौमस्य पीठमैरान्यां पीतचूर्णेन बाणकारं बुधस्य पीठमुत्तरम्यां पीतचूर्णेन दीर्घचतुरश्रं गुरोः पीठं पूर्वाभ्यां श्वेतचूर्णेन पञ्चकोणं शुक्रस्य पीठं पश्चिमाया कृष्णचूर्णेन द्रव्यकुलक्षेत्रफलं पदकुलक्षेत्रफलं वा शनैः पीठं तैऋत्यां नीलचूर्णेन शर्पाकारं राहोः पीठं वायव्यां नानावर्णेन चूर्णेन ध्वजाकारं कतोः पीठमेव पीठानि विभक्त्यान्मुत्तारणं कुर्यात् ।

ॐ अहमसू० स्वस्ति । इत्यनुवाकेन प्रतिमानामन्युत्तारणं कृत्वा पञ्चामृतैः शुद्धोदकेन च प्रक्षाल्य तत्तद्दिगानना ग्रहप्रतिमाः स्थापयित्वा सूर्यप्रतिमायाः कपोलौ स्पृष्ट्वा प्राणप्रतिष्ठां विदध्यात् ।

अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठासूत्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुःसामानि च्छन्दानि । चिद्रूपा परा प्राणशक्तिर्देवता । आं वीजम् । ह्रीं शक्तिः । क्रौं कीलकम् । सूर्यप्रतिमायां प्राणप्रतिष्ठापने वि० । ॐ आ ह्रीं क्रौं ये रं लं वं शं पं सं हौं हंसः सोऽहं सूर्यप्रतिमायाः प्राणा इह प्राणाः । ॐ आं ह्रीं क्रौं ये रं लं वं शं पं सं हौं हंसः सोऽहं सूर्यप्रतिमाया जीव इह स्थितः । ॐ आ ह्रीं क्रौं ये० सर्वेन्द्रियाणि वाच्याश्चक्षुःश्रावत्वग्जिह्वाघ्राणपाणिपादपायूःस्था इहैवाऽऽगत्य स्वस्तये मुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा, इति जप्तेत् ।

अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च ।

अस्यै जीवत्वमर्चयै स्वाहा ।

इति मन्त्रमुक्त्वा प्रतिमां सजीवां ध्यायेत् । एवं प्राणप्रतिष्ठां विषाय प्रतिमां पञ्चामृतैः संस्थाप्य शुद्धोदकेन स्नापयेत् ।

तत ॐ उदु त्यं० सूर्यमिति मन्त्रेण सुवर्णशलाकया दर्भशलाकया वा गोघृतेन प्रतिमाया दक्षवामनेत्रे मन्त्रावृत्त्या क्रमेणोन्मील्य, ॐ अञ्जन्ति त्वाम० पश्ये । इति मन्त्रावृत्त्या क्रमेण मधुना नेत्रे अभ्यङ्गोपहारं निवेदयेत् । नेत्रोन्मीलनमारभ्य प्रतिमायाः पुरतो न तिष्ठेत् । एवं सोमादिप्रतिमासूत्रेन । अथवा सदैव सर्वासां सूर्यादिप्रतिमानासूत्रेन कुर्यात् । ततो ग्रहानावाहयेत् ।

ॐ आ सत्येन० ज्यन् । भूर्भुवः । सुवः, भगवन्ग्रहाधिपते किरीटिन्सप्ताश्वरथारूढः । लिङ्गदेजोऽत्र काश्यपसगोत्र सूर्येहाऽऽगच्छेति मध्ये प्रादमुत्थां ताम्रप्रतिमायां रक्ताक्षतैः सूर्यमावासेहाधितिष्ठेति स्थापयन् ।

ॐ आप्यायस्व० गधे । भूर्भुवः सुवः, भगवन्क्षत्राधिपते किरीटि-
न्दशाश्वरथारूढ यमुनातीरोद्भवः ऽत्रयसगोत्र सोमेहाऽऽगच्छेत्याग्नेय्यां
प्रत्यङ्मुख्या रजतस्य वा स्फटिकस्य प्रतिमाया श्वेताक्षतं. सोममावा-
द्येहाधितिष्ठेति स्थापयेत् ।

ॐ अग्निर्मूर्ध्नि० न्यात । भूर्भुवः सुवः, भगवन्न्याकृते किरीटिनरक्त-
मेपरथारूढावन्तिनासमुद्भव भारद्वाजसगोत्राङ्गारमेहाऽऽगच्छेति दक्षिणे
दक्षिणामुख्या रक्तचन्दनप्रतिमाया रक्ताक्षतेङ्गाररुमावाद्येहाधितिष्ठेति
स्थाप० ।

ॐ उद्ग्रन्धस्वा० मेतम् । भूर्भुवः सुवः, भगवन्मौम्याकृते किरी-
टिन्पीतसिद्धरथारूढ ममथदेशोद्भवाऽऽग्नेयसगोत्र वृषेहाऽऽगच्छेत्पैशा-
न्यामुद्ग्रमुख्या सुवर्णप्रतिमाया पीताक्षतेर्मुमामावाद्येहाधितिष्ठेति स्थापयेत् ।

ॐ वृहस्पते अति० चित्रम् । भूर्भुवः सुवः, भगवन्सर्वदेवताचार्य
किरीटिन्याताश्वरथारूढ सिधेश उद्भवाऽऽङ्गिरसगोत्र वृहस्पत इहाऽऽग-
च्छेत्पुत्र उद्ग्रमुख्या सुवर्णप्रतिमाया पीताक्षतेर्वृहस्पतमावाद्येहाधि-
तिष्ठेति स्थाप० ।

ॐ शुक्र ते अ० रस्तु । भूर्भुवः सुवः, भगवन्सर्वदेवताचार्य किरी-
टिन्शुक्राश्वरथारूढ भोजसुद्भवाऽऽत्रयसगोत्र शुक्रहाऽऽगच्छेति पूर्वे
प्राङ्मुख्या रजतप्रतिमाया शुक्रक्षतं. शुक्रमावाद्येहाधितिष्ठेति स्थाप० ।

ॐ श नो देवीर० न. । भूर्भुवः सुवः, भगवन्कुराकृते किरीटि-
न्किलगुध्ररथारूढ सौराष्ट्रेऽशोद्भवः काम्यसगोत्र शनैश्वरेहाऽऽगच्छेति
पश्चिमे प्रत्यङ्मुख्या लोहप्रतिमाया नीलाक्षतः शनैश्वरमावाद्येहाधि-
तिष्ठेति स्थाप० ।

ॐ रुपा न० वृता । भूर्भुवः सुवः, भगवन्कुराकृते किरीटिन्कृष्ण
सिद्धरथारूढ सावितापुरोद्भवः पर्वे नन्दिनगोत्र राहा इहाऽऽगच्छेति दक्षि-
णामुख्या सीसमतिनाया कृष्णाक्षते राहुमावाद्येहाधितिष्ठेति स्थाप० ।

ॐ केतुं कृष्व० रथाः । भूर्भुवः सुवः, भगवन्कुराकृते किरीटिन्शिव-
त्ररुपोत्तरथारूढान्तर्वेदिसमुद्भव जैपिनिसगोत्र केतो इहाऽऽगच्छेति दक्षि-
णामुख्या काम्यप्रतिमाया चित्राक्षतैः केतुमावाद्येहाधितिष्ठेति स्थाप० ।

यथोक्तप्रतिमालाभे सर्वाः सुवर्णमन्त्रयः । तदभावे तण्डुलपुञ्जादौ । यथो-
क्ताक्षताललाभे सर्वाः श्वेता एव । सर्वे ग्रहा आदित्यर्षाभिमुक्ता एव वा
स्थापनीयाः ।

अथाधिदेवताः । ॐ इषम्वकं यजा० ता० । भू० ईश्वराय० ईश्वर-
मावाहयामीति सूर्यदक्षिणपार्श्वे ईश्वरम् । ॐ गौरीर्मिमा० व्योमन् । भू०
उमायै० उमाया० इति सोमदक्षिणपार्श्वे उमाम् । ॐ यदस्कन्दः० महि
जातं तेऽर्वन् । भू० स्कन्दाय० स्कन्द्रमा० इत्यङ्गारकदक्षिणपार्श्वे स्कन्द-
म् । ॐ विष्णोरगाट० त्वा । विष्णवे० विष्णुमा० इति बुधदक्षिणपार्श्वे
विष्णुम् । ॐ ब्रह्मा द्वा० मन् । भ० ब्रह्मणे० ब्रह्माणमा० इति वृहस्पति-
दक्षिणपार्श्वे ब्रह्माणम् ॐ सजोपा १०तो नः । भू० इन्द्राय० इन्द्रमा० इति
शुक्रदक्षिणपार्श्वे इन्द्रम् । ॐ इमं यम० यस्व । भू० यमाय० यममा०
इति शनिपार्श्वे यमम् । ॐ कार्पिरस्य० मृध्रम् । भू० कालाय० कालमा०
इति राहुदक्षिणपार्श्वे कालम् । ॐ चित्रावमो स्व० श्रीय । भू० चित्र-
गुप्ताय० चित्रगुप्तमा० इति केतुदक्षिणपार्श्वे चित्रगुप्तम् । इत्यधिदेवताः
सुवर्णप्रतिमास्वस्तपुञ्जेषु वाऽऽवाहयेत् ।

ततः मर्याधिदेवताः । ॐ आग्निं दूतं वृ० व्रतुम् । भू० अग्ने०
अग्निमा० इति सूर्योत्तरपार्श्वेऽग्निम् । ॐ अग्नि मे सो० पजीः । भू०
अन्द्रघो० अप आवा० इति सोमोत्तरपार्श्वेऽपः । ॐ न्यांता पृ० प्रथाः ।
भू० भूमयै० भूमिमा० इत्यङ्गारकोत्तरपार्श्वे भूमिम् । ॐ इन्द्रं वि० सुरे ।
भू० विष्णवे० विष्णुमा० इति बुधोत्तरपार्श्वे विष्णुम् । ॐ इन्द्रं वा वि०
वलः । भू० इन्द्राय० इन्द्रमा० इति वृहस्पत्युत्तरपार्श्वे इन्द्रम् । ॐ
इन्द्राणी० पतिः । भू० इन्द्रायै० इन्द्राणिमा० इति शुक्रोत्तरपार्श्वे
इन्द्राणीम् । ॐ प्रजापते न० यीणाम् । भू० प्रजापतये० प्रजापतिमा०
इति शनिश्चरोत्तरपार्श्वे प्रजापतिम् । ॐ आऽयं गौ० न्मुवः । भू०
सर्पेभ्यो० सर्पाना० इति राहूत्तरपार्श्वे सर्पान् । ॐ ब्रह्म जज्ञा० विवः ।
भू० ब्रह्मणे० ब्रह्माणमा० इति केतूत्तरपार्श्वे ब्रह्माणम् । इति मर्याधिदे-
वताः सुवर्णप्रतिमास्वस्तपुञ्जेषु वाऽऽवाहयेत् ।

अथ क्रतुसंरक्षणदेवताः । ॐ गणानां० दनम् । भू० महागणपतये
महागणपतिमा० इति राहोरुत्तरतो गजाननम् । ॐ जातवेदमे सु० त्यग्निः ।
भू० दुर्गायै० दुर्गाया० इति शनिश्चरोत्तमो दुर्गाम् । ॐ वायो शर्व० नसा ।

भू० वायवे० वायुमा० इति सूर्यस्योत्तरतो वायुम् । ॐ घृतं घृतपा०
रिषाय । भू० आकाशाय० आकाशमा० इति राहोर्दक्षिणत आकाशम् ।
ॐ वा वा कशा० शतम् । भू० अश्विभ्या० अश्विनावा० इति क्रैतोर्द-
क्षिणतोऽश्विनौ । ॐ वास्तोष्पते० ष्यदे । भू० वास्तोष्पतये० वास्तो-
ष्पतिमा० इति वृहस्पतेरुत्तरतो वास्तोष्पतिम् । ॐ क्षेत्रम्य० प० हशे ।
भू० क्षेत्रपालाय० क्षेत्रपालमा० इत्यङ्गारक-योत्तरतः क्षेत्रपालम् ।

अथ लोकपालाः । ॐ प्रातार त्विन्द्रः । भू० इन्द्राय० इन्द्रमा० इति
शुक्रमण्डलारपुरत इन्द्रम् । ॐ अग्ने नय० धेम । भू० अग्नये० अग्निमा०
इति सोममण्डलादाग्नेयामग्निम् ॐ इमं यम० यस्व । भू० यमाय०
यममा० इत्यङ्गारमण्डलादग्निणतो यमम् । ॐ असुन्वन्त० मस्तु । भू०
निर्ऋतये० निर्ऋतिमा० इति इन्द्रमण्डलादग्नेर्ऋत्या निर्ऋतिम् । ॐ तच्च
पापि० पी० । भू० वरुणाय० वरुणमा० इति अग्निमण्डलात्पश्चिमतो
वरुणम् । ॐ आ नो नियु० दा नः । भू० वायवे० वायुमा० इति केतु
मण्डलाद्वायव्यां वायुम् । ॐ सं त पया० दिष्व । भू० सोमाय० सोम
मा० इति वृश्पातिमण्डलाद्दक्षिणतः सोमम् । ॐ अभि त्वा० महे । भू०
ईशानाय० ईशानमा० इति बुधमण्डलादैशान्यामीशानम् । इति प्रिमा-
स्वक्षतपुञ्जेषु वा लोकपालानावाहयेत् ।

ततो नर्य मजां० ताम् । इति सर्वा देवताः प्रतिष्ठाप्य काण्डानु-
समयेन पदार्थानुसमयेन वा पूजयेत् । ग्रहाणा पूजने त्वयं विधेयः—
दिवाकराय रक्त वस्त्ररक्तचन्दनरक्तकरवीरमल्ल कीनिर्यासधूपघृतदीपगुडौ-
दनद्राक्षाफलानि । चन्द्राय श्वेतवस्त्रश्वेतचन्दनश्वेतकरवीरघृतयुक्ताक्षत-
धूपघृतदीपघृतयुक्तपापसेखरः । भौमाय रक्तवस्त्ररक्तचन्दनरक्तौल-
* सर्जरसधूपघृतदीपहविष्यारूपफलानि । बुधाय रक्तवस्त्रकुङ्कुमयुक्त-
चन्दनचम्पकपुष्पागुरुधूपघृतदीपवाष्टि रूपायसनारिङ्गाणि । गुरवे रक्तवस्त्र-
कुङ्कुमयुक्तचन्दनागन्धपुष्प × लोभाणधूपघृतदीपदध्योदनजम्बीराणि ।
शुक्राय श्वेतवस्त्रश्वेतचन्दनात-ीपुष्पविल्वफलनिर्याससहितागु-धूपघृतदीप-
घृतौदनवीजपूराणि । शनये कृष्णवस्त्रागुरुचन्दनकालाञ्जनीपुष्पगुग्गुल-
धूपघृतदीपतिलमापमिश्रितान्नसर्जरफलानि । राहवे कृष्णवस्त्रागुरुचन्दन-
सर्पपुष्पलाक्षाधूपघृतदीपवल्गुमिश्रक्षीरयुक्तौदननारीकेराणि । केतवे

कृष्णवस्त्र.गरुचन्दनशङ्खिनीपुष्पलाक्षाधूपघृतदीपारक्तपिष्टयुतलवणामि-
श्राजाक्षीरयुततिलतण्डुलमिश्रितीन्द्रनाडिमफलानि । एतेषां यथोक्तव-
दार्थानामलाभे 'तु यथासंभवमुपचाराः कल्पनीयाः । अग्निदेवताप्रत्य-
धिदेवतानां चैत एवीपचाराः । गणपत्यादिषु तु श्वेतमेव चन्दनं शतप-
त्राण्येव पुष्पाणि, तदभावे श्वेतपुष्पम् । धूपः स एव । गोघृतदीपो घृतौद-
ननैवेद्यमिति ।

ततः पीठदिशान्यामुदीच्यां वा मदीं यौरिति भूमिं सृष्ट्वा तत्र रङ्गव-
ल्लीपत्रं विधासौपथयः संरदन्त इति मस्थपरिमितधान्यपुञ्जं तत्र कृत्वा
तत्राऽऽजिघ्रोत्यनेन नवमत्रणं तैजसं भृन्मर्थं वा चन्दनेनानुलिप्तं दस्यक्षत-
पुष्पमालाद्यल्लङ्घितं कुम्भं संस्थाप्येवं म इत्युदकेन पूरयित्वा, ॐ आप्या-
यस्व० गधे । इति कलशे क्षीरं प्रक्षिप्य, ॐ दधि० पत् । इति दधि ।
ॐ शुक्रम० जोऽसि । इत्यङ्घ्रिम् । ॐ मधु वाता० तु नः । इति मधु । ॐ
त्वे क्रतुम० योऽसि । इति शर्कराम् । ॐ तत्त० यान् । इति गोमूत्रम् ।
ॐ गन्धद्वारां० धियम् । इति गोमयम् । पुनराप्यायस्वेत्यादि-
भिस्त्रिभिः क्षीरदधिघृतानि कलशे प्रक्षिप्य नूतनाहृतचित्रपर्वतधानुस्तूर्णी
प्रक्षिप्य, उद्भृताऽसि० कृतम् । इति कलशेऽश्वशालागजशालावल्मी-
कनदीसंगमहृदरानद्धारगोष्ठमदेशाहृताः सप्त मृत्तिकाः प्रक्षिप्य गन्धद्वारा-
मित्यादिभिर्गन्धादीन् रतान्तानुपचारान्प्रक्षिप्य, ॐ या जाता० सप्त च ।
इति कुष्ठमांसीहरिद्राद्वयमुराशैलेयचन्दनसटीचम्पकमुस्तात्मिका दशौ-
षधीः कलशे निक्षिपेत् । कुष्ठं कोष्ठम् । मांसी जटार्माषी । मुरा मोरवेल्
इ० प्र० । शैलेयं शिलारसः । सटी कचोरः । चम्पकस्तद्वृत्तत्वक् । मुस्ता
नागरमोथा, इति प्र० । एतासांऽऽयभूते सुवर्णं कलशे प्रक्षिपेत् । ततो दूर्वा-
न्प्रप्लवेः कलशस्य मुखमाच्छाद्य, ॐ सुर्वं वस्त्रा० चये । इति कलशं
यस्त्रपुत्रेण वेष्टयित्वा पूर्णां दर्शयति तण्डुलरूमेन पात्रेण कलशा-
ननं पिपाय तत्र कलशस्य मु० रूपे सप्त० रक्ताः । गङ्गे च यमुने०
जलेऽस्मिन्संनिधिं कुर्यादिति देवता आवाह्यं संपूज्य वरुणं तत्त्वा यान्ति-
त्यावाह्यं संपूजयेत् । ततः—

देवदानवसंवादे मथ्यमाने महोदधौ ।

उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ विभृते त्रिष्णुना स्वयम् ॥

त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः ।

त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥
 शिवः स्वयं त्वमेवासि त्रिष्णुस्त्वं च प्रजापतिः ।
 आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे देवाः सप्ततृकाः ॥
 त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः कामफलप्रदाः ।
 त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्भव ॥
 सान्निध्यं कुरु देवेश प्रसन्नो भव सर्वदा ॥ इति संप्रार्थयेत् ।

ततः—आपो हि ष्ठा० ३ हिरण्यवर्णाः० ४ पवमानः सु० १७ इति
 कुम्भमभिमृश्य जपेत् ।

अथान्वाधानम्—आचार्यः समिञ्चयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणा-
 यामान्तं कृत्वा ग्रहयज्ञहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा देवतास्ता इत्यादि
 व्याहृत्यन्तमुक्त्वा गणपतिभेकया चर्वाहुत्याऽऽज्याहुत्या वा यक्ष्य इति
 यदेत् । वैशेषिकप्रधानहोमे—सूर्यं सोममङ्गारकं बुधं वृहस्पतिं शुक्रं
 शनैश्वरं राहुं केतुम्, अमुकसंख्याकाभिर्निर्यायथमर्कादिसमिद्धिश्चर्वाहु-
 तिभिराज्याहुतिभिश्च, ईश्वरम्, उमां स्कन्दं नारायणं ब्रह्माणम्, इन्द्रं यमं
 कालं चित्रगुप्तम्, अग्निम्, अपः, भूमिं विष्णुम्, इन्द्रम्, इन्द्राणीं प्रजापतिं
 सर्पान्ब्रह्माणम्, अमुकसंख्याकाभिर्निर्यायथमर्कादिसमिद्धिश्चर्वाहुतिभि-
 राज्याहुतिभिश्च, गणपतिं दुर्गां वायुम्, आकाशम्, अश्विनो वास्तोष्पतिं
 क्षेत्रपालम्, इन्द्रम्, अग्निं यमं निर्ऋतिं वरुणं चायुं सोमम्, ईशानम्, अमुक-
 संख्याकाभिः पलाशसमिद्धिश्चर्वाहुतिभिराज्याहुतिभिश्च, मण्डलदेवतापक्षे
 मण्डलदेवताः प्रत्येकमेककाहुत्या यक्ष्ये । अधिप्रत्यधिदेवतानां प्रथानदर्शा-
 शेनेतरदेवतानां त्रिंशत्शेन वा होमः कार्यः । पात्रासादनकाले दर्व्यासाद-
 नोत्तरं बहूनां चरुद्धरणपात्राणां सुवाणामाज्यस्थालीनां च बद्धीनामा-
 सादनं प्रोक्षणं च कार्यम् । स्थालीपाकधर्मेण चरुं श्रपयित्वा युगपदने-
 ककर्तृकचर्वाज्यहोमनिर्वाहाय सर्वेषां सुवाणां संमार्गः कार्यः । सुवस्थाने
 दर्व्या वा । तासांमपि संमार्गः । पर्याग्निकरणकाले सर्वैर्होमद्रव्यैः सहाऽऽ-
 ज्यस्य पर्याग्निकरणम् । ततः शृतं चरुमभिघार्थोत्तरत उद्वास्य चर्हिष्वा-
 साद्य तत्रैवाऽऽसादितेषु चरुद्धरणपात्रेषूद्वास्य यथाद्वैवतं विभज्य परि-
 धेकादि व्याहृतिहोमान्तं कृत्वा गणानां त्वेति मन्त्रेण पलाशसमिद्धिश्चर्वा-
 ज्यानामेकैकामाहुतिमाचार्य एव जुहुयात् । गणपतय इदं न ममेति
 यजमानस्त्यागं कुर्यात् ।

ततः—ऋत्विज उदङ्मुखाः प्राङ्मुखा वोपविश्य द्विराचम्य साव-
धानमनसो भवेयुः । ततो यजमान इमान्युपकल्पिनानि हवनीयद्रव्या-
णि अन्वाधानोद्दिष्टसंख्यापर्याप्तानि या या यक्ष्यमाणा देवतास्ताभ्य-
स्ताभ्यो मया परित्यक्तानि न यमेति द्रव्यस्यागं कुर्यात् । तत
ऋत्विज आवाहनोक्तचन्मन्त्रैरन्वाधानोद्दिष्टैर्द्रव्यैरन्वाधानोक्तसंख्यं होमं
कुर्युः । तत्र चरुसामिद्धोमकर्तारः स्वस्वदाक्षिणहस्तं तिष्ठ्य वाम-
हस्तेन संमृज्य पुनर्निष्ठ्य दक्षिणहस्तेन स्वस्वसंवागर्द्धर्षप्रहरणं
कुर्युः । अत्र चरुश्रपणासंभवे गृहसिद्धान्नेन देवपवित्रसंस्कारसंस्कृतेन
होम इति संप्रदायः । अर्कः पलाशः खदिरोऽपामार्गः पिप्पल उदुम्बरः
शर्भी दूर्वाः कुशा इति क्रमेण ग्रहममिधः । एतासामलाभे पलाशसमिधः ।
तत्र समिदेकैका होतव्या । दूर्वाणां दर्भाणां च त्रिकं त्रिकम् । आज्यं
दव्यैव होतव्यम् । अङ्गुष्ठाग्रेण चरुं ग्रासमात्रं निष्पीठ्य संहताङ्गुलिनी-
ष्ठानेन दक्षिणेन हस्तेन होतव्यः । साम्ने मथानहोम आचार्यो मण्डल-
देवतापक्षे मण्डलदेवताहोमं कृत्वा स्थापितदेवतानामुत्तरपूजनं विधाय
मसीदन्तु भवन्त इति तान्संप्रार्थयेत् । ततः सपत्नीको यजमानोऽग्नेः
पश्चादुपविश्याग्न्यायतनस्य समन्तादिक्षु सदीपमापभक्तचर्लान्दिवपा-
लेभ्यो दद्यात् । प्रतिवालिसमर्पणं साक्षतं जलं क्षिपेत् । ॐ वातार०
त्विन्द्रः । इन्द्राय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकायामुं
सदीपं मापभक्तचर्लिं समर्पयामीति साक्षतं जलं त्यक्त्वा भो इन्द्र वलिं
भक्ष दिशं रक्ष मम सकुटुम्बस्याऽऽपुष्कर्ता क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता पुष्टि-
कर्ता तुष्टिकर्ता निर्विघ्नकर्ता वरदो भव इति प्रार्थयेत् । ॐ अग्ने नय
सु० म । अग्नये सा० यामि । भो अग्ने व० भव । ॐ इमं यम० स्व०
यमाय सा०मि । भो यम व० भव । असुन्वत० मस्तु । निर्रुतये सा०
यामि । भो निर्रु० व० । तत्त्वा या० पीः । वरुणाय सा० मि । भो
वरुण० व । आ नो० नः । वायवे सा० भो वायो० व । सं ते०
ध्व । सोमाय सा० मि । भोः सोम० व० । अभि० हे । ईशानाय सा० भो
ईशान० व ।

• ततो ग्रहादिचलयो ग्रहपीठसमीपे ॐ आस० न् । सूर्याय सा० सन्न-
क्तिकापेश्वराभिरुपाधिदेवतापत्यधिदेवतासाहेतायेमं सदीपं माप० मि ।
भोः सूर्य, इमं चलिं गृहाण मम सकु० भवेति प्रार्थयेत् । ॐ आप्याय०

थे । सोमाय० काय, उमात्रपाधिदे० व । ॐ अग्निर्मू० ति । अङ्गार-
 काय० काय स्फन्दभूमिरूपाधिदेवता० व । ॐ इन्द्राय० मेतम् ।
 बुधाय० नारायणनिष्पुकरूपाधिदे० व । ॐ वृषरपते० त्रम् । बृहस्पतये०
 ब्रह्मेन्द्ररूपा० व । ॐ शुक्रं० त्तु । शुक्राय० इन्द्रेन्द्राणीरूपा० व । ॐ
 शं नो० नः । शनै० सममगापतिरू० व । ॐ कया० ता । राहवे०
 कालसर्परूपा० व । ॐ वं तुं० चाः । देतये० दित्रमुत्तमरू० व ।

ॐ गणानां० दनम् । गणपतये० सिद्धिबुद्धिसहित्तयेमं० भोः सिद्धि-
 बुद्धिसहित्त गणपते० । ॐ जातये० दुर्गायै० साङ्गायै० स० वायै, इ०
 भो दुर्गे, इमं व० स्यात्स्युक्त्या० क्षे० कर्त्त० शा० त्रीं पु० त्रीं तु० त्रीं नि०
 त्रीं वरदा भव । ॐ वायो० सा । वायवे सा० मि । भो वायो० व ।
 ॐ घृतं घृतपात्रा० क्षाय । आयाशाय सा० मि । भो आयाश, इमं० ।
 ॐ या वा क० तम् । अश्विभ्यां साङ्गाभ्या स० भ्यां सा० भ्यां स०
 काभ्यामिमं स० मि । भो अश्विनाविमं वलिं गृहीतं मम स० युक्त्या० रौ
 क्षे० त्रीं शा० रौ पु० रौ तु० रौ नि० त्रीं वरदा भवतम् । ॐ
 वास्तोष्पते० ष्पदे । वास्तोष्पतये सा० मि । भो वा० ते, इमं० भवेति ।

ततः क्षेत्रपालाय कुङ्कुमरक्तपुष्पाद्रियुतं सदीपं सत्राम्बूलं सदक्षिणं
 मापभक्तवलिं दद्यात् । ॐ क्षेत्रस्य पति० दृशे । क्षेत्रपालाय सा० काय
 भूतप्रेतहानिनीशारिनीब्रह्मराक्षसवेतालादिपरिवारयुतायेमं कुङ्कुमादि-
 युतं मापभक्तवलिं सम० मि । भो भोः क्षेत्रपाल सपरिवारमं वलिं०
 भवेति ।

ततः शूद्रेण वलिं वहिर्देशे प्रापयेत् । तस्य पृष्ठतः शान्तिपा-
 र्पुर्वकं स्वयं जलं सिञ्चन्साचार्यः सपत्नीसौ गृहाद्बहिर्गत्वा प्रत्येत्य
 हस्तां पादां प्रक्षाल्यात्सचम्याप्रिसमीपमागत्य पुनराचम्य स्वायतन उप-
 विशेत् । तत आचार्यो इव्यां सुवेण चतुर्गृहीतमाव्यं गृहीत्वा तदुपरि
 बह्ययुतं चन्दनादिभूषितं फलं निधाय, इडनामाऽयमग्निरित्यनुसंधाय
 यजमानान्वारब्धास्तिष्ठन्पुष्पाहुतिं जुहुयात् ।

ॐ समुद्रा० वयं नाम० २ । ॐ चत्वारि शु० चेत्त ३ । ॐ मूर्धानं दि०
 षाः । ॐ पुनरत्रा० माः । ॐ पूर्णा द० । ॐ सप्त ते अ० घृतेन स्वाहेति
 यजमानोऽग्नये वैश्वानराय वसुद्रादित्येऽथः अतःकतवे सप्तवनेऽग्नये चेद्-

मिति त्यजेत् । तत आचार्यः पूर्णाहुतिमुत्त० धृति । पूर्णा० सप्तवाये-
त्याचारात्पठेत् । ततः रुद्रस्त्रादहोमादिभंस्थाजपान्तं कुर्यात् । तत
ऋत्विक्कसहित आचार्यः प्रादुस्वसिष्टःऋद्धेदेरैकान्यां शुचौ देशे समष्टे
रङ्गल्लघ्याद्यलंकृतं चतुष्पदं दीर्घचतुरश्रं सोत्तरच्छदं पीठं निधाय
तत्रोद्गम्रांस्त्रींहरितान्दर्भानास्तीर्थं तत्रोपविष्टं परतीसहितं माद्भमुखं यज-
मानं पात्रान्तरे गृहीतेन कलशोदकेन पद्मपल्लवैः कुशदूर्वासहितैरभि-
पिञ्चेत् ।

तत्र मन्त्राः—आपो हि ह्य० ३ हिरण्यवर्णा० ४ पवमानः सुवर्जनः
पवित्रेण वि० १७ ।

सुरास्त्वामभिपिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विभुः ॥ १ ॥
ऋम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
आस्त्रण्डलोऽग्निर्भगवान्यमो वै निर्ऋतिस्तथा ॥ २ ॥
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
ब्रह्मणा सहिताः सर्धे दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥ ३ ॥
कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्भेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः कान्तिस्तुष्टिश्च मातरः ॥ ४ ॥
एतास्त्वामभिपिञ्चन्तु देवपत्न्यः समागताः ।
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥ ५ ॥
ग्रहास्त्वामभिपिञ्चन्तु राहुः केतुश्च पूजिताः ।
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ६ ॥
ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ।
देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः ॥ ७ ॥
अह्वानि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ।
औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ॥ ८ ॥
सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।
एते स्वामभिपिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ॥ ९ ॥
ग्रहाणामादिरादित्यो लोकस्त्रणकारकः ।
विषमस्थानसंभूतां पीडां द्रुतु ते रविः ॥ १ ॥
रोहिणीशः सुधामूर्तिः सुधागात्रः सुधाशनः ।

थे । सोमाय० काय, उमावृषाधिदे० व । ॐ अश्विर्मू० नि । अङ्गार-
 काय० काय स्त० दभूमिरुपाधिदेवता० व । ॐ उद्ध्य० भेतम् ।
 सुत्राय० नारायणत्रिपुररुपाधिदे० व । ॐ वृहस्पते० त्रम् । वृहस्पतये०
 ब्रह्मेन्द्ररूपा० व । ॐ शुक्र० स्तु । शुक्राय० इन्द्रेन्द्राणीरूपा० व । ॐ
 शं गो० नः । शनै० तमजापरिरु० व । ॐ कया० ता । राहवे०
 कालरुपरूपा० व । ॐ देव० धाः । देवै० दिनमुत्तमरु० व ।

ॐ गणाना० दनम् । गणपतये० सिद्धिबुद्धिसहित्तयेभं० भोः सिद्धि-
 बुद्धिसहित्त गणपते० । ॐ जातये० दुर्गायै० साङ्गायै० स० कायै, इ०
 भो दुर्गे, इमं व० स्यात्सुष्कर्त्री क्षे० कर्त्री शा० र्त्री पु० र्त्री तु० र्त्री नि०
 र्त्री वरदा भव । ॐ वायो० सा । वायवे सा० मि । भो वायो० व ।
 ॐ घृतं घृतवावा० क्षाय । आकाशाय सा० मि । भो आकाश, इमं० ।
 ॐ वा वा क० तम् । अश्विभ्यां साङ्गाभ्या स० भ्या सा० भ्या स०
 काभ्यामिमं स० मि । भो अश्विनाविम वलिं गृहीतं मम स० युष्कर्तारौ
 क्षे० र्तारौ शा० रौ पु० रौ तु० रौ नि० र्तारौ वरदा भवतम् । ॐ
 वास्तोष्पते० ष्यदे । वास्तोष्पतये सा० मि । भो वा० ते, इमं० भवेति ।

ततः क्षेत्रपालाय कृद्भुमरक्तपुष्पादियुतं सदीपं सत्राम्बुलं सदाक्षिणं
 मापभक्त वलिं दद्यात् । ॐ क्षेत्रस्य पति० दृशे । क्षेत्रपालाय सा० काय
 भूतप्रेतहानिनीशाकिनीब्रह्मराक्षसवेतालादिपरिवारयुतायेभं बुद्भुमादि-
 युतं मापभक्त वलिं सप्त० मि । भो भोः क्षेत्रपाल सपरिवारेभं वलिं
 भवेति ।

ततः शुद्धेण वलिं वहिर्देशे प्रापयेत् । तस्य पृष्ठतः शान्तिपा
 ठपूर्वमं स्वयं जलं सिञ्चन्साचार्यः सपत्नीसो गृह्णाद्बहिर्गत्वा प्रत्येत्य
 इस्तौ पादौ प्रक्षालयात्सच्चम्याग्रिसमीपमागत्य पुनराचम्य स्वायतन उप-
 विशेत् । तत आचार्यो दुर्ध्यां सुवेण चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा तदुपरि
 घस्ययुतं चन्दनादिभूषितं फल निधाय, इडनामाऽयमाग्निरित्यनुसंधाय
 यजमानान्वास्तिष्ठन्पूर्याहुतिं जुहुयात् ।

ॐ समुद्रा० वयं नाम० २ । ॐ चत्वारिंश० वेस ३ । ॐ मूर्धानं दि०
 धाः । ॐ पुनरुत्ता० माः । ॐ पूर्णा द० । ॐ सप्त ते अ० घृतेन स्वाहेति
 यजमानोऽग्रये वैश्वानराय वसुरुद्रादिन्येभ्यः शतक्रतवे सप्तवतेऽग्रये चेद-

मिति त्यजेत् । इत आचार्यः पूर्णाहुतिमुत्त० एति । पूर्णा० समत्वाये-
त्याचारात्पठेत् । ततः रुस्त्याददामादिभंस्थान्तं कुर्यात् । तत
ऋत्विक्कसहित आचार्यः प्रादुःखसिष्टुःग्रहवेदेरेद्वान्यां शुचौ देशे संमृष्टे
रङ्गल्लयाद्यलंकृतं चतुष्पदं दीर्घचतुरश्रं सोत्तरच्छदं पीठं निधाय
तत्रोद्गशांस्त्रीन्हिरितान्दर्भानासीर्थं तत्रोपविष्टं पत्नीसहितं प्राङ्मुखं यज-
मानं पात्रान्तरे गृहीतेन कलशोदकेन पशुपल्लवैः कुशदूर्वासहितैरभि-
पिञ्चेत् ।

तत्र मन्त्राः—आपो हि एता० ३ हिरण्यवर्णा० ४ पवमानः सुवर्जनः
पवित्रेण वि० १७ ।

सुरास्त्वामभिपिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विभुः ॥ १ ॥
प्रद्युम्नश्चान्तिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
आखण्डलांशमिर्भगवान्यमो वै निर्ऋतिस्तथा ॥ २ ॥
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिवपालाः पान्तु ते सदा ॥ ३ ॥
कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः कान्तिरतुष्टिश्च मातरः ॥ ४ ॥
एतास्त्वामभिपिञ्चन्तु देवपत्न्यः समागताः ।
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कनाः ॥ ५ ॥
ग्रहार्त्वामभिपिञ्चन्तु राहुः केतुश्च पूजिताः ।
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ६ ॥
ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ।
देवपत्न्यो द्रुपा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः ॥ ७ ॥
अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो चाह्वानि च ।
औषधानि च रत्नानि कालस्यावधनाश्च ये ॥ ८ ॥
सरितः सागराः शैलस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
एते त्वामभिपिञ्चन्तु सर्वस्वामार्थमिद्धये ॥ ९ ॥
ग्रहाणामादिरादित्यो लोकरक्षणकारकः ।
विषमस्थानतंभूनां पीडां द्रहतु ते रविः ॥ १ ॥
रोहिणीशः सुभामूर्तिः सुभागात्रः सुभाशनः ।

विषमस्थानसंभूतां पीडां दहतु ते विषुः ॥ २ ॥
 भूमिपुत्रो महातेजा जगतां भयकृत्सदा ।
 वृष्टिकृद्वृष्टिहर्ता च पीडां दहतु ते कुजः ॥ ३ ॥
 उत्पातरूपो जगतां चन्द्रपुत्रो महाद्युतिः ।
 सूर्यभियरुरो विद्वान्पीडां दहतु ते बुधः ॥ ४ ॥
 देवमन्त्री विशालाक्षः सदा लोकहिते रतः ।
 अनेकशिष्यसंपूर्णः पीडां दहतु ते गुरुः ॥ ५ ॥
 दैत्यमन्त्री गुरुस्तेषां प्राणदश्च महामतिः ।
 प्रभुत्ताराग्रहाणां च पीडां दहतु ते भृगुः ॥ ६ ॥
 सूर्यपुत्रो दीर्घदेहो विशालाक्षः शिवभियः ।
 मन्दचारः प्रसन्नात्मा पीडां दहतु ते शनिः ॥ ७ ॥
 महाशिरा महावक्त्रो दीर्घदंष्ट्रो महाबलः ।
 अतनुशोर्ध्वकेशश्च पीडां दहतु ते तमः ॥ ८ ॥
 अनेकरूपवर्णश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 उत्पातरूपो जगतः पीडां दहतु ते शिखी ॥ ९ ॥

इति मन्त्रैर्देवस्य त्वेत्पादिभिर्मेन्त्रैश्चाभिषिञ्चेत् ।

अभिषेकानन्तरं तैलाभ्यङ्गादिपूर्वकं सुस्नातां दम्पती अभिषेकवा-
 सांसि परित्यज्याहतवासांसि परिधाय चन्दनाद्यलंकारांश्च धृत्वाऽग्नेः
 पश्चादुपविशतः । तत आचार्येण सह यजमानो मा नस्तौक इति विभू-
 तिधारणं कृत्वाऽऽचार्यादीन्संपूज्य दक्षिणां दद्यात् । तत्राऽऽचार्याय
 गौः । ब्रह्मणेऽनड्डान् । सदस्यादाश्वः । सूर्यप्रतीत्यर्थं कपिला गौः १ ।
 सोमप्रतीत्यर्थं शङ्खः २ । अङ्गारप्रतीत्यर्थं रक्तोऽनड्डान् ३ । बुध-
 प्रतीत्यर्थं सुवर्णम् ४ । बृहस्पतिप्रतीत्यर्थं पीतं वासः ५ । शुक्रप्रतीत्यर्थं
 श्वेतोऽश्वः ६ । शनिप्रतीत्यर्थं कृष्णा गौः ७ । राहुप्रतीत्यर्थं काला-
 यसम् ८ । केतुप्रतीत्यर्थं हस्ती छागो वा ९ इति तत्तद्गोमकरैर् व्यवस्थया
 तां तां दक्षिणां दद्यात् । यदि नवभ्योऽधिका ऋत्विजस्तदा तेभ्यः
 प्रत्येकमेकैका गौर्देया । न्यूनत्वे तु गोशङ्खादयो नव दक्षिणा यथा-
 संभवं तेभ्य एव देयाः ।

अथ गवादीनां मन्त्राः—

कार्पिले सर्वदेवानां पूजनीयाऽसि सर्वदा ।

सर्वदेवमयी यस्मादनः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ १ ॥

त्वं पुरा सागारोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।
 पाञ्चजन्य प्रदास्यामि ह्यतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ २ ॥
 धर्मरत्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।
 अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ३ ॥
 हिरण्यगर्भगर्भस्थं इमवीजं विभावसोः ।
 अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ४ ॥
 पीतवस्त्रद्वयं यस्माद्वातुदेवस्य बल्लभम् ।
 प्रदानात्तस्य मे विष्णुः सदा शान्तिं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥
 विष्णुस्त्वम्भरूपेण यस्मादमृतसंभवः ।
 चन्द्रार्कवाहनं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६ ॥
 यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनो यै कृष्णसंनिभे ।
 सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ७ ॥
 यस्मादापस कार्याणि त्वदर्शनानि सर्वदा ।
 लाङ्गलाद्यायुधादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ८ ॥
 सुप्रताक गजेन्द्र त्वं देवेद्रस्य च वाहनम् ।
 दानेनानेन दत्तेन सदा शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ९ ॥

छागपक्षे—

यस्मात्त्वं छाग यज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।
 यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ १० ॥

उक्तदक्षिणानामभावे सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो हिरण्यं दद्यात् । सर्वेषु
 पक्षेष्वाचार्याय द्विगुणं दद्यात् । कर्मणः साहस्र्यार्थमन्येभ्यो ब्राह्म-
 णेभ्यो भूयसीं दद्यात् ।

ततो ग्रहपीठदेवतानां यजमानः पञ्चोपचारैरुत्तरपूजनं विधाय सप्रणवै-
 स्तनन्नाममन्त्रैरादित्यादिदेवताभ्यो नम इति समुदितरूपेण वा पुष्पा-
 झलिं समर्पयेत् । तत आचार्यो ग्रहपीठदेवतानामुद्गासनमुत्तिष्ठेति मन्त्रेण
 फुर्यात् । ततो यजमानः, इदं ग्रहपीठं सप्रतिमं सकलशं सोपस्करमाचा-
 र्याय तुभ्यमहं समद्द इत्यर्चाय समर्पयेत् । तत आचार्योऽग्निं
 संपूज्य

गच्छ गच्छ मुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ हुताशन ॥

इति विसृजेत् । अथ यजमानः कास्यपात्रगताज्ये सकृदुभयः स्वम-
तिरूपमवेक्ष्य—

आज्य तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं स्मृतम् ।
आज्यं सुराणामाहार आज्ये लोनाः प्रतिष्ठिताः ॥
अलक्ष्मीर्या यच्च दौस्थ्यं मम गात्रेष्ववस्थितम् ।
तत्सर्वं क्षपयाऽऽज्य त्वं लक्ष्मीं पुष्टिं च वर्धय ॥

इति पठित्वा तदाज्यं सदक्षिणं ब्राह्मणाय दद्यात् । ततो यावत्यः
प्रधानाहुतपस्तावतो ब्राह्मणाभोजयेत् । यावन्ति तदाहुतशतानि
तावतो वा यथा सम्भव वा । ततो यस्य स्मृत्येति विष्णुं स्मरेत् । ततो
भुक्तवद्भ्यो यथात्रिभुव दक्षिणां दद्यात् क्षमाप्य तदाग्निपो गृहीत्वा
प्रणिपत्यनेन ग्रहमखारयेन वर्धनाऽऽदित्यादयो ग्रहाः श्रीयन्ता न ममे-
तीश्वरार्पणं कृत्वा हृष्टमनाः सुहृद्युक्तो भुञ्जीत ।

इति ग्रहमखरयोगः ।

अथ गर्भा रानमयोगः ।

तत्र रजोदर्शने सति निरात्रं रजस्वला स्त्री, अङ्गनाभ्यङ्गननित्यस्ना-
नादीनि वर्जयेत् । निरात्रमज्ञाचिस्तिष्ठेत् । प्रथमतो तु हरिद्रागन्धमा-
ल्यादिधारणे ताम्बूलमक्षणे च न दोष इति विशेषः । अन्यत्समानम् ।
स्मार्तगार्हपयोः वर्धनाः पञ्चमेऽहनि स्नाता मित्रारिणी भवति । श्रौते
वर्धनि चतुर्थेऽहन्यपि स्नाता मित्रारिणी । कर्ता रजानिवृत्तौ सत्त्वा
चतुर्थ्याशुक्तानिष्ठादिषु गर्भधानं युजात् । कर्ता ज्योतिर्विप्रोक्ते सुमु-
हूर्ते प्रातः कृतनित्यक्रियः समर्थ आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ
सनीत्यर्थं ममैन्द्रार्थाधिनरणन्ननिष्पमाणसर्गर्भसंस्कारातिशयसिद्धिधी-
जगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्द्धणक्षेत्रसंस्कारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थमस्यां
गर्भाधानं करिष्ये इति संकल्प्य तदङ्गं गगपतिपूजनं पुण्याहाराचनं मानु-
षापूजनं नान्दीश्राद्धं चोत्तरीत्या कुर्यात् । अत्र ब्रह्मा भीयतामिति
विशेषः । ततो रात्रौ यथोक्तशय्या परिकल्प्य चत्वारिदानानामुपपैरलं-

कृतां सुगन्धां विराजप्रवेनाल्पभोजनेन वा क्रुशां शिष्टप्राक्षणसंभाषां
इत्यामारुहं स्वयमापि तथैव भूत्वाऽऽचम्य निर्वृती भूत्वा शिखरं
विस्रस्य

‘ विष्णुर्योगि कल्पयतु स्वष्टा रूपाणि पिञ्चतु ।
आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥
गर्भं धेहि सिनीवाल्लि गर्भं धेहि सरस्वति ।
गर्भं तेऽश्विनावुभावार्धत्वां पुष्करस्तजा ॥
हिरण्ययी अरणीयं निर्भन्धवोऽश्विना ।
तं ते गर्भं ह्यःमहे दशमे मासि सूतये ॥
यथाऽग्निगर्भा श्रुथिवी सौर्यधेन्द्रगर्भिणी ।
चायुर्यथा दिशां गर्भं पृत्रं गर्भं दधामि ते ॥
यस्य योनिं प्रति रंते गृहाण पुमान्पुत्रो जायतां गर्भो अन्तः ।
तं माता दशमासो विभति स जायता वीरतमः स्वानाम् ॥
आ ते गर्भो योनिमेतु पुमान्वाण इवेपुधिम् ।
आ वीरोऽत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥
करोमि ते प्राजापत्यमागर्भो योनिमेतु ते ।
अनूनः पूर्णो जायतामनन्वोऽश्लोणोऽपि ताचधीरः ॥
यानि प्रभूणि वीर्याप्युपमा जनयन्तु नः ।
तैस्त्रं गर्भिणी भव स जायतां वीरतमः स्वानाम् ॥
सा प्रसूधेनुगा भव ।

इत्येतैः पुरतार्यं समीपमाह्वयेत् । ततस्तां दीपसमीप एव वामभागे
शय्यायां श्रापयित्वा,

ॐ सं नाम्नः स हृदयानि सं नाम्निः सं त्वचः ।

सं त्वा कामस्य योत्रेण सुझाम्पविमोचनाय ॥

इति सुरवे करोति ।

ॐ चाक्रवारु संवननं यज्ञदीभ्य उदाहृतम् ।

यमुक्ती देवगन्धर्वभेन संवनिनौ स्वके ॥

इति मुखर्पासते । ॐ भूः प्रजापतिनाऽत्यूषभेण स्कन्दयामि वीरं
धस्त्वामुकदे । ॐ भुवः प्रजा० धस्त्वामुग्दे । ॐ सुवः प्रजाप० धस्त्वा-
मुकदे ।

इत्येतैः प्रतिमन्त्रं रेतोऽवस्कन्दयेत् । ततो यज्ञोपवीति अशिरस्कं
स्नानं कृत्वा शिखां वद्ध्वा पौराणाचमनप्रणायामां कृत्वा विष्णु संस्म-
रेत् । ऋतुव्यतिरिक्तकाले गमने तु पादप्रसालनम् । ततः पृथक्शयनौ
भवतः । भार्यायास्त्वशुचिता नैवास्ति । ततः श्वोभूते नित्यनिर्वर्तना-
नन्तरं ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दत्त्वा ब्राह्मणान्भोजयेत् । एतयोः प्रधानोत्त-
राङ्गत्वस्यैव दृष्टत्वात् । दुष्टमासादौ प्रथमरजोदर्शने तु शान्तिं कृत्वा
गर्भाधानं कुर्यात् ।

इति गर्भाधानप्रयोगः ।

अथ नारायणवलिप्रयोगः ।

एवं कृतेऽपि गर्भाधाने यदा गर्भो नोत्पद्यते तदा प्रतिबन्धकीभूतमे-
तनिवृत्त्यर्थं नारायणवलिः कार्यः ।

कर्ता शुक्लकान्त्या नदीतीरादिशुचौ देशे स्नानादिनिरपक्रियान्त
आचम्य मानानायम्य देवकालौ संकीर्त्य मदीयकुलाभिवृद्धिप्रतिबन्ध-
कमेतस्य प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थं नारायणवलिं करिष्य इति संकल्प्य कलश-
स्थापनविधिना स्थापितकलशद्वये सुवर्णनिमित्तमतिमयोर्विष्णुमावाहयामि
वैवस्वतं यममावाहयामीति क्रमेणाऽऽवाह्यं पुत्रसूक्तेन यमाय सोममिति
च क्रमेण षोडशोपचारैः संपूज्य तत्पूर्वभागे रेखायां दक्षिणाग्रकुशास्तर-
णान्ते शुन्धतां विष्णुरूपी मेत इति दशसु स्थानेषु दक्षिणसंस्थमपो निनीय
तत्र मधुघृतप्लुतान्दश पिण्डान्सतिलान्दश पयोनामकमेत विष्णुदेवतायं
ते पिण्ड इति दक्षिणामुखः प्राचीनाधीनी दक्षिणतरेषु कुशेषु पराचीनेन
पाणिना सव्यं जान्वाच्य विष्णुरूपं प्रेतं ध्यायन्दद्यात् । ततो गन्धादि-
भिरभ्यर्च्य प्रवाङ्गणान्तं कृत्वा नद्यादौ क्षिपेत् । तस्वामेव रात्रौ श्वः
करिष्यमाणश्चाद्धे क्षणः क्रियतामित्येवं पञ्च त्रीनेकं वेत्तेवमयुग्मान्ब्राह्म-
णाञ्चार्द्धोद्देशेन निमन्डयोपोषणं कुर्यात् । श्वोभूते मध्याह्ने विष्णुम-
भ्यर्च्य प्रेतं विष्णुरूपिणमुद्दिश्यैरोद्दिष्टविधिना पादप्रसालनादितृप्तिम-
श्रान्तं कृत्वा ब्राह्मणमर्षिणे पिण्डपितृयज्ञवदुल्लेखनाद्युदकनिनयनान्तं

तूष्णीं कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय सपरिवाराय यमाय च नाममन्त्रै-
 श्वतुरः पिण्डान्दत्त्वा विष्णोऽयं ते पिण्ड इति विष्णुरूपं मेते ध्यायन्पञ्चमं
 पिण्डं दत्त्वाऽर्चनादिप्रवाहणान्तं तूष्णीं कृत्वाऽऽचान्तान्ब्राह्मणान्दक्षि-
 णया संतोष्य तेषैकस्मै गुणवते प्रेतमुद्धृत्वा यस्त्राभरणमोदिरण्यादि-
 द्रव्यैरुपशे तस्मा एव दत्त्वा भवन्तः प्रेताय तिलोदकाञ्जलिदानं कुर्व-
 न्त्विति वदेत् । ते च पवित्रपाणयः सकुशतुलसीपत्रतोयाञ्जलिं प्रेताय
 काश्यपगोत्रायामुकशर्मणे विष्णुरूपिणेऽथं तिलतोयाञ्जलिरिति दद्युः ।
 ततो ब्राह्मणान्वाचयेत्, अनेन नारायणत्रलिकर्मणा भगवान्विष्णुरिमं
 प्रेतं शुद्धमपापमहं करोत्विति । ततो त्रिमास्तथाऽरिन्वाति मय्यूचुः (प्रति-
 द्यूयुः) । ततः कर्ता स्नात्वा मुञ्जीत ।

इति नारायणवलिप्रयोगः ।

अथ नागवलिप्रयोगः ।

गुरुशुक्रास्तादिराहिने कालेऽयनद्वयेऽपि पौर्णमास्याममावास्यायां
 पञ्चम्यामाश्लेषायुक्तदिने वा कुर्यात् । तत्राधिकारार्थं चतुर्द-
 शकृच्छात्मकं प्रायश्चित्तं चरेत् । तस्य प्रयोगः उक्तदिनात्पूर्वद्यस्त-
 दहरं वा समस्तसंपादिति पर्षदं प्रदक्षिणीकृत्य नत्वा तदग्रे निरुक्तं
 सदर्भं वा निषायामुकशर्मणा मयेह जन्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानादज्ञानाद्वा
 कृतेन सर्पवधेन जनितस्य दोषस्य परिहारार्थमनुग्रहं कृत्वा प्रायश्चित्त-
 मुपदिशन्तु भवन्त इति प्रार्थयेत् । ते चोपदिशाम इति प्रतिद्यूयुः ।

ततः कर्ता—

सधे धर्माविवेक्तारो गोप्तारः सकला द्विजाः ।
 मम देहस्य संशुद्धिं कुर्वन्तु द्विजसत्तमाः ॥
 मया कृतं महाघोरं ज्ञातमज्ञातमित्येवम् ।
 प्रसादः क्रियतां मयां शुभानुज्ञां प्रयच्छथ ॥
 पूजयैः कृतः पवित्रोऽहं भवेयं द्विजसत्तमैः ।

इति श्लोकान्पठित्वा मामनुशृण्वन्तु भवन्त इति पर्षदं मणभेत् ।

ततः कर्ता निबन्धपूजनं पर्षत्पूजनमनुवादकपूजनं च कुर्यात् । अनुवाद-
 काय भूतिरूपां यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।

ततोऽनुवादकौऽमुकशर्मणा त्वयेह जन्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानादज्ञानाद्वा कृतेन सर्पवधेन जनितस्य दोषस्य परिहारार्थं पर्पदुपदिष्टचतुर्दशकृच्छ्राचरणपूर्कं यथाविधि सर्पसंस्कारं कृत्वा त्वं शुद्धो निरूपद्रवो भविष्यसि न्युपदेश्चि (दि०छि०) । ततः कर्ता, ओमित्यङ्गीकृत्य पर्पदं नमस्कृत्य विभर्जयेत् । अनुवा.कं च । तत आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्याद्भुक्शमेणा मयेह जन्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानादज्ञानाद्वा कृतेन सर्पवधेन जनितस्य दोषस्य परिहारार्थं पर्पदुपदिष्टचतुर्दशकृच्छ्रात्मकं प्रायश्चित्तमुत्प्रत्याम्नायद्वारा करिष्य इति संकल्प्य

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।

केशनाश्रम्य त्रिष्टुप्ति तस्मात्केशान्वपम्पहम् ॥

इति शिखाकृशोपरथवर्जं केशनखरोमाणि वापयित्वा

आयुर्बलं यज्ञो वर्चः प्रजाः पशवसूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञा च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥

इति वनस्पतिं प्रायं तस्मात्प्र देशमात्रं काष्ठं गृहीत्वा

मुखदुर्गन्धिनाशाय दन्तानां च त्रिशुद्धये ।

छीविनाय च गानाणां कुर्वेद्दन्तधावनम् ॥

इति तेन काष्ठेन दन्तान्संशोध्य द्वादश गण्डूशान्कृत्वा बह्वयमाणोत्सर्जनरीत्या भस्मगोमयमृत्तिसास्नानानि विनाय पञ्चगव्यैः कुनोदकेन च तत्तन्मन्त्रैः स्नानं कृत्वाऽऽशो हि छेति त्रिभिर्मन्त्रैः शुद्धोदकेन स्नात्वा स्नानविधिना स्नानं कुर्यात् । कर्ता जीवत्पित्रादिकश्चेत्तदा केशसंरक्षणार्थं पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं द्विगुणं कुर्यात् । ततो विष्णुजनविष्णुश्राद्धगोदानध्याहृतिशोमपञ्चगव्यहोमाः कुर्यात् ।

तत्र विष्णुजननामदं विष्णुरिति मन्त्रेण । विष्णुश्राद्धसिद्धयर्थं विप्रानाहूय संपू य तेभ्यश्चत्वार्यामन्त्रानि दद्यात् । जीवत्पितृकस्य तु न विष्णुश्राद्धम् । ततो विमं गां च सपूज्य तस्मै यथाविभवकल्पितोपहारसहितानि गां दद्यात् । गोरभावे तन्मूल्यं वा ।

ततो व्याहृतिहोमः—कर्ताऽऽचम्योल्लेखनादिसंस्कृत आयतने लौकिकमार्गं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समिधयमादाय श्रद्धं पृहीत्यादि प्राणापामानं कृत्वा सर्पसंस्काराधिकारार्थमापथिनाङ्गभूषणोपकर्मणि

या यक्ष्यमाणा देवतास्ताः सर्वाः पस्त्रिद्वीप्यामि । प्रथमया व्याहृत्याऽग्निं
सप्तभिराज्याहुतिभिः, द्वितीयया व्याहृत्या वायुं सप्तभिराज्याहुतिभिः,
तृतीयया व्याहृत्या सूर्यं सप्तभिराज्याहुतिभिः, समस्तव्याहृतिभिः प्रजा-
पतिं सप्तभिराज्याहुतिभिर्घक्षये । पञ्चगव्यहोमे—अग्निमेकया पञ्चगव्याहुत्या
सोममेकया पञ्चग० विष्णुं तिसृभिः पञ्चग० रद्रमेक० । अत्रोदकस्पर्शः ।
सवितारमे० ब्रह्मैक० परमात्मानं प्रणवेन चतुर्थभागेन यावत्प आहुतयो
भवन्ति तावतीभिराहुतिभिर्घक्षये । एता देवताः सद्यो यक्ष्य इत्युक्त्वा
समिधोऽग्नावाधायार्घ्यं परिस्तीर्योत्तरेणार्घ्यं दर्भान्संस्तीर्य तेषु दर्भां सप्त-
पत्रात्मकान्हरितान्कुशानाज्यस्थालीं पञ्चगव्यार्घ्यं ताम्रपात्रं प्रोक्षणीपात्र-
मुपवेपं संमार्गदर्भान्यज्वलनदर्भान्बहिरेकां समिधमाज्यं पञ्चगव्यानी-
त्यासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य पात्राणि पञ्चगव्यानि च
प्रोक्ष्य दर्भां सप्तपत्रात्मकान्कुशांश्च संमृज्य तत्तन्मन्त्रैः पञ्चगव्यानि
पवित्रान्तर्हिते ताम्रपात्र एकीकृत्य देवस्य देवेति सप्तसंख्यैः कुशैरुदकं
तस्मिन्स्त्रावयित्वाऽऽपो हि ष्ठेति त्रिभिर्मन्त्रैरालोढयेत् ।

तत आन्यदिल्लापनादि । आज्यपर्यग्निकरणकाले पञ्चगव्यस्यापि
पर्यग्निकरणम् । पवित्राभ्याधानान्तेऽग्नेः पश्चाद्देहास्तीर्य तत्राऽऽज्य-
स्थालीं पञ्चगव्यपात्रं च निधाय रुद्रुत्तरतो दर्भां सप्तपत्रात्मकान्कुशांश्च
निधायान्तेऽज्नु० इति परिपिचयाऽऽस्ताद्वितां समिधं तृणीमभ्याशाय
दर्व्यां सप्तवारमावृत्ताभिर्व्यस्ताभिः समस्ताभिर्व्याहृतिभिराज्याहुती-
र्लुहुयात् ।

ततः सप्तपत्रात्मकान्कुशानाज्याय कैरुद्रम्योद्धृता जुगोति । ॐ अग्नये
स्वाहा अग्नये इ० । ॐ सोमाय स्वाहा सोमाये । ॐ इरावती० स्वः स्वा०
विष्णवे इ० । ॐ इदं विष्णु० रे स्वा० विष्णवे इ० । ॐ विष्णोर्नुकं०
गाय स्वा० विष्णवे इ० । ॐ मा नस्तोके० ते स्वा० रद्रावेदं० । अप
उपस्पृश्य । ॐ रत्सवि० यात्स्वा० सवित्रे इ० । ॐ ब्रह्म ज० वः स्वा०
ब्रह्मणे इ० । ॐ स्वाहा, इति प्रणवेन यावतीभिराहुतिभिश्चतुर्थभाग-
होमो भदनि दावतीगाहुतीस्तैः कुशैरेव जुहुयात् । परमात्मन इ० ।

ततोऽवशिष्टपञ्चगव्यं प्रणवेनाऽऽलोढ्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य प्रवग्रहणं
कारिष्य इति द्विजान्पृष्ट्वा कुरुष्वन्ति तानुजान् आमनाद्दृक्पवित्रं प्रण-
वेन सर्वं पिवेत् ।

ततो मुखहस्तपादान्प्रक्षाल्य द्विवारमाचम्याऽऽसन उपविश्य पर्पदृष-
दिष्टचतुर्दशकृच्छ्रात्मरप्रायश्चित्तमाचरेत् । द्रव्यदानस्य मत्प्रायत्वपक्षे
कृच्छ्रसख्याकर्मो निष्क्रयद्रव्ये णिधाय तत्संपूज्य विमान्संपूज्य पर्प-
दुपादृष्टचतुर्दश कृच्छ्रसख्याकर्मो निष्क्रयद्रव्यं नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्म-
णेभ्यो दातुमहम् सज्य इति दद्यात् । ततः पूर्ववद्रव्याहृतिहोमविष्णुपूजन
विष्णुश्राद्धगोदानानि कुर्यात् । मात्र पञ्चगव्यहोमः । ततो गवे ग्रासं दत्त्वा
शक्तौ सत्यां गोभूतिलहिरण्याज्यवस्त्रधान्यगुडरौप्यलवणात्मकानि दश
दानानि सदक्षिणानि पूजनपूर्वकं विभेभ्यो दत्त्वा मया परकृतं प्राय-
श्चित्त तदच्छिद्रमस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति विमान्यार्थयेत् । ततस्तैर-
च्छिद्रमस्त्विति मत्पुत्रे कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं सस्मरेत् ।

इह जन्मनि चेत्साक्षाद्ध्ये विभाय लोहदण्ड दद्यात् । तस्य प्रयोगः—
देशकालौ संकीर्त्य ममैतज्जन्मकृतमर्षवधजनितदोषपरिहारार्थमिमं लोह
दण्ड निष्क्रयद्रव्यं वाऽमुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे न ममेति
विग्रहस्ते जलसहितं दत्त्वा कृतस्य लोहदण्डदानस्य संपूर्णतासिद्धय
इमा दक्षिणां संप्रदद इति दक्षिणा दत्त्वाऽनेन लोहदण्डदानेनानन्तः
प्रीयता न ममेति वदेत् ।

अथ दशदानपन्त्राः ।

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।
यस्मात्तस्माच्छिव मे स्याद्विह लोह परत्र च ॥ इति गोः ।
सर्वसस्या च या भूमिर्वराहेण समुद्धृता ।
अनन्तसस्यफल्दा मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥ इति भूभेः ।
तिलाः पापहरा नित्य विष्णुदेहसमुद्धवाः ।
तिलदानेन सर्वं मे पाप नाशय केशव ॥ इति तिलानाम् ।
हिरण्यगर्भगर्भं मम शान्तिं प्रयच्छतु । इति हिरण्यस्य ।
कामधेनोः समुद्भूतं देवानामुत्तमं हविः ॥
आयुर्विर्वर्धनकरमाज्यं पातु सदैव माम् । इति आयस्य ।
शरण्यं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् ।
सुवेपथारि वन्धु त्वं सदा शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति वन्धुस्य ।
धन्यं करोति दातारमिह लोके पश्य च ।

तस्मात्प्रदीयते धान्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति धान्यस्य ।

प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।

तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसो मतः ॥

मम तस्मात्परां शान्तिं ददस्तु गुड सर्वदा । इति गुडस्य ।

शिवनेत्रोद्भवं रूपं पितृणामतिबलभम् ।

मम तस्य प्रदानेन शान्तिरस्तु सदैव हि । इति रौप्यस्य ।

यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कृष्टा लवणं विना ।

तस्मात्तस्य प्रदानेन शान्तिरस्तु सदा सम ॥ इति लवणस्य ।

इति दानमन्त्राः ।

इत्थं पूर्वं विधायोक्तदिने सर्पसंस्कारं कुर्यात् । कर्ता प्रातः कृतान्त्य-
क्रियः संभृतसंभारः पुण्यतीर्थादिप्रश्नस्तदेशं गत्वा सपत्नीकः परिहित-
धौतवासाः प्राणानायम्य भिश्रितैः मियङ्कुत्रीदिगोधूमतिलपिष्टैरेतदन्यत-
मेन पिष्टेन वा सर्पाकृतं कृत्वा शूर्पे निधाय सर्पं प्रार्थयेत् ।

एहि पूर्वं मृतः सर्पे अस्मिन्पिष्टे समाविश ।

संस्कारार्थमहं भक्त्या प्रार्थयामि समासतः ॥ इति ।

नतो भुजंगेशाय विद्महे सर्पराजाय धीमहि । तन्नो नागः प्रचोदया-
दिति भुजंगगायत्र्याऽऽवाहनादिषोडशोपचारैः पूजां कृत्वा पुष्पाञ्जलिं
दत्त्वा प्रणिपत्य भोः सर्पं वलिं गृहाण ममाभ्युदयं कुर्विति वलिं समर्थं
हस्तौ पादौ प्रक्षालयाऽऽचामेत् ।

ततः प्राणानायम्य संकल्पं कुर्यात् । ममेह जन्मनि जन्मान्तरे वा
ज्ञानादज्ञानाद्वा कृतेन सर्पवधेन जनितस्य दोषस्य परिहारार्थं सर्प-
संस्कारकर्म करिष्ये इति संकल्पोऽल्लेखनादिना संस्कृते देशे लौकि-
कार्थिं प्रतिष्ठाप्य मज्जालय समिञ्जयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि
प्राणयामान्तं कृत्वा सर्पसंस्कारहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादि
व्याहृत्यन्तमुक्त्वा प्रधानहोमे—अग्रावर्धिं वायुं सूर्यं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या
यक्ष्ये । सर्पभुजे समस्तव्याहृतिभिः प्रजापतिमेकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य
इत्युक्त्वा समिधोऽग्रावाधायामेराग्नेय्यां दिशि भूमिं जलेन शोक्ष्य तत्र
चित्तिं कृत्वाऽग्निं चित्तिं च तूष्णीं परिपिच्याऽऽग्नेय्यग्रैर्दग्धैः पिष्टमित्तपङ्कव-
स्परिस्तीर्षाभिरुचरतो दर्मानास्तीर्ष्य तत्र पात्राण्यवासादयेत् । दर्मानाज्य-
स्यान्तौ प्रोक्षणीपात्रमुपशेषमिधं बहिः । संमार्गदर्मानवज्वलनदर्मानाज्य-

मित्यासाद्य पवित्रे कृत्रा मोक्षणीः संस्कृत्य पात्राणि प्रोक्ष्य दूर्वां संस्पृश्याऽऽज्यं संस्कृत्य परिधी-परिधागादित इति परिपिच्येध्मं मन्वेणाभ्याधायाऽऽद्यागदि व्याहृतिहोमान्तं कुर्यात् ।

ततः सर्पं गृहीत्वा चित्तवारोप्यापः स्पृष्ट्वा श्रोत्रे स्पृष्ट्वाऽप उपस्पृश्याग्निस्मीपमेत्य प्रधानहोमं कुर्यात् । ॐ भूः स्वा० अग्रय इ० । ॐ भुवः स्वा० वायव इ० । ॐ सुवः स्वा० सूर्याय० । इति दूर्वाऽग्नेः व्याहृतिभि-राज्येनऽऽहुतित्रयं जुहुयात् । ॐ भूर्भुवः सुवः स्वाहेति चतुर्थां सर्पमुखे जुहुयात् । मजा तत इ० अज्यशेषं देवैव सर्पदेहे नियेयेत् । ततो हस्त-गर्हादेश्च सज्जैः समस्तव्याहृतिभिः पाणिनाऽभ्युक्ष्य, ॐ अग्निरक्षाणो० रोद० । इत्यायननारथमग्निं सर्पं चित्तौ प्रक्षिपेत् । ततो दूर्वां परिधीन्पात्राणि चर्द्द्व्यग्रां महृष्य तमग्निं प्रदक्षिणीकृत्य सर्पं ननस्कृत्य सर्पक्षमभवेति क्षमाप्यां (परित्रो) स्थानं कुर्यात् । नमो अस्तु सर्पेभ्यो० इति त्रिभिर्भस्त्रैरपत्तिष्ठेत् ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि कृतः सर्पवधो मया ।
पूर्वजन्मनि वा सर्पं तत्सर्वं त्वं क्षमस्व मे ॥ इति प्रार्थयेत् ।
षडौटकं नमस्तेऽस्तु शङ्खपाल नमोऽस्तु ते ।
नागराज महादेव तव रूपाणि ते नमः ।
अफणाः फणिनो ये च सत्रिपा निर्विपाश्च ये ।
सर्वे सर्पा वटेशयाः पुण्यमूर्ते नमोऽस्तु ते ॥
त्वयेयं जगती स्वामिन्स्वफणामण्डलोपरि ।
पृतैकदेशे ह्यणुत्तरमै तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥
त्वया भगवते श्रीमद्वासुदेवाय निर्विषम् ।
स्वभोगेनैव पर्यङ्कमायस्तं भोगिनां वर ॥
त्राहि त्राहि महाभोगिन्सर्वोपद्रवदुःखतः ।
संततिं देहि मे पुण्यां निर्दुष्ठां दीर्घदेहिनीम् ॥
प्रपन्नं पाहि मां भरत्या कृपालो दीनवत्सल ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि कृतः सर्पवधो मया ॥
गन्धान्तरेऽथ वैतस्मिन्मन्त्रैरेव या विभो ।
तत्पापं नाशय सिममपराधं क्षमस्व मे ॥

इति पुराणमन्त्रैश्च प्रार्थयेत् । ततः मधैलं स्नानं कृत्वाऽग्निस्मीपपा-
ग्न्य भूर्भुवः सुवारिनि क्षीराज्येन नवाग्निं प्रोक्ष्य सर्पं हुत्वे जलेन तमुपश-

पश्य जले प्रवाहयेत् । नास्थिसंचयनम् । ततः स्नात्वाऽऽचम्य
शृङ् व्रजेत् । त्रिरात्रमाशौचं कर्तुर्ब्रह्मचर्यादिकं च । मतान्दरे त्वेका-
हम् ।

प्रातः सचैलं स्नातः कृतानित्यक्रियः सुस्नातानष्टौ ब्राह्मणानाहूय
सर्पस्थाने क्षणः क्रियताम् । ॐ तथा प्राप्नोतु भवान्प्राप्तवानीति । एव-
मग्रेऽपि । अनन्तस्थाने० शेषस्था० कपिलस्था० नागस्था० कालि-
कस्था० शङ्खतपालस्था० भूधरस्था० इति क्षणं दत्त्वा चतुरश्रमण्डलो-
परि गन्धाक्षतयुतजलेनैतरेव नामभिः पाथं दद्यात् । सर्पेदं पाथमि-
त्यादि ।

ततस्तेष्वाचान्तेषु स्वयमाचम्य यथाक्रमं प्राङ्मुखानुद्वसंस्थानुप-
वेश्य भूर्भुवः सुवः सर्पेदमासनमास्यतामित्यादि, सर्वत्र दर्भद्वयरूपमे-
वाऽऽसनं दत्त्वा दर्भद्वयान्तर्हितेष्वष्टसु पात्रेष्वप आसिच्य गायत्र्या
युगपदभिमन्त्र्य तूर्ष्णां यवान्गन्धं पुष्पं च प्रक्षिप्य स्वाहाऽर्घ्या इति
निवेद्य सर्पेदं तेऽर्घ्यमित्यर्घ्यादिकं देवतीर्थेन दद्यात् । एवमनन्तेदं तेऽर्घ्य-
मित्यादि । सर्पेव ते गन्धः. अनन्तेव ते गन्ध इत्यादि । सर्पेमानि पु०
सर्पेप धूपः सर्पेप दीपः सर्पेदं यस्त्रमित्यादि ।

ततः पात्रेष्वन्नादि परिवेष्य गायत्र्या प्रोक्ष्य कुशयवजलं गृहीत्वा
सर्पायेदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चाऽऽतृप्तेर्दास्यमाणं स्वाहा
संपद्यतां न मम । एव मनन्तादिभ्यः । ब्रह्मार्पणं० येषामन्नमुषिष्टं
तेषामक्षय्या नृप्तिरस्तु । अनेन ब्राह्मणभोजनेन सर्पादयः प्रीयन्तां न
ममेति सकुशयवजलमुत्सृजेत् । ततो ब्राह्मणा भुञ्जीरन् । नात्र बलि-
दाननिषेधः ।

ततः कर्ताऽऽचान्तेषु त्रिभेषु प्रागग्रान्दर्भान्संस्तौर्धं तेषु दुग्धमिथौद-
नेन सर्पायेदं बलिं समर्पयामि । अनन्तायेमं बलितित्यादि । ततो वल्ली-
गन्धपुष्पवस्त्रादिभिः पूजयेत् । ततो ब्राह्मणेभ्यस्ताम्बूलसुवर्णादिदक्षि-
णादानम् । ततस्ताम्बूलमापयित्वा मण्डप्य सुवर्णनागदानं कुर्यात् ।

आचार्यं संपूज्य स्वर्णनागमावाहनादिषोडशोपचारैः संपूज्य मार्ध-
येत् । तत्र मन्त्राः—

ब्रह्मलोके च ये सर्पाः शेषनागपुरोगमाः ।
 नमोऽस्तु तेभ्यः सुप्रीताः प्रसन्नाः सन्तु मे सदा ॥ १ ॥
 विष्णुलोके च ये सर्पाः वामुक्तिममुखाश्च ये ।
 नमोऽस्तु तेभ्यः सु० ॥ २ ॥
 रुद्रलोके च ये सर्पास्तक्षकममुखास्तथा ।
 नमोऽस्तु तेभ्यः सु० ॥ ३ ॥
 खाण्डवस्य तथा दाहे स्वर्गं ये च समाश्रिताः ।
 नमोऽस्तु तेभ्यः सु० ॥ ४ ॥
 सर्पसत्रे च ये सर्पा आस्तीनेन च रक्षिताः ।
 नमोऽस्तु तेभ्यः सु० ॥ ५ ॥
 मलये चैव ये सर्पाः ऋजोऽग्रमुखाश्च ये ।
 नमोऽस्तु तेभ्यः सु० ॥ ६ ॥
 धर्मलोके च ये सर्पा वैतरण्या समाहिताः ।
 नमोऽस्तु तेभ्यः सु० ॥ ७ ॥
 समुद्रे चैव ये सर्पाः पाताले चैव संस्थिता ।
 नमोऽस्तु तेभ्यः सु० ॥ ८ ॥
 ये सर्पाः पर्वताग्रेषु दरीसंधिषु संस्थिताः ।
 नमोऽस्तु तेभ्यः सु० ॥ ९ ॥
 ग्रामे वा यदि चाऽरण्ये ये सर्पाः प्रचरन्ति हि ।
 नमोऽस्तु तेभ्यः सु० ॥ १० ॥
 पृथिव्या चैव ये सर्पा ये सर्पा विलसंस्थिताः ।
 नमोऽस्तु तेभ्यः सु० ॥ ११ ॥
 रसातले च ये सर्पा अनन्ताद्या महाविपाः ।
 नमोऽस्तु तेभ्यः सु० ॥ १२ ॥
 एवं स्तुत्वा तु नागेन्द्रमाचार्याय निवेदयेत् ।

देशकालौ संकीर्त्य कृतस्य सर्पसंस्कारकर्मणः साङ्गतासिद्धयर्थमिमं
 सुवर्णमयं नामं सरुलशं सवस्त्रं सदक्षिणं तुभ्यमहं संप्रददे न ममेति
 दत्त्वाऽनेन सुवर्णनागदानेनानन्तादयो नागाः प्रीयन्तामिति वदेत् ।

तत्र आचार्याय गौर्देया । गामाचार्यं च संपूज्येमा सबत्सा
 कृष्णां गा सुवर्णशृङ्गां रौप्यम्बुरीं ताम्रपृष्ठां काश्यपोद्गां सवस्त्रां

सदक्षिणां वृषभयुतां तुभ्यमहं संपदद इत्याचार्याय दद्यात् । अनेनान-
न्तादयः प्रीयन्तामिति वदेत् । गोरभावे मूत्थं देयम् । तत आचार्यः
शुद्धोदकेन सकुटुम्बं यजमानमभिषिञ्चेत् ।

ततः कर्ता मया यत्कृतं कर्म तत्सर्वमच्छिद्रमस्त्विति भवन्तो द्रुव-
न्त्विति प्राथर्वाच्छिद्रमस्त्विति तैः प्रत्युक्ते कृतस्य कर्मणः साङ्गतासि-
द्धये ब्राह्मणभोजनं भूयसीदानं च विधाय यस्य स्मृत्या० प्रमादादिति
विष्णुं संस्मृत्यानेन सर्पसंस्कारारूपेण कर्मणा सर्पाधिनाथोऽनन्तः प्रीय-
तामिति वदेत् । ततः सुहृद्युतो भोजनं कुर्यात् ।

एवं बन्ध्यात्वहराणि सुवर्णधेनुदानहरिंबंशश्रवणादीनि अन्यश्रो-
क्तानि । तद्विधिस्तु तत एवावगन्तव्यः ।

इति नागवलिप्रयोगः ।

अथ पुंसवनप्रयोगः ।

इदं च पुंसवनं प्रतिगर्भमावर्तते गर्भसंस्कारत्वात् । तत्प्रयोगः—तृतीये
मासि चतुर्थादिषु वा शुक्लपक्षे पुष्यपुनर्वसुहस्ताभिजित्शोष्ठपदानुराधाभि-
न्याख्यान्यतमे पुनस्रथे गुरुशुक्रबुधसोमान्यतमशसरे व्यतीपातादिकु-
योगरहिते दिवसे चन्द्रानुकूले कार्यम् । नात्रास्तमलमासादि-
निषेधः ।

कर्ता सुमूर्हेन कृतनित्यक्रियः प्राहमुख उपविश्य स्वस्य दक्षिणतो
भार्यामुपवेश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममास्वा
भार्यायां विद्यमानगर्भपुंसवप्रतिपादनवीजगर्भसमुद्भूयनोनिवर्हणद्वारा
श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं पुंसवनारूपं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य गणपतिपूजनं
पुण्याष्टाचनं मानृकापूजनं नान्दीश्राद्धं चोक्त्वात्त्या कुर्यात् । अत्र मजा-
पतिः प्रीयतामिति विशेषः ।

ततोऽग्निं प्रञ्चत्य ध्यात्वा समिञ्चयमादाय श्रद्धं पृथित्यादि प्राणाय-
मान्तं कृत्वा पुंसवनहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादिप्याहृत्यन्तपुक्त्वा
वैशेषिकप्रधानहोमे—धातारं चतसृभिराउवाहृतिभिर्यक्ष्ये । अङ्गाहोमे-
चरुणं द्वाभ्यामित्यादि । पात्रासादने—यवं सर्पेषां गोद्विद्रुम्बं वटशा-
खाश्रं पिष्ट्वा मूतेन संमिश्रं तस्य रसं कौशेयवस्वार्थकोशुक्तरारं कृमि
पिष्ट्वा भिषंशुभिकारेणौदनावसावितद्रूपेण मिश्रं तद्रसं चाऽऽमाय

दर्शनाज्यरथालो प्रणीताप्रणयनं प्रोक्षणीपात्रमुपवेपं संमार्गदर्शानिधं
 घर्हिरवज्वलनदर्शानाज्यमित्येतान्यासादयेत् । ततो ब्रह्मचरणादि सामा-
 न्यप्रधानान्तं कर्म समानम् ।

अथ वैशेषिकप्रधानहोमः—ॐ घाता ददातु नो रयिमी० नत्स्वाहा
 घात्र इदं० । ॐ घाता प्रजाया० धेम स्वाहा घात्र इ० । ॐ घाता ददातु
 नो रयि मा० घसः स्वाहा घात्र इ० । ॐ घाता ददातु दा० जापाः
 स्वाहा घात्र इ० । इति चतस्र आहुतीर्हुत्वेपं मे चरणेत्यङ्गहोप-
 जयाद्युपहोमादि संस्थाजपान्नं कृत्वा त्रिवृद्धहोमं पुण्याहादिवाचनं च
 विधाय प्रजापतिः धीयतामिति वदेत् ।

ततोऽपरेणाग्निं स्नातां शुद्धवह्नादिभिरलंकृता भार्यां प्राङ्मुखीमुप-
 वेद्य ' वृषाऽसि ' इति तस्या दक्षिणहस्त आसादितं यवं धितुपं प्राश्वं
 निदघाति ' आण्डौ स्यः ' इति तस्याभित आसादितौ द्वौ सर्षपो स्थाप-
 यति । सकृदेव मन्त्रः । ' श्वावृत्तम् ' इति यवसर्षपोपर्यासादितं गोदाधि-
 द्रप्सं प्रक्षिपति । दध्न उपरिस्थो घनीभूतोऽसौ द्रप्सपदार्थः । ततस्तूष्णीं
 प्राशयति । तत ' अभिष्टवाऽदं दशभिरभिमृशामि दशमास्थाय सूतवै ' इति
 कृतशुद्धाचमनायास्तस्या उदरं हस्ताभ्यामभिमृशति । ततो घृतसंमिश्र-
 मासादितं द्वाद्द्वारसं पूर्वोक्तकृमिचूर्णरसं वा कृतस्वोरूपलोपधानाया
 भायाया दक्षिणनामिनाग्निं प्रवेशयेत् । ततोऽग्निं संपूज्य ब्राह्मणभोजनं
 भूयसीदानं च विधाय कर्मसाहुण्याय विष्णुं संस्मरेत् ।

इति पुंसवनप्रयोगः ॥

अथ गभिण्या गर्भस्रावहरोपायः ।

तत्रेदं गृह्यम्—' यदि गर्भः स्रवेदार्रेणास्याः पाणिना त्रिरूर्ध्वं नाभे-
 रन्मार्ष्टिं पराश्र्वं त्वा नार्वाश्र्वं त्वष्टा च धनातु चन्दने । स ऋतूनुपवेश्य दश-
 मासो अवीर्योति ' । यदि गर्भः स्रवेत्तदा तस्या नाभेरूर्ध्वं यो देशो गर्भाव-
 स्थितियोग्यस्तं स्वेन पाणिना पराश्र्वं स्वेति मन्त्रेण त्रिरूर्ध्वार्ष्टिं ऊर्ध्वोप-
 वर्गं सम्प्रीतेत्यर्थः । सकृदेव मन्त्रः ।

श्रीप्रथमपि—पित्वा तण्डुलतोयेन तण्डुलीयजटा ऋतौ ।

पतद्गर्भा च या नामे स्थिरगर्भा प्रजायते ॥

शर्करायव तिलैः समांशकैर्माक्षिकेण सह भक्षितैः स्त्रियाः ।
नास्ति गर्भपतनोद्भवं भयं पापभीतिरिव तीर्थसेवनात् ॥ इति ।
तण्डुलीयजटा तण्डुलनामूलम् । माक्षिकं मधु ।

इति गर्भस्त्राचहरोपायः ।

अथ सीमन्तोन्नयनप्रयोगः ।

तच्च सीमन्तोन्नयनं चतुर्थादिमासेषु प्रसवपर्यन्तं कार्यम् । इदं सकृ-
देव कर्तव्यं न तु प्रतिगर्भम् ।

कर्ता ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्ते कृतनित्यक्रियः प्राङ्मुख उपविश्य
स्वस्य दक्षिणतो भार्यामुपवेश्याऽऽचम्य प्राणानायस्य देशकालौ संवीर्य
ममास्यां भार्याया विद्यमानस्यास्य प्रथमगर्भस्य जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां
च बीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिर्वर्णसत्रसंस्कारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सीम-
न्तोन्नयनारण्यं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य गणपतिपूजनं पुण्याहगचनं
मातृकापूजनं नात्दीश्राद्धं चोक्तरीत्या कुर्यात् । अत्र धाता भीयतामिति
विशेषः ।

तत औपासनाग्निं मङ्गलनामानमनुसंदधन्प्रज्वाल्य धत्वा अद्भ-
पहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा सीमन्तोन्नयनहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा
इत्यादि व्याहृत्यन्तमुक्त्वा वैशेषिन्प्रधानहोमे—धातारं चतस्रभिराज्या-
हुतिभिर्ब्रह्मे । अङ्गहोमे—वरुणं द्वाभ्यामित्यादि । पात्रासादने त्रिश्वेतां
शललीमुद्गम्ब्रफलस्तवकं दटफलस्तवकं वा दर्शमाज्यस्थालीं प्रणीता-
प्रणयनं प्रोक्षणीपात्रमुपवेशं समार्गं भव० इधं वहिराज्यमित्येतान्पा-
सादयेत् ।

ततो घ्राद्यवरणादि व्याहृतिहोमान्तं कृत्वा प्रधानहोमं कुर्यात् ।

ॐ धाता ददातु नो रयिभी० नत्स्वाहा धात्र इ० । ॐ धाता प्र०
धेम स्वा० धात्र इ० । ॐ धाता ददातु नो रयि मा० सः स्वा० धात्र
इ० । ॐ धाता ददातु दा० पाः स्वा० धात्र इदं० । इति चतस्र आहुतीर्हृ-
त्वेभं भे वरुणेत्यङ्ग होमादि संस्थाजपान्तं समाप्य त्रिवृत्प्रहोमं पुण्याह-
दिवाचनं विधाय धाता भीयतामिति वदेन् ।

ततः कर्मार्थत्वेन कृतस्नानामलंकृतां भार्यामपरेणाग्निं प्राहुर्मुखीमुपवेश्य
तस्याः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखवस्तिष्ठन्नासादितां त्रिवेतां शललीं गृहीत्वा
तयाऽऽसादितपुद्गुम्बरफलस्तचर्कं बटफलस्तचर्कं वा गृहीत्वा ॐ भूर्भुवः
सुवः, राकाभहृ० सुहवा० सु० मुख्यम् । यास्ते रा० रराणा, इति तथा
शल्लयोर्ध्वं सीमन्तमुन्नयेत् । केशान्विभजेदित्यर्थः । ॐ सोम एव नो
राजेत्याहुर्वाङ्मणीः प्रजा विवृत्तचक्रा आसीनास्तीरे तुभ्यं गङ्गे विश्वा-
सत् त्वया वयं धारा उठन्त्या इव । अति गाहमेहि द्विषः । इति भार्याम-
भिमन्त्रयते । ततो ब्राह्मणभोजनं भूयसीदानं च । तत आशिषो
गृहीत्वा कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं संस्मरेत् ॥

इति सीमन्तोन्नयनप्रयोगः ॥

अथ पुंसवनसीमन्तोन्नयनयोस्तन्त्रेण प्रयोगः ।

तत्र पुंसवनस्य सूत्रविरितकालाविक्रमदोषपरिहारार्थं पादकृच्छ्रमर्ध-
कृच्छ्रं वा प्रायश्चित्तं कृत्वा पुंसवनं सीमन्तेन सह कुर्यात् । तस्यापि
कालातिक्रमे पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । उभयत्रापि प्रायश्चित्तापूर्वं
लौकिकाग्नौ समस्तव्याहृतिभिरेकामाहुतिं जुहुयात् ।

तत आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममास्यां भार्यायां
विद्यमानगर्भस्य पुंस्त्वप्रतिपादनबीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वारा श्रीपरमे-
श्वरप्रीत्यर्थं पुंसवनं ममास्यां भार्यायां विद्यमानस्यास्य प्रथमगर्भस्य जानि-
ष्यमाणसर्वगर्भाणां च बीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वारा क्षेत्रसंस्कारद्वारा
च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सीमन्तोन्नयनं च तन्त्रेण करिष्य इति संस्करणः ।
पुंसवनसीमन्तोन्नयनकर्मणोः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु । पुंस० नरुर्मर्भ्यां
स्वस्ति भ० । पुंस० यनकर्मणोर्ऋद्धिं भ० । पुंस० यनकर्मणोः श्रीर० न्तु ।
इति पुण्याहादिवाक्यानि । द्वितीये प्रतिवचनवाक्य ऋषेस्तामिति विशेषः ।
पुंसवनसीमन्तोन्नयनकर्मणोर्वा यद्द० ० हीष्यामीत्यन्वाधानवाक्ये । गणेश-
पूजनादिवलिहरणपुण्याहादिवाचनान्तं तन्त्रेणैव । वैशेषिकधार्मिकतृप्त्य-
होमस्यापि नाऽऽहृत्तिः । देवताया ऐक्यात् । ततो दधिद्रप्सादिप्राशनं
सीमन्तोन्नयनादिकं च क्रमेण कार्यम् ।

इति पुंसवनसीमन्तोन्नयनयोस्तन्त्रेण प्रयोगः ।

अथ सुखमसवोपायः ।

तत्रैव गृह्ये—“विजननकाले क्षिप्रमसवनं शिरस्त उदकुम्भं निधाय

पत्तस्तूर्यन्तीमथास्या उदरमभिमृशति यथैव वायुः पवते यथा समुद्र एजति । एवं ते गर्भे एजतु सह जरायुणाऽवसर्पित्वित्यवाङ्ममाष्टि' इति ।

प्रसवकाले शिरसः समीपे उदकुम्भं निधाय वादयोः समीपे औषधि-विशेषं च निधाय तूष्णीमुदराभिमर्शं कृत्वा मन्त्रेणावमार्जन्तं कुर्यादित्यर्थः ।

शास्त्रान्तर उपायान्तरम्—

हिमवत्युत्तरे पार्श्वे अश्वरी नाम यक्षिणी ।

तस्या नूपुरशब्देन विशल्या भवतु गर्भिणी स्वाहा ॥

अनेनैरण्डतैलं महिषीक्षीरमिश्रितमभिमन्त्र्य पायवेदुदरे लापयेच्चेति ।

ग्रथान्तरे तु—हिमवत्युत्तरे पार्श्वे इत्यमुं मन्त्रं जपन्नेकत्रिंशतिदूर्वा-हृद्वैस्ति लतैलमेकपलं प्रदक्षिणमावर्तयन्नष्टशतं जपित्वा तत्तैलं किञ्चित्पाय-पित्वा शेषं योनौ निषेच्य दूर्वाहृद्वैरान्केशेषूपगूहेदित्युक्तम् ।

अन्यथ—वृषस्य मूलं यदि नाभियोनिप्रलोपेतं स्त्री झटिति प्रसूते ।

तथा कटिस्यः कदलीसुकन्दो वेगात्प्रसूतिं कुर्वतेऽङ्गनानाम् ॥ इति ।

वृषः—आहुलसा, इति प्र० तस्य मूलम् । यन्त्रमप्युक्तम्—

गजाभिवेदा उदुरादशराङ्गा

रसर्पिपक्षा इति हि क्रमेण ।

लिखेत्प्रसूतेः समये गृहेऽद्ः

सुखेन नार्यः प्रसवन्तिः शीघ्रम् ॥ इति ।

अस्यार्थः—गर्भिण्या दृष्टिगोचरे देशे समाश्रय कोष्ठकान्कृत्वा नानो-त्तरवायुकोष्ठेष्वष्टमतृतीयचतुर्थानङ्कान्पूर्वमध्यमपश्चिमकोष्ठेषु प्रथमपञ्चम-नवमाङ्कानामेव दक्षिणेनैकैतकोष्ठेषु षष्ठसप्तमद्वितीयाङ्कक्रमेण लिखि-त्वा प्रसूतिसमये एतद्यन्त्रदर्शनेन सुखेन शीघ्रं नार्यः प्रसवन्तीति ।

५०

३०

८	१	६
३	५	७
४	९	२

५०

इति सुखप्रसवोपायः ॥

भय जातरूपप्रयोगः ।

जातमात्रे पुत्रे पिता तस्य मुखमालोक्य नयादाबुद्धमुखस्तदसंभवे
गृहे वाऽऽहताभिः स्वर्णयुताभिरद्भिः स्नायात् । रात्रावनलमंनिधौ ।

ततो द्विगचम्य श्वेतवस्त्रमालयादिभिरलंकृतः पवित्रपाणिरकृतनाल-
च्छेदमपीतस्तन्य क्षालितमलं कुमारं मातुरुत्तमङ्गे माहृष्टुत्वं संस्थाप्य
स्वयं माहृमुखो देशकालौ संकीर्त्य ममास्य कुमारस्य गर्भान्बपा-
नजनितसकलदोषनिवर्धणायुर्धेधावर्चोऽष्टौ वा नगर्भममुद्गैः नोतिवर्धण-
द्वारा श्रीपरमेश्वरभीत्यर्थं जानक्यं करिष्य इति संकल्प्य गणपतिपूजनं
पुण्याहवाचनं मातृफापूजनं तन्त्रेण पुरुषार्थराङ्गभो नान्दीश्राद्धे च
कुर्वात् । नादीश्राद्धे सुराब्राह्मणभोजनपरिष्कृतं हिण्यं वा स्वाहा न
ममेति समर्पणवाक्यं विशेषः । इदं चाग्नेन न कदाचिदपि कार्त्तम् ।

ततोऽग्निं परशुं निधाय तदुपरिष्ठाद्धिरण्यं तानि विपरीतानि
कृत्वा तदुपरि हस्ताभ्यां कुमारं प्राञ्चं धारयति ।

ॐ अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव ।

वेदो वै पुत्रनामाऽसि जीव त्वं शरदः शतम् ॥

अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतम् ॥ इति ।

तत औषासनार्थं वह्निकृद्धननादिसंस्कृते देशे संस्थाप्योत्तपनीयमा-
म्बरीषं वाऽग्निं सूतिकागारे नीत्वा संस्थापयेत् । तप्तकपाले शुष्कगोम-
यचूर्णप्रक्षेपेण प्रज्वलित उत्तपनीयः । श्राष्टेऽग्निः स आम्बरीषः ।

ततस्तमार्थं परिस्तीर्य समन्त्रं परिपिच्य

ॐ शण्डो मर्क उपवीरः नाण्डिभेर उलूखलः ।

च्यवनो नश्यतादित स्वाहा । नात्र त्यागाः ।

ॐ आलिंगन्विलिखन्ननिमिपन्कि वदन्त उपश्रुतिः स्वाहा ।

ॐ अर्यम्णः कुम्भी अन्नः पात्रपाणिर्निपुणिः स्वाहा ।

ॐ आन्नीमुस्वः सर्पपारुणो नश्यतादितः स्वाहा ।

ॐ केशिनी श्वलोभिनी बजावोजोपकाशिनी ।

अपेत नश्यतादितः स्वाहा ।

ॐ कौबेरया विश्ववातां रक्षोरानेन मेपिताः ।
 ग्रामान्सजातयो यन्तीप्सन्तः परिजाकृतान्स्वाहा ।
 ॐ एतान्हतैतान्वन्धीतेत्ययं ब्रह्मणो दूतस्तानग्निः पर्यसरत् ।
 तानिन्द्रस्तान्वृहस्पतिस्तानहं वेद ब्राह्मणः ।
 प्रमृशतः क्रुद्धन्तान्विकेशाष्टैश्चस्तनान्स्वाहा ।
 ॐ नक्तंचारिण उरस्पेशान्स्थूलहस्तान्कपालपान्स्वाहा ।
 ॐ पृत्रे एषां पितेत्युच्चैःश्राव्यकर्णकः ।
 माता जघन्या गच्छन्ती ग्रामे विसुरमिच्छन्ती स्वाहा ।
 ॐ नक्तंचारिणी स्वसा संधिना भेक्षयते कुलम् ।
 या स्वपत्सु जागति यस्थं विजातायां मनः स्वाहा ॥
 ॐ तासां त्वं कृष्णवर्त्मने ह्योमान् हृदयं यकृत् ।
 अग्ने यक्षीणि निर्दह स्वाहा ॥

इत्येकादशभिः स्वाहाकारान्तैर्भन्त्रैः प्रतिमन्त्रं हस्तेनैवाङ्गारेषु कणा-
 नावपति उद्धूपनार्थम् । ततः पाणी प्रक्षाल्य

ॐ यत्ते सुशीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।
 तस्यामृतत्वस्य नो धेहि माऽहं पौत्रमघं रुदम् ।
 नेद ते भूमि हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।
 तथाऽमृतत्वस्थेशानो माऽहं पौत्रमघं रुदम् ॥

इति द्वाभ्यां भूमिमालभते ।

अथ भेषाजननम्—दर्भेण डिरण्यं मवध्य गोघृतेऽन्तर्धाय प्राक्सिर-
 समन्येन पार्थमाणं कुमारं घृतं प्राशयति—ॐ भूर्भुवः स्वयि जुहोमि
 स्वाहा । ॐ भुवो यजूध्वि त्वयि जुहोमि स्वाहा । ॐ सुवः सामानि
 त्वयि जुहोमि स्वाहा । ॐ भूर्भुवः सुवरधर्वाङ्गिरसस्त्वयि जुहोमि
 स्वाहा । इत्येतैश्चतुर्भिः प्रतिमन्त्रम् । नात्र त्यागः । इति भेषाजननम् ।

ततः क्षेत्रियै र्वा निर्ऋत्यै र्वा० उमे । नं ते अग्निः महा० भवन्तु ।
 सूर्यमृां तम० प्राशात् । इत्येनैरुष्णशीताभिरदग्निः सर्वान्ने कुमारं व्याप-
 यति । ॐ या देवीश्वतसः प्र० राचैः । इति मातुरुत्सङ्गे कुमारमापा-
 ययति । ननम्नूष्णो दक्षिणं स्ननं प्रक्षाल्य

ॐ मा ते पुत्रं रक्षो हिंसीर्मा धेनुरतिसारिणी ।
मिया धनस्य भूया यथमाना स्वे वशे ।

आधापितं कुमारमभिमन्त्रयते ।

ॐ अयं कुमारो जरां घयतु सर्वमायुरेतु ।
तस्मै स्तनं प्रमायस्वाऽऽयुः कीर्तिर्वचो यशो बलम् ।

इति दक्षिणस्तनं पाययति ।

तत उन्नरस्तनं नूर्णीं प्रक्षालयन्नेव मन्त्रेण पाययति ।

ॐ नामयति न हृदति यत्र वयं वदामो यत्र वाऽभिपृशामसि ।

इत्युभौ स्तनावभिमृशति । प्रतिस्तनं मन्त्रावृत्तिः ।

ॐ आपो गृहेषु जाग्रत यथा देवेषु जाग्रथ ।

एवमस्यै सुपुत्राय जाग्रत ।

इति सूक्तिप्रथाः शिरसः समीपमुदरूपूर्णं शुभं पिहिताननं
निदधाति ।

ततो दुष्टस्थानस्थितग्रहपीडानिवृत्तये दानजवादि कारयेत् । ततः
पितृन्मजापतिं चोद्दिश्य सहिरण्यानि तिलपात्राणि सुवर्णभूष्यादीनि च
विभवानुसारेण ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । ततो भूयर्भौ दक्षिणा दत्त्वा विप्र-
शिषो गृहीत्वा कर्मसाद्गुणाय विष्णु संस्मरेत् ।

ततो नालच्छेदादि यथाचारं कार्यम् । पुत्र्या अपि जातकर्म नूर्णीं
कार्यम् ।

इति जातकर्मप्रयोगः ।

अथ पृष्ठीपूजाप्रयोगः ।

पञ्चमे षष्ठे च द्विचसे प्रदोषसमये स्नात्वा गन्धमात्यभूषित आचम्य
प्राणानायम्य देशकालौ सतीत्यास्याः सूक्तिप्रथाः शिशोश्च सङ्क्षारिष्ट-
निरसनपूर्वेषु सारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रतीत्यर्थं विघ्नेशस्य
जन्मदानां पृष्ठीदेव्या जीवन्तिकायाः स्कन्दस्य शस्त्रे भगवत्प्राथ पूजन-
महं करिष्ये इति संभक्त्य वुख्यादिलिखितप्रतिपात्रक्षतपुञ्जेषु वा क्रमे-
णाऽऽवाहयेत् ।

ॐ विघ्नेशाय नमो विघ्नेशमावाहयामि ॥ जन्मदाभ्यो नमो जन्मदा
आवा० । पृष्ठीदेव्यै नमः पृष्ठीदेवीमा० । जीवन्तिकायै० जीवन्तिकामा० ।
स्कन्दाय० स्कन्दमा० । शस्त्रे भगवत्यै० भगवतीमा० । इत्याचार्य विघ्ने-
शजन्मदापृष्ठीदेवीजीवन्तिकास्कन्दभगवतीभ्यां नम इति षोडशोपचारैः
पूजयेत् ।

• नतः प्रार्थना—सर्वविघ्नहरोऽसित्वमेकदन्त्र गजानन ।

पृष्ठीगृहेऽर्चितः प्रीत्या वालं दीर्घायुषं कुरु ॥

लम्बोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।

स्वप्नसाटाटविघ्नेन चिरं जीवतु बालकः ॥

इति विघ्नेशं प्रार्थयेत् ।

यस्दाः सायुधा यूयं जन्मदा इति विश्रुताः ।

शक्तिभिः सह वालं मे रक्षतामहि जागरै ॥

इति जन्मदाः प्रा० ।

शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी ॥

मातर्बालिममं रक्ष महापाष्टे नमोऽस्तुते ।

गौरीपुत्रो यथा स्कन्दः शिशुत्वे रक्षितः पुरा ।

तथा ममाप्ययं बालः पृष्ठके रक्षयतां नमः ॥

इति पृष्ठीदेवीं प्रा० ।

कार्तिकेय महाबाहो गौरीहृदयनन्दन ।

कुमारं रक्ष भीतिभ्यः पाहि देव नमोऽस्तुते ॥

इति स्कन्दं प्रा० ।

अस्मिस्तु सूतिकागारं देवीभिः परिवारिता ।

रक्षां कुरु महाभागो सर्वोपद्रवनाशिने ॥

अयं मम कुलोत्पन्नो रक्षार्थं पादयोस्तव ।

नीनो मातर्महाभागे चिरं जीवतु बालकः ॥

रूपं देहि मयं देहि भगं भवति देहि मे ।

पुत्रां देहि धनं देहि सर्वकामाश्च देहि मे ॥

यान्तिरस्तुःशुभं चास्तु प्रणम्य त्वा मुंस्तोय यत् ।

यतः समागतं पापं तत्रैव प्रतिगच्छतु ॥

इति भगवतीं प्रार्थयेत् । तत आवाहितदेवतानां सदीपान्दधिमाषम-
क्तवलीन्क्रमेण दद्यात् । ततो ब्राह्मणेभ्यो यथाचारं ताम्बूलदक्षिणादि
दद्यात् । पुरुषाः शस्त्रहस्ताः स्त्रियो गीतकारिण्योऽस्यां रात्रौ जागरणं
कुर्युः । सूक्तिकागृहं च धूपामिद्रीपशस्त्रमुशलविभूतियुतं कार्यम् । सर्प-
पादिविकिरणशान्तिसूक्तपाटादिकमपि यथाचारं कर्तव्यम् ।

इति पृष्ठीपूजामयोगः ।

अथ नामकरणम् ।

तच्च द्वादशेऽह्नयेव सूतकनिवृत्तौ कार्यम् । मातापुत्रयोर्द्वादशेऽह्नयेव
सूत्रकृता शुद्धिविधानात् । पितुरेकादशेऽह्नि शुद्धिसत्त्वेऽपि सहाधिका-
रिण्या भार्यायाः संस्कार्यस्य चाशुद्धित्वेनैकादशेऽह्नयनुष्ठानस्यायुक्त-
त्वात् ।

अथ प्रयोगः—व्यतीपातादिकुयोगरहिते जन्मतो द्वादशे दिवसे
मातापुत्रयोः स्नानानन्तरं सूक्तिकागारं शुद्धं कारयित्वा सूक्तिकाग्नें बदि-
निष्काश्याँपासनाग्नेमानीयोद्धननादिसंस्कृत आयतने संस्थाप्य नामकरणं
कुर्यात् ।

कर्ता होमसामग्रीं त्रिवृद्धं कांस्यपात्रं सुवर्णशलाकां चोपकल्प्य
ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्ते प्राह्मुर्य उपविश्य स्वस्य दक्षिणतो गृहीतशलाकां
भार्यामुपवेश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममास्य कुमा-
रस्य बीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्हणायुर्वचोभिष्टुदिव्यवहारसिद्धिद्वारा श्रीप-
रमेश्वरप्रीत्यर्थं नामकरणाख्यं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य गणपतिपूजनं
पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं चोक्त्वा कुर्यात् । तत्र
सविता प्रीयतामिति विशेषः ।

तत औपासनाग्नें पार्थिवनामानं ध्यायन्मज्जाल्य चत्वारि भृङ्गेति
ध्यात्वा समिञ्चयमादाय श्रद्धं ण्हीत्यादि प्राणायामानं कृत्वा नामकरण-
होमकर्मणि या यक्ष्य० दि व्याहृत्यन्तमुक्त्वा प्रधानहोमे—धातारं चत-
स्रभिराज्याहुतिभिर्यक्ष्ये । अनुमतिं चतस्रभिराज्या० । राकां द्वाभ्यामा०
भ्यां यक्ष्ये । सिनीवालीं द्वाभ्यामा० । त्रयोदशाहुतिपक्षे कुहूमेकयाऽऽज्या-
हुत्येत्ययिक्तम् । ततोऽङ्गहोमे वर्णं द्वाभ्यामित्यादि व्याहृतिहोमान्तं
कृत्वा प्रधानहोमं कुर्यात् ।

ॐ धाता ददातु नो रयिमी० नत्स्वाहा । धात्र इ० । ॐ धाता प्र० म० स्वाहा । धात्र इ० । ॐ धाता ददातु नो रयिं प्रा० सः स्वाहा । धात्र इ० । ॐ धाता द० जोपाः स्वाहा । धात्र इदं० । ॐ अनु नोऽद्यातु० यः स्वाहा । अनुमत्या इ० । ॐ अन्विद० षः स्वाहा । अनु० । ॐ अनुम० च्छतु स्वाहा । अनु० । ॐ यस्यामिदं० यच्छतु स्वाहा । अनुमत्या इदं० । ॐ राकामह० सुवथ्य० स्वाहा । राकाया इदं० । ॐ यास्ते राके सु० रराणा स्वाहा । राकाया इदं० । ॐ सिनीवालि पृ० द्वि० नः स्वाहा । सिनीवालया इदं० । ॐ या सुपाणिः० जुहोतन स्वाहा । सिनीवालया इदं० । कुहूपक्षे-ॐ कुहूपह० सुभगां० विधेम स्वाहा । कुह्या इदं० । ततोऽङ्गशोभयाद्युपहोमादि शिष्यदशहोभीयपुण्याहादिवाचनान्तं कृत्वा प्रजापतिः प्रीयतामित्युक्त्वा नामकरणं कुर्यात् ।

तत्राऽऽदिवेकं गुप्तं नाम सुमुहूर्ते मातापितृभ्यां कार्यममुकोऽयमिति । एतच्च नाम मातापितरावेव मौञ्जीबन्धनपर्यन्तं जानीतः । अनन्तरं पुत्रोऽपि जानीते ।

तत आचारात्तण्डुलान्कास्याद्यन्यतमे पात्रे प्रसार्य सुवर्णशलाकया श्रीगणपतये नम इति लिखित्वा नामानि लिखेत । तत्राऽऽर्द्रां शास्त्रान्तरप्राप्तं कुलदेवतानाम व्याडीश्वरयोगेश्वरीभक्त इति ।

ततः शास्त्रान्तरप्राप्तं जन्मकालिकमासनाम कृष्णोऽनन्त इति यथामासम् । ततो व्यावहारिकं स्वधिपुरुषवाचि देवतावाचि वा कार्यम् । ततो जन्मनक्षत्रवाचकप्रकृतिकं जातार्थकाणादिप्रत्ययान्तं कृत्तिक इत्यादि । एतानि नामानि लिखित्वा श्रीगणपतये नम इति मातुरुत्सङ्गस्थस्य बालस्य दक्षिणकर्णं उक्त्वा त्व कुलदेवतानाम्ना व्याडीश्वरयोगेश्वरीभक्तोऽस्मीति कथयित्वा नाम सुप्रतिष्ठितमस्तिवति भवन्तो ब्रुवन्त्विति विमान्वाचयेत् । नाम सुप्रतिष्ठितमस्तिवति विमाः प्रतिब्रूयुः ।

ततः कुलदेवतानाम्ना व्याडीश्वरयोगेश्वरीभक्तोऽयं भवतः सर्वान्ब्राह्मणानभिवादयत इत्युक्त्वाऽऽयुष्मान्भवतु व्याडीश्वरयोगेश्वरीभक्त इति विभ्रुकृत्तेऽस्मै व्याडीश्वरयोगेश्वरीभक्ताय पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्त्विति विमान्वाचयेत् । ॐ अस्तु पुण्याहमिति त्रिविधाः । एवमस्मै व्याडी० रीभक्ताय स्वस्त्ययनं भव०तु । अस्मै व्याडीश्व० रीभक्ताय ऋद्धिं भव०तु । इति स्वस्त्ययनविवाचनम् । ॐ अस्तु स्वस्त्ययनम्, ॐ अस्तु

प्रद्विरिति प्रतिवचने । मासनाम्ना व्यावहारिकेण नाम्ना नाक्षत्रेण
नाम्ना, चामुकोऽसि मासनाम्ना व्यावहारिकेण नाम्ना नाक्षत्रेण
चामुकोऽयं भवतः सर्वान्ब्राह्मणानभिवादयत इत्युक्त आयुष्मान्भव-
त्वयुरुनामाऽयमिति विप्रः प्रतिब्रूयुः । पुण्याहवाचनं त्रिष्वपि समानम् ।
ततो ब्राह्मणभोजनं भूयसीदक्षिणादानं च विधाय विप्रभिक्षो गृहीत्वा
कर्मसाहचर्याय विष्णुं संस्मरेत् । इति पुंसो नामकरणम् ।

अथ स्त्रियास्तत्र विंशः—अस्याः कुमार्या इति संकल्पवाक्यम् ।
नान्दीत्याहं विकल्पः । स्वस्तिवाचनान्ते नामानि लिखेत् । भक्त्यावन्तं
कुलदेवतानाम् । वाग्देवी पद्मावर्तात्यादिमासनामानि मार्गशीर्षादिक्र-
मेण । व्यावहारिकं नाम दान्तर्माकारान्तं वा इयक्षरं सप्तक्षरं वा
कार्यम् । नाक्षत्रं तु पूर्ववदेव । नात्र गुह्यं नाम नाममन्त्रैर्वा पूजादि
वैदिकमन्त्रवर्जं सर्वं पूर्ववत् । इति स्त्रियाः ।
इति नामकरणम् ।

अथ दोलारोहणम् ।

जन्मदिवसाद्द्वादशे षोडशे वा दिवसे पुंसः, त्रयोदशे कन्याया अन्य-
स्मिन्वा ज्योतिःशास्त्रोक्तं शुभकाले यथाचारं कुलदेवतापूजां विधायालं-
कृत शिशुं हरिद्रास्रलंक्रतायां दोलायां मात्राद्याः सौभाग्यवस्तुः कुलीना-
स्त्रियो योगशायिनं हरिं संस्मृत्य गीतवाद्यादिघोषे क्रियमाणे प्राकृशिरसं
शाययेयुः ।

इति दोलारोहणम् ।

अथ दुग्धपानम् ।

एकादशेऽद्विधसेऽन्यस्मिन्वा शुभे द्विधसे कुलदेवतापूजनं विधाय
माताऽन्या वासौभाग्ययुता शिशुं दक्षिणशिरसं प्राकृशिरसं वा धृत्वा
शङ्खनामोक्षीरं पाययेत् ।

इति दुग्धपानम् ।

अथ कर्णवेषमयोगः ।

कर्णवेषनोक्तज्योतिर्विदादिष्टे शुभे काले-पूर्वाह्णे एव गणपतिपूजनं
कृत्वा येश्वशिवब्रह्मचन्द्रमूर्धेन्द्रादिदिगीशास्त्रास्त्यस्रस्वकीकुलदेवता
गोमास्रणान्गुरुंश्च यथाविधं संपूजयेत् ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणु यदायुः । इति मातुर्गन्तव्यस्यस्थानं कृतस्य
मातुस्वस्वस्याद्रहस्यस्वस्य वा त्रिशोर्मास्त्रावृत्त्या दक्षिणं वामं कर्णं चामि-
मन्त्रयते । त्रिया अप्येवम् ।

नमः त्रिदशोः कुशलेन वेधकेनाङ्गणादौ स्थित्वा सुवर्णाघ्न्यतमसू-
च्याञ्जक्तकाङ्क्षितमदंशे दक्षिणं कर्णं वेधयेत् । एवं वामम् । कुमार्यास्तु
पूर्वं वामवेधनं पश्चादक्षिणवेधनम् ।

ततस्त्वस्मिन्नेव दिने दैवज्ञं वेधकं सौभाग्यवतीः स्त्रियः सुहृदो द्विजा-
श्च संपूज्य विप्राग्निषो गृहीयात् । स्त्रीणां नासिकावेधनमपि सुसुहूर्त्वं
पर्यम् ।

इति कर्णवेधप्रयोगः ।

अथाऽऽयुर्वेधापनप्रयोगः ।

कर्ता कृतनित्यक्रियाः पुण्यास्तन्नाजात्मकमङ्गलद्रव्ययुतवारिभिः
स्नातः सर्वोपधियुतजलपूरितसुभुषितकलशोदकेन च शिशुं स्नापयित्वा
शुक्लाम्बरचरोऽलङ्कृतः कौतुकमावध्य मातुस्वस्व उपविश्य स्वस्य दक्षि-
णतो गृहीतवालकां भार्यामुपवेदयाऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ
संकीर्त्य ममास्य शिशोरायुरभिवृद्धिद्वारा श्रीपर० र्थमायुर्वेधापनार्यं
कर्म करिष्य इति संकल्प्य गणपतिपूजनपुण्या० मातृ० नान्दीश्राद्धानि
कृत्स्वोद्धननादिविधिनाऽऽन्यायतनसंस्कारं विधाय तत्र प्रत्यवर्धननामानं
लौकिकमार्गं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वलय ध्यात्वा समिध्रयमादाय अक्ष० मान्तं
कृत्वाऽऽयुर्वेधापनहोमकर्मणि या० व्याहृत्यन्तमुक्त्वा प्रधानहोमे मृत्यु-
जयं मृत्युंजयमन्त्रेणाष्टोत्तरशतसंख्याभिर्मध्वाज्यदध्यक्तदूर्वाहुतिभिर्षक्ष्य ।
अमुकजन्मनस्रदेवतामेकया चर्चाकृत्या षक्ष्य । अङ्गहोमे षडगं द्वाभ्या-
मित्यादि राष्ट्रमृदन्नमुक्त्वा जन्मनस्रोपशोमदेवताशैर्षक्याऽऽज्याहुत्या
षक्ष्ये । अग्निं शिवकृतं हुनशेषाहुत्या षक्ष्य इत्यादि । पात्रासोदने सुवं
दूर्वाज्यदधाली मणी० प्रो० उपवेपं चरुम्याली मेषणं शूरं कृ० मुद्ग०
सन्निधिर्धं शोः संमा० अथ० आर्यं दूर्वां मधु शिव चेत्यासादयेत् ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृ० यदायुः । इति मानुरुत्सङ्गस्थस्पालं कृतस्य
माह्मस्वस्योदद्भुस्वस्य वा शिशोर्मन्त्राद्युत्त्या दक्षिणं वामं कर्णं चाभि-
मन्त्रयते । स्त्रिया अप्येवम् ।

मनः शिशोः कुशलेन वेधकेनाङ्गणादौ स्थित्वा सुवर्णाद्यस्यतमसू-
च्याऽलक्तकाङ्कितप्रदेशे दक्षिणं कर्णं वेधयेत् । एवं वामम् । कुमार्यास्तु
पूर्वं वामवेधनं पश्चादक्षिणवेधनम् ।

ततस्तस्मिन्नेव दिने दैवज्ञं वेधकं सौभाग्यवतीः स्त्रियः सुहृदो द्विजा-
श्च संपूज्य विमाशिशो गृह्णीयात् । स्त्रीणां नासिकावेधनमपि समुद्धृतं
कार्यम् ।

इति कर्णवेधमयोगः ।

अथाऽऽयुर्वेधापनमयोगः ।

कर्ता कृतनित्याक्रियः पुण्याक्षतलाजात्मकमङ्गलद्रव्ययुतवारिभिः
स्नातः सर्वोपधियुतजलपूरितसुभूपितकलशोदकेन च शिशुं स्नापयित्वा
शुक्लाम्बरधरोऽलंकृतः कौतुकमावध्य माह्मस्व उपविश्य स्वस्य दक्षि-
णतो गृहीतबालकां भार्यामुपवेष्टयाऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ
संकीर्त्य ममास्य शिशोरायुरभिष्टुद्धिद्वारा श्रीपरं धर्मायुर्वेधापनारूपं
कर्म करिष्ये इति संकल्प्य गणपतिपूजनपुण्या० मृतदेवैर्देवीभ्यादिति
कृत्वोद्धननादिविधिनोऽग्न्यायतनसंस्कारं विधाय तत्र बलवर्धननामानं
लौकिकमार्गं प्रतिग्राह्य मज्ज्वालय ध्यात्वा समिष्ट्यर्धमादाय अद्भ० मान्त्रं
कृत्वाऽऽयुर्वेधापनहोमकर्मणि या० व्याहृत्यन्तमुक्त्वा प्रधानहोमे मृत्युं-
जयं मृत्युंजयमन्त्रेणाष्टोत्तरशतसंख्याभिर्मध्वाज्यदध्यत्तदूर्वाहुतिभिर्यक्ष्ये ।
अमुकजन्मनक्षत्रदेवतामेकया चर्षाहुत्या यक्ष्ये । अङ्गहोमे वरुणं द्वाभ्या-
मित्यादि राष्ट्रमृदन्तमुक्त्वा जन्मनक्षत्रोपहोमदेवतात्रैकैकयाऽऽज्याहुत्या
यक्ष्ये । अग्निं स्विष्टकृतं हुतशेषाहुत्या यक्ष्ये इत्यादि । पात्रासादने सुवं
दनीमाज्यस्थालीं प्रणी० शो० उपवेपं चरुस्थालीं मेक्षणं शूर्पं कृ० मुलू०
सलमिध्मं वह्निः संमा० अव० आर्ज्यं दूर्वां मृष्टु वधि चेत्यासादयेत् ।

एवं पात्राभ्यासाय ब्रह्मधरणादिचरुहल्पेन चरुं श्रपयित्वा स्रुवदर्व्यां
संमृज्याऽऽज्यसंस्कारं कुर्यात् । तत्र पर्याग्निकरणकाले चरुदूर्वामधुदधिभिः
सहाऽऽज्यस्य पर्याग्निकरणमिति विशेषः ।

ततः परिधीन्परिधाय शृतं चरुमभिघार्योद्गुग्गुस्य वर्हिषि निधाय
मधुना स्थालयाज्येन दध्ना च दूर्वा अभ्यज्य चरोरुत्तरतो वर्हिषि निधाय
परिपेकादिव्याहृतिहोमान्तं कृत्वा मथानहोमं कुर्यात् ।

ॐ इयम्वक्त्रं यज्ञा० मृतात्स्वाहेति मध्वाज्यदध्यक्तदूर्वाहुतीरष्टोत्तर-
शतं जुहुयात् । ततः स्रुवेण दर्व्यामुपस्तीर्य चरोर्मध्यादद्गुग्गुपर्नमात्रम-
वदाय तथैव पूर्वार्धादवदाय स्रुवेणाभिघार्य स्थालीगतं हविः प्रत्यनक्ति ।

ततो बालकजन्मनक्षत्रदेवतायाः पुरोनुवाक्या याज्या चोक्त्वाऽन्ते
स्वाहाकारमुक्त्वा जुहुयात् । तत्राग्निर्नः पातु कृत्तिका इत्याभ्य नक्षत्रदेव-
तानां क्रमेण याज्यानुवाक्याः । तत्राग्निर्नः पात्विति वाक्यचतुष्टयं पुरो-
नुवाक्या । यस्य भान्तीति तदाग्निं वाक्यचतुष्टयं याज्या । प्रजापते
रोहिणीति वाक्यचतुष्टयं पुरोनुवाक्या । रोहिणी देव्युदगादिति वाक्य-
चतुष्टयं याज्या । एवमत्रऽपि क्रमेण पुरोनुवाक्या याज्याश्च द्रष्टव्याः ।

तत्र यद्बालकजन्मनक्षत्रं तदीयपुरोनुवाक्यायाज्यासंज्ञकमन्त्राभ्यां
होमः कार्यः । अग्निः प्रजापतिः सोमो रुद्रोऽदितिर्वृहस्पतिः सर्षाः पित-
रोऽर्षमा भगः मविता त्वष्टा वायुर्निद्राग्नी भिन्न इन्द्रो निर्ऋतिरापो
विश्वे देवा विष्णुर्वसवो वरुणोऽजैरुपादहिर्वुध्न्यः पूषाऽश्विनौ यम इति
क्रमेण सप्तविंशतिदेवताः । एतन्मध्ये या जन्मनक्षत्रदेवता तन्मन्त्राभ्यां
होमं कृत्वा वारुणीहोमादिराष्ट्रभृदुपहोमान्तोपहोमाञ्जुहुयात् । उपहोमेषु
यज्जन्मनक्षत्रं तत्संबन्धुपहोमाञ्जुहुयात् । आर्द्रामघामूलनक्षत्राणां क्रमेण
रुद्रपितृनिर्ऋतिदेवत्यन्वात्तद्धोमान्त उदकस्पर्शः कार्यः । एवमार्द्रामघा-
नक्षत्रेषुपहोमान्तर्गतयो रुद्राय स्वाहा पितृभ्यः स्वाहेति द्वयोरुपहो-
मयोरप्युदकस्पर्शः । ततः स्वजन्मनक्षत्रेषुपठितोपहोमान्हुत्वाऽङ्गहोमादि-
हुतशेषेण सिवष्टकृद्धोमः । दूर्वाणां नैव सिवष्टकृत्न त्रिवृदन्नहोमः ।
ततो गुरुं देवेभ्यो नम इति देवांश्च संपूज्याग्निं विप्रांश्च पूजयेत् । ततः
प्रतिमाम्नक्षत्रगुञ्जेषु वा क्रमेण वक्ष्यमाणदेवता आवाहयेत् ।

ॐ उपम्बकं य० मृतात् । मृत्युंजयाय० मृत्युंजयमावाहया-
भीति मृत्युंजयमावाह्य ॐ या दिव्या आपः० याश्च कूप्या या०
भवन्तु । पूर्वापादानक्षत्रदेवताभ्योऽद्भ्यो नमः पूर्वापादानक्षत्रदेवता अप
व्या० । अमुक्कुलदेवतायै० अमुक्कुलदेवतामावा० । जन्मनक्षत्राय
नमो जन्मनक्षत्रमावा० । वित्तपाय० वित्तपमा० । देवाय प्रजापतये०
देवं प्रजापतिमा० । भानवे० भानुमा० । विघ्नेशाय० विघ्नेशमा० । मार्क-
ण्डेयाय मुनये० मार्कण्डेयं मुनिमा० । अश्वत्थाम्ने० अश्वत्थामानमा० ।
चलये० बलिमा० । व्यासाय० व्यासमा० । हनूमते० हनूमन्तमा० ।
बिभीषणाय० बिभीषणमा० । कृपाय० कृपमा० । परशुरामाय० परशु-
राममा० । प्रह्लादाय० प्रह्लादमा० । पृष्ठयै नमः पृष्ठीमा० । इति प्रतिमा-
स्वक्षत्रपुञ्जेषु वाऽऽवाह्य षोडशोपचारैः सपूज्य नमस्कुर्यात् । पृष्ठयै दधि-
भक्तनैवेद्यम् ।

ततस्तदुत्तरतः कलशमभिषेकार्थं स्थापयेन्मही द्यौः पृथिवीत्यादि ।
तत्र वरुणमावाह्य पूजयेत् ।

अस्मिञ्जन्मदिने भक्त्या पूजितोऽसि मया गुरो ।

प्रपन्नः शरणं त्वाऽहं दीर्घमायुः प्रयच्छ मे ॥ इति गुरोः प्रार्थना ।

अस्मिञ्जन्मदिने भक्त्या भो देवाः पूजिता मया ।

शरणं वः प्रपन्नोऽस्मि दीर्घमायुः प्रयच्छत ॥ इति देवानां प्रार्थना ।

अस्मिञ्जन्मदिने भक्त्या पूजितोऽसि मयाऽनल ।

प्रपन्नः शरणं त्वाऽहं दीर्घमायुः प्रयच्छ मे ॥ इत्यग्नेः प्रार्थना ।

मृत्युंजय महादेव पूजितोऽस्मिन्दिने मया ।

शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि दीर्घमायुः प्रयच्छ मे ॥ इति मृत्युंजयस्य ।

अस्मिन्दिने पूजितोऽसि जन्मनक्षत्रदेवते ।

प्रपन्नः शरणं त्वाऽहं दीर्घमायुः प्रयच्छ मे ॥ इति जन्मनक्षत्रस्य ।

कुलरक्षणकर्तृत्वाद्द्विश्रुता कुलदेवता ।

अस्मिन्दिने पूजिता त्वं दीर्घायुष्यं प्रयच्छ मे ॥ इति कुलदेवतायाः ।

भो जन्मपद नक्षत्र अस्मिञ्जन्मदिने मया ।

भक्त्या संपूजितमसि दीर्घमायुः प्रयच्छ मे ॥ इति जन्मनक्षत्रस्य ।

विचाधिप कुबेर त्वं यज्ञाधिप महामते ।
 मह्य प्रयच्छ दीर्घायुर्धन धान्यं च वर्धय ॥ इति वित्तपस्य ।
 अरिमञ्जन्मदिने देव पूजितोऽसि प्रजापते ।
 दीर्घमायुः प्रयच्छ त्वं पुत्रान्पौत्राश्च देहि मे ॥ इति प्रजापतेः ।
 अस्मिन्दिने मया भक्त्या भानो त्वं पूजितो ह्यसि ।
 दीर्घमायुः प्रयच्छ त्वं मां च तेजस्विनं कुरु ॥ इति भानोः ।
 त्वं पूजितोऽसि विघ्नेश दीर्घमायुः प्रयच्छ मे ।
 अविघ्नेन तु कार्याणि सिद्धिं नय गजानन ॥ इति विघ्नेशस्य ।
 आयुष्यद् महाभाग सोमवंशसमुद्भव ।
 तपोधन मुनिश्रेष्ठ मार्कण्डेय नमोऽस्तु ते ॥
 मार्कण्डेय महाभाग प्रार्थये त्वा कृताञ्जलिः ।
 चिरजीवी यथा त्वं भोस्तथा मा कुरु वै मुने ॥ इति मार्कण्डेयस्य ।
 द्रोणपुत्र महाभाग चन्द्रतेज समप्रभ ।
 भव त्वं मम बलदो ह्यश्वत्थामन्नमोऽस्तु ते ॥ इत्यश्वत्थामप्रार्थना ।
 दैत्येन्द्रकुलसंभूत बले टाटा हरेः पुरा ।
 प्रपन्नः शरणं त्वाऽहं दीर्घमायुः प्रयच्छ मे ॥ इति बलिप्रार्थना ।
 भविष्यं सप्ततं चैव व्यनीतं ज्ञातवान्मुने ।
 पराशरात्समुद्भूत त्वं व्यासाऽऽयुष्पदो भव ॥ इति व्यासप्रार्थना ।
 अञ्जनीगर्भसंभूत कपीन्द्र सचिवोत्तम ।
 रामप्रिय नमस्तुभ्यं हनूमन्रक्ष मां सदा ॥ इति हनूमत्प्रार्थना ।
 विभीषण नमस्तुभ्यं लङ्काधिप महामते ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि पौलस्त्यनन्दन ॥ इति विभीषणप्रार्थना ।
 द्विजेन्द्र भारताचार्य सर्वशास्त्रविशारद ।
 शरणं त्वा प्रपन्नोऽस्मि कृप त्वं करुणा कुरु ॥ इति कृपप्रार्थना ।
 रेणुकेय महावीर्यं ह्यत्रियान्धवनाशन ।
 आयुः प्रयच्छ मे राजज्ञामदग्न्य नमोऽस्तु ते ॥ इति परशु० ।

वैष्णवेन्द्रामुनेन्द्र त्वं प्रह्लादाश्रितो मया ।
 दीर्घमायुः प्रयच्छ त्वं सदाऽऽह्लादं च देहि मे ॥ इति प्रह्लादं
 शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां पण्डिते पूजिता मया ।
 दीर्घमायुः प्रयच्छ त्वं बल पुष्टिं च वर्धय ॥ इति पृष्ठाः ।

ततस्तिलगुडसंमिश्रमञ्जलयर्धमितं दुग्धं गृहीत्वा—

सतिलं गुडसंमिश्रमञ्जलयर्धमितं पयः ।

आयुष्यंस्थाभिवृद्धयर्थं पिबामि द्विजसंनिधौ, ॥ इति माश्रीयात् ।

ततो ब्राह्मणेभ्यस्तिलान्क्षीरं घृतं गुडं च दत्त्वा सौभाग्यवतीभिः
 पुत्रवतीभिः स्त्रीभिर्नौराजित आचाराद्यथाविभवं स्वजनबन्धुमुहूर्त्तपूर्णां
 स्ववाहनपूर्णां च कृत्वा स्थापितकालशोदकेन ब्राह्मणैरभिषेकं कारयि-
 त्वा स्थापितदेवतानामुत्तरपूर्णां त्रिघाय प्रतिमा चेतामाचार्याय दत्त्वा
 ब्राह्मणान्तुवासिनीश्च भोजयित्वा तेभ्य आशिषो गृहीत्वा स्वजनबन्धा-
 दिभिः सह भुञ्जीयात् । एतच्च जन्मनक्षत्रे जन्मदिने वास्वाक्संवत्सरा-
 न्मतिमासे कार्यम् । तत्र ऊर्ध्वं प्रतिसेवत्सरम् । बाल्यावस्थायां पित्रादि-
 नैतत्कार्यम् । तस्यायोग्यत्वात् । योग्यतायां तु स्वस्याऽऽयुर्वर्धापनं
 स्वेनैव कार्यम् । संकल्पवाक्ये मार्यनाश्टोकेषु च मम मद्यमित्यादि
 यथायोग्यमूहः कर्तव्यः ।

इत्यायुर्वर्धापनप्रयोगः ।

अथ सूर्याद्यवलोकननिष्क्रमणप्रयोगः प्रयोगः ।

कर्ता द्वादशेऽहनि सावने चतुर्थे मासि वा शुक्लपक्षे द्वयोर्गरहिते शुभे
 काले सभार्यः सशिशुः कृताभ्यङ्गस्नानः प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य
 माणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममास्य शिशोरायुरभिवृद्धिचीनगर्भ-
 समुद्भवोनिवर्धनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सूर्याद्यवलोकनं निष्क्रमणं च
 सह करिष्य इति संकल्प्य गणपतिपूजनादि नान्दीश्राद्धान्तमुक्तरत्या
 कुर्यात् । तत्र सविता प्रीयतामिति विशेषः ।

ततः मान्याद्यष्टदिवसान्नां चन्द्रसूर्ययोर्दिशां च नाममन्त्रैर्यथाक्रमं
 पूर्णां कृत्वा ब्राह्मणान्संभोज्य शिशुमलंकृत्य सूर्यस्य चन्द्रस्य धेनोश्च
 दर्शनं कारयित्वा मन्त्रपठेत् ।

दिवपालाना च सूर्येन्द्रोः प्राच्यादीना दिशा तथा ।
 निक्षेपार्थमिमं दन्नि ते त्वा रक्षन्तु सर्वदा ॥
 अप्रमत्तं प्रमत्त वा दिवारात्रमथापि वा ।
 रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥

इति विश्वरक्षणार्थं देवान्संप्राथ्यं द्विजज्ञातिवान्धवैः पुरंध्रीभिर्मङ्गल-
 तूर्यघोषेण च सहितो दर्पणफलशम्भ्यापुष्पाक्षतदीपमालाध्वजलाजात्म-
 कमङ्गलाष्टरुद्रव्यपुगःसर विष्णुशिवगणेशाद्यन्यतमालयं गत्वा तत्र देवं
 संपूज्य नानोपहारान्निवेद्य गोमयानुलिप्ते चतुश्चे देशे धान्यानि निधाय
 तत्र शिशुमुपवेश्य मन्त्रेण रक्षा कुर्यात् ।

ॐ ह्रौं ॐ जू ॐ सः ॐ भूः ॐ भुवः ॐ भुवः ॐ इयम्भुं य०
 मामृतात् । ॐ भुवः ॐ भुवः ॐ भूः ॐ सः ॐ जू ॐ ह्रौं ॐ इत्येवं
 रूप मृतसजीवनमन्त्र पठन्नेवभूत्याऽक्षरैर्वा मूर्ध्नि ललाटे च रक्षां
 कुर्यात् । ततो भूनेशानयोः पूजनं कृत्वाऽपूपाद्युपहारान्समर्प्य शिशु
 भक्ष्यादिभिस्तोषयित्वा विमाशिपो गृहीत्वा शिशुना सहितो देव प्रणम्य
 देवतायतनं प्रदक्षिणं परीत्य स्वगृहमागच्छेत् । ततो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां
 दत्त्वा सभोज्य कर्ममाहुण्याय विष्णु सस्मरेत् ।

इति सूर्याद्यवलोकननिष्क्रमणयोः प्रयोगः ।

अथ भूम्युपवेशनम् ।

कर्ता पञ्चमे मासे शुक्लपक्षे शुभे दिवसे देशफालौ संकीर्त्यास्य शिशो-
 रायुष्याद्यभिवृद्धिद्वारा श्रीपर० र्थं भूम्युपवेशनं करिष्ये इति संकल्प्य
 गणेशपूजनं पुण्याद्वाचनं कृत्वा वराहपृषिर्गीगुर्देवद्विजान्पूजयित्वा भूमि-
 मुपालिष्ये तत्र रङ्गबल्लीमण्डलं कृत्वा शङ्खतूर्थादिमङ्गलत्रोषे क्रियमाणे
 पुण्याद्वाचने नीराजितं बालं तस्मिन्मण्डले उपवेशयेत् । तत्र मन्त्राः—

रक्षेनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे ।

आयुष्ममाणं निखिलं निक्षिपस्व हरिभिये ॥

अचिरादायुपस्त्वस्य ये केचित्परिपान्थिनः ।

जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दृष्टस्वाचिरेण तान् ॥

धारिण्यशेषभूताना मातस्त्वमधिका ह्यसि ।
 अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृता ॥
 त्वमेवाशेषजगता प्रतिष्ठा वा तथा ह्यसि ।
 कुमारं पाहि मातरत्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥

इत्येतैर्मन्त्रैर्भृमानुपनेज्य ब्राह्मणान्संपूज्य बालं पुत्रवतीभिः सुवासि-
 नीभिर्नीराज्याऽऽशिषो वाचयित्वा ब्राह्मणान्संभोज्य कर्मसाहस्रण्याय
 विष्णुं संस्मरेत् ।

इति भूम्युपवेशनम् ।

अथान्नमाशनप्रयोगः ॥

तच्च जन्मनः पष्टे मासेऽष्टमाद्यन्यतमे समे मासे वा दुर्लभक्षे ज्योतिर्वि-
 दादिष्टे मुहूर्ते कार्यम् । कुमार्यास्तु सप्तमाद्यन्यतमे विषमे मासि कार्यम् ।

कर्ता माह्मुख उपविश्य स्वस्य दक्षिणतो भार्या संस्कार्य चोपवे-
 श्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य पमास्य शिशोर्मातृगर्भम-
 लप्राशनैर्नोनिवर्हणबीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्हणाद्यश्रद्धवर्चसतेजःन्द्रिया-
 युरभिष्टुद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरभ्रीत्यर्थमन्नप्राशनाख्यं कर्म करिष्य इति
 संकल्प्य गणपतिपूजनपुण्याहवाचनमातृकापूजननान्दीश्रादान्युक्तरीत्या
 कुर्यात् । तत्र सविता श्रीयतामिति विशेषः ।

ततः शुचिनामाऽयमग्निरिति ध्यायन्नौपासनाग्निं प्रज्वाल्य ध्यात्वा
 समिन्नयमादाय श्रद्धं ष्हीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वाऽन्नप्राशनहोमकर्मणि
 या यक्ष्यमाणा इत्यादि व्याहृत्यन्तपुवत्त्वाऽङ्गहोमे वरुणं द्विरित्यादि ।
 पात्रासादने दधि मधु घृतं पायसमन्नप्राज्यासादनोत्तरं सादयेत् । ततो
 ब्रह्मवर्षणादि त्रिवृद्ब्रह्महोमीयपुण्याहवाचनान्तं कुर्यात् । अस्मिन्पुण्याह-
 वाचने प्रजापतिः श्रीयतामिति विशेषः । नात्र प्रधानहोमः । जयादयः
 कृताकृताः ।

ततः स्वदक्षिणतो मातुरुत्सङ्गस्थं माह्मुखं शिशुं सुवर्णदर्व्या रोष्य-
 दर्व्या वा रुद्रलघोपपूर्वकमासादितं दधिमधुघृतमिश्रमिति त्रिवृत्प्रति-
 मन्त्रं प्राशयति । ॐ भूर्स्त्रयि दधामाति प्रथमम् । ॐ भुवस्त्वयि दधा-
 मीनि द्वितीयम् । ॐ सुवम्नयि दधामीनि तृतीयम् । ॐ अपा त्वीपधो-

ना९ रसं प्राशयामि शिवास्त आप ओषधयः सन्वनमवास्त आप
ओषधयो भवन्वित्यासादितं दाधि मधु घृतमासादिते पायसे निक्षिप्य
काञ्चनाद्यन्यतमे पात्रे तत्पायसं निक्षिप्य मङ्गलघोषपूर्वकं तादृशद्वयै-
कवारं प्राशयति । ततो यथेष्टं प्राशयति ।

ततस्तन्मुखं प्रक्षाल्य तं भूमानुपवेश्य तदग्रे वस्त्रसङ्घपुस्तकादिशि-
ल्पादि विन्यस्य स्वेच्छया शिशुर्यत्स्पृशेत्साऽभ्य जीविकेति परीक्षां
कुर्यात् । इदं च कुमार्या अप्यमन्त्रकं होमरहितं कार्यम् ।

इत्यन्नप्राशनमयोगः ।

अथ चूडाकर्ममयोगः ॥

जन्मतस्तृतीये वर्षे पञ्चमे सप्तमे वोदगयने शुक्लपक्षे ज्योतिर्विदादिष्टे
शुभे काले कार्यम् । कर्ता प्राङ्मुख उपविश्य स्वस्य दाक्षिणतो भार्या
संस्कार्यं चोपवेश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्यास्य कुमा-
रस्य यौजगर्भसमुद्भवैर्नोनिघर्षणापुर्वैर्चोभिवृद्धिद्वारा श्रांपरमेश्वरमीत्यर्थं
चूडाकर्म करिष्य इति संकल्प्य गणपतिपूजनपुण्याहवाचनमातृकापूजन-
नान्दीश्राद्धाद्वारोपणान्युक्तीत्या कुर्यात् । अत्र केशिनः प्रीयन्तामिति
विशेषः ।

ततः सभ्यनामाऽयमाधिरित्यनुसंधयन्नौपासनाग्निं प्रज्वाल्य ध्यात्वा
समिच्चरमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा चूडाकर्महोमकर्मणि
या यक्ष्यमाणा इत्यादि व्याहृत्यन्तमुत्त्वाऽङ्गहोमे वरुणं द्विरित्यादि ।
पात्रात्सादने दर्भाज्यस्थालीं मणी० मोक्ष० शीता अपो बहिरत्सुष्णी-
कृता अपः साग्रकुशचतुष्टयं स्रमूप० संमा० इभं बर्हिश्वावज्व० आज्य-
मिति पात्राण्यासादयेत् ।

ततो ब्रह्मवरणादि श्रिवृद्गुरुपुण्याहवाचनान्तं कुर्यात् । अत्र प्रजापतिः
प्रीयतामिति विशेषः । नात्र प्रधानहोमः । जयाद्यो वैकल्पिकाः ।

ततोऽग्नेः पथात्स्वस्थाने कुमारमुपवेश्य स्वयं तद्दक्षिणत उपविश्याग्नेः
कुमारस्य चोत्तरतो धृतानदहगोमर्षां मानरं धृतानदहगोमर्षं कंचन ब्रह्म-

चारिणं वोपवेश्याऽऽसादिता अत्युष्णा अप आसादितासु शीतासु
मिश्रयित्वा ता आदाय—ॐ आप उन्दन्तु० वर्चसा इति ताभिर्द-
क्षिणं गोदानगार्क्षी करोति । गवि पृथिव्यां दीयते स्वार्थमङ्गं गोदानम् ।
तानि मनुष्ये चत्वारि । ॐ ओपधे त्रायस्वैनम् । आसादितेष्वेकं कुश-
सूर्ध्वाग्रं तत्र निदधाति । ॐ स्वाधिते मैनः हिःस्त्रीः । तत्राऽऽसादितं
क्षुरं निदधाति । ॐ देवश्रूरेतानि प्रवपे । इत्योपधिना सह दक्षिणप्रदेश-
स्थान्केशान्वपाति । एवमवशिष्टगोदानत्रयेऽपि । तत्र वपनमन्त्रेषु
विशेषः—

ॐ येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्योर्जे मशय्या वर्चसा सःसृजाय ॥

इति पश्चिमप्रदेशस्थकेशवपने मन्त्रः ।

ॐ येन पूषा बृहस्पतेरग्नेरिन्द्रस्य चाऽऽयुषेऽवपत् ।
तेन तेऽहं वपाम्यमुकशर्मन् । इत्युत्तरप्रदेशस्थकेशवपने ।
ॐ यथा उद्योवच सुमना असत् । ज्योक्च सूर्यं दृशे ॥

इति पूर्वप्रदेशस्थकेशवपने ।

वपनानन्तरं नापितेन यथाकुलधर्मं यथाप्रवरं वा चूडाः फारपेयुर्व-
पनकर्तारः । नापितस्तदनुसारेण चूडाः कुर्यात् । एका चेन्मध्ये । द्वे
चेन्मध्ये पुरस्ताच्च । तिस्रश्चेन्मध्ये पश्चात्पुरस्ताच्च । पञ्च चेत्प्रतिदिशं
मध्ये च । भृगवः केचन सशिराः । केचन मुण्डा एव ।

ततः कुमारस्य घन्धुजनस्तस्मिञ्छकृत्पिण्डे तान्केशानन्तर्भूतान्कृत्वा

ॐ यत्र पूषा बृहस्पतिः सचिता सोमोऽग्निः ।

तेभ्यो निधानं बहुधा व्यैच्छन्नन्तरा द्यावापृथिवी अपः सुवः ॥

इति शोष्ठ उद्गम्वरे दर्भस्तम्बे वाऽवटं त्वात्वा तस्मिन्सकेशं शकृत्पिण्डं
प्रक्षिप्य मृदा प्रच्छादयति ।

ततः कृतशुद्धस्तानः कुमार आचार्यादीन्प्रणमेत् । तत आचार्यः
पुण्याहवाचकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दद्यात् । नापिताय सर्पिष्चुर-

भोदनं ददाति । ततो ब्राह्मणभोजनं भूयसीदक्षिणादानं च कृत्वा विमा-
क्षिपो गृहीत्वा विष्णु सस्मरेत् ।

इति चूडाकर्मप्रयोगः ।

अथोपनयनम् ।

तत्राऽऽचार्यकृतं नृपमाणवकसत्रं न्धिस्वसभीपनयनम् । तदेव प्रधानम् ।
तत्फलं च द्विजत्वसिद्ध्या वेदाध्ययनाधिकारः ।

अथ प्रयोगः—उपनयनं चिकीर्षुर्गच्छायो यथोक्तविधिना कार्पास-
निर्मितमेकं यज्ञोपनीतं प्रादेशमात्रं समचतुरश्रमशमानमहतं बस्त्रद्वयं क्षौभं
कार्पासं वा क्षौपीनं तद्वन्धनार्थं क्षौभं सूत्रमुत्तरीयार्थं कापायं बस्त्रमजिनं
वा त्रिवृता मौञ्जीं मेखलां प्रवरसरूपग्रन्थियुता यथोक्तलक्षणं दण्डमप्र-
च्छिन्नाग्राः प्रादेशमात्रीः सप्त पालाशीः सभिषोऽनियतसरूपैर्दोर्भैर्निर्मित-
मासनार्थं कूर्चं कास्यव्यतिरिक्तं भिक्षापात्रं गा चोपस्वरयेत् । होमादि-
सामग्रीं च ।

कृतनित्यक्रिय आचार्य आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संग्रीत्य
ममोपनेतृत्वाधिकारमिद्वयर्थं कृच्छ्रत्रयात्मकं प्रायश्चित्तममुकप्रत्याम्नाये-
नाहमाचरिष्ये इति संकल्प्य तच्चेरेत् ।

एवं देशकालसंकीर्तनपूर्वकमुपनेयत्वाधिकारसिद्धयर्थं कृच्छ्रत्रयात्मकं
प्रायश्चित्तं गोदानप्रत्याम्नायेनाहमाचरिष्ये इति वटुना संकल्प्य कारापित्वा
तत्कारयेत् ।

तत्र आचार्यो मम गायत्र्युपदेशाधिकारार्थं द्वादशसहस्रं द्वादशाधिक-
सहस्रं वा गायत्रीनपमहं करिष्ये इति संकल्प्य—ॐ अग्न आयूथपि प०
ष्यर्चयः । इत्यग्निपवित्रसंज्ञकान्पणमन्त्रान्सकृज्जपित्वा गायत्र्या विश्वा-
मित्रं ऋषिः सविता देवता गायत्री छन्दः, जपे वि० । ॐ तत्सवि०
दयादिति सकृज्जपित्वा ऋष्यादिस्मरणपूर्वकं संकल्पितपक्षानुसारेण
यथाकालं गायत्रीजपं कुर्यात् । गायत्रीमन्त्रे श्रुतावेव ऋष्यापुत्रकीर्तना-
द्ब्राह्मणवश्यम् । तेनाप्यन्यत्रानावश्यकत्वं सूचितम् ।

तत्र आचार्यो ज्योतिर्विदादिभ्योऽवधारितादुपनयनदिनात्पूर्वद्युस्त-
द्दिने वा सर्वं नित्यकर्म विधाय माङ्गलिकं स्नानं माङ्गलिकं वेषं च कृत्वा
सोत्तरच्छटे रङ्गवलिं क्राशुक्ते पीठे माङ्गलिकं उपविश्य च्चटाक्षिणतः कृत-

इति समाधयं वंशपात्रं स्वयं गृहीत्वा विद्मन्मण्डपतिफलशं भार्यया
 ग्राहयित्वा घण्टादिवाद्यघ्रापेण रुहितः सन्नाह्वयः स्वस्ति न इन्द्रो वृद्ध
 र्दधातु । अष्टौ देवा वसवः० स्वस्ति । ऋधास्म दृष्यैर्न० सवीराः ।
 इति मन्त्रान्पठन्मृदुहन्धे गत्वा प्रतिष्ठापनदेशमुत्सेष्य रङ्गवल्ला-
 दिभिरलंकृत्य तत्र तण्डुलान्मक्षिष्य तेषु तद्वंशपात्रं नर्य मजाभिति
 प्रतिष्ठाप्य तत्रैवोत्तरतः कलशं भार्यया निध.५५ पञ्चीनचारैः संपूज्य
 स्थापितदेवताभीत्यर्थं यथाविभवं ब्राह्मणान्मुक्तसिनीश्व संभोज्य तेभ्यो
 यथाविभवं वस्त्रादि दद्यात् । ततो नीराजिताभ्यां दंपतिभ्यां मुद्गदो
 वस्त्रादि दद्युः । यावन्मण्डपोद्घासनं प्रत्यहं स्थापितदेवताः पूजयेत् ।

तत उपनयनदिने षट्पभृतिसमसंख्याकान्ब्राह्मणान्संभोज्य तैः
 पुण्याहस्वरत्ययनर्धाधीचिदित्दन्द्रः प्रीयतामिति वदेत् ।

ततः कृतमङ्गलस्नानमलंकृतं कुमारं मात्रा सह भोजयेत् । अष्टौ
 ब्रह्मचारिणोऽपि भोजयेदित्याचारः । ततः कृतभोजनस्य कुमारस्य
 नाभितेन श्रेष्ठान्वापयित्वा कुमारं संज्ञ ५५ द्विराचार्य्य वद्धदिस्व गन्धा-
 दिभिरलंकृत्याहृतं वासरतुष्णीं परिधाप्योपवेश्य द्विराचमनं कारयेत् ।
 अत्राऽऽचमनं पौराणमेव । तत्र केशवादिभिर्निर्मामिदकं पिबेतित्या-
 दिकं तत्तदङ्गस्पर्शरूपमन्यतां ज्ञेयम् । ततो दद्यात्पुत्रवेद्योक्तरीत्याऽऽय-
 तनं स्थण्डिलं वा वेश्यां विधाय तत्संस्कारं पूर्ववत्कृत्वा लौकिकारणितं
 श्रोत्रियागारादाहृतं वा सृष्टवनामानमग्निं मणिष्ठ.५५ प्रज्व.५५ ध्यात्वा
 समिध्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणादामान्तं वृत्त्वेऽपनयनहोमकर्मणि
 या यक्ष्यमाणा इत्यादि ब्रह्मव्यन्मुक्त्वा वैदिकप्रधानहोमे—आवृ-
 र्दामग्निमकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये । आवृर्दा देवम प्रभेरुपाऽऽज्याहु.या
 यक्ष्ये । अङ्गहोमे—इमं मे वरुणमित्यादि । पापसादनऽऽपानमहतं वस्त्र-
 ह्ममुत्तरीयार्थं क्रापायं इत्यमजिनं वा मूर्त्तौ भेरुलां दृष्यं दक्षं कूर्च-
 माज्यस्थालीं प्रणीतामणयनं प्रोक्षणौपात्रमुपवेशपङ्कारानिरुहणार्थं पात्रं
 कौपीनं तद्वन्धनार्थं शोभं मूत्रं पौधापनोक्तविधिना निमित्तमुपवीतं
 भिक्षापात्रं च प्रयुज्य गां सर्मापि संस्थाप्य संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भान्व-
 ह्निर्धिमसाज्यं रुप्तं पालाशीः समिधश्चाऽऽसादयेत् । ततो ब्रह्मवरणादि
 परिधिपरिधानान्तं वृत्त्याऽऽग्नेरचरतिस्तपुतः कुमारस्य घटावासादितं
 मूत्रमायध्याऽऽसादितं कौपीनं परिधाप्य दग्धेषुवेद्य द्विरानयनं कारयेत् ।

धनः कुमारस्तत्रैवोपविष्टः ॐ देवस्य त्वा स० भ्यामाददे । इत्या-
सादितपुरवोपमादाय ॐ उद्वयं त० रुक्तमम् । इत्युपवीतमादित्याय
मदर्श ॐ यज्ञोपवीते प० स्तु तेजः । इति दासिणं व इमुद्धार्य धारयेत् ।

शिष्टास्त्रिदानीं दौधायनोक्तविधिना यज्ञोपवीतनिर्माणासंभवेन
सिद्धयज्ञोपवीतं तत्तन्मन्त्रैश्चेष्टाः कृत्वा तद्धारयन्ति । ततो द्विराचम्या-
ग्न्यापतनादेशान्पां दासि द्विराचम्याग्रेगार्मं ब्रह्माग्न्योर्मध्येनाऽऽचा-
र्यस्य दक्षिणतो गत्वा तत्र -भ्राह्मण्य उपविश्य तमन्वारमते । अथाऽऽ-
चार्यः कुमारैणान्वारब्धः परिकेकादिव्याहृतिहोमानं कृत्वा प्रधानहोमं
कुर्यात् ।

ॐ आयुर्दा अग्रे० दिम० स्वाहा । आयुर्दे०ध्रप इ० । ॐ आयुर्दा
देवज० नय०० स्वाहा । आयुर्दे० देवायामय इ० । इति प्रधानाहुतिद्वयं
जुहुयात् ।

तत इमं मे वरुणेत्यादि स्थिष्टकृदन्तं कृत्वाऽग्रेहत्तरत उत्तरपरिधि-
संघिमग्रेणाऽऽस्तादितमश्मानं निधाय कुमारमग्रेगाग्निमान्नीय ॐ आ तिष्ठे-
मदश्मानरुद्भवे० पृतनायतः । इति दक्षिणेन पादेनाश्मन उपरि तं
स्थापयति । ततः कुमारमश्मनेऽवतापीशमानं तस्मादेशान्निःसार्य पूर्वं
परिधापितं वासः प्रज्ञातं निधाय

ॐ या अकृन्तन्नवयम्या अवन्वत याश्च देवीरन्तानमितो ददन्त ।

तास्त्वा दे०र्दरसा संव्ययन्त्यायुष्मानिदं परिधत्स्व वासः ॥

परिधत्त धत्त वासमैन० शतायुषं कृणुत दीर्घमायुः ॥

वृःऽपतिः प्रादच्छदास एतन्सोमाय राज्ञे परिधात वा उ ।

जरां गच्छामि परिधत्स्व वासो भवान्पृष्टीनामभिशस्तिपात्रा ।

ज्ञातं च जीव शरदः सुवर्चा रायश्च पोपमुपसंभयस्व ॥

इत्यासादितयोर्वाससोर्द्वैव एकं वासः परिधापयति ।

ॐ परीदं वासोऽग्निधाः स्वस्तये भूरापीणामभिशस्तिपात्रा ।

दृषं च जीव शरदः पुरुचीर्दिसूनि चार्यो विभजासिजीवन् ॥

इति परिक्रितवाससं कुमारमभिमन्त्रयते । वसूनि ह्राद्यो विभजास-
जीवन्निति ममादपाठः । ततस्तुष्टपक्षेय द्विराचमनं कारयेत् ।

ॐ या दुरिता परिवाधमाना शर्मन्रूपे पुनर्धी न आमात् ।

प्राणापानाभ्या बलमावहन्ती स्वसा देवानां सुभगा मेख-
लेयम् ॥

इत्यासादितया मेखल्या कुमारं नाभिदेशे त्रिः प्रदक्षिणं परिव्ययति ।
ततो नाभेरुत्तरतो मेखलापास्त्रिगुण ग्रन्थि कृत्वा दक्षिणतो नाभेः परि-
कर्षति ।

ॐ मित्रस्य बहुर्धरणं धरीयस्तेजो यशस्वि स्थविरः समिद्धम् ।

अनाहनस्यं वसनं जरिष्णु परीदं वाज्यजिनं धत्स्वासावादितित्से
वर्षा वघ्नातु वेदस्यानुवक्तवे मेधायै श्रद्धाया अनूक्तस्यानिराकरणाय
ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय ।

इति कुमाराय कृष्णाजिनमुपरिष्ठाहोमोर्ध्वग्रीवमुत्तरीयं करोति ।
श्वदा वास एवोत्तरीयं तदा मन्त्रनिवृत्तिः । अजिनपदलोपो वा । यत्र
यत्र मन्त्रेऽसौशब्दस्तत्र सबुद्धयन्तं संस्कार्यस्य शर्मान्तं व्यावहारिकं
नाम ग्राह्यम् । ततः ॐ इन्द्राय त्वा परिददे । इति कुमारं धूपात् ।
परिदेहीति कुमारः । अथाऽऽचार्यः ॐ परीममिद्र ब्रह्मणे महि
श्रोत्राय दध्मसि । अथैनं जरिमाणये ज्योवच्छ्रोत्रे अधिजागरत् ॥

इति कुमारमिन्द्राय परिददाति । अथाग्रणाभिं कुमारं दक्षिणतो
नीत्वाऽपरिणाश्रिमुद्रह्मस्तमुपवदय

ॐ त्वयि मेधां त्वयि प्रजा त्वयिस्तेजो दधातु । त्वयि मे० धीन्द्र
इन्द्रियं द० । त्वयि मे० यि सर्वां भ्राजो दधातु ।

इति त्रिभिर्दृतेषु च्छेषमाज्यमर्षं सकृत्कुमारं प्राशयति । अवशिष्टेनाथेन
रसपलाशसमिधामभ्यञ्जनं परिष्पञ्जनं प्रायश्चित्तहोमां च कुर्यात् ।

ॐ योगे योगे तव० मृतये । इममत्र आयुषे० थासत् । इति द्वाभ्यां
प्राशनं कुमारं समीक्षते । ततः कुमारः प्राशानाङ्गमाचमनं कुर्यात् ।

अथाऽऽचार्य आचान्तं कुमारमात्मानमुपरस्पर्ध

ॐ शनैश्च शरदो अग्नि देवा यत्रानश्चक्रा जरसं तनूनाम् ।

॥ ॐ पुत्रीसौ श्यैत्र पितरो भवेति मां नो मर्त्यारी रिपताऽऽयुर्गन्तोः ॥

इति कुमारं मभिर्मन्त्रयते । अथ कुमार आचार्यं ब्रह्मणं च दक्षिण्य
पात्रसाहितमभिं प्रदक्षिणं पश्चिममिति । आचार्यः—

ॐ अगन्तु ममगन्महि, मममृत्यु युयोनत ।

ॐ - अग्निः संचरेमाहि स्वस्ति चरितादिह स्वस्त्या गृहेभ्यः ॥

इत्यासीन एव प्रदक्षिणं पक्रामन्तं कुमारमभिमन्त्रयते ।

ॐ ब्रह्मचर्यमागामुप मा नयस्व ब्रह्मचारी भवानि देवेन सवित्रा प्रसूतः ।

इति कुमारं वाचयति । को नामासीति कुमारं पृच्छति । अथ कुमारः स्वस्य शर्मन्तं व्यावहारिकं नाक्षत्रं च नामाऽऽचष्टे यथा देवदत्तशर्मा कार्तिकेनोऽस्मीति । आचार्यः ॐ स्वस्ति देव सवितरहमनेन देवदत्तशर्मणा कार्तिकेनोद्वचमशीय । इति कुमारस्य नामनी गृह्णाति । शं नो देवी० तु नः । उभावाद्भिर्भार्जयेते । उभयोर्मन्त्रः ।

अथ प्रधानोपनयनम् । आचार्यो ज्योतिर्विदं संपूज्याग्नेर्दक्षिणतः प्राङ्मुख उपविश्याग्नेराग्नेर्यां दिशि स्वपुरोभाग आत्पाभिमुखं कुमारमुपवेश्योभयोर्मध्ये ज्योतिर्विदा स्वस्तिकेनाङ्कित उदग्दक्षेऽन्तःपटे धृते ब्राह्मणैर्भङ्गलसूक्तपद्यपाठे क्रियमाणे स्वकुलदेवतादीनां चिन्तनं पठस्थ-स्वस्तिकावलोकनं च कुर्वन्नासीत् । एवं कुमारोऽपि । तत आचार्योऽन्तः-पटे निष्काशित उपनयनं कुर्यात् । तच्चेत्यम्—कुमारस्य दक्षिणमंसं स्वदक्षिणेन हस्तेन सव्यहस्तेन सव्यमंसं तूर्णो किंचिन्वारभ्य ॐ भर्भुवः सुवः, ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं देवस्य त्वा सवि० स्ताभ्यामुपनयेऽमुकशर्मन्, इति कुमारस्य दक्षिणं घृहात्मन आभिमुख्येनाऽऽनीय समासीनः कुमार स्वसर्मापे समुत्स वरोति । इदं प्रधानोपनयनं ब्रह्मचारी न विस्मरन् । अत्र य यज्ञेन दक्षिणया समक्ता अग्ने तेजस्विन्नित्याद्या आशिषो दगुराचारात् । आचार्यः—

अग्निष्टे हस्तमग्रभीत्सोमस्ते हस्तमग्रभीत्सविता ते हस्तमग्रभीत्सरस्व-
सी ते हस्तमग्रभीत्पूषा ते हस्तमग्रभीद्वृद्धस्पतिस्ते हस्तमग्रभीन्मित्रस्ते हस्त-
मग्रभीद्वरुणस्ते हस्तमग्रभीत्त्वष्टा ते हस्तमग्रभीद्भ्राता ते हस्तमग्रभीद्वृष्णुरस्ते
हस्तमग्रभीत्प्रजापतिस्ते हस्तमग्रभीत् ।

इति कुमारस्य दक्षिणं हस्तं साङ्गुष्ठं दक्षिणेन हस्तेन गृह्णाति ।

ॐ सवित्रा त्वाऽभिभक्षतु मित्रस्त्वम सि धर्मणोऽग्निराचार्यस्तव देवेन सवित्रा प्रसूतो बृहस्पतेर्ब्रह्मचारी भव मुकशमन्नपाऽज्ञान समिध आंघेहि कर्म कुरु मा दिवा स्वाप्सीरिति हुवारं संशास्ति । संशासनं शिक्षणम् । अपायजनं यज्ञोत्तमर्गाद्वाचनम् । समिध आधानं प्रातः प्रायमग्निः ।

१. -अग्निष्टाः संचरेमहि स्वस्ति चरितादिह स्वस्त्या गृहेभ्यः ॥

इत्यासीन एव प्रदक्षिणं पक्रामन्तं कुमारमभिमन्त्रयते ।

ॐ ब्रह्मचर्यमागामुप मा नयस्व ब्रह्मचारी भवानि देवेन सवित्रा प्रसूतः ।

इति कुमारं वाचयति । को नामामीति कुमारं पृच्छति । अथ कुमारः स्वस्य शर्मन्तं व्यावहारिकं नाक्षत्रं च नामाऽऽचष्टे यथा देवदत्तशर्मा कार्तिकेनोऽस्मीति । आचार्यः ॐ स्वस्ति देव सवितरहमनेन देवदत्तशर्मणा कार्तिकेनोद्वचमश्रिय । इति कुमारस्य नामनी गृह्णाति । शं नो देवी० तु नः । उभाचन्द्रिर्मार्जयेते । उभयोर्मन्त्रः ।

अथ प्रधानोपनयनम् । आचार्यो ज्योतिर्विदं संपूज्याग्नेर्दक्षिणतः माङ्मुख उपविश्याग्रेराग्नेर्यां दिशि रूपुरोभाग आत्माभिमुखं कुमारमुपवेश्योभयोर्मध्ये ज्योतिर्विदा स्वस्तिक्रमाङ्कित उदग्दक्षेऽन्तःपटे धृतं ब्राह्मणैर्मङ्गलमूक्तपद्यपाठे क्रियमाणे स्वकुलदेवतादीनां चिन्तनं पटस्थ-स्वस्तिकावलोकनं च कुर्वन्नासीत् । एवं कुमारोऽपि । तत आचार्योऽन्तःपटे निष्काशित उपनयनं कुर्यात् । तच्चेत्थं—कुमारस्य दक्षिणमंसं स्वदक्षिणेन हस्तेन सव्यहस्तेन सव्यमंसं तूर्णं किञ्चिन्वारभ्य ॐ भर्भुवः सुवः, ॐ तरसवितुर्द० यात् । देवस्य त्वा राव० स्ताभ्यामुपनयेऽपुकशर्मन्, इति कुमारस्य दक्षिणं च हुमात्मन् आभिममुख्येनाऽऽनीय समासीनः कुमार स्वसर्मापे समुख वनेति । इदं प्रधानोपनयनं ब्रह्मचारी न विस्मरेत् । अत्र य यज्ञे दक्षिणया समक्ता अग्ने तेजस्विन्नित्याद्या आशिषो दगुराचारात् । आचार्यः—

अग्निष्टे हस्तमग्रभीत्सोऽग्ने हस्तमग्रभीत्सविता ते हस्तमग्रभीत्सरस्व-
ती ते हस्तमग्रभीत्सूपमा ते हस्तमग्रभीद्वृद्धस्पतिस्ते हस्तमग्रभीन्मित्रस्ते हस्त-
मग्रभीद्वरुणस्ते हस्तमग्रभीत्त्वष्टा ते हस्तमग्रभीद्धाता ते हस्तमग्रभीद्विष्णुरते
हस्तमग्रभीत्प्रजापतिस्ते हस्तमग्रभीत् ।

इति कुमारस्य दक्षिणं हस्तं साङ्गुष्ठं दक्षिणेन हस्तेन गृह्णाति ।

ॐ सविता त्वाऽभिगक्षतु मित्रस्वम स धर्मणोऽग्निराचार्यस्त्वक् देवेन सवित्रा प्रसूतो वृद्धस्पतेर्ब्रह्मचारी भव मुक्तशमन्नपोऽज्ञान समिध आधिहि कर्म कुरु मा दिवा स्वाप्सीरिति कुमारं संशास्ति । संशासनं शिक्षणम् । अपामशनं मूत्रोत्सर्गादवाचनम् । समिध आधानं प्रातः प्रायमग्निष्ठा-

थैम् । कर्म संध्योपासनादि । दिवा निद्राभावं च कुर्वित्यर्थः । षाढमिति
कुमारोऽङ्गी कुर्यात् ।

आचार्यो दक्षिणेन हस्तेन कुमारस्य तूर्णो दक्षिणां तस्योपरि सामी-
प्येन पृष्ठतः प्रवेश्य क्रमेणावाचीनमभिमृश्य

ॐ मम हृदये हृदयं तेषु । मम चित्तं चित्तेनान्वेहि । मम वाचमेक-
मना जुपस्व । वृ. स्थितिरत्वा नियुक्तं ममम् । मामेवानुसंस्रभस्व ।
मयि चित्तानि सन्तु ते । मये सान्निध्यं सन्तु ते । ममं वाचं नियच्छतात् ।

इति कुमारस्य हृदयमभिमृशति । अप उपपृश्य

ॐ प्राणानां ग्रान्थिरसि समाविस्तसः ।

सर्वत्र नाभिदेशमाभिमृशति । अग उास्पृश्य

ॐ भूर्भवः भुवः भुवः प्रजया भूयासत् सुवीरो वीरैः सुवर्चा वर्चसा
सुपोः पर्याः सुमेधा मेधया सुदक्षा दक्षवारिभिः ।

इति कुमारमभिमन्त्र्य

ॐ भूर्भुवः त्वाग्नीं पृथिव्या वाचि ब्रह्मणि ददेऽमुकशर्मन् ।

भुवो यजुषु त्वा वायुतारिसे प्राणे ब्रह्मणि ददेऽमुकशर्मन् ।

सुवः सामसु त्वा सूर्ये दिवि चक्षुषि ब्रह्मणि ददेऽमुकशर्मन् ।

इष्टतस्ते विषोऽस्तान्पमुकशर्मन् ।

अनलस्य ते विषोऽस्तान्पमुकशर्मन् ।

इदं वत्स्यावः प्राण आयुषि वत्स्यावः प्राण आयुषि ब्रह्ममुकशर्मन् ।

इति पुनः कुमारमभिमन्त्रयते । ॐ अग्निः पृथ्वान्मव० सोम आयु-
ष्मान्स० यज्ञ आयुष्मान्स द० ब्रह्म म० देवा आयुष्मन्त० । एतैः
पञ्चभिः पर्या दक्षिणेन हस्तेन युक्तैः पृष्ठेण हस्तेन साङ्गुष्ठं पृच्छति ।

ॐ आयुष्टे वि० मिते । अग्नीं पृथिव्यां मातृदिष्ट वायवन्तरिक्षे सूर्ये
दिवि यार स्वस्ति मद्रिवायुरादित्यश्न्द्रमा आयो नु संचरन्ति सा
स्वस्तिमनुत्तरामुकशर्मन् । प्राणस्य ब्रह्मचारिभूमुकशर्मन् ।

इति कुमारस्य दक्षिणे कर्णे जपति ।

ॐ आयुर्दा अ० दिमम् । अग्नीं पृथिव्यां० धूम्रमुकशर्मन् ।

इति कुमारस्योत्तरे कर्णे जपति ।

ॐ मेधां त इन्द्रो ददातु मेधां देवी सरस्वती ।

मेधां त आश्विनाद्भवावाग्नां पुष्करस्तनौ ।

इति कुमारस्य मुखं स्वमुखेन सह संनिधाय जपति । कषकादिदेवे-
भ्यस्त्वां परिदद इति कुमारं ब्रूयात् । परिदंहीनि कुमारः । तत
आचार्यः—

कषकाय त्वा परिददाम्भ्यन्तकाय त्वा परिददाम्भ्येराय त्वा परि-
ददामि गदाय त्वा पन्दिदामि यमाय त्वा परिददामि मखाय त्वा
परिददामि वशिन्धै त्वा परिददामि पृथिवी त्वा सन्ध्वानरायै परिद-
दाम्भ्यस्त्वा परिददाम्भ्योपधीभ्यस्त्वा परिददामि वनस्पतिभ्यस्त्वा
परिददामि घावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि सुभूताय त्वा परिददामि
ब्रह्मवर्चसाय त्वा परिददामि दिश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वे-
भ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददामि सर्वाभ्यस्त्वा देवताभ्यः परिददामि ।

इति कुमारं कषकादिभ्यः परिददाति । परिदानानन्तरं कुमारेणाऽऽ-
सादितरुप्तपलाशसमिधां घृतेनाभ्यञ्जनं कारयित्वा उपनयनाप्रावभ्यः श्या-
पयति मन्त्रान्वाचयति च ।

कुमारः—ॐ अग्नये समिधमाहार्पे बृहणे जातधेदसे । यथा त्वमग्ने
समिधा समिधम एवं मां मेधया ब्रह्मदा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनाज्ञा-
थेन समेधय स्वाहा ।

एकां समिधं घृतेनाभ्यक्ष्णाभ्यादधाति । अग्नय इदमिति त्यागः ।
तथैव द्वे समिधां द्वितीयेऽभ्याधाने । तत्रामये समिधावाहा र्मित्यूहः ।
तृतीयेऽभ्याधानेऽवशिष्टं अस्त्रः समिधः । तत्रामये समिध आहापोमि-
त्युहः । त्यागस्तु पूर्वादेवोभयत्रामि । ततः गुरुरगणादि संस्त्राजान्तं
कर्षं समाप्य न गार्धेक्ष रोदिक्ष नृत्तरदर्शी मवेन्मधुर्नासाश्चर्मादि वर्ज्येदेदित्या-
दीनि व्रतानि कुमारायोपदिशति ।

ततः— ॐ अग्ने व्रतपते व्रतं च० ध्यताम् । अग्निमुपतिष्ठते । ॐ
घायो व्रतपते० वायुम् । आदित्य व्रतपते० आदित्यम् । व्रतानां व्रत-
पते० व्रतपतिम् । अप्र गुरवे वरं ददाति । गुरो वरं ते ददामि । गुरु-
त्राऽऽचार्यः । पितुराचार्यत्वे तु कुमारेणान्यस्मात्प्रतिग्रहेणाऽऽनीता
गौरैरार्षे देया । गौरभावे निष्कर्ष्यभूरं द्रव्यं देयम् । आचार्यस्तूर्ण्यी
वरं प्रति गृह्णाति । देवस्य त्वंनि समन्त्रकमिति केचित् । ततः ॐ उदा-
युपा० अनु । कुमारं वाचदत्तुत्थापयति । सूर्धय त्वां परिदद इति

ब्रूयात् । परिदेहीति कुमारः । आचार्यः ॐ सूर्येण ते पुत्रस्तं ते परिद-
दामि । इति सूयोय कुवारं परिददाति ।

ततो ब्रह्मचार्पाचार्यो वा ॐ तक्षक्षुर्देव० दृशे । इति सूर्यमुपाति-
ष्ठे ।

आचार्यः ॐ अग्निष्ट आयुः प्रतरां कृणोत्वग्निष्टे पुष्टिं प्रतरां दधा-
त्विन्द्रो मरुद्भिरिह ते दधात्वादित्यस्ते वसुभिरादधात् । कुमाराय पूर्वा-
सादितमूर्ध्वाग्रं दण्डं प्रदाय भिक्षाचर्यं चरेति प्राह । ततो ब्रह्मचारी
ओमिन्पुवत्वा प्रथमं मातरं भिक्षेत । भयति भिक्षा देहीति । ततो मित्र-
कुलेषु । पुरुषस्य भवान्भिक्षां ददात्विति वदेत् । तद्भिक्षितं द्रव्यमाहृत्य
भैक्षमिदं भो इत्याचार्याय निवेदयेत् । आचार्यस्तत्सुभैक्षमिति प्रतिगृ-
ह्णाति । ततः—

ॐ यस्य ते प्रथमव्यास्य० हरामस्ते त्वा विश्वे अबन्तु देवाः ।

तं त्वा भ्रान्तरः सुहृदो वर्षमानमनु जायन्ता बहवः मुजातम् ॥

कुमारस्य पूर्वादिनिर्दिष्टं वासो गृह्णाति । ततः पूर्वोक्तीरुत्पात्रात्त्रवृद्धहोमं
कृत्वा ऽप्यहप्रतं कुमारायोपदिशेत् । इक्षुविकारलवणमापमुद्रादिधान्य-
मधुर्मासाशनं मन्त्रवाद्युपरिशपनं मृन्मथेन जलपानं मृन्मथपात्रे वास्य-
पात्रे च भोजनं शूद्रापोच्छिष्टदानं दिवाशपनं च न कार्यम् । उभौ-
कालौ भिक्षाचर्यमुद्रकुम्भाहरणं सायमुपक्रम्य प्रत्यहमुभौ कालौ प्रत्यहं
सायमेव वाऽग्निर्कार्यं कर्तव्यमिति । ब्रह्मचारी वादभित्युवत्वाऽग्रे व्रतपत
इत्यादिभिर्देवतोपस्थानं कृत्वा ऽप्यहत्रां स्त्री कुर्यात् ।

तत आचार्यो यथाचारं गायत्रीपूजनं विधाय गायत्र्युपदेशार्थमपरे-
णाग्निमासादितं कूचेमुद्रग्रं निधाय

राष्ट्रभृदस्याचार्यासन्दी मा त्वयोपम् ।

तस्मिन्माङ्गुल उपविशेत् । ततो ब्रह्मचारी तूष्णीमादित्याय नम-
काराङ्गुलिं कृत्वाऽऽचार्यस्य दक्षिणं पादं सव्यान्वारब्धेन दक्षिणेन
स्तेनाधस्तादुपरिष्ठात्वावमृश्य पाणी व्यत्यस्य ताभ्यां सकुत्र(क्षि)कौ
स्य पादौ धारयेत् । इदमुपसंग्रहणम् । अत्राऽऽचार्येण गुप्तं नाम कुमा-
रयोर्पाशु कथनीयम् । कुमारस्तेनोपाशुञ्चारितेन नाम्नाऽऽचार्यमभिवा-
दयेत् । एतन्नामाविज्ञाने तु व्यावहारिकेण नाम्नोर्पाश्वेवाभिवादयेत् ।
तत्राभिवादनमवार इत्थम्—दक्षिणं बाहुं सव्यान्यारब्धं श्रोत्रसमे प्रसा-
र्षामुक्त्वावरात्वितामुकगोत्रोत्पन्नोऽमुकशर्माऽहं भो अभिवादेय इत्युपाशु-
ञ्चार्याऽग्निरोवनातिपूर्वकं निष्ठाचार्यं नमस्कुर्यात् । इदमभिवादनम् ।

तत आचार्येणाऽऽयुष्मान्भवामुकशर्मा ३ इति स्तुतान्त्यस्वरोच्चारणे-
नोपांशु प्रयुक्ताशीर्वाद आसीनो विनयावनतो भूत्वा सर्ववेदारम्भार्थ-
त्वेन सावित्र्युपदेशं वाञ्छन्मध्येपणारूपं मन्त्रद्वयमेकश्रुत्या पठेत् ।
अधीहि भो इत्युक्त्वा सावित्रीं भो अनुब्रूहीति । तत उच्चानीकृतवामपा-
ण्यङ्गुष्ठाङ्गुलीन्यङ्गुस्वीकृतदक्षिणपाण्यङ्गुष्ठाङ्गुलीभिर्दृढसंयोगिनीः
कृत्वा दक्षिणाङ्के निक्षिप्याऽऽसीत् । तत आचार्यः- ॐ गणानां त्वा गण०
सादनम् । कुमारमभिमन्त्रयते । ततस्तपञ्जलिं स्वपाणिभ्यामादाय भू-
स्तत्सवितुर्वरेण्यम् । भुवो भर्गो देवस्य धीमहि । सुवर्धियो यो नः
प्रचोदयात् । भूर्भुवस्तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । सुवर्धियो०
यात् । भूर्भुवः सुवस्तत्स० ष्यं म० महि । धियो० यात् । सावित्रमिवेपका-
रेण पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानमिति प्राङ्मुखं कुमारं वाचयति । तैत्तिरी-
याणां गायत्र्यारम्भेणैव ऋग्यजुःसामात्मकवेदत्रयाध्ययनाधिकारो
भवति । ततः कर्माङ्गदेवताभीत्यर्थं गन्धताम्बूलादिभिर्ब्राह्मणपूजनं
तेभ्यो भूयसोदक्षिणादानं च कृत्वाऽग्रे तेजस्विन्नित्यादिभिर्मन्त्रैराशिषो
ब्राह्माः । ततः कर्माङ्गदेवताभीत्यर्थं शतद्वयं पञ्चाशद्वाऽत्यशक्तौ दश
वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् । ततः प्रमादादिति
कर्मसाद्गुणाय विष्णुं स्मरेत् ।

अथ मध्याह्नसंध्या ।

ततः कालप्राप्तं मध्याह्नसंध्यां कुर्यात् ।

तस्याः प्रयोगः—शुचौ देशे दर्भान्नास्तौर्यं तूष्णीमेव तेषु प्राङ्मुखं
उपविश्य कुशपाणिस्तूष्णीं त्रिराचम्य द्विरोष्ठौ परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य
सव्यं पाणि पादाौ मोक्ष्य शिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालम्ब्य
प्रत्यालम्बमप उपस्पृशेदित्येवं द्विवाग्माचम्य

ॐ भूः ॐ भुवः ॐ सुवः ॐ तत्स० भूर्भुवः सुवरोमिति ब्रह्मविष्णुशि-
वान्क्रमेण ध्यायन्पूरककुम्भकरेचकक्रमेण त्रिरभ्यसेत् । इति प्राणायाम-
त्रयं कृत्वा संध्यां ध्यायेत् । मध्याह्नसंध्यां युवतिं श्वेतां श्वेतवस्त्रां श्वेत-
गन्धानुलेपनां त्रिनेत्रां वरशूलपरश्वभयधारिणीं वृषवाहनां रुद्ररूपिणीं
सावित्रीं ध्यायामीति सूर्योभेदेन ध्यात्वा देशकालौ संकीर्त्य श्रीपरमे-
श्वरभीत्यर्थं मध्याह्नसंध्यां पारित करिष्य इति संकल्पं कृत्वा ॐ आपो

हि ष्टा म० च नः, इति कुशोदकैर्मन्त्रयमानामिकाङ्गुष्ठैर्कृत्वागन्तेऽर्धर्क्षन्ते
आदान्ते वा मार्जनं कुर्यात् ।

तत्र आपो वा इदं० राप ओमिति अपोऽभिध्यायेत् । तत्र आपः
पुनस्तु पृ० ग्रहं स्वाहा । इत्युदकं पिबति । ततो द्विराचम्य पुनर्मार्जनं
कुर्यात् । तत्र मन्त्राः—

ॐ दधिक्राव्णो अ० पत् । आपो हि ष्टा म० च नः । हिरण्यवर्णाः
शु० निधत् । एवमानः सुव० पुनातु । द्रुपदादिवे० भैरवः । ततो
गोर्क्षवत्कृते दक्षिणे हस्ते जलमादाय तत्र श्वासं त्यजन्नासिकाग्रे
पापपुरुषं स्मरन्द्रुपदादिवे० तु भैरव इत्यनेन पापपुरुषमुत्सार्य तज्जल-
मनवलोकायन्स्वस्य वामभागे भूमावेव क्षिपेत् ।

तत उत्थाय सूर्याभिमुख आदित्याभेदेन संध्यामभिम्यायन्हस्ताभ्यां
जलमादाय ॐ भू० सुवः ॐ तत्सवितुर्व० दयादिति तज्जलमभिमन्त्र्य
दक्षिणनासापुटेन तत्राऽऽदित्यमण्डलस्थं तेजः समागतं विभाव्य समस्त-
व्याहृतिमहिता गायत्रीं संततामुक्त्वा सवित्रे सावित्र्या इदमर्घ्यं न
ममेति सूर्याभिमुख ऊर्ध्वं जलमञ्जलिनोत्क्षिपञ्जलेऽर्धं दद्यात् । तत
ओमापो ज्यो० सुवरोमिति तच्चेजा वामनासापुटेनाऽऽकृष्य स्वस्थान
अगतं विभावयेत् । एवं पुनर्जलमादाय द्विवारमर्धं दत्त्वाऽऽत्मानं प्रद-
क्षिणीकुर्वन्नसावादित्यो ब्रह्मेत्यात्मानं परिपिचवाऽऽसीनोऽप उवस्पृ-
शेत् ।

ततो द्विराचम्य प्राणानायम्यापः स्पृष्ट्वा ॐ अपक्रामन्तु भूता०
समारभ इति भूतान्युत्सार्य दर्भैरुदकेनाऽऽसनदेशं प्रोक्ष्य तत्र दर्भा-
द्यासनमास्तार्थं ॐ भू० प्रथिव त्वया घृता लो० त्वं च० चाऽऽसन-
मित्यासन उपविश्य पूर्ववत्प्राणायामत्रयं कृत्वा ॐ भू० सुवः, इत्या-
मानमभ्युक्षेत् ।

तत्सन्निर्हृदयाय नमः, हृदये । वरेण्यं शिरसे स्वाहा, शिरसि ।
भर्गो देवस्य शिखायै वषट्, शिखायाम् । धीमहि क्वचाय हुम्,
इरासि । धियो यो नः नेत्रत्रयाय वौषट्, नेत्रभूमध्येषु । प्रचोद-
यात् अस्त्रायफट्, वरतलास्फोटनेनास्त्रं प्रान्यादिर्जादक्षु । अयं च न्यासः
कृताहृतः । आयातु वरदा देवी अ० श्रियमात्राहयामि, इत्येतैरावाह

गायत्रिया गायत्री छन्दोः विश्वामित्र ऋषिः सविता देवताऽग्निमुक्त्वा
ब्रह्मा शिरो विष्णुर्हृदयं रुद्रः शिखा पृथिवी० पौनयने विनियोगः,
इत्यृष्यादि स्मृत्वा भौमी चापत्यराहितोऽभाषमाणो नासाग्रदृष्टिरुन्नत-
गात्र एकाग्रचित्तो देवस्य स्वप्रकाशस्य सवितुः श्रीसूर्यस्य वरेण्यं
वरणीयं भर्गस्तेजो धामहि ध्यायेम यो नो धियोऽस्माकं बुद्धीः प्रचो-
दयात्स्वरूपे प्रेस्यतीत्यर्थः मनस्यनुसंदधन्नुपांश्वत्रोत्तरशतमष्टाविंशतिं
वा यथाशक्त्यनवानपाठधर्मेण गायत्र्या जपं कुर्यात् । जपसमाप्तौ
पुनः षडङ्गन्यासान्कुर्यात् ।

मध्यसंध्याप्रयुक्तेन गायत्रीजपनेन च ।

अध्यष्टशतजप्येन रुद्रात्मा प्रापता रविः ॥

इति जपं निवेदयेत् । ततः सकृदाचम्य प्राणानायम्य ॐ उद्वयं
तम० उदुत्यं जा० चित्रं देवाना० तच्चक्षु० य उदगा० हस्तः जु०-
एत्येतैरूर्ध्वबाहुसदित्यमुपतिष्ठते । उत्तमे शिखरे० ह्यलोकम् । पृणिः०
रोमिति संध्यां विसर्जयेत् । अन्तश्चरति० रोम् । इत्यात्मानमुप-
तिष्ठते ।

ततः संध्यायै नमो गुरुभ्यो० मातापितृभ्यां० इत्यभिवाद्यः सकृदेव
पूर्ववदाचम्य प्राणानायम्य विष्णुं संस्मरेत् ।

इति मध्याह्नसंध्या ।

अथ सायंसंध्या ।

पूर्ववदाचमनप्राणायामौ कृत्वा सायंसंध्यां वृद्धां कृष्णां कृष्णवस्त्रां
कृष्णगन्धानुलेपनां शङ्खचक्रगदापद्मधरां गरुडवाहनां विष्णुरूपिणीं
सरस्वतीं ध्यायामीति सूर्याभेदेन ध्यात्वा देशकालसंकीर्तनाद्यवधिध्या-
नान्तं कृत्वा अग्निश्च मा० ताम् । यदह्ना पा० श्रा । अह० नौ ।
सत्ये ज्यो० मि सराहा इत्युदकं पीत्वाऽऽचम्य पुनः प्रणवव्याहृतिगा-
यत्र्याद्यैर्जयित्वा पाप्मानमुत्सार्य प्रत्यङ्मुख उगविश्वैव सूर्याभेदेन
सरस्वत्यभिधां संध्यां ध्यायन्नर्चयन् भूमावेव पूर्ववदद्यात् ।

तत्र सवित्रे सरस्वत्या इदमर्घ्यं न ममेत्यर्घ्यदाने विशेषः । ततः
पूर्ववत्प्रदक्षिणीकृत्याऽऽचमनप्राणायामौ कृत्वा अथक्रामन्वित्यादिवि-

धित्वा प्रत्यङ्मुखो गायत्रीजपं कृत्वा पूर्ववदुत्तरन्यासं कुर्यात् ।
ततः—

सायंसंभ्यामयुक्तेन गायत्रीजपनेन च ।

अध्यष्टशतजप्येन विष्वात्मा प्रीयतां रविः ॥

इति जपं निवेश्य संभ्याविसर्ज्यं विधायोपस्थानं कुर्यात् । इमं मे ।
तत्त्वा यामि । यच्चिद्धि ते । यत्किंचेदं । कित्वासो । इत्यादित्यं प्रत्यङ्-
मुख उपस्थाय या५ सदा स० क्षत्वां नम इति संभ्यामुपस्थाय नमः
प्रतीच्यै दिशे याश्च टे० भ्यश्च नम इति प्रतीचीं दिशं तदधिपतिं तदा-
सिदेवांशोपरधाय नम उदीच्यै दिश इत्याद्यैस्तत्तन्मन्त्रैस्तत्तदुपस्थानं
कुर्यात् । नमो गङ्गायमुनयोरित्येतेन सुनीनुपतिष्ठेत् । ततः संभ्यायै नम
इत्यादि विष्णुस्मरणान्तं कुर्यात् ।

इति सायंसंभ्या ।

अथ प्रातःसंभ्या ।

पूर्ववदाचमनप्राणायामौ कृत्वा प्रातःसंभ्यां कुमारीं रक्ता रक्तवस्त्रां रक्त-
साल्यां रक्तगन्धानुलेपर्णां पुस्तकाक्षकमण्डलजिनकरां हंसवाहनां ब्राह्मरु-
पिणीं गायत्रीं ध्यायामीति सूर्याभेदेन ध्यात्वा देशकालसंकीर्तनाद्यवधि-
ध्यानान्तं कृत्वा सूर्यश्च मामन्युश्च म० द्वात्रिंशया पा० रात्रिस्तद० सूर्ये ज्यो०
मि स्वाहा इत्युदकं पीत्वाऽऽचम्य प्रणवव्याहृतिगायत्र्याद्यैर्मर्षित्वा
पापपुरुषमुत्सार्थं तिष्ठन्माङ्गमुखः सूर्याभेदेन गायत्र्याभिधां संभ्यां ध्याय-
न्ज्जलिनाऽऽर्घ्यत्रयं जलमध्य एव दद्यात् । तत्र सवित्रे गायत्र्या इदमर्घ्यं
न समेति त्यागः । ततः प्रदक्षिणादि न्यासान्तं पूर्ववत्कुर्यात् । ततः—

प्रातःसंभ्यामयुक्तेन गायत्रीजपनेन च ।

अध्यष्टशतजप्येन ब्रह्मात्मा प्रीयतां रविः ॥

इति जपं निवेश्य संभ्या विसृज्य मुकुलितकर आदित्यमुपतिष्ठेत् ।
मित्रस्य च० मित्रो ज० मत्समि० इत्यादित्यमुपस्थाय या५ सदाति संभ्या-
मुपस्थाय नमः प्राच्यै दिश इत्यादि विष्णुस्मरणान्तं सायंसंभ्यावत्कु-
र्यात् ।

इति प्रातःसंभ्या ।

अथाम्नि-कार्यप्रयोगः ।

सायंसंध्योत्तरमाचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य श्रीपरमेश्वरभीत्यर्थं सायमग्निकार्यं करिष्य इति संकल्प्याग्निं समिध्य मज्ज्वाल्य ध्यायेत् ।

अत्रान्यायतनसंस्कारपरिस्तरणयोर्विकल्पः । ततो यथा ह तद्द० आयुः, इति सोदकन पाणिनाऽग्निं प्रदाक्षिणं परिसमूहेत् । ततोऽदित इत्यादिभिः परिषेकं कृत्वाऽष्टौ पलाशसमिधो गृहीत्वा शुद्धोदकेन मोक्ष्य भूः स्वाहाऽग्रय इ० । भुवः स्वा० वायव० । सुवः स्वा० सूर्याय० । भूर्भुवः सुवः स्वा० प्रजाप० । ॐ एषा तेऽग्ने० महि स्वाहा, अग्नय इ० । ॐ मेधां य इन्द्रो० स्रजौ स्वाहा, इन्द्राय सरस्वत्या अग्निभ्यां चेदं० । ॐ अप्सरासु च या० न्यनः । दैवीं० पता५ स्वाहा मेधाय इदं० । ॐ आ मां मेधा० जुपन्ता५ स्वाहा मेधाया इ० । ततः पूर्ववत्परिसमूहादितेऽन्वक्ष५ स्या इत्येतैरुत्तरपरिषेकं कृत्वोपस्थानं कुर्यात् ।

ॐ यत्ते अग्ने तेज० यासम् । यत्ते अग्ने वर्च० । यत्ते अग्ने हर० । मयि मे० ऋग्निस्ते० । मयि० यीन्द्र इ० । मयि० यि सूर्यो० इत्येतैरग्निमुपतिष्ठते । ततो भस्म धृत्वाऽग्निं संपूज्य श्रद्धां मेधामित्याग्निं सम्प्रार्थ्य प्रमादादिति विष्णुं संस्मृत्य कर्मेश्वरायार्पयेत् । एवं प्रातरुत्तरीत्या प्रातःसंध्यां विधाय प्रातरग्निकार्यं कुर्यात् ।

इत्यग्निकार्यम् ।

तत उक्त प्रकारेण स्वसंनिहितानां पितृमात्रादीनामुपसंग्रहणमभि-
षादनं च कार्यम् ।

अथोपनयनाग्निनाशप्रायश्चित्तम् ।

तत्राऽऽपूर्विकतस्त्रेण प्रयोगः—आचार्यो देशकालौ संकीर्त्याग्नयनु-
गमनप्रायश्चित्तं करिष्य इति संकल्पोल्लेखनाद्यभिप्रतिष्ठापनात्त्वं कृत्वा
चत्वारि शृङ्गेति ध्यायेत् । अत्र विष्णुनामाऽग्निः । ततोऽग्निं परिस्तीर्य दूर्वा-
माज्यस्थालीं मोक्षणीपात्रमुपवेशं समार्गदर्भात्तवज्वलनदर्भानाज्यमेकं
समिधं चाऽऽसाद्य पवित्रे कृत्वा मोक्षणीः संस्कृत्य पात्राणि मोक्ष्य दूर्वा

संसृज्याऽऽज्यं संस्कृत्याग्नेः पश्चाद्दर्भेष्वज्यं दर्वां च निधायाग्निं मन्त्रैः
परिपिच्यालकृत्य दर्वाऽऽज्यमादाय ॐ अयाश्वाग्ने स्य० मेपज५
स्वाहेत्येकामाहुतिं जुहुयात् । अयसेऽथ्य इ० । ततः परिस्तरणाने
विसृज्य सर्वशायशित्तं हुत्त्रोत्तरपरिपेकं कुर्यात् । समिदाधानात्प्रागभ्य-
नुगमनेऽपि प्रायश्चित्तहोमानन्तरमेव समिदभ्याधानं कार्यम् । अथवा सर्व-
शायशित्तमत्रमत्र नापाश्वाग्र इत्याहुतिः ।

इत्युपनयनाग्निनाशप्रायश्चित्तम् ॥

अथ चतुर्थदिवसीयोपनयनाङ्गानि ।

आचार्यः प्रातः कृतनित्यक्रियः कृतप्रातःसंध्याग्निवार्योपसंग्रहणा-
भिवादानेन ब्रह्मचारिणा सह माण्डूमुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य
त्रिवृदन्नहोषं चास्तुपतये खल्लिदानं च पूर्ववत्कृत्वा ब्राह्मणान्संभोज्य
पुण्ड्रहस्वस्त्ययनर्धाचयित्वा श्रद्धामेधे प्रीयेतामिति वदेत् ।

ततो ब्रह्मचार्याचम्य प्राणानायम्य अतर्विसर्गार्थं देवतोपस्थानं पूर्वव-
त्कुप्यात् । तत्र तच्छ्लेक्यं तन्मे राध्रतामित्येतस्य स्थाने तदशकं
तन्मेऽराधीनि मन्त्रसंनायः । ततस्त्र्यह्वरं विसृजेत् ।

तत आचार्यः स्थापितदेवतानां तत्रैव पञ्चोपचारैः पूजनं विधाय
तदंशपात्रं स्वयं गृहीत्वा गृहीताभिन्नगणपतिकलशया भार्याया ब्रह्मचा-
रिणा च सह वेदिसभीपमागत्य वेद्यामुपविश्य गणपतिमभ्यर्च्य षोडशो-
पचारैरावाहितदेवताः पूजयेत् । तत्राभिषेककाले नीराजनतैलाभ्यङ्गनादि
पूर्ववत्कुर्यात् ।

तत आवाहितदेवताविसर्गोत्तरं पूर्ववन्महीद्यौरित्यादिविधिना पुण्या-
हादिवाचनं विदध्यात् । तत्रास्य षण्डपोद्वासनकर्मणः पुण्याहं भवन्तो
श्रुवन्तिवत्यादिप्रयोगः । श्रद्धामेधे प्रीयेतामिति देवतानिर्देशः ।

ततः समुद्रज्येष्ठा इत्यभिषेकान्ते कश्चन मान्यस्ताः शाखा उन्मुच्य
तत्सूत्रं कलशवेष्टनसूत्रं च क्षीराभ्यक्तं कृत्वाऽक्षतपूनीफलयुक्तं तत्कर्तृ-
दृष्टे दद्यात् । स च भार्यायै तत्सूत्रं प्रदश्यं वस्त्रादिधनपेटिकायै
प्रस्थापयेत् । ततोऽग्निं विसृज्य ताः आखास्तस्त्रानजलं च गृहस्थोपरि
शुद्धजले निक्षिप्याङ्गणप्रितानस्पेशानकोणे विमोचनं कुर्यात् । ततो
यथामंभवं ब्राह्मणभोजनं कृत्वा नेभ्यो गन्वादिपूजनपूत्रकं भूपसी

दक्षिणां दक्षोपनयनकर्मणः साङ्गतासिद्धयर्थं मान्यपुरुषाय गां तत्पति-
निधिभूतं द्रव्यं वा दद्यात् । ततो विष्णुं संस्मृत्य कर्मश्वरायार्पयेत् ।

ततो ब्रह्मचारी गुरुकुले वसेत् । प्रागुक्तानि गृहोक्तानि व्रतानि
यथाशक्त्याचरेत् । लौकिकाग्नावग्निकार्थं कुर्यादावस्समावर्तनम् । यदि
कुले मोदनाचारश्चेत्सोऽपि कर्तव्यः । तच्च मोदनं मेरुतश्च उक्तम् ।

इत्युपनयनप्रयोगः ।

अथ प्रसङ्ग-भोजनविधिः ।

कर्ता यथाहामं यथाधिकारं प्रागादिदिक्षूपविष्य भू० वरोमिति
संदक्षमाह्वियमाणमुपस्थाय परिचिष्टं प्रणवव्याहृतिसहितगायत्र्याऽभ्युक्ष्य
वामहस्तेन चतुरश्रमण्डले स्थापितं भोजनपात्रं धृत्वा दक्षिणहस्तेन जल-
मादाय ऋतं स्वा स० चामीति सायं सत्यं त्वतेन० चामीति प्रातरश्रं परि-
पिञ्चति । ततो भोजनपात्रस्य दक्षिणतः पश्चाद्गुलपरिमितं स्थलं त्य-
क्त्वा तत्र तूष्णीमभ्युक्ष्यान्नातिकचिदन्नं गृहीत्वा भूः स्वा० भुवः स्वा० सुवः
स्वा० भूर्भुवः सुवः स्वा० इति प्राक्संस्थमभ्युक्षितप्रदेशे वलीन्निवृत्तपति ।
ततो वलीन्परिपिच्य हसनं प्रक्षालयान्नपते० एतद् द्रव्यन्नमभिमन्त्रयते । ततो
गोकर्णाकृतिहस्तेन मापपरिमितं जलमादाय ॐ श्रद्धायां प्राणे नि०
इत्याद्यमृतन्वायेत्यन्तेर्भन्त्रैरास्मानं परमात्मनि संयुक्तं भावयित्वाऽमृणोष-
स्तरणमसीति पुरस्तादुदकं पिबति । ततः प्राणाय स्वाहेत्यादिपञ्चभिर्मन्त्रैः
परिविष्टादन्नाद्घृतं प्लुतात्पञ्चाऽऽहुतीर्मुक्तकनिष्ठिकेन करेण मुखे जुगोति ।
ततः प्रजापतिं मनसा ध्यायंस्तूर्ण्णां सकृज्जहुयात् । ततो दत्ताश्वतुरो
वलीन्प्रच्छाद्य पादौ भूमौ निधाय वामहस्ताद्गुण्डतर्जनीमध्यमाभिर्धृत-
भोजनपात्रः पश्चाद्गो मुक्तकेशो भुञ्जीत । भोजनान्तेऽमृतापिवानमसी-
त्युदकं पीत्वोचिष्टेत् ।

ततो हस्तौ मुखं च यादल्लेपनिःसरणं प्रक्षाल्य पांडश गण्डुषान्कृत्वा
मुखं पादौ च प्रक्षाल्य द्विराद्य वाञ्छ ३। तन्नित्यादि मा मा हिंसीरित्य-
न्तेर्भन्त्रैर्वागादिवाहन्तानामङ्गानां क्रमेण दक्षिणहस्तेनोर्वोस्तु वामहस्ते-
नाऽऽलम्भं कुर्यात् ॐ वयः सु० ह्वानिति दक्षुपी निमृजीत । ॐ त्वमग्ने
द्यु० शुचिरित्यन्नपाचनार्थं जाठरमग्निमपतिष्ठते ।

इति भोजनविधिः ।

अथान्तरितसंस्काराणां प्रयोगः ।

गर्भाधानादिचौलान्तसंस्काराणां सर्वेषामसर्वेषां वा कालातिक्रमे लोपे वा सत्याज्यं संसृष्ट्य समस्तव्याहृतिभिः मत्संस्कारमेवमाज्या-
हुतिं हुत्वा मत्संस्कार पादकृच्छ्रं चूडाया अर्धकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।
ततोऽतीतं यथाक्रम कर्म कर्तव्यं न कर्तव्यं वेति विवक्ष्यते । यदि
भ्रमात्पूर्वसंस्कारमकृत्वाऽग्निं संस्कारं करोति तदा पूर्वस्य लोपः ।
इतरथाऽतिक्रमः । लोपे तु प्रायश्चित्तमेव न कदाचिदप्यतीतेरुर्मानुष्ठानम् ।
तदंशे विवक्ष्यते भाषात् । अतीतेऽपि प्रायश्चित्तमेव न होम इत्यपि केचित् ।
अथ प्रयोगः—

उपनयनदिनात्पूर्वदिने पत्न्या कुपारेण च सह कृतमङ्गलस्नान
भाचम्य माणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममास्य कुमारस्य गर्भाधा-
नादिचौलान्तसंस्काराणां कालातिपत्तिजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्री-
परमेश्वरभक्त्यर्थं प्रायश्चित्तहोमं करिष्ये इति संकल्पोक्तरीत्या कुर्यात् ।

प्रायश्चित्तसंकल्पस्तु मम पुत्रस्य गर्भाधानाद्यध्याशानान्तसंस्कारक-
र्मणां स्वकालेऽकरणजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं पादकृच्छ्रप्रायश्चित्तं तथा
मम पुत्रस्य चालसंस्कारकर्मणः स्वकालेऽकरणजनितप्रत्यवायपरिहारा-
र्थमर्धकृच्छ्रप्रायश्चित्तं च क्रमेण करिष्ये इति संकल्पपूर्वकप्रत्याभ्यासद्वारा
कुर्यात् ।

पादकृच्छ्रप्रत्याभ्यासस्तु सहस्रसंख्यतिलहोमायुतगायत्रीजपद्वादशब्रा-
णभोजनाद्यन्वतमपक्षस्य तृतीयान्नरूपः । अर्धकृच्छ्रप्रत्याभ्यास एतेषाम-
र्धरूप इति विवेकः ।

इत्यन्तरितसंस्काराणां प्रयोगः ।

अथ वाण्डव्रतोपाकरणम् ।

तस्य प्रयोगः—आचार्यो ब्रह्मचारिसहितः कृतनित्यक्रियः प्राङ्मुख
उपदिश्याऽऽचम्य माणानायम्य देशकालौ संकीर्त्यास्यामुक्तशर्मणो
ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनाधिकारिसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरभक्त्यर्थं प्राजा-
पत्यसौम्यामेयवैश्वे, वासुदेववाण्डवतुष्टयव्रतोपाकरणं तन्त्रेण करिष्ये
इति संकल्प्य गणेशपूजनादि नान्दीश्राद्धान्तं कुर्यात् । नान्दीश्राद्धोत्तरं
ब्रह्मचारिणा वपन स्नान च फारियत्वा तस्मै नूतनमृत्सूत्रकच्छोपवी-
तान्जिनोत्तरीयदण्डान्दन्त्रा पुगणान्यस्य निक्षिपेदिति केचिन् ।

तत उल्लेखनादिविधिना स्थण्डिलसंस्कारं विधाय समुद्भवना-
मानं श्रोत्रियागारादाहृतं लौकिकार्घिं प्रतिष्ठाप्य पञ्चाल्थ ध्यात्वा
समिञ्चयमादाय श्रद्धं पृहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा प्राजापत्यसौ-
म्याग्नेयवैश्वदेवारुयकाण्डचतुष्टयव्रतोपाकरणहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा
इत्यादि व्याहृत्यन्तमुक्त्वा प्रधानहोमे—सदसस्पतिं प्रजापतिं काण्डर्षिं
सोमं काण्डर्षिर्माग्निं काण्डर्षिं विश्वान्देवान्काण्डर्षीर्षैरैकयाऽऽज्वाहुत्या
यक्ष्ये । अङ्गहोमे—वरुणं द्वाभ्यामित्यादे व्याहृतिहोमान्तं कृत्वा प्रधान-
होमं कुर्यात् ।

ॐ सदसस्पति० सिपथ् स्वाहा । सदसस्पतय ३० । प्रजापतये
काण्डर्षये स्वाहा । प्रजापतये काण्डर्षय ३० । सोमाय काण्ड० । सोमाय
का० र्षय ३० । अग्नये काण्ड० । अग्नये० र्षय ३० । विश्वेभ्यो० पिभ्यः
स्वा० । विश्वे० पिभ्य ३० । इति प्रधानहोमं कृत्वा, इमं मे वरुणेत्यादि
सर्वं होमशेषं समापयेत् । जयादिहोमे विकल्पः । त्रिवृदन्नहोमोऽत्र नास्ति ।

ततो ब्रह्मचार्यथे व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्यादिभिरुपस्थाय गुरवे
वरं दद्यात् । ततो ब्राह्मणभोजनं भूयसीदक्षिणादानं च विधाय कर्म-
साहुष्याय विष्णुं संस्मृत्य कर्मभ्वरायार्पयेत् ।

इति तन्त्रेणोपाकरणप्रयोगः ।

अथ काण्डानि ।

अथ सारस्वतपाठेनाध्ययनेऽपि काण्डपरिज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वात्त-
दर्थं काण्डानुक्रमण्यनुसारेण काण्डान्युच्यन्ते । तत्र प्राजापत्यकाण्डम्—
इषे त्वेति प्रश्न उत्तमानुवाकवर्जम् । तृतीयस्यां मत्स्युष्टमिति प्रश्नद्वयम् ।
मम नामेत्येतस्यानुवाकस्य पयस्वतीरोपधय इत्यादिः शेषः । सं त्वा
सिञ्चामीति प्रश्न उत्तमानुवाकवर्जम् । पाकयज्ञमित्यादयो द्वितीयानुवा-
कवर्जपञ्चानुवाकाः । रुशान्तिकाश्चित्तिः मृगित्यादयस्त्रयोदशानुवाकाः ।
प्रजापतिर्ब्रह्मवादिन इति द्वितीयकाण्डब्राह्मणान्तर्गतं प्रश्नद्वयम् । सत्यं
प्रपद्य इति प्रश्नः । देवा वै नर्चिनेत्यादयश्चत्वारोऽनुवाकाः । निवीतं
मनुष्याणामित्यारभ्य मनुष्यलोकं चाभिजयतीत्यन्तोऽनुवाकः । सथ्रवा
इत्यनुवाकः । मनुः पृथिव्या इत्यादयश्चत्वारोऽनुवाकाः । विश्वरूपो वै

त्वाष्ट्र इत्यादयः पट्टनुवाकाः । देवा वै सामिधेनीरनूच्येत्यादिर्निवीतमित्येतस्यानुवाकस्य शेषः । समिधो यजतीत्यादयः पट्टनुवाकाः । इन्द्रो वृत्रं हत्वेत्यनुवाकः । सशान्तिकः परे युवांसमिति मशः । इति प्राजापत्यकाण्डम् ।

अथ सौम्यकाण्डम्—आप उन्दन्तु देवस्य त्वेति मशद्वयमुत्तमानुवाकवर्जम् । पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकः । ब्रह्म संधत्तमित्यनुवाकः । आददे ग्रावेति मश उत्तमानुवाकवर्जम् । चित्तिः स्रुगितिप्रश्नान्तर्गतस्तरणिरित्यनुवाकः । मार्चीनवशमिति मशपट्टकम् । मजननमित्यादयस्त्रयोऽनुवाकाः । देवासुराः स प्रजापतिरिन्द्रमित्यादयश्चत्वारोऽनुवाकाः । उभये वा एते ब्रह्मवादिनो वदन्ति कति पात्राणीत्यनुवाकद्वयम् । देव सवितः प्रसुधेत्यादयः पट्टनुवाकाः । देवा वै यथादर्शमित्यादयोऽष्टानुवाकाः । त्रिवृत्स्तोम इति मशः । सशान्तिकौ युञ्जते मनो देवा वै सत्रमासतेति मशौ । इति सौम्यकाण्डम् ।

अथाऽऽग्नेयकाण्डम्—धर्मः शिर उद्धन्यमानमित्यनुवाकौ । कृत्तिकास्वध्रिमादर्धीतेत्यादयः पञ्चानुवाकाः । इमे वा एत इत्यादयस्त्रयोऽनुवाकाः । भूमिर्भून्नेत्यनुवाकः । देवासुरास्ते देवा-विजयं परा वा एष भूमिर्भून्नाद्यौर्वरिणेत्याहेत्यनुवाकत्रयम् । देवासुरा अग्नीपोमयोरित्यनुवाकः । उप प्रयन्तः संपश्यामीत्यनुवाकौ । मम नामेत्यनुवाकस्ताः संध्यामिह्विषा घृतेनेत्यन्तः । अयन्नः संपश्यामि प्रजा अहमित्याहाप्रिहोत्रं जुहोतीति त्रयोऽनुवाकाः । युञ्जानः प्रथमं मन इत्यादयः सप्त मशाः । तत्राऽऽयमश्रुत्तुष्टयस्योत्तमानुवाकाञ्जीमूतस्येव यदक्रन्दो नो मित्रो ये वाजिनमग्नेर्मन्त्र इति पञ्चानुवाकांश्च वर्जयेत् । मा नो हिंसीज्जनितेत्यनुवाकाद्दूर्ध्वं सशान्तिक आप्यायस्व मदिन्तमित्यनुवाकः । इयमेव सामेत्यनुवाकाद्दूर्ध्वं सशान्तिको ज्योतिष्मतीमित्यनुवाकः । प्रजापतिर्मनसेत्यनुवाकाद्दूर्ध्वं सशान्तिको ज्योतिष्मतीमित्यनुवाकः । आयुषः प्राणदिहो दधीच इत्यनुवाकौ । सावित्राणीत्यादयः सप्त मशाः । तत्र समिद्धो अञ्जन्गायत्री त्रिष्टुब्जगती कस्त्वाऽऽच्छ्याति प्रजापतेरसि पवस्र वाजसातय इत्यनुवाकान् । इन्द्राय राज्ञे सूकर इति चतुर्दशानुवाकान् रोहितो धूम्ररोहित इति त्रयोदशानुवाकान् स्तेगान्दश्यामिति षोडशानुवाकांश्च वर्जयेत् । अङ्घ्रिसो वै सत्रमासतेति मशः ।

उदस्थान्नि वा ण्तस्येत्यनुवाकौ । संज्ञानं लोकोऽसीति प्रश्नौ । ब्रह्म वै चतुर्होतार इत्यादयः पञ्चानुवाकाः । इत्याग्नेयकाण्डम् ।

अथ वैश्वदेवकाण्डम्—अनुमत्यै पुरोडाशमिति संहितान्तर्गतः प्रश्न उत्तमानुवाकवर्जम् । ऋतमेव परमेष्ठीत्यनुवाकः । ब्राह्मणान्तर्गतानुमत्यादयस्त्रयः प्रश्नाः । प्रजा वै सत्रमासताग्निर्वाव संवत्सर इत्यनुवाकौ । देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते सुरा ऊर्ध्वमित्यनुवाकः । वायव्यश्चेतमित्यादयश्चत्वारः प्रश्नाः । तत्रोत्तमानुवाकान्वर्जयेत् । प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेथेतीति तृतीयकाण्डम् । तत्र पञ्चप्रश्नानामन्तिमाननुवाकान्वर्जयेत् । इषे त्वेत्यादिरश्मिरसीत्यन्तानां प्रश्नानां क्रमेणोत्तमानुवाका उच्यन्तस्त्वेत्येतत्पूर्वं युक्ष्वाहीत्यनुवाकश्च । देवस्य त्वेत्यादयः प्रजननप्रश्नशेषा दशानुवाकाः । एकस्मा इत्यादय एकादशानुवाकाः । अर्वाङ्घ्रित्यादयो दशानुवाकाः । मेपस्त्वा पचतैरवत्वित्यादय एकादशानुवाकाः । पृथिव्यै स्वाहेत्यादयश्चतुर्दशानुवाकाः । जीमूतस्य यदक्रन्दो मा नो मित्रो ये वाजिनमग्नेर्भन्व इति पञ्चानुवाकाः । इन्द्राय राज्ञे सूकर इत्यादयश्चतुर्दशानुवाकाः । रोहितो धूम्रोहित इत्यादयस्त्रयोदशानुवाकाः । स्तेगान्दृष्ट्वाभ्यामिति षोडशानुवाकाः । समिद्धो अञ्जन्गायत्री कस्त्विति त्रयोऽनुवाकाः । प्रयासाय स्वाहा चित्तं संतानेनेति द्वावनुवाकौ । प्रजापतेरक्षि पवस्व वाजसातय इत्यनुवाकौ । यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इत्यनुवाकः । सांग्रहण्या प्रजापतिरश्वमेधमसृजतेति प्रश्नद्वयम् । अङ्गिरसो वै सत्रमासतेत्यादयः प्रजननप्रश्नान्तर्गताः सप्तानुवाकाः । साध्या वा इत्यारभ्य दशानुवाकाः । प्रजर्षे वा इत्यारभ्य दशानुवाकाः । बृहस्पतिरकामयत श्रन्मे देवा इत्यारभ्यैकादशानुवाकाः । गात्रो वा इत्यारभ्य दशानुवाकाः । न वै तान्यहानि भवन्तीत्यादिः प्रश्नशेषः । यस्य प्रातःसवन इत्यादयस्त्रयोऽनुवाकाः । जुष्टो दमुना इति प्रश्नद्वयम् । पीवोन्नामिति प्रश्नः । भर्ता सन्दरिश् हरन्तमित्यनुवाकौ । अग्निर्नः पात्विति प्रश्नः । अग्नेः कृत्तिका इत्यनुवाकत्रयम् । स्वाही त्वेति प्रश्नः । युवश्च सुरामित्यनुवाकः । सर्वान्दा इति प्रश्नः । अञ्जन्तीति प्रश्नः । ब्रह्मणे ब्राह्मणमिति प्रश्नः । तुभ्यं ता इत्यादयश्चत्वारोऽनुवाकाः । इति वैश्वदेवकाण्डम् ।

इति काण्डानि ।

अथ तन्त्रेण काण्डव्रतोत्सर्जनप्रयोगः ।

आचार्यो नद्यादौ प्रशस्तदेशे ब्रह्मचारिसहितः कृतनित्यक्रियः प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्यामुकशर्मणा ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययनार्थं स्वीकृतस्य प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवाख्यकाण्डचतुष्टयव्रतस्योत्सर्जनं तन्त्रेण करिष्य इति संकल्प्य गणेशपूजनादि नान्दीश्राद्धान्तं कुर्यात् । नात्र वपनादि ।

तत उल्लेखनादिविधिना स्थण्डिलसंस्कारं विधाय समुद्भवनामानं श्रोत्रियामारादाहृतं लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वल्य ध्यात्वा समित्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा प्राजापत्य० देवाख्यकाण्डचतुष्टयव्रतोत्सर्जनहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादि व्याहृत्यन्तमुक्त्वा प्रधानहोमे—सदसस्पतिं प्रजा० पिं सोमं का० अग्निं का० विश्वा० पीश्रैकैकयाऽऽज्ज्याहुत्या यक्ष्य इति । अङ्गहोमे वरुणं द्वाभ्यामित्यादि । व्याहृतिहोमान्ते प्रधानहोमः । स यथा—ॐ सदसस्पति० प५ स्वाहा । सद० य इदं० । प्रजाप० । प्रजा० र्पय इ० । सोमा० । सो० र्पय इ० । अग्र० । अ० र्पय इ० । विश्वे० पिभ्यः स्वाहा । विश्वे० पिभ्य इदं० । इति प्रधानहोमं कृत्वेमं मे वरुणेत्यादि सर्वं होमशेषं समापयेत् । उपाकरणे यदि जथादिहोमाः कृताः स्युस्तदाऽपि कार्याः । नात्र त्रिवृद्भहोमः ।

ततो ब्रह्मचार्येण व्रतपते व्रतमचारिपमित्यादिभिर्देवतोपस्थानं कृत्वा व्रतं विमृज्य गुरवे वरं दद्यात् । तत आचार्यो ब्राह्मणभोजनं भूयसीदक्षिणादानं च विधाय कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं संस्मृत्य कर्मश्रवायार्पयेत् ।

इति तन्त्रेण काण्डव्रतोत्सर्जनप्रयोगः ।

अथ गोदानप्रयोगः ।

तथ समावर्तनात्प्राक्तव्यम् । तस्य प्रयोगः—आचार्यो ब्रह्मचारिसहितः कृतनित्यक्रियश्चौक्तित्थ्यादि काले प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्यास्यामुकशर्मणो ब्रह्मचारिण आयुर्वचोभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गोदानसंस्काराख्यं कर्म करिष्य इति संकल्प्य गणपतिपूजनादि नान्दीश्राद्धान्तमुक्त्वा कुर्यात् । अत्र केशिनः प्रीयन्तामिति विशेषः । चौलधर्मत्वादतस्य ।

तत उल्लेखनादिविधिना स्थण्डिलसंस्कारादि विधाय तत्र सूर्यनामानं लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समिच्चयमादाय श्रद्ध० मान्तं कृत्वा गोदानहोमकर्मणि या० व्याहृत्यन्तमुक्त्वाऽङ्गहोमे वरुणमित्यादि । नात्र वैशेषिकहोमः । जयादिहोमा वैकल्पिकाः । व्याहृतिहोमवारुण्यादिहोमा अत्र नियताः । चौलातिदेशात् । संस्थाजपान्तं समानम् । ततस्त्रिवृद्धहोमं पुण्याहादिवाचनान्तं विधाय प्रजापतिः प्रीयतामिति वदेत् ।

ततोऽग्नेः पश्चात्स्वस्थाने ब्रह्मचारिणमुपवेश्य स्वयं तदक्षिणत उपविश्याग्नेर्ब्रह्मचारिणो वोत्तरतो धृतानहुद्गोमयां ब्रह्मचारिमातरं कंचन ब्रह्मचारिणं वोपवेश्योष्णशीताभिरद्भिरुन्दनादिवपनान्तं चौलोक्तरीत्या कुर्यात् । वपनं तु भृग्वादिगोत्रिव्यतिरिक्तानां सर्वेषां मध्यमशिरवामवशेष्यैव । भृग्वादिगोत्रिणां तु मध्यमशिखाया वपने विकल्पः । ततः केशसंयमनादिकं चौलोक्तरीत्या कृत्वा सपिप्पन्तमोदनं नापिताय दत्त्वाऽऽचार्याय वरं दद्यात् । ततो ब्राह्मणभोजनं भूयसीदक्षिणादानं च विधाय कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं संस्मृत्य कर्मेश्वरायार्पयेत् । अग्निकार्यमेव गोदानमिति पक्षान्तरे तु वपनातिरिक्तं सर्वं कार्यम् ।

इति गोदानप्रयोगः ॥

अथ बौधायनसूत्रानुसारेण ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तस्वाऽऽपूर्विं कतन्त्रेण प्रयोगः ।

पूर्वेशुस्तादृग्ने वा ब्रह्मचारी देशकालौ संकीर्त्य मम भिक्षाग्निचार्यादिलोपजनितदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रतिपद्यं बौधायनोक्तप्रायश्चित्ताज्यहोमपूर्वककृच्छ्रत्रयमितं प्रायश्चित्तममुकप्रत्याह्रायेनाहमाचरिष्ये इति संकल्प्योल्लेखनादिस्थण्डिल० य तत्र विष्णुनामानमग्निं श्रोत्रियागारादाहृतं लौकिकं ध्यात्वा समिच्चयमादाय श्रद्ध ए० मान्तं कृत्वा ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणास्नाः सर्वाः परिग्रहीष्यामीत्येतदन्तमुक्त्वा प्रधानहोमेऽग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैकैकयाऽऽज्या० ह्ये । अग्निमग्निं पृथिवीं महान्तं चैकैक० । वायुं वायुमन्तरिक्षं महान्तं चैकैक० । सूर्यमादित्यं दिवं महान्तं चैकैक० । प्रजापतिं चन्द्रमसं नक्षत्राणि दिशो महान्तं चैकैक० ह्ये । अग्निं० विश्ववेदमं० विभावसुं० व्रतकर्तुं

चैकैक० ह्ये । अग्नि द्वाभ्यामाज्याहुतिभ्यां य० । अग्निं वायुं सूर्यं
प्रजापतिं चैकैक० ह्ये । इत्युजत्वाऽन्वाधानसमिधोऽभ्याधायाग्निं परि-
स्नर्यं यावदुपयुक्तानि पाषाण्यासाद्य पवित्रकरणादि प्रणीतावर्जं पवित्रे
भ्रमावाधायेत्यन्तं कृत्वाऽदित इत्याद्यैः परिषिच्य तूष्णीमेकां समिधम-
भ्याधाय प्रधानाहुतीर्जुहुपात् ।

ॐ भूः स्वाहा । अग्रय इ० । ॐ भुवः स्वा० । वाय० । ॐ सुवः० ।
सूर्या० । ॐ भूर्भुवः सु० । मजा० । ॐ भूरग्रये च पृ० ते च स्वाहा ।
अग्रयेऽग्रये पृथिव्ये महते चेदं० । ॐ भुवो वायवे चा० ते च स्वा० ।
वायवे वायवेऽन्तरिक्षाय महते चेदं० । ॐ सुवरादि० ते च स्वा० ।
सूर्यापाऽदित्याय दिवे महते चे० । ॐ भूर्भुवः सुवधन्द्र० ते च स्वाहा ।
मजापतये चन्द्रमसे नक्षत्रेशो दिग्भ्यो महते चे० । ॐ पाहि नो अग्र
पुनगे स्वा० । अग्रय इ० । ॐ पाहि नो विश्वेदसे स्वा० । विश्वेदसे
इ० । ॐ यज्ञं पाहि विभावसो स्वा० । विभावसव इ० । ॐ सर्वं पाहि ज्ञान-
व्रतो स्वा० । ज्ञानव्रत इ० । ॐ पुनरुजा नि० श्वतः स्वा० । अग्रय
इ० । ॐ सव रथपा० स्परिस्वा० । अग्रय इ० । ॐ भूः स्वा० । अग्रय० ।
ॐ भुवः स्वा० । वाय० । ॐ सुवः स्वा० । सूर्या० । ॐ भूर्भुवः सु० ।
मजापतय० । इति प्रधानाहुतीर्जुत्वा कृत्वाऽप्रात्मकं प्रायश्चित्तं चरित्वा
परिस्तरणानि विमृज्यादितेऽन्वमस्था इत्याद्यैः परिषिच्य घ्राह्यणान्तं-
भोज्यं विष्णुं स्मरेत् । होमोपममाप्सवन्नरं वा कृत्वाऽपम् ।

इति ब्रह्मचारिग्रन्थोपमायश्चित्तस्याऽऽपूर्विकतन्त्रेण प्रयोगः ।

अथ ऋण्डग्रन्थोपमायश्चित्तप्रयोगः ।

कृत्वाऽनित्यप्रियो ब्रह्मचारी प्राह्मण्य उरविदयाऽऽद्यस्य प्राणानापरय
देवहान्तं संकीर्णं मय ऋण्डग्रन्थोपमनितप्रत्ययावपरिहारद्वारा श्रीपरमे-
श्वरप्रतिपद्यं प्रतिऋण्डग्रन्थं होमपूर्वकमेकैककृत्वाऽपम् प्रायश्चित्तं प्रत्या-
ज्ञापयेत् वाऽऽपचरिष्य इति संकल्पोऽप्युक्तोऽदिनिधिना स्पण्डित्तं-
स्वरं विधाय तत्र विष्णुमात्रं नानि प्रमाप्तिं प्रतिष्ठाप्य मन्वान्य १५त्वा
नामिन्द्रपमादाय यज्ञं पठोन्त्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा ऋण्डग्रन्थोपमा-
यश्चित्तहोमकर्मणि या पश्यमाणा इत्यादि व्याहृत्यन्तमुत्त्वा प्रधानहोमे
प्रतिऋण्डग्रन्थं मन्वानं गापड्याऽष्टोत्तरशतमेऽप्यभिगच्छाहुतिभिर्ह्ये

अङ्गहोमे वरुणमित्याद्युक्त्वा व्याहृतिहोमान्तं कृत्वा प्रधानहोमं कुर्यात् ।
 ॐ तत्सवितुर्व० यात्स्वाहा । इति प्रतिकाण्डव्रतं गायत्र्या यथोक्तसंख्या-
 हुतीर्जुह्यात् । सवित्र इदमिति त्यागः । ततः प्रत्येकं कृच्छ्रात्मकं प्राय-
 श्चित्तं विदध्यात् । तत इमं मे वरुणेत्यादिहोमशेषं समापयेत् । न त्रिवृ-
 दन्नहोमः । ततो ब्राह्मणभोजनं विधाय कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं संस्मृत्य
 कर्मेश्वरायार्पयेत् । आपूर्विक्रमक्षेण वा प्रयोगः । ततः शुभे दिने काण्डव्र-
 तोपाकरणं कृत्वा काण्डाध्ययने जाते काण्डव्रतोत्सर्जनं कृत्वा समावर्तनं
 कुर्यात् ।

इति काण्डव्रतलोपमायश्चित्तप्रयोगः ।

अथ यज्ञोपवीतनाशप्रायश्चित्तप्रयोगः ।

यज्ञोपवीते ऋषिते कटेरधस्ताद्गते कण्ठादुत्तारिते वा तस्य त्यागं
 कृत्वा प्रायश्चित्तहोमं कृत्वा नूतनं यज्ञोपवीतं धारयेत् । प्रायश्चित्तहोम-
 कर्ता त्रिवृत्सूत्रं वासो वा यज्ञोपवीतार्थं धृत्वा स्नात्वाऽहवस्त्रपरिधानादि
 कृत्वा प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य
 यज्ञोपवीतनाशजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रतीत्यर्थं प्रायश्चित्त-
 होमं करिष्ये इति संकल्प्य स्थाण्डिलं गोमयेनोपालिप्योच्छेखनादिविधिना
 संस्कारं विधाय लौकिकमग्निं विष्णामानं प्रतिष्ठापयामीति प्रतिष्ठाप्य
 प्रज्वाल्य ध्यात्वा समिध्यमादाय श्रद्धां मान्तं कृत्वा यज्ञोपवीतनाशप्रा-
 यश्चित्तहोमकर्मणि या य० त्यन्तमुक्त्वा प्रधानहोमे गायत्र्या सवितार-
 मष्टो० शतसंख्याभिर्घृताक्ततिलाहुतिभिर्यक्ष्य इत्युक्त्वाऽङ्गहोमे वरुणं
 द्वाभ्यामित्याद्युक्त्वा व्याहृतिहोमान्तं कुर्यात् । आज्यपर्यग्निकरणकाले
 तिलानामपि पर्यग्निकरणम् । ततो गायत्र्या मृगीमुद्रया घृताक्ततिलान-
 ष्टोचरशतं हुत्वाऽङ्गहोमादि सर्वं होमशेषं समापयेत् । नात्र त्रिवृदन्नहोमः ।
 कर्मणः संपूर्णतासिद्धये गुरवे गा दत्त्वा ब्राह्मणभोजनं कृत्वा विष्णुं
 स्मरेत् । अथवाऽऽपूर्विक्रमक्षेण होमः । ततो नूतनयज्ञोपवीतधारणं कृत्वा
 द्विराचम्ये संघोपासनादि नित्यं कर्म कुर्यात् । गृहस्थाश्रमिभिरानप्र-
 स्थैटमेव प्रायश्चित्तं फायम् ।

इति यज्ञोपवीतनाशप्रायश्चित्तप्रयोगः ।

अथ समावर्तनम् ।

ब्रह्मचारी साङ्गवेदाध्ययनसंपन्नः परिपालितब्रह्मचारिनियमः कृत-
काण्डव्रतोपाकरणोत्सर्जनगोदानः कृताध्यायोपाकरणो गुरुं दक्षिणाद्वा-
दिना संतोष्य तेनानुज्ञात उदगयन आपूर्यमाणपक्षे ज्योतिर्विब्रोज्जे
मुमुहूर्त आचार्यगृहे स्नानापरपर्यायं समावर्तनाख्यं कर्म कुर्यात् ।

अथ प्रयोगः—कृतनित्यक्रियः प्रातरग्निर्कार्यं कृत्वा प्राङ्मुख उपवि-
श्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम गृहस्थाश्रमाधिकारसि-
द्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समावर्तनाख्यं कर्म करिष्ये इति संकल्पं
कुर्यात् । नतः पिता पुत्रममावर्तनाङ्गभूतं गणपतिपूजनमित्यादि नान्दी-
श्राद्धान्तं वर्म कुर्यात् । अत्र श्रीः प्रीयतामिति विशेषः । अथवा नान्दी-
श्राद्धमात्रं पितृकृतृकम् । गणपतिपूजनपुण्याहवाचनमातृकापूजनानि तु
स्वयमेव कुर्यात् । पितृसत्त्वेऽपि स्वयमेव वा गणपतिपूजनादि नान्दीश्रा-
द्धान्तं कुर्यादिति केचित् ।

ततो ब्रह्मचार्यबोद्धेखनादिविधिना स्थण्डिलसंस्कारं विधाय तत्र
पावरुनामानं लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समिधयमादाय
श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा समावर्तनहोमकर्मणि या यक्ष्य-
माणा इत्यादिव्याहृत्यन्तमुक्त्वा प्रधानहोमे जातवेदसमग्निं पलाशस-
मिधा यक्ष्ये । अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैकैक्याऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये ।
अग्निमाज्याहुत्या यक्ष्ये । अङ्गहोमे वरुणमित्यादि । पात्रप्रयोगकाले
लौकिकामानुष्णीकृता अपः शीता अपः क्षुरमानदुहं शकृद्वपनार्थं कुश-
मौदुम्बरं प्रादेशमात्रं दन्तधावनार्थमाद्रं काष्ठं चन्दनमहते वाससी सूत्र-
प्रोते कुण्डले सूत्रप्रोतं सुवर्णाभिच्छादितं चान्दनं मणिमादर्शं छत्रं
वैणवं दण्डमुपानहौं स्रजं कज्जलभेतान्यासाद्य ग्रामप्रवेशार्थं रथाद्यन्यतमं
वाहनमपि पात्रसमीपे यथावकाशं वा संस्थाप्य दर्व्यादीनि पात्राणि
पालाशीं समिधं चाऽऽसादयेत् ।

ततो ब्रह्मवरणादि । पात्रप्रोक्षणकाल उपस्तृप्तवाहनस्यापि प्रोक्षणं
कार्यम् । ततो दर्वाणिष्टपनादि व्याहृतिहोमान्तं समाप्तम् । ततो वैशेषिक-
प्रधानहोमः—ॐ इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव संपहे मामनीपया ।
मद्रा हि नः प्रमतिरस्य सधस्यग्रे सख्ये वा रिपामा वयं तव स्वाहा ॥

इत्यासादितां पालाशीं सग्धिमाह रानि । जानवेदसेऽग्नय इदं० ।
ततो वयस्तसमस्तं ।। इति विश्वतस्त आज्याहुनी जुहुवात् ।

ततः ॐ ज्यायुषं जमदग्नेः ऋषयस्य ज्यायुषं यदेवाना ज्यायुषं तन्मे
अस्तु ज्यायुषं न्वाहा । अग्नय इदं० । इति प्रवानाहुनीहुत्वेमं मे
चरुणेत्यादि त्रिवृदन्नदोमं पुण्याहवाचनान्तं कृत्वा प्रजापतिः प्रीयतामिति
चदेत् ।

ततः ॐ अग्रे व्रत० तमचारिषे त० राधि । इत्यग्निमुपतिष्ठते । वायो
ब्र० इति वायुम् । आदित्य ब्र० इत्यादित्यम् । व्रताना व्रत० इति
व्रतपतिमुपस्थाय ॐ उदुत्तं जा० सूर्यम् । चित्रं देवा० पथ । इति
द्वाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते । ॐ उदुत्तं वरुण पाशमस्म० च्छयाय । उत्त-
रीय वासो निदधाति । ततोऽन्येनाहतेन महता वाससा शरीरं प्राट्य
द्विराचम्य ॐ अनाधमं वरुण पाशमस्मच्छयाय । अन्तरीयं वासो
निदधाति । ॐ त्रिमध्यमं वरुण पाशमस्मच्छयाय । भेखत्वा विस्रस्य
निदधाति । ॐ अया वयमा० स्याम । दण्डं निदधाति । ततोऽग्नि-
वासो० भेखलादण्डान्मु तूर्णो प्रास्यान्तरीयवासोऽर्थिने ब्रह्मचारिणे
दद्यात् । ततोऽपरेणार्थिं प्राह्मुख उपविश्य

ॐ क्षुरो नामासि स्वधितिस्ते पिता जमस्ते अस्तु मा मा
हिन्मीः ।

क्षुरं संमृशति । तं तूर्णो वज्रे प्रदायाऽऽसादितासु शीतास्वस्वासा-
दिता उष्णा अप आनीय ॐ शिवा नो भवथ सःस्पृधे । उति ता
अपोऽभिमृशति । अभिमर्शन एवायं मन्त्रः । ॐ आप उन्द० र्चसे ।
इति दक्षिणं गोदानमुनत्ति । औपधे त्रायस्त्वनम् । दक्षिणगोदानमद्रेम
आसादितं कुशमूर्धाग्र निदधाति । ॐ स्वधिते मेन २ द्विर्साः । तदु-
पर्यासादितं क्षुर निदधाति । ॐ देवधूरेतानि प्रवपे । मकुशान्केशान्वपनि ।

ॐ यद्क्षुरेण मर्चयवा सुपेशसा वसर्वपसि केशमक्षुर्चया मुखं पा न
आयुः प्रमोपीः ।

इति चत्वारं समीक्षते । ततो वसा श्वधूपपक्ष्मश्लोमनखानि क्रमेण
त्रिखा विहाय वपति । वपनकर्ताऽत्र भ्रानं कुर्यात् । तत आनहुर्दं शक-
टादाय तत्रोक्तानि श्मशवादीनि निधाय

ॐ इदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्य पाप्मानमवगूहामि ।

गोष्ठ उदुम्बरे दर्भस्तम्बे वा गर्ते कृत्वा तत्राऽऽनहुदेन शकृत्पिण्डेन सह तानि प्रक्षिप्य मृदा गर्ते प्रपूरयति । अमुष्येत्यस्य स्थाने देवदत्तशर्मण इति व्यावहारिकं नाम ग्राह्यम् । अ.मुष्यायणस्येत्यस्य स्थाने वासिष्ठस्येति गोत्रनाम ग्राह्यम् ।

अथ स्नातकः करञ्जकल्काद्युद्वर्तनेन शरीरमलं दूरीकृत्य

ॐ अन्नाद्याय व्यूहध्वं दीर्घायुत्वाय व्यूहध्वं ब्रह्मवर्चसाय व्यूहध्वं दीर्घायुरहमन्नादो ब्रह्मवर्चसी भूयासम् ।

औदुम्बरेण काष्ठेन दन्ताढ्योधयेत् । ततो द्वादश गण्डूपांस्तूर्णीं कुर्यात् । ततः स्नातकः—आपो हि एष मयोभुव इति तिसृभिर्द्विरप्यवर्णाः शुचयः पावका इति त्र्यहोभिः पवमानः सुवर्जेन इत्येतेनानुवाकेन चोष्णशीताभिरग्निः स्नानं कुर्यात् । तत्तन्मन्त्रसमुदायान्ते स्नानम् । ततो द्विराचम्य तूर्णीं लौकिकं वासः परिधाय द्विराचम्य कटिमूत्रं कौपीनं च विसृज्य प्रज्ञातं निषायाऽऽसादितं चन्दनपिष्टं जलेनाभ्युक्ष्य तेन पाणी मलिष्य

ॐ नमो ब्रह्माय चाभिब्रह्माय च नमः शाकजञ्जभाभ्यां नमस्ताभ्यौ देवताभ्यो या अभिग्राहिणीः । देवेभ्यः प्राचीनं नमस्काराञ्जलिं करोति ।

अप्सरालु यो गन्धो गन्धर्वेषु च यद्यत्तः ।

दृग्यौ यो मानुषो गन्धः स मामाविशतादिह ॥

तेनाञ्जलिना मुखमारभ्यानुलोममात्मानं लिम्पति । तत आसादिते अहते वाससी जलेनाभ्युक्ष्य परिहितं पूर्वं वासः परित्यज्याऽऽसादितयोर्वाससोर्भ्य एकं वास आदाय प्रदक्षिणं संवेष्ट्य

ॐ सोमस्य तनूरासि तनुवं मे पाहि स्वा मा तनूराविश शिवा मा तनूराविश ।

इति प्रदक्षिणं वेष्टितं वासः परिदधाति । ततो द्विराचम्य तेनैव मन्त्रेणोत्तरीयसंज्ञकं वासः परिदधाति । ततो द्विराचम्य प्रज्ञातं निहितं कटिमूत्रं कौपीनं चाप्य् प्रक्षिपेत् ।

अथापरैणाग्निं प्राङ्मुख उपविश्याऽऽसादितं सुवर्णाभिच्छादितं मणि-
मासादितं कुण्डले चाऽऽदाय दर्भेण प्रवध्याग्नौ धारयन्

ॐ आयुष्यं वर्चस्व ५ रायस्पोपमोद्भिदम् ।

इदं हिरण्यमायुषे जैत्रायाऽऽविशतां मा ५ स्वाहा ॥

ॐ उच्चैर्वाजि पृतनासाह ५ सभासाहं धनंजयम् ।

सर्वाः समग्रा ऋद्धयो हिरण्येऽस्मिन्समाभृताः स्वाहा ॥

ॐ शुनमह ५ हिरण्यस्य पितुरिव नामाग्रपीशम् ।

तं मा हिरण्यं वर्चसं कसोतु पुरुषु मियं

ब्रह्मवर्चसिनं मा करोतु स्वाहा ॥

ॐ मियं मा कुरु देवेषु मियं मा ब्रह्मणि कुरु ।

मियं विश्वेषु शूद्रेषु मियं मा कुरु राजसु स्वाहा ॥

ॐ इयमोपधे त्रायमाणा सहमाना सरस्वती ।

सा मा हिरण्यवर्चसं करोतु पुरुषु मियं

ब्रह्मवर्चसिनं मा करोतु स्वाहा ॥

इति पूर्वविशोपितेनाऽऽष्येन दृव्या पञ्चभिर्मन्त्रैस्तदुपर्यभिजुहोति ।
हिरण्यायेदमिति त्यागः । तत एतरेव पञ्चभिर्मन्त्रैः स्वाहाकाररहितैः
सर्वान्ते मणिकुण्डले च सहैव त्रिः प्रदक्षिणमुदपात्रे सम्यक्प्रक्षालयति ।
सकृन्मन्त्रैर्द्विस्तूष्णीम् ।

ॐ विराजं च स्वराजं चाभिष्टीर्या च नो गृहे ।

लक्ष्मी राष्ट्रस्य या मुखे तथा मा सःसृजामसि ॥

दक्षिणे कर्णे दक्षिणं कुण्डलं प्रतिमुञ्चति ।

ॐ ऋतुभिष्ट्वाऽऽर्त्तवैरायुषे वर्चसे संवत्सरस्य धायसा तेन सन्ननु-
गृह्णासि ।

दक्षिणकर्णस्थं कुण्डलं यथा न पतति तथाऽपिदधाति ।

ॐ विराजं च स्व० सृजामसि । वामे कर्णे उत्तरं कुण्डलं प्रति-
मुञ्चति ।

ॐ ऋतुभिष्ट्वाऽऽर्त्तवै० । सव्यकर्णस्थं कुण्डलं पूर्ववदपिदधाति । अत्र
काण्डानुसमय एव ।

ॐ इयमोपधे त्रायमाणा सहमाना सरस्वती ।

सा मा हिरण्यवर्चस करोतु पुरुषु प्रियं
ब्रह्मवर्चसिन मा करोत्वपाः शाऽसि ॥

इति ग्रीवायामभिहोमसंस्कृत मणिं वञ्जाति ।

ॐ शुभिक्रे शुभमारोह शोभयन्ती मुखं मम ।
मुखं च मम शोभय प्रयासं च भगं कुरु ॥
यामाहरज्जपदाग्निं श्रद्धायै कामायास्यै इमा ता
प्रतिमुञ्चेऽर्चं भगेन सह वर्चसा ।

द्रा०यामानादिता स्वज धारयति ।

ॐ यदाञ्जनं वैशुकुर्दं जातं हिमवत उपरि ।
तेन वामाञ्जेऽहं भगेन सह वर्चसा मयि पर्वतपूरवम् ॥
इत्यासादितेनाञ्जनेन द्वाभ्यां हस्ताभ्यां युगपदक्षिणीं अनक्ति ।
ॐ यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरागतम् ।
राज्ञा सोमेन तद्रयमस्मासु धारयामसि ॥

इत्यात्मानमादर्शंऽवेक्षते ।

ॐ देवस्य त्वा स० हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । इत्यासादितं वैणवं
दण्डं प्रतिगृह्णामि ।

ॐ इन्द्रस्य वज्रोऽस्यश्विनो मा पातम् ।
तमूर्ध्वं दण्डं सोदकेन हस्तेन त्रिरन्माष्टि । ततः—

ॐ वेगवेजयास्मद्द्विपतस्त्वरान्सरीसृपा०श्वापदान्रक्षा०सि पिशाचा-
न्यौरुपेयाद्भयाभ्रो दण्डं रक्ष विश्वस्माद्भयाद्रक्ष सर्वतो जहि तस्कराननग्रः
सर्ववृक्षेषु जायसे त्वं सपत्नहा जहि शत्रुगणान्सर्वान्समन्तं मघवानिव ।
शिरम उपरि प्रदक्षिणं दण्डं त्रिभ्रं मयति ।

ॐ प्रतिष्ठे स्थो देवते मा मा सताप्तम् ।
उपवेष्टे एवोपानहौ युगपदध्यवरोहति ।

ॐ प्रजापतेः शरणमसि ब्रह्मणश्छदिः ।

इति चञ्चल प्रतिगृह्णाति ।

ॐ यो मे दण्डः परापतद्विहायसोऽधिभूम्याम् ।
इमं तं पुनराददेऽयमायुषे च वलाय च ॥

इति दण्डं पुनरादत्ते यदि गृहीतो हस्तात्पतेत् । इदं दण्डधारणं मधु-
पर्कसमाप्त्यन्तमावश्यकम् । ततो रथाद्यन्यतमं यानमारुह्य पूजकसमीपं
गच्छेत् । गृह एव यदि पूजकस्तदा वाहनारोहणाभावः ।

ॐ सस्त्रवन्तु दिशो मयि समागच्छन्तु सूनृताः ।
सर्वे कामा अभियन्तु नः प्रिया अभिस्त्रवन्तु नः प्रियाः ॥

इति दिश उपातिष्ठते । ततो यत्र पूजां करिष्यन्तो भवन्ति तत्र
गच्छन्नेव ॐ यशोऽसि यशोऽहं त्वयि भूयासममुकशर्पान्निति सम्पदीक्षते ।

अथ मधुपर्कः—पूजकः समावर्तनदिने स्वगृहं प्रत्यागताय स्नातनायाऽऽ-
सनादि कल्पयित्वा पूज्यं प्राङ्मुखमुपदेशयानियतसंख्यदर्भमयं कूर्चं म-
कल्प्य पाद्यार्था अपो हस्वपात्रे संभृत्य महापात्रेणापिदध्यात् । एवमध्या-
र्थानामाचमनीयानां च पृथक्पात्रयाः संभरणमपिधानं च । ततः कांस्य-
पात्रे दध्यानीय मध्वानयति । ततो घृतमिति त्रिवृत्तं मधुपर्कं कृत्वा महापा-
त्रेण पिधाय सूत्रेणाऽऽवेष्टयेत् । ततो मा वस्त्रं यज्ञोपवीतद्वयं यथाविभवमा-
भरणानि मालयादीनि चोपकल्पयेत् । गृहस्थैश्चानभागे प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्थ-
तेषु द्रव्याणामासादनम् । पूजकः पूज्यस्य दक्षिण उदङ्मुख उपविश्याऽऽ-
चम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्येवं स्नातकं मधुपर्केण पूजयिष्य
इति संकल्पं कुर्यात् ।

पूजक उच्यैः—ॐ अर्घ्य इति त्रिः सकृद्वा पूज्यं प्राह । कुरुतेति पूज्यः ।
तत उच्यैः—ॐ कूर्च इति त्रिः सकृद्वा प्राह । पूज्यः सुकूर्च इत्युक्त्वा
हस्ताभ्यां प्रतिगृह्य ॐ ' राष्ट्रभृदस्याचार्यासन्दी मा त्वयोपम् ' उदगग्रे
कूर्चे प्राङ्मुख उपविशेत् । ततः—ॐ पाद्यमिति त्रिः सकृद्वा प्राह । सुपा-
द्यमिति पूज्यः । ततः पूज्यस्य पादौ मक्षालयति । अत्र स्मार्तं द्विराच-
मनम् । ततः पूज्यः—

विराजो दोहोऽसि मयि दोहः पद्यायै विराजः ।

मक्षालयितुर्हस्तावामिश्रति ।

मयि तेज इन्द्रियं नीर्यमायुः कीर्तिर्वर्चो पन्नो बलम्

आत्मानं प्रत्यभिमुख्याप उवस्पृशेत् । ततोऽर्धा अपो गन्धमाल्यव-
स्त्रयज्ञोपवीतद्वयालंकरणसहिता गृहीत्वा, ॐ अर्घ्यमिति त्रिः सकृद्वा
प्राह । पूज्यः स्वर्धर्मित्युक्त्वा

आ मा गन्धशसा सःसृज तेजसा वर्चसा पयसा च ।

तं मा कुरु मियं प्रजानामधिपतिं पशूनाम् ॥

गन्धमाल्याद्यञ्जलौ पूजनेन किञ्चिन्निनीयमानमर्घ्योदकं प्रतिगृ-
ह्णाति । तत आत्मानं गन्धमाल्यरत्नकुण्डलस्रगादिभिरलंकृत्याश्लिष्टम-
र्घ्यञ्जलं पूजकाय श्राय, ॐ समुद्र वः प्र० मत्प्रयः । तज्जलं पूजनेन
निनीयमानमनुमन्त्रयते । ततः पूज्यः—ॐ आचमनीयमिति त्रिः सकृद्वा
प्राह । पूज्यः स्वाचमनीयमित्युक्त्वा ॐ अमृतोपस्तरणमसि । पूजकद-
त्तजलार्धेनाऽऽचामति । पूज्यः—ॐ मधुपर्क इति त्रिः सकृद्वा प्राह ।
पूज्यः सुमधुपर्क इत्युक्त्वा देवस्य त्वा० हस्ताभ्या प्रतिगृह्णामि ।
आकाशकृताऽञ्जलिना प्रतिगृह्ण

ॐ पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीडायाः पदे ।

तं मूर्धौ प्रतिष्ठाप्य

ॐ यन्मधुनो मधव्यं परममन्नाद्यं रूपं तेनाहं मधुनो मधव्येन
परमेण रूपेण परमो मधव्योऽन्नादो भूयासम् ।

अङ्गुष्ठेनोपमध्यमयोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या मधुपर्कमालोडयति ।
सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ।

ॐ तेजसे त्वा शिथै यशसे बलायान्नाद्याय प्राश्रामि ।

मन्त्रावृत्त्याऽङ्गुष्ठेनोपमध्यमयोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या त्रिर्धुपर्कं
प्राश्राति । हस्तं प्रक्षाल्य रातय उच्छिष्टं प्रयच्छति । तदभावे सर्वं
प्राश्रीयात् । ॐ अमृतापिधानमसि । सर्वेण पूर्वाचमनशिष्टजलेनाऽऽचा-
मति । ततो मुखं हस्तं च प्रक्षाल्य स्पर्तमाचमनं कुर्यात् । ततः—ॐ
गौरिति त्रिः सकृद्वा प्राह । पूज्यः सुगौरित्युक्त्वा

ॐ गार्धेनुर्भव्या मात्रा रुद्राणा दुहिता वमूनाः स्वसाऽऽदित्यानाम
मृतस्य नाभिः ।

प्रणुवोचं चिरितुपे जनाय मा गामनागामदिति वधिष्ट ॥

पिचतूदकं तृणान्यचु । ॐ उत्सृजत इति पठित्वा तामुत्सृ-

जेत् । पूजको मापसहितमन्त्रे संस्कृत्य सिद्धेऽन्त्रे ॐ भूतामिति त्रिः
सप्तदश प्राह । पूज्यः—

ॐ तत्सुभूतं विराडन्नं तन्मा क्षयि तन्मेऽशीय तन्म ऊर्जं धास्तत्सुभूतम् ।

इति पठित्वा ब्राह्मणान्भोजयतेति प्रत्याह । ततः पूजको ब्राह्मण-
भुक्तशिष्टमन्त्रं स्नातकाय ददाति । पूज्यः—

धौस्ते ददातु पृथिवी मतिरुह्यातु पृथिवी ते ददातु प्राणः प्रतिगृह्यातु
प्राणस्त्वाऽश्नातु प्राणः पिवतु ।

पूजकेन दत्तमन्त्रं प्रतिगृह्याति ।

ॐ इन्द्राग्नी मे वर्चः कृणुतां वर्चः सोमो बृहस्पतिः ।

वर्चो मे विश्वे देवा वर्चो मे धचमश्विना ।

यावत्वाभं प्राश्नाति । ततो मुस्तादिकं मक्षाल्य द्विवारमाचामेत् ।
मुक्तवर्तं चतुर्वर्षं प्रथमप्रसूता गौर्देयेत्येके । भोजनान्तो हि मधुपर्कः ।
अनेनैव प्रकारेण विवागाचार्यैश्च शुरवैवाहादिभ्यो मधुपर्कदानम् । यानारो-
हणं दिशामुपस्थानं पूजकनिरीक्षणं च समन्त्रमुक्तं तस्नातकरस्यैव भवति
न विवादीनाम् । ततः स्नातको ब्राह्मणभोजनं भूयसीदक्षिणादानं च
विधाय कर्मसाद्गुणाय विष्णुं संस्मृत्य कर्मेश्वरायार्पयेत् ।

इति समावर्तनम् ।

अथ विवाहमयोगः ॥

तत्र कन्यावरणं वाङ्निश्चयो नान्दीश्राद्धादिकं च वरपितृकर्तृकम् ।
तच्च कन्यादानादिकं च कन्यापितृकर्तृकम् । पाणिग्रहणं विवाहहोमादिकं
च वरकर्तृकम् । द्वितीयादिविवाहे तु नान्दीश्राद्धमपि वरकर्तृकम् । इत्य-
नेककर्मसंमुदायविशेषो विवाहपदार्थः । तेन कन्यापुत्रयोः संस्कारो
भवानि । कन्यादाता सुमुहूर्ते गृहाङ्गणे यथोक्तलक्षणं तोरणादियुक्तं
मण्डपं कृत्वा तत्र द्यूटस्तचतुष्टयपरिमाणं समचतुरश्रां हस्तमात्रो-
च्छ्रायां सोपानयुतां रुश्रुष्णां वेदिं कुर्यात् । वरपित्रा तु स्वगृहे यथो-
क्तलक्षणो मण्डप एव कार्यो न वेदिः । ततो यथाकालं वैवाहिके
ज्योतिर्विदादिष्टे शुभे मुहूर्ते कन्यापक्षीयपुरंध्रो वधूं सुगन्धिनैल्यवारक-

शरिद्रादिमङ्गलद्रव्यैरुद्धर्तनपूर्वमुष्णोदकेन यथाचारं संस्नाप्य तच्छिष्टद्रव्यैरुद्धर्तनपूर्वकं तथैव वरं संस्नापयेयुरित्याचारः । ततः कन्यादाता विवाहादिने तत्पूर्वदिने वा पूर्वाह्ने कृतमाङ्गलिकस्नानो धृतमाङ्गलिकवेष उपलिप्ते रङ्गवह्निकायुक्ते माङ्गणे शुभवस्त्रान्छादिते पीठासने प्राङ्मुख उपविश्य स्वस्य दक्षिणतः कृतमाङ्गलिकस्नाना धृतमाङ्गलिकवेषा पत्नीं तस्या दक्षिणतस्तथाभूता कन्या चोपवेश्याऽऽचम्य प्राणानायम्ये-
 पदेवतागुर्वादीन्नमस्कृत्य देशमालां संशीर्त्वं मयास्था ३ मुखाभ्याः कन्याया ब्राह्मविवाहविधिना विवाहसंस्कारं करिष्ये इति संकल्पं कुर्यात् । वरपिता त्वस्यामुत्तमशर्मणः पुत्रस्य विवाहसंस्कारं करिष्ये इत्येवं संकल्पं कुर्यात् । ततो गणपतिपूजनं पुण्यादवाचनं मातृमापूजनं नान्दीत्याद्य मण्डपदेवताप्रतिष्ठापनं च कुर्यात् । अत्राग्निः प्रीयतामिति विशेषः । अङ्कुरारोपणग्रहमखौ तु पूर्वं पृथगेव यथावकाशं कार्या । न तु नान्दीश्रद्धोत्तरं कर्तव्यतानियमः । तत उभावपि मण्डपदेवताप्रतिष्ठापनानन्तरं त्रिनादाङ्गदवताकुलदवताप्रात्यर्थं यथाचारं द्विजसुत्रासिनीः कुमारादीन्यथाशक्तं यथापपन्नं न्न भोजयेताम् । एवमन्येऽपि वृद्धाः पर्यागता उच्चवचा देशधर्मा ग्रामधर्मा कुलधर्माश्चान् कर्तव्याः ।

अथ वरवरणम् — यस्मिन्कस्मिन्श्चिच्छुभे सुद्धौ कन्यावरणात्पूर्वमनन्तरं चा य काश्चिद्द्रव्यं कन्यापक्षीयो वरपितरं प्रति नूयात् । एतस्याः कन्यायास्त्वत्पुत्रं भर्तृत्वेन स्वीकर्तुं गृह्णाद्भिः सहाद्यमागतो भवद्भिर्वरपूजनार्थं मनुज्ञा दयेति । ततो वरपिता दत्ता मयाऽनुज्ञानि वदेत् । ततः पुरोहितादिस्तुत्यादे शुभवस्त्रान्छादिने पीठासने ॐ अङ्कुरा० स्वस्ति न इन्द्रो० इति मन्त्राभ्यां प्राङ्मुखं शुक्लवस्त्रं सालफलं सुरोपं नमसुपवेशयेत् । ततः कन्यापिता वरस्य पुरोभागे प्रत्यङ्मुख उपविश्य वरपितादिसमीपे गणपत्यादिस्मरणपूर्वकं ममपुत्रवशां विवतामुत्तमोत्तमज्ञाया अमुकमपौत्र्या अमुकपौत्र्या अमुकपुत्र्या अमुकनाम्यै कन्यार्थं अमुकवशां विवतामुत्तमोत्तमज्ञायादिभर्तृणात् । वरपिता वृणीध्वमिति वदेत् । एव पुनर्द्विः । वाढमिति वरपिताऽङ्गी कुर्यात् । वरणायेथ कन्येति पित्रादिभिरनुज्ञाया दत्ताया स्वी करोमीति वरो नूयात् । ततो वरस्य पादां प्रक्षाल्य गन्धपुष्पाक्षतनीराजनवस्त्रादिभिर्न्याविभवं संपुश्य यथाचारं दुग्धादिमाशनं तेन कार-

यित्वा नारिकेलफलं हस्ते दद्यादित्याचारप्राप्तम् । इदानीं सीमान्ते वर-
पूजनं यत्कुर्वन्ति तदेवेदं तत्रैवानया रीत्या वरवरणं कर्तव्यम् । इति
वरवरणपूर्वकं वरपूजनम् ।

अथ वरस्य वधूगृहगमनम्—वरः कृतनित्यक्रियः स्वलंकृतः स्रग्धी
दातृदत्तधस्त्रादिभूषित इष्टदेवताकुलदेवतागुर्वादीश्रमस्कृत्य मम वधूगृह-
गमनकर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तिवत्स्यादिभिः पुण्याहवाचनं कृत्वाऽ-
कृत्वा वा यथाविभवमश्राद्यन्यतमर्यानमारुह्य सितच्छत्रः स्वचितैः सुभू-
षितैर्जातिबान्धवैरियमेव सा येत्यादिमन्त्रपाठपरैर्ब्राह्मणैः पुरंध्रीभिर्जल-
कुम्भदर्पणकन्यापुष्पाक्षतदीपमालाध्वजलाजमङ्गलवादिषोर्धैर्नृत्यद्भिर्न-
र्तकादिभिश्च युतो वधूगृहं गत्वा द्वारदेशे प्राङ्मुखः स्थित्वा नीराजन-
पूर्णकुम्भहस्ताभिः पुरंध्रीभिः प्रत्युद्याताभिर्नीराजितोऽन्तर्गृहं प्रविश्य
मण्डपमध्ये हरितेषु दर्भेषु संस्थापिते सौत्तरच्छदे चतुष्पादभद्रपीठे
प्राङ्मुख उपविशेत् । अत्र शिष्टाः कन्यावरणं कन्यापूजनं वाग्दानं च
कुर्वन्ति ॥

अथ कन्यावरणम्—ज्योतिर्निंदादिष्टे विवाहनक्षत्रयुते शुभे काले
द्वौ चत्वारोऽष्टौ दश वा ब्राह्मणाः प्रशस्तवेपा वरेण तत्पित्रा वा
प्रेषिताः, ॐ अनक्षरा ऋजवः सन्तु पन्था इति मन्त्रपाठपरःसरं माङ्ग-
ल्यद्रव्यगन्धताम्बूलवस्त्राभरणयुतमशस्तवेपाभिः पुरंध्रीभिः सह गीतवा-
दित्रयोपेण कन्यागृहमेत्य शुभे वस्त्राच्छादिते पीठे प्राङ्मुखीमलंकृतां
सुवेषां कन्यामुपवेश्य गन्धताम्बूलादि हस्ते दत्त्वा तत्पित्रादयो गणपति-
पूजनपूर्वकं प्राङ्मुखस्वासीना अमुकमवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नायामुकमपौत्रा-
यामुकपौत्रायामुकपुत्रायामुकशर्मणे वराय. ततोऽमुकमवरोपेताममुकगोत्रो-
त्पन्नाममुकमपौत्रीममुकपौत्रीममुकपुत्रीममुकनार्त्नी कन्यां भार्यात्वाय
वृणीमह इति ब्रूयुः । अथ कन्यादाता भार्याज्ञातिबन्धनुमतिं गृहीत्वा
वृणीध्वमिति वदेत् । एषं पुनर्द्धिः प्रयुज्य दास्यामीति त्रिरुचैर्भवेत् ।

ततो वरपित्रादिर्गन्धाक्षतशुभवस्त्रशुभभूषणताम्बूलपुष्पादिभिः कन्यां
पूजयेत्संप्रदायागतैर्मन्त्रैः । इति वौधायनोक्तं कन्यावरणम् ॥

अथ वाग्दानम्—कन्यादाता प्राङ्मुख उपविश्य कन्यां वामत उप-
वेश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य करिष्यमाणविवाहाङ्ग-

भूतं वाग्दानमहं करिष्ये तदङ्गं गणेशपूजनं च करिष्ये इति संकल्प्य गन्धादिदक्षिणान्तोपचारैर्गणपतिं संपूज्य यथाचारं बलशपूजनादि कृत्वा स्वस्थाने कन्यापूजयितारमुपवेश्य स्वयं तत्पार्श्वं प्रत्यङ्मुख उप-
विश्य गन्धताम्बूलादिना पूजयेत् । स च दातारम् । तौ च स्वस्य यान्यान्यथाचारं दापयित्वा गृह्णीयाताम् । ततः कन्यादाता हरिद्राखण्डं पञ्च दृढपूगफलानि गन्धाक्षतसाहितानि चाऽऽचाराद्गृहीत्वाऽमुकमवरा-
न्वितामुरुगोत्रोत्पन्नाममुरुमर्षात्रीपमुरुकपौत्रीममुरुकपुत्रीममुरुकनार्त्री कन्यां उपोतिर्विदादिष्टे मुहूर्ते दास्ये । ताचा संगदद इति चोक्त्वा

अव्यङ्गेऽपतितेऽस्त्रीये दशदोषविर्जिते ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निद्विजसंनिधौ ॥

इति पठित्वा वरपित्रादिवत्प्रान्ते तानि पूगफलानि प्रक्षिप्य नर्यं प्रजामिति प्रतिष्ठामन्त्रेण वराप्रान्ते पदूध्वा श्लिथं च दत्त्वा चन्दनादिना चर्चयेत् । ततो हरिद्राखण्डं पञ्च पूगफलानि तथैव वरपित्रादिर्गृहीत्वाऽ-
मुरुमवरान्वितामुरुगोत्रोत्पन्नाममुरुकवरविषये निश्चिता भवन्त्विति दातृवस्त्र-
प्रान्ते प्रक्षेपादि कुर्यात् । ततः कन्यादाता—

वाचा दद्या मया कन्या पुत्रार्थं स्वीकृता त्वया ।

कन्याबलोरुनविधौ निश्चितस्त्वं सुखी भव ॥

इति वरपितरं प्रति पठेत् । स च—

वाचा दद्या त्वया कन्या पुत्रार्थं स्वीकृता मया ।

वराबलोरुनविधौ निश्चितस्त्वं सुखी भव ॥

इति कन्यापितरं प्रति पठेत् । ब्राह्मणाः शिवा आपः सन्तु । सौम-
नस्यमन्तु । अक्षतं चारिष्टं चारतु । दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः पुष्टिस्तु-
ष्टिश्चास्तु । एतद्गः सत्यमस्त्विति वदेयुः । ततः कन्या विवाहसौभाग्याद्य-
भिवृद्ध्यर्थं शचीपूजनमहं करिष्ये इति संकल्प्य पात्रस्थसिततण्डुलपुञ्जे
शचीमावाह्य पञ्चोपचारैः पूजयेत् ।

देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रमियभामिनि ।

शिवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे ॥

इति शर्चां संप्राथर्यं सुवासिनीभिर्नाराननादिमाङ्गलिकं कार्यम् ।
विप्राश्च गन्धताम्बूलादिभिः पूजिता आशीर्षन्त्रान्पठेयुः सौभाग्यदान-
नांश्च । ने च—

- ॐ समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्मं वन्द्यान् अजरं सुवीरम् ।
 अरे अस्मदर्मातिं बाधमान उच्छ्रंपस्व महते सौभगाय ॥
- ॐ वनस्पते शतबलशो विरोहं सहस्रबलशा वि वयं रुहेम ।
 यं त्वाऽयं स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनायं महते सौभगाय ॥
- ॐ सं दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आभाहि प्रदिशः पृथिव्याः ।
 सं चेध्यस्वाग्ने प्र चं बोधयैनमुच्चं तिष्ठ महते सौभगाय ॥
- ॐ बृहस्पते सवितर्वोधयैनं सधृशितं चित्संतरा मधृशिश्राधि ।
 वर्धयैनं महते सौभगाय ॥
- ॐ चतुःशिरखण्डा युवतिः सुपेशां घृतभृतीका भुवनस्य मध्ये ।
 मर्त्यज्यमाना महते सौभगाय ॥

इत्यादयः । नर्यं मजामित्यादयश्च । ततो गन्धताम्बूलादिभिर्ब्राह्म-
 णान्संपूज्य तेभ्य आशिषो गृह्णीयात् । इति वाग्दानम् ।

अथ मधुपर्कः—कन्यादातोदङ्मुख उपविश्य स्वदक्षिणतः पत्नीमु-
 पवेश्याऽऽचम्य प्राणानायज्य देहकालौ संकीर्त्य विवाहार्थमुपस्थितं
 वरं मधुपर्कणार्हयिष्य इति संकल्प्य कूर्वादिसकलमधुपर्कसामग्रीमासाद्य
 पूज्यशाखया समावर्तनोत्तरीत्या मधुपर्कपूर्जां कुर्यात् ।

अथ गौरीहरपूजनम्—कन्या दाता परिहिताहृतवस्त्रा गृहान्तः पूजित-
 स्थाने विदिष्टुं दृग्मयैलिभिर्दिभिः कलशैः पिधानोत्तरैः श्रेणीः कृत्वा
 समन्तात्सूत्राणांऽऽदेष्टुश्च तन्मध्ये सूत्रदेहितोपलसहितं दृपदं निधाय
 तदुपरि श्वेततण्डुलाक्षतपुञ्जे पङ्कजं कृत्वा तत्र पलायन्यतममितां ब्राह्म-
 णकृताभ्युत्तारणसंस्कारप्रापत्रतिष्ठं ईर्ष्यां गौरीहरप्रतिमां स्थापयित्वा
 तदग्रे पलद्वयतदर्शितदर्शनपत्तयपारीमितरजतनिर्मितं कृताभ्युत्तारणसं-
 स्कारप्रापत्रतिष्ठं नन्दिनं संस्थाप्य उरुकुमादिना भिष्यादौ गौरीहरौ
 लेखयित्वा ॥

सिंहासनस्यार्थं देवेशीं सर्वालंकारसंयुताम् ।

पीताम्बरधरं देवं चन्द्रार्पकृतशेखरम् ॥

करेणाघः सुधापूर्णं कलशं दक्षिणेन तु ।
वरदं चाभयं वापेनाऽऽश्लिष्य च तनुमियाम् ॥

इति ध्यात्वा

गौरीहरौ महेशानौ सर्वमङ्गलदायकौ ।
पूजां गृह्णीतां देवेशौ मङ्गलं कुरुतां सदा ॥

इति मन्त्रेणाऽऽवाहनादिषोडशोपचारैः सौभाग्यादिकामनया पूजयित्वा नन्दिनं पूजयेत् । विसर्जनं तु विवाहान्त आचारात् । ततो देवेन्द्रार्णां तत्रैव प्रतिप्रायामक्षतबुद्धौ वा पूजयित्वा देवेन्द्राणि ज० देहि म इति संप्रार्थ्य सौभाग्यादि प्रार्थयमाना तत्रैव तिष्ठेत् । ततः कन्यापिता कन्यया दीपं भज्वाद्य ब्राह्मणान्मुवासीनिश्च पूजयेत् । तेषां दक्षिणां च दद्यात् । इति गौरीहरपूजनम् ।

ततो ब्राह्मणः स्थलं कृते मण्डपे वेदमणि वा यथाचारं मङ्गलगीतनृत्यवादित्रादिषोषे क्रियमाणे पूर्वापरभागयोर्हस्तान्तरालं स्थलं विहाय प्रस्थपरिमित्तिसिततण्डुलैर्हो राशी कृत्वा मध्ये ज्योतिर्पितृकृतकुङ्कुमस्वस्तिकाङ्कितमन्तःपटं राश्योर्मध्य उचरदशं धारयेयुः । ततो बन्धुजनः पूर्वराशावसमनि तण्डुलजीरकयुताञ्जलिकां प्रत्यङ्मुखीं बधूं पश्चिमराशौ पीठे तण्डुलजीरकयुताञ्जलिकं प्राङ्मुखं वरं चावस्थापयेत् । आश्वलायनो वरमेप्राङ्मुखी बधुः प्रत्यङ्मुखो वरः । इत आरभ्य यावदन्तःपटनिःसारणं द्विजामन्त्रपाठं पुरंध्यो मङ्गलगीतानि कुर्युः । ततो बधुवरौ मनसेष्टदेवतां ध्यायन्तौ समाहितौ तिष्ठेताम् । अस्मिन्नवसरेऽवकाशानुरोधेन ज्योतिर्विदो मङ्गलश्लोकान्पठेयुः ।

देवो विद्मन्भिनाशनो गणपतिर्ध्यातश्च चिन्तापह-

घ्नन्त्या हृतविद्मका अपि सुरा जाता हराजादयः ।

योऽत्राविघ्नसुसंज्ञया च कलशे संस्थापितो मण्डपे

सिद्ध्याश्लेषणहर्षितः स उभयोः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ १ ॥

वात्सल्यारिपतरी कपोलयुगुलं स्वस्याऽऽगतौ चुम्बितुं

दृष्ट्वाऽऽकृश्वितमास्यपद्ममलं सेपरिस्मृतं सत्वरम् ।

अन्योन्धं शिवधोस्ततः सुवदने युक्ते अभूर्ता तयो-

रित्यं येन विनोदितौ स भगवान्कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ २ ॥

श्रीमान्काश्यपगोत्रजोऽरुणहचिर्यः सिंहराशीश्वरः

पद्मपादास्यसुशोभनो गुरुकुजाब्जानां च मिथं रविः ।

दैत्येष्वन्दरिपुः कलिङ्गजननश्चाग्नीश्वरौ देवते
मध्ये वर्तुलगैन्द्रिकामुवदनः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ ३ ॥
जीवः सिन्धुपतिर्विधिः सुस्पतिर्देवौ धनुर्मीनयोः
स्वामी त्वाङ्गिरसस्तथोत्तरमुखो दीर्घे स्थितश्चोत्तरे ।
सूर्येन्दुसितिजप्रियो बुधसितौ शत्रू च पीतप्रभो
चण्डघात्रिभवाङ्कके च शुभदः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ ४ ॥

एवमन्यानपि मङ्गलश्लोकान्पठेयुः । ततः—

तदेव लघं सुदिनं तदेव तारावलं चन्द्रवलं तदेव ।
विद्यावलं देववलं तदेव लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि ॥

ॐ मतिष्ठेति ज्योतिर्विदा पठिते विप्राः सद्योऽन्तःपटमुदगपसार्य बधू-
वराभ्यां परस्परं सुमहूर्ते निरीक्षणं कारयेयुः । ततो बधूवराभ्यां परस्पर-
मञ्जलिस्यतण्डुलजीरकावकिरणं कन्यापूर्वकं कारयेयुराचारात् । ततो
द्विजा ऋक्च वेत्यादीनि खण्डानि प्रजापतिः सोमः राजानमसृजतेत्यनु-
वाकं सिद्धे व्याघ्र इत्यनुवाकमस्मे देवास इति चतुरो मन्त्रांश्च पठेयुः ।
तत्तदन्तेऽक्षतारोपणं चाऽऽचारात् ॥

अथ कन्यादानप्रयोगः—कन्यादाता वरदत्तवस्त्राभरणादिरहितां स्वदे-
यवस्त्राभरणाद्यलंकृतां कृतपीतवस्त्रपरिधानां कन्यां वराय दद्यात् ।
अश्मानं निष्काश्य पीठे कन्यामुपवेश्य बधूवरयोर्मध्यप्रदेशस्य दक्षिणत
उदङ्मुख उपवेश्य दक्षिणतः पत्नीमुपवेश्याऽऽचम्य पवित्रपाणिः प्राणा-
नायभ्य देशकालौ संकीर्त्याऋक्चवरान्विताऋक्गोश्रोत्पत्रोऽमुकशर्माऽहं मम
समस्तपितृणां निरतिशयसानन्दवृक्षालोकावाप्त्यादिकन्याप्रतिपादनक-
ल्पोक्तफलावाप्तयेऽनेन वरेणास्यां कन्यायामुत्पादयिष्यमाणसंतत्या द्वाद-
शावरान्द्वादश परान्पुरुषान्पश्चित्रीकर्तुमात्मनश्च लक्ष्मीनारायणप्रतीये
ब्राह्मविवाहविधिना कन्याप्रतिपादनं करिष्ये इति संकल्पं कुर्यात् ।

ततः सपत्नीक उत्थायोदङ्मुख एव तिष्ठन्तीं प्रत्यङ्मुखीं कन्यां
दक्षिणहस्ते धृत्वा कन्यां कनकसंप० तारणाय चेति पठित्वाऽन्येन येन
केनचित्कास्याद्यन्यतमे तैजसे वाजे ऋते प्राङ्मुखेण तिष्ठता वरेण
तस्मिन्पात्रे तिष्ठन्त्याः प्रत्यङ्मुख्याः कन्याया दक्षिणे हस्ते कृतीते हस्तद्वये
वा सयवाक्षततुलसीपत्रकुशसहितमुद्रकं क्षिपंस्त्रयोदश वारयानि पठेत् ।

करेणाद्यः सुधापूर्णं बलञ्च दक्षिणेन तु ।
वरदं चाभय बाधेनाऽऽश्लिष्य च तनुप्रियाम् ॥

इति व्याख्या

गौरीहरौ महेशानौ सर्वमङ्गलदायकौ ।
पूजा शृङ्गीता देवेशौ मङ्गलं कुरुता सदा ॥

इति मन्त्रेणाऽऽवाहनादिषोडशोपचारैः सौभाग्यादिकामनया पूजयित्वा नन्दिनं पूजयेत् । विसर्जनं तु विवाहान्त आचारान् । ततो देवेन्द्रार्थां तत्रैव प्रतिमायामक्षतपुञ्जे वा पूजयित्वा देवेन्द्राणि न० देहि म इति संप्रार्थ्य सौभाग्यादि प्रार्थयमाना तत्रैव तिष्ठेत् । ततः कन्यापिता कन्यया दीपं प्रज्वाल्य ब्राह्मणान्मुवासिनीश्च पूजयेत् । तेषां दक्षिणां च दद्यात् । इति गौरीहरपूजनम् ।

ततो ब्राह्मणाः स्थलंकृते मण्डपे वेदमणि वा यथाचारं मङ्गलगीतनृत्यवादिनादिघोषे क्रियमाणे पूर्वापरभागबोर्हस्तान्तरालं स्थलं विहाय प्रस्थपरिमितैस्सिततण्डुलैर्हो राशी कृत्वा मध्ये ज्योतिर्भित्कृतकुक्कुमस्वास्तिकाङ्कितमन्तःपट राश्यार्मध्य उत्तरादंशं धारयेयुः । ततो बन्धुजनः पूर्वाशावऽमणि तण्डुलजीरकयुताञ्जलिर्कां प्रत्यङ्मुखीं बधूं पश्चिमराशौ पाठे तण्डुलजीरकयुताञ्जलिकं प्राङ्मुखं वरं चावस्थापयेत् । आशलायनो वरभेष्ठाङ्गमुस्ती बधूः प्रत्यङ्मुखो वरः । इत आरभ्य यावदन्तःपटनिःसारणं द्विजा मन्त्रपाठं पुराणो मङ्गलगीतानि कुर्युः । ततो बधूवरौ मनसेष्टदेवता ध्यायन्तौ समाहितौ तिष्ठेताम् । अस्मिन्नावसरेऽवकाशानुरोधेन ज्योतिर्विदो मङ्गलश्लोकान्पठेयुः ।

देवो विभ्रविनाशनो गणपतिर्ध्यातश्च चिन्तापट-

द्यक्त्या हतविभ्रका अपि सुरा जाता इराजादपः ।

योऽत्राविघ्नमुसंशया च कलशे संस्थापितो मण्डपे

सिद्ध्याश्लेषणद्वर्षितः स उभयोः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ १ ॥

वात्सल्यात्पितरौ कपोलयुगुलं स्वस्याऽऽगतौ चुम्बितुं

दृष्ट्वाऽऽश्वितमास्यपन्नममल सेपत्स्मिन् सत्वरम् ।

अन्योन्यं शिवधोस्ततः सुन्दने युक्ते अभूतां -

रित्थ येन विनोदितौ स भगवान्कुर्यात्सदा म् ।

श्रीमान्काश्यपगोत्रजोऽह्णसर्चिर्यः सिंहरा रः

पदञ्जवार्तास्वसुशोभनो गुरुकुजाञ्जाना च मित्रं रविः ।

दैत्येष्मन्दरिपुः कलिङ्गजननश्चाग्नीश्वरौ देवते
 मध्ये वर्तुलगैन्द्रिकासुवदनः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ ३ ॥
 जीवः सिन्धुपतिर्विधिः सुरपतिर्देवौ धनुर्मानयोः
 स्वामी त्वाङ्गिरसरस्तथोत्तरमुखो दीर्घे स्थितश्चोत्तरे ।
 सूर्येन्दुक्षितिजप्रियो वृषसितौ शू च पीतप्रभो
 वज्रद्वयाद्रिभवाङ्कफे च शुभदः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ ४ ॥

एवमन्यानपि मङ्गलश्लोकापठेयुः । ततः—

तत्रैव लग्नं सुदिनं तदेव ताराधलं चन्द्रजल तदेव ।
 विद्याधलं देवधलं तदेव लक्ष्मीपते तेऽडध्रियुग स्मरामि ॥

ॐ प्रतिष्ठेति ज्योतिर्विदा पठिते विप्राः सत्रोऽन्तःपटमुदगपसार्य वधू-
 वराभ्यां परस्परं सुमूर्तं निरीक्षण कारयेयुः । ततो वधूवराभ्यां परस्परं
 मञ्जलिस्थतण्डुलजीरकावकिरणं कन्यापूर्वकं कारयेयुराचारात् । ततो
 द्विजा ऋक् वेत्यादीनि खण्डानि प्रजापतिः सोमः राजानमष्टजंतपनु
 वाकं सिंहे व्याघ्र इत्यनुवाकमस्मे देवास इति चतुरो मन्त्राश्च पठेयुः ।
 तत्तदन्तेऽक्षतारोपणं चाऽऽचारात् ॥

अथ कन्यादानप्रयोगः—कन्यादाता वरदत्तवस्त्राभरणादिरहितां स्वदे-
 यवस्त्राभरणाद्यलं कृत्वा कृतपीतवस्त्रपरिधाना कन्या वराय दद्यात् ।
 अश्मानं निष्काश्य पीठे कन्यामुपवेश्य वधूवरयोर्मध्यप्रदेशस्य दक्षिणत
 उदङ्मुख उपवेश्य दक्षिणतः पत्नीमुपवेश्याऽऽचम्य पवित्रपाणिः प्राणा-
 नायम्य देशकालौ संक्रीत्यांशुकप्रवरान्वितानुकमोशोःपन्नोऽमुकशर्माऽहं मम
 समस्तपितृणां निरतिशयसानन्दब्रह्मलोकवाप्त्यादिकन्याप्रतिपादनक-
 ल्पोक्तफलावाप्तयेऽनेन वरेणास्या कन्यायामुत्पादयिष्यमाणसंतत्या द्वाद-
 शावरान्द्वादश परान्पुरुषान्पवित्रीकर्तुमात्मनश्च लक्ष्मीनारायणप्रतिपे
 ब्राह्मणविवाहविधिना कन्याप्रतिपादनं करिष्ये इति संकल्पं कुर्यात् ।

ततः सपत्नीक उत्थायोदङ्मुख एव तिष्ठन्ती प्रत्यङ्मुखी कन्यां
 दक्षिणहस्ते धृत्वा कन्यां कनकसंप० तारणाय वेति पठित्वाऽन्वेन येन
 केनचित्कास्याद्यन्यतमे तैमसे षाने कृते प्राङ्मुखेण तिष्ठता वरेण
 तस्मिन्पाने तिष्ठन्त्याः प्रत्यङ्मुख्याः कन्याया दक्षिणे हस्ते कृतीते हस्तद्वये
 वा सयवाक्षततुलसीपत्रशुशसहितमुदकं क्षिपंस्त्रयोदश वाक्यानि पठेत् ।

आश्वलायनो वरो दाता याजुषो विपरीतं वा तदा वध्ना हस्तोऽथ उपरि
 वरहस्त इत्येवमाश्वलायनरीत्या वरहस्तोऽथो बधूहन्त उपरीत्येवं याजु
 परीत्या वोपर्यधाभावो द्रष्टव्यः । ततः कन्या तारयन्तु । पुण्यं वर्धताम् ।
 शिवा. आपः सन्तु । सामनस्यमस्तु । अक्षतं चारिष्ट चास्तु । दीर्घमाः
 श्रेयः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु । तिथिस्त्रणमुहूर्तनक्षत्रसपदस्तु । यच्छ्रेय-
 स्तदस्तु । यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तु । पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु । स्वस्ति
 भवन्तो ब्रुवन्तु । ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु । श्रीरस्विति भवन्तो ब्रुवन्तु ।

ततोऽमुत्रप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नोऽमुकशर्माऽहं मम समस्तपितृणामि-
 त्यादिमीतय इत्यन्तं पूर्ववदुक्त्वाऽमुत्रप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नायामुकम-
 पौत्रायामुत्रपौत्रायामुकपुत्रायामुकशर्मणे कन्यार्थिने श्रीधररूपिणे वराया-
 मुकम.रान्वितामुकगोत्रोत्पन्नःममुत्रप्रपौत्रीममुकपौत्रीममुकस्य मम पुत्री
 ममुकनाम्नी कन्यां वरार्थिनीं श्रीरूपिणीं यथाशक्त्यलंकृतां मत्रापति-
 देवत्या मजासदृशकर्मभ्यस्तुभ्यमहं प्रतिपादय इत्युक्त्वा सयवाक्षततुलसी-
 पत्रदुशयत जलं वरहस्ते क्षिपत् । ततो वरः ॐ स्वस्तीति प्रतिगृह्णीयात् ।
 एवं कन्या तारयत्वित्यात्रो स्वस्तीत्यन्तं वारद्वयं पुनः कार्यम् ।
 ततो दाता—

गौरी कन्यामिमां विप्र यथाशक्तिविभूषिताम् ।
 गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्त्वा विप्र रमाश्रय ॥
 कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः ।
 कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वहानान्मोक्षमाप्नुयाम् ॥
 मम वंशकुशे जेता पालिता दत्त्वाऽष्टकम् ।
 तुभ्यं विप्र मया दत्त्वा पुत्रपौत्रवर्धिनी ॥

इति पठित्वा ततो धर्मं चारिं च कामे च नातिचरितव्या त्वयेय-
 मिति श्रावयेत् । वरो नातिचरार्थीत्यङ्गी हुर्वात् । ततो दाता कृतस्य
 कन्यादानकर्मणः साङ्गतासिद्धयर्थं यथाविभवकल्पितमिदमग्निदेवत्यं
 द्विष्यं दक्षिणात्वेन तुभ्यमे. संपदद इति वरहस्ते दत्त्वा न ममेति
 वदेत् । वरस्तु सप्तदशशुक्लोऽपान्य

ॐ देवस्य त्वा सन्तुः प्रसवेऽश्विनोर्वाद्दुभ्यां पुण्यो हस्ताभ्यां प्रति-
 गृह्णामि । राजां त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणेऽग्नये द्विष्यं तेनामृत-

त्वर्भक्ष्यां वयो दात्रे मयो मह्यमस्तु प्रतिग्रहीत्रे क इदं कस्मां अदान्कामः
कामार्थं कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामश्च समुद्रमाविश कामेन त्वा
प्रतिगृह्णामि कामैतत् एषा ते काम दक्षिणोत्तानस्तराऽऽङ्गीरसः प्रति-
गृह्णातु ।

इति पठित्वा ॐ स्वस्तीति पठेत् । ततो दाता जलपात्रभोजनपात्र-
शोमद्विष्यश्वशजदासीदासभूशय्यालंकारादि यथाविभवं संकल्पपूर्वकं व-
राय दद्यात् । तत्र दानमन्त्राः—

परापवादपैशुन्यादभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।

उत्पन्नं पापं दानेन ताम्रपात्रस्य नश्यतु ॥

इति ताम्रपात्रस्य ।

यानि कानि च पापानि जन्मोत्थानि कृतानि तु ।
कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥ इति कांस्यपात्रस्य ।
अगम्यागमनं चैव परदाराभिमर्शनम् ।
रौप्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥ इति रौप्यपात्रस्य ।
जन्मान्तरसहस्रेषु यत्कृतं पातकं मया ।
स्वर्णपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥ इति स्वर्णपात्रस्य ।
यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याधीवनाशिनी ।
विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया मया ॥ इति गोः ।
इन्द्रादिलोकपालानां या राज्यमहिषी मिया ।
महिषासुरजननी साऽस्तु मे सर्वकामदा ॥ इति महिष्याः ।
महार्णवसप्तपञ्च उच्चैःश्रवसपुत्रक ।
सोपस्करस्त्वं विषाय दधः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति खलीनाद्युपस्करसहितस्याश्वस्य ।

सुमतीक गजेन्द्र त्वं सरस्वत्याऽभिषेचितम् ।

इन्द्रस्य बाहनं शश्वत्सर्वदेवैः सुपूजितम् ॥

विप्र तुभ्यं ददामीमं तेन शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति गजस्य ।

इयं दासी मया तुभ्यं श्रीवत्स प्रतिपादिता ।

सदा कर्मकरी हृद्या यथेष्टं भद्रमस्तु मे ॥ इति दास्याः ।

ॐ परि त्वं गिर्वृणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।

दृढायुमनुवृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥

तान्वो महो मरुत एव यान्नो विष्णोरेष स्व प्रभृते हवामहे ।
 हिरण्यवर्णान्ककुभान्यतः स्रुचो ब्रह्मण्यन्नः शंस्यं राध ईमहे ॥
 दशावनिभ्यो दश कश्येभ्यो दश योक्त्रेभ्यो दश योजनेभ्यः ।
 दशाभीशुभ्यो अर्चता जरेभ्यो दश धुरो दश युक्तावहद्भ्यः ॥
 ते अद्रयो दश यन्त्रास आश्रवस्तेपामाधानं पर्येति ह्यर्चयम् ।
 त ऊ सुतस्य सोमस्यान्धसोऽशोः पीयूषं प्रथमस्य भेजिरे ॥
 ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निसर्तोऽशुं दुहन्तो अध्यासते गवि ।
 तेभिर्दुग्धं पीपवान्त्सोभ्यं मध्वन्द्रो वर्धते मथते वृषायते ॥
 वृषावो अंशुर्नाकलारिपाथ नेळावन्तः सदमित्स्थ नाशिताः ।
 रैवत्येव मरुसा चारव स्थ न यस्य आवाणो अजुषध्वमध्वरम् ॥

ततः कण्ठदेशस्थं सूत्रमधो निष्काश्य कुङ्कुमाक्तं कृष्णोर्णास्तुकायुतं च
 कृत्वा तेन दृढं हरिद्राखण्डं बद्ध्वा तद्बध्वा मप्रकोष्ठे वरो बन्धीयात्

ॐ नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते ।

एधन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्वन्धेषु बध्यते ॥

अनेन मन्त्रेण । ततः कण्ठदेशस्थं सूत्रं निष्काश्य कुङ्कुमाक्तं कृष्णो-
 र्णास्तुकायुतं च कृत्वा तेन दृढं हरिद्राखण्डं बद्ध्वा वरस्य दक्षिणमकोष्ठे
 बध्नीयान्नीयात्तेनैव मन्त्रेण । अथ बध्नीयौ परस्परमायुर्वर्धनकरमक्षता-
 रोपणं कुर्याताम् । तद्यथा—तैजसे पात्र आनीते गव्ये क्षीरे किञ्चिद्घृ-
 तमासिच्य पात्रान्तर आर्द्राक्षतशुक्लशालितण्डुलानोप्य वरः क्षालिता-
 ज्जलिः क्षालितवध्वज्जली तेन वृतयुतक्षीरेण स्वहस्तद्वयाङ्गुलिभिर्द्विरुप-
 स्तीर्य द्विवारं तथैव तण्डुलानोप्य तथैव क्षीरेण द्विरभिचारयेत् । ततो वरा-
 ज्जलावध्वयं दातान्यो वा कुर्यात् । ततो दातैव तदज्जलयोः सुवर्णं निधाय
 वराज्जलिवध्वज्जली संयुतौ कृत्वा कन्या तारयतु । दक्षिणाः पान्तु ।
 बहुदेयं चास्तु । पुण्यं वर्धताम् । ज्ञान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु । तिथिकरण-
 मुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु । इति वाक्यानि पठेत् । ततो बधूः—ॐ भगो मे कामः
 समृध्यतामित्यज्जलिस्थानक्षतान्वरमूर्धन्यारोपयेत् । वरः—ॐ यज्ञो मे कामः
 समृध्यतामिति स्वाज्जलिस्थानक्षतान्वधूमूर्धनि । एवं बधूः—ॐ श्रियो मे
 कामः समृध्यताम् । वरः—ॐ धर्मो मे कामः समृध्यताम् । बधूः—ॐ

प्रजा मे कामः समृध्यताम् । वरः—ॐ यज्ञो मे कामः समृध्यताम् ।
 ततो वधूर्वराञ्जलिं द्विरुपस्तीर्य द्विस्तण्डुलैरापूर्य द्विरभिघारयेत् । ततो
 दाताऽन्यो वा पूर्ववद्वध्वञ्जलिमापूरयेत् । ततो दातैव पूर्ववद्विरप्यं निधाय
 वध्वञ्जलिं वराञ्जलिं निधाय पूर्ववद्वाक्यानि पठेत् । ततो वरो यज्ञो
 मे० इति वधूर्धन्यञ्जलिस्थानक्षतानारोपयेत् । ततो वधूः—भगो मे० इति
 वरमूर्धन्यञ्जलिस्थानक्षतानारोपयेत् । वरः—धर्मो मे कामः समृध्यताम् ।
 वधूः—श्रियो मे कामः समृध्यताम् । वरः—यज्ञो मे कामः समृध्यताम् ।
 वधूः—प्रजा मे कामः समृध्यताम् । ततो वरः स्वशिरःस्थं पुष्पमादाय
 घृतघृतक्षीर आप्लान्य तेन वध्वा ललाटे तिलकं कुर्यात् । एवं वधूरपि
 स्वशिरःस्थेन घुषेण वरललाटे तिलकम् । ततो वधूः स्वकण्ठस्थां पुष्प-
 मालां वरकण्ठे क्षिपेत् । वरः स्वकण्ठस्थां वधूकण्ठे । ततो वरपक्षसुवा-
 सिन्यो वधूवरौ भाद्रमुखावृषभेभ्य नीराजनपूर्वकमाचारमाप्तमष्टपुत्रीसंज्ञकं
 वसुद्वयं सप्तञ्जुकं मङ्गलमूत्रं च वध्वै समर्प्य तयोरेकं परिधाप्याऽपर-
 मुत्तरीयं फारपेयुः । ततः कञ्चुर्मा परिधापयेयुः । ततो वरः—

माङ्गल्यतन्तुनाऽनेन भर्तृजीवनहेतुना ।

कण्ठे वध्नामि सुभगे सा जीव शरदां शतम् ॥

इति मन्त्रेणैष्टदेवतां संस्मरंस्तत्तमूत्रं वधूकण्ठे यधीयात् । आयुष्यं
 वर्षेभ्यमित्यादिमन्त्रस्तां भूपयेच्च । ततो हरिद्राखण्डयुतानि पञ्च
 पूती (ग) फलानि दृढान्याचाराद्दृढकण्डयुतानि पात्रं निधाय वधूवरावा-
 चाहनादिदक्षिणान्तरुपचारैर्मणानां त्वा० आ नून इन्द्रेति मन्त्राभ्यां
 विवाहप्रतरक्षणार्थं गणपतेः पूजां कुर्यात् । अत्र ब्राह्मणेभ्यो गणपति-
 भीतये यथाविभवं दक्षिणा देया । ततः पुरोधा विवाहप्रतरक्षणं गणपति-
 मन- रेद्राखण्डयुतां साक्षतलद्दृक्तां तयोर्विस्रमान्ते पृथक्पृथक्वधी-
 तौ विवाहप्रतरक्षणमाप्त्यन्तं तद्वन्विद्वधं न विमृजेताम् ।

ततः पुरोधा नीललोहितं वृहत्सामेनि मन्त्रेण च तयोर्हत्तरीयान्तौ
 मिथो यधीयात् । ततः सभायो दाता वृद्धाः पुरंद्रयो ज्ञातयो वान्यत्राथ
 क्रमाद्यथाचारमाशीर्भिराष्टाक्षतारोपणं कुर्युः । ततो वधूः पात्रस्थमिततण्डु-
 लपुद्गत्रय उद्वसंस्थं नाममन्त्रैर्षडालक्ष्मीं पार्वतीं शर्चीं च क्रमेणाऽऽवाह्य
 दक्षिणान्तरुपचारैः पूजयेत् । ततो वधूः सौभाग्याद्यभिरुद्धये महालक्ष्मी-
 पार्वतीशर्चीभीत्यर्थं हरिद्राजीरकसौभाग्यद्रव्यपूरितत्रयपात्रायनानि सुवा-
 मिनीः संपूज्य ताभ्यो दद्यात् । तत्र मन्त्राः—

लक्ष्मीप्रिया च लक्ष्मीदा लक्ष्मीव सुजनप्रिया ।

सौभाग्यदा वरस्त्रीणां हरिद्रे श्रीः सदाऽस्तु मे ॥ इति हरिद्रायाः ।

जरा नो जायते यस्मान्मण्डनं शुभकर्मसु ।

तरमाञ्जीरकदानेन प्रीयतां गिरिजा मम ॥ इति जीरकस्य ।

कञ्चुकीवस्त्रयुग्मैश्च तथा कर्णावतंसकैः ।

फण्टसूत्रैश्च भूपाभिः प्रीयतां निमिनन्दिनी ॥ इ० सौभा० द्र० पू० ।

एतानि सदक्षिणानि देयानि । ततो द्विजैराश्रितो देयाः । नवो नवो भ० यथा ह तद्र० मा नो अरातिर० भद्रं कर्णेभिः० ४ ।

ततः सनूर्ध्वोपो वरो बध्वा सह वेद्यां प्राङ्मुख उपविशेत् । बध्नुस्ततो गौरीहरसमीपं गत्वोपविशेत् ।

अथ विवाहहोमः—वर आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मत्प्रतिगृहीतबधूद्देश्यकभार्यात्वसिद्धिपूर्वकाश्रावौपासनत्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विवाहहोमं करिष्य इति संकल्पं कृत्वा स्थण्डिलोल्लेखनादि कृत्वा तत्र योजकनामानमग्निं प्रतिष्ठापयामीति मथितं बधुवरयोर्वेद्यारोहणात्पूर्वमेव सुवासिन्या थोत्रियागारादाहृत्य वेद्या उत्तरतोऽर्थोभागे स्थापितं लौकिकार्घिं वा प्रतिष्ठाप्य पञ्चाल्य ध्यात्वा समिच्चयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा विवाहहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादिव्याहृत्यन्तमुक्त्वा प्रधानहोमेऽग्निं वरुणं चैकैकयाऽऽज्या० । अग्निं गार्हपत्यमेकयाऽऽज्याहुत्या० । अग्निमेकयाऽऽज्या० । दिवं वायुमश्विनौ सवितारं वृहस्पतिं विश्वान्देवाश्चैकैकयाऽऽज्या० । अग्निं वरुणं चैकैकयाऽऽज्या० । अयासमग्निमेक० । प्रजापतिमेक० । लाजहोमेऽग्निं तिस्रभिर्लाजाहुतिभिर्यक्ष्ये । अग्निं स्वष्टकृतमेकया हुतशेषाज्या० क्ष्य इति वदेत् ।

ततो जयहोमे चित्तं चिन्तित्यादि कामं गन्धर्वमाधीरत्सरसो भुवनस्य पतिं चैकैकयाऽऽज्या० क्ष्य इत्यन्तमुक्त्वा प्रायश्चित्तहोमेऽग्निं त्रिभिरित्यादि । पात्रासादने प्रादेशमात्रप्रधानं त्रीणादिवीजानि सपल्लवमुदकपूर्णं सुभूपितं कलशं दर्शमाज्यरथालीं मणीताप्रणयनं श्रेष्ठणीपात्रमुपवेपं संमार्गदर्शनिधमं बर्हिरवज्वलनदर्शनाज्यं लाजांश्च युगपदेवाऽऽसादयेत् ।

ततो ब्रह्मोपवेशनादि । पात्रसंमार्गकाले वञ्चजलिसंमार्गार्थं वञ्चि-
त्संमार्गदर्भानवशेषयेत् । आज्यपर्यग्निररणकाले लाजानामपि तेन सह
पर्यग्निररणम् । परिधिपरिधानान्ते लाजान्दर्व्याऽभिघार्याऽऽज्याग्न्यो-
र्मनेनाऽऽर्नीयाऽऽज्यस्योत्तरतो वह्निप्यासादयेत् ।

ततः—ॐ सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्यै दस्वायाथास्नं विपरेतन ॥

इति वधूर्भाशानदेशतो वान्धवैः समानीयमानां सुमूर्ते समीक्षते ।
इत आरभ्य पाणिग्रहणान्तं कर्म सुमूर्ते एव कर्तव्यं प्रधानत्वात् । ततो
वधूरश्रीशानदेश उपविश्य कर्माङ्गमाचमनं कृत्वाऽग्नेनाग्निं दक्षिणतो
गत्वा पत्युर्दक्षिणतः प्राङ्मुख्युपविश्य दक्षिणेनैव हस्तेन पतिमन्वा-
रभते ।

अथ वरस्तदन्वारण्यः परिपेकादिब्याहृतिहोषान्तं कृत्वा प्रधान-
होम कुर्यात् ।

ॐ अग्निरैतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् ।

तदगं राजा वरुणोऽनुमन्यता यथेयं स्त्री पौत्रमघ नरोऽद्रात्स्वाहा ॥
अग्रये वरुणाय चेदं न मम ।

ॐ इमामग्निस्त्रायता गार्हपयः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः ।

अशून्योपस्या जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभिप्रतु यतः-
मियं स्वाहा ॥

अग्रये गार्हपत्यायेदं न मम ।

ॐ मा ते मृदे निशि घोष उत्पादन्वत्र त्वद्द्रवत्यः संविशन्तु ।

मा त्वाम्बिके शूर आवधिष्ठा जीव पत्नी पतिलोके विराज
प्रजां पश्यन्ती मुमनस्यमानां स्वाहा । अग्रय इ० ।

ॐ द्यौस्ते पृष्ठं रक्षतु वायुरू अश्विनौ च स्तनं धयत्स्ते
पुत्रान्सविताऽभिरक्षतु । आत्राससः परिधानाद्बृहस्पति-
विश्वे देवा अभिरक्षन्तु पश्चात्स्वाहा ।

द्विं वायवेऽश्विभ्यां सवित्रे बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यश्चेदं० ।

ॐ अत्रजस्तां पौत्रमृतुं पाप्मानमत वाऽयम् । जीष्वाः मृज-

मिषोन्मुच्य द्विञ्जथ मीमुञ्चामि पापं स्वाहा । अग्रय इ० ॥

ॐ देवकृतं ब्राह्मणं कल्पमानं तेन हन्मि योनिपदः पिशाचान् ।
क्रव्यादो मृत्यूनधरान्पादयामि दीर्घमायुस्तव जीवन्तु पुत्राः
स्वाहा । अथ य ३० ।

इति पद्मधानाहुतीर्वारुणीजिह्वायां ज्वालामध्य एव वा हुत्वेन मे
वरुणेत्यादिपढाहुतीर्हुत्वोत्तरपरिधिसंविमग्नेणाऽऽसादितमज्ञानं निधाय

ॐ आनिष्टेममश्मानमश्मेन त्वं स्थिरा भव ।

प्रमृणीहि दुरस्यून्सदस्व पृतनायतः ॥

तत्र दक्षिणपादोपक्रमेण वधूं प्राङ्मुखीमास्थापयति । ततोऽश्मानं
निष्काशयेत् ।

अथ पाणिग्रहणम्—वरो ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्तेऽपरेणाग्निं दर्भरा-
शिद्वयं पूर्वापरमुदगग्रमास्तीर्य

ॐ सरस्वति भेदमिव सुभगे वाजिनीवति ।

तां त्वा विश्वस्य भूनस्य प्रजायामस्यप्रतः ॥

ॐ गृह्णामि ते सुप्रजास्त्राय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथाऽसत् ।

भगो अर्यमा सविता पुरविर्मह्यं त्वाऽदुर्गाहंपत्याय देवाः ॥

इति द्वाभ्यां पूर्वदर्भराशाववस्थितः प्रत्यङ्मुखो वरोऽपरदर्भराशावव-
स्थितायाः प्राङ्मुख्या भार्यायाः साङ्गुष्टं सलोममुत्तानं हस्तं गृह्णी-
यात् । ततस्तस्या आत्मानमग्नेण स्थिताया दक्षिणमनं धृत्वा प्रसव्वं
स्वस्य दक्षिणतः प्रत्यङ्मुखी यथा स्यात्तथा प्रतिनिवर्त्य

ॐ अघोरचक्षुरपतिघ्न्योधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।

जीवसूर्ध्वरिसूः स्योना शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

तां नः पूषञ्जिञ्जवतमामेरयस्व यस्यां वीजं मनुष्या वपन्ति ।

या न ऊरू उशती विस्रयाते यस्यामुशन्तः महरेम शेषम् ॥

सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।

तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीषोऽहं मनुष्यजाः ॥

सोमोऽद्दाद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽग्रयोऽद्दात् ।

पशून्श्च मह्यं पुत्राश्चाग्निर्दात्पथो त्वाम् ॥

अगूहमस्मि सा त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् ।

सामाहमुक्त्वं तावेहि संभवाव सह रेतो दधावहे ॥

पुत्रे पुत्राय वेचवे रायस्पोषाय सुप्रजास्त्राय सुवीर्या-
येमा त्वमिन्द्र भीड्वः सुपुत्राः सुभगा कुरु ।
दशास्या पुत्रानाघेहि पतिमेनादशं कुरु ॥

इति पद्भिर्मन्त्रैस्तामभिन्वयते । ततो भार्या यथास्थानमुपवेश्य
तदञ्जलौ दर्व्याऽऽज्वेनोपस्तीर्य

ॐ इमाल्लोजानावपामि समृद्धिरुरणान्मम ।

तुभ्यं च संघनन तदशिरनुमन्यतामयम् ॥

इति मन्त्रावृत्त्या द्विवारं वर एव लाजानावपति । त्रिः पञ्चावत्तिनः ।
ततस्तूष्णीमभिचार्य शूर्पस्थान्मत्यज्य

ॐ इयं नार्युपब्रूतेऽग्रौ लाजानावपन्ती ।

दीर्यायुरस्तु मे पतिरेधन्ता ज्ञातयो मम स्वाहा ॥

आसीन एव दर्वीस्थानीयाञ्जलिना जुहोति । अग्रय ३० । तत —

ॐ उदायुषा स्वायुषोदोपधीनाः रसेनोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थाम-
मृताः अनु । इति भार्यामुत्थाप्य

ॐ विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव । अतिगाहेमहि द्विपः ॥

इति स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा भार्यासहितः पानसहितमग्निं प्रदक्षिणं परि-
क्रामति । ततः पुनरुपस्तरणलाजावपनादिपरिक्रमणान्तं द्वितीयं तृतीयं च ।
तत आज्येनैव स्विष्टकृत हुत्वा जयादीञ्जुहुयात् । ततः शुल्बप्रहरणादि
संस्थाजपान्तं कर्म समापयेत् । नात्र त्रिवृदन्नहोमः । ततोऽपरेणाग्निमाचा
रात्सप्ताक्षतपुञ्जान्माक्संस्थानुदक्वसंस्थान्वा कृत्वा दक्षिणं पादं प्रक्रम्य
सन्ध्येनानुप्रक्राम मा सन्ध्येन दक्षिणमतिक्रामीरिति भार्या संशास्य
तस्या दक्षिणं पादं मग्न्याप्रगृह्य वा सप्तस्वस्तपुञ्जेषु यथाक्रमं भार्यया
विष्णुक्रमान्क्रमयति । मन्त्रवक्ता वर एव । ॐ एकमिषे विष्णुस्त्वाऽ
न्वेतु । इति प्रथमम् । ॐ द्वे ऊर्जे विष्णु० तु । द्वितीयम् । ॐ त्रीणि
त्रताय वि० तु । तृतीयम् । ॐ चत्वारि मायोभवाय वि० तु । चत्त-
र्थम् । ॐ पञ्च पशुभ्यो वि० तु । पञ्चमम् । ॐ षड्रायस्पोषाय वि० तु ।
षष्ठम् । ॐ सप्त सप्तभ्यो होत्राभ्यो वि० तु० । सप्तमम् ।

ततः—ॐ सखायौ सप्तपदा बभूव सख्यं ते गमेयः सख्याचे मा
योपः सख्यान्मे मा योष्ठाः ।

इति तथैवावस्थापितभार्यायां वरो जपति । ततोऽस्या दक्षिणं पादं
स्थदाक्षिणेन पादेनाऽऽक्रम्य दक्षिणेन हस्तेनास्या दक्षिणमंसमुपर्युपर्यन्व-
चमुदय

ॐ मम हृदये हृदयं ते अस्तु मम चित्तं चित्तेनान्वेहि मम वाचमेक-
मना जुपस्व बृहस्पतिस्त्वा नियुनक्तु मह्यं मामेवानुसश्रभस्व मयि
चित्तानि सन्तु ते मयि सामीच्यमस्तु ते मह्यं वाचं नियच्छतात् ।

इति तस्या हृदयदेशमभिमृशति ।

ॐ प्राणानां ग्रन्थिरसि समाविस्त्रसः ।

इति नाभिदेशमभिमृशति ।

ततस्तामपरेणार्धे प्राङ्मुखीमुपवेश्य तस्याः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखस्ति-
ष्ठन्नापो हि ष्ठा० ३ हिरण्यवर्णाः० ४ पवमानः सु० त्या पुनातु इति
सकुशपल्लवेनाऽऽसादितकलशोदकेन भार्यां मार्जयति । ततो वृद्धब्राह्मणा
ज्ञातिवान्धवाः सुवासिन्यश्वाऽऽशीःपूर्वकं बधूमूर्धन्यासादितानि व्रीह्या-
दिबीजानि ॐ या जाता ओपधय इत्यादिभिर्मन्त्रैर्यथाचारमारोपयन्ति ।

ततोऽग्नेः पश्चादुपविश्य विभूर्तिं धृत्वाऽग्निं संपूज्य कृतस्य विवाहहोम-
कर्मणः साङ्गतासिद्धघर्धमाचार्यादिभ्यः पूजनपूर्वकं दक्षिणां दत्त्वा
यथाविभवं ब्राह्मणान्तुवासिनीश्च भोजयेत् । ततोऽस्मे देवास इत्याद्या
आशिपो द्विजा द्युः । ततो वरः कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं स्मरेत् । इति
विवाहहोमः ।

ततो बधूवराविष्णुविकाराल्लवणं चानश्रन्तौ वक्त्राभरणादिभिर्धधा-
विभवमात्मानमलंकुर्वाणौ वज्रितमैथुनावधःशायिनौ सह वसतः । एतच्च
त्रिरात्रव्रतं पाणिग्रहणदिनमारभ्य ज्ञेयम् ।

अथ बधूपवेशः—विवाहहोमानन्तरं बधूवान्धवाः पितृगृहाऽऽज्योति-
र्विदादिष्टे सुमुहूर्ते ता भार्यां वरं च रथादियानेन वरमुद्गं नययुः । विवा-

ह्यग्निं सर्वमेतस्मिन्पात्रे भस्मना सह निक्षिप्य जायापत्योः पृष्ठतो हरन्ति ।
अयं चाग्निविवाहदोममारभ्य यावज्जीवं धार्यः । अथ वरः स्वगृहद्वारं
प्राप्य दाक्षिणं पादमग्रेऽतिहर देहलं मा धिष्ठा इति भार्या संशास्ति ।
सा दाक्षिणं पादमग्रे कृत्वा देहलीमनधिष्ठायैव गच्छति ।

ततो गृहं प्रविश्य तत्पूर्वार्धशालायादग्न्यायतनं परिकल्प्य तत्पश्चा-
त्सभार्यः प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य
मम विवाहाग्रेष्टुब्धोत्पाटनद्वारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थं गृहप्रवेशारूपं कर्म
करिष्ये इति संकल्पं कुर्यात् । ततो गणेशं संपूज्योद्जननादिसंस्कृत आय-
तने विवाहाग्निं तूर्णानि प्रतिष्ठाप्य प्रज्वलितं कुर्यात् । ततोऽपरणाग्निं लोहि-
तमानहुहं चर्म प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तदभावे कुशानास्तीर्य

ॐ इह गायो निपीदन्तिवहाश्वा इह पूरुषाः ।

इहो सहस्रदक्षिणोऽपि पूषा निपीदतु ॥

इति तस्मिन्जायापती प्राङ्मुखानुदङ्मुखौ चोपविशतः । प्राङ्मुखत्व-
पक्षे पत्युर्दाक्षिणतो भार्या । उदङ्मुखत्वपक्षे तस्य पृष्ठतो वामभागे वा ।
उभयोर्मन्त्रः । इत आरभ्य नक्षत्रोदयपर्यन्तं चाग्न्यतावासाते । नक्षत्रोदये
सति प्राङ्मुखानुदङ्मुखौ वा भूत्वा ऋषि उपतिष्ठेते ।

ॐ देवीः पटुर्वारुणः कृणोत विश्वेदेवास इह वीरयध्वम् ।

ततो नक्षत्राणि— ॐ सा हासम हि प्रजया मा तनूभिरिति ।

ॐ मारधाम द्विपते सोमराजन्निति चन्द्रमसम् ।

ततः सप्तर्षीन्—

ॐ सप्तर्षयः अथमा वृत्तिकानामरन्वती ये ध्रुवता ह निन्युः ।

पद्मवृत्तिकामुख्ययोगं वहन्तीयमस्माकं भ्राजत्वपृष्ठी ॥ इति ।

ॐ ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवमसि ध्रुवतास्तिथम् ।

त्वं नक्षत्राणां भेष्यसि स मा पाहि पृतन्वतः ॥

ॐ नमो ब्रह्मणे ध्रुवायाच्युतायास्तु नमो ब्रह्मणः पुत्राय प्रजापतये

नमो ब्रह्मणः पुत्रेभ्यो देवेभ्यस्त्रयस्त्रिंशेभ्यो नमो ब्रह्मणः पुत्रपौत्रे-
भ्योऽङ्गिरोभ्यो यस्त्वा ध्रुवमच्युतं सुपुत्रं सपौत्रं ब्रह्म वेद ध्रुवा
अस्मिन्पुत्राः पौत्रा भवन्ति प्रेष्यान्तेवासिनो वसनं कम्बलानि कंसं
हिरण्यं स्त्रियो राजानोऽन्नमभयमायुः कीर्तिर्वैशो यशो बलं ब्रह्मवर्चस-
मन्नाद्यमित्येतानि मयि सर्वाणि ध्रुवाण्यच्युतानि सन्तु । ध्रुवं त्वा ब्रह्म
वेद ध्रुवोऽहमस्मिँल्लोकादस्मिँश्च जनपदे भूयासमच्युतं त्वा ब्रह्म वेद
माऽहमस्माल्लोकादस्माच्च जनपदाच्योपि द्विपन्मे भ्रातृव्योऽस्मादस्माल्लो-
कादस्माच्च जनपदाच्चयत्तामचेष्टं त्वा ब्रह्म वेद माऽहमस्माल्लोकाद-
स्माच्च जनपदाच्चेष्टिपि द्विपन्मे भ्रातृव्योऽस्मादस्माच्च जनपदा-
च्चेष्टतामच्ययमानं त्वा ब्रह्म वेद माऽहमस्माल्लोकादस्माच्च जनपदाद्व्य-
थिपि द्विपन्मे भ्रातृव्योऽस्माल्लोकादस्माच्च जनपदाद्व्ययतां नभ्यं त्वा
सर्वस्य वेद नभ्यमहमस्य जनपदस्य भूयासं मध्यं त्वा सर्वस्य वेद
मध्यमहमस्य जनपदस्य भूयासं तन्ति त्वा सर्वस्य वेद तन्तिरहमस्य
जनपदस्य भूयासं मेथीं त्वा सर्वस्य वेद मेथ्यहमस्य जनपदस्य भूयासं
नाभिं त्वा सर्वस्य वेद नाभिरहमस्य जनपदस्य भूयासं यथा नाभिः
प्राणानां विपूवानेवमहं विपूवानेकशतं तं पाप्मानमृच्छतु योऽस्मान्दोष्टि
यं च वयं द्विष्मो भूयाससि मामेकशतान्पुण्यान्यागच्छन्तु ।

इति ध्रुवमुपतिष्ठते । नक्षत्रादीनामभ्रादिना प्रतिबन्धेनादर्शनेऽपि
तस्यां तस्या दिक्षुपस्थानं कर्तव्यम् । तत उपस्थानदेश एव मनस
आह्लादकेन वचसा भार्या संभाष्य पुनः शालां प्रविश्य भार्यया सहा-
परेणाग्निं प्राङ्मुख उपविशति ।

अथ गृहप्रवेशस्थालीपाकप्रयोगः—वरः सभार्य आचम्य प्राणाना-
चम्याग्निं प्रज्वाल्य ध्यात्वा समिच्चयमादाय श्रद्ध एहीत्यादिप्राणायामान्तं
कृत्वा गृहप्रवेशाङ्गभूताग्नेयस्थालीपाकयागकर्मणि ये यक्ष्यमाणे देवते ते
परिग्रहीष्यामि । अग्निमेकया चर्वाहुत्या यक्ष्ये । अग्निं स्विष्टकृतमेकया
हुतशेषचर्वाहुत्या यक्ष्ये । एते देवते सद्यो यक्ष्य इत्युक्त्वा व्याहृतिभि-
रग्नौ समिधोऽभ्याधायाग्निं परिस्तीर्योत्तरेणाग्निं दर्भानास्तीर्थं तेषु शूर्पं
कृष्णाजिनमुल्लूखलं मुसलं चरुस्थालीं मेक्षणं तण्डुलप्रस्कन्दनार्थं पात्रं
दर्भमाज्यस्थालीं मोक्षणीपात्रं हविरासादनार्थं दर्भानुपवेपं संमार्गदर्भानव-
ज्वलनदर्भानाज्यं समिधं चाऽऽसादयेत् । मोक्षणीः संस्कृत्याऽऽसादि-

तानि प्रोक्ष्योलूखले व्रीहीनोप्य पत्न्याऽवहत्य प्रक्षालयोत्तरेणाऽऽसद्य
 चरुस्थाल्या व्रीहितण्डलानोप्य मेक्षणेनाऽऽलोड्याग्रां श्रपयित्वा दर्श
 मेक्षणं च समृज्याऽऽज्यविलापनाद्विपवित्राभ्याधानानन्तं कुर्यात् । तत
 आसादितान्दर्भानग्नेः पश्चादाग्नीर्था तत्राऽऽज्यं निराय शृतं चरुं दूर्वाऽऽ-
 ज्येनाभिचार्योदमुद्वास्याग्नेः पश्चादास्तृते वर्हिष्याज्यस्योत्तरत आसाद्याग्निं
 परिपिच्य दूष्णीमासादितं समिधमाधाय मेक्षणेनोपहत्य प्रदीप्तोऽग्नौ
 जुहोति । अग्नये स्वाहा । इति भार्यान्वारब्धो जुहोति । अग्नय ३० ।
 पुनर्भूय उपहत्य, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । उत्तरार्धस्य पूर्वार्धं जुहोति ।
 अग्नये स्विष्टकृत ३० । ततः परिस्तरणानि द्विसृज्य व्यस्तसमस्तव्याह-
 तिभिश्चतस्रः प्रायश्चिच्छाहूर्तिर्हृत्वोत्तरपरिपेकं कृत्वा संस्थाजपेनाग्निमुप-
 स्थाय तं संपूज्य ललाटे त्रिभूर्ति धृत्वा हविःशेषेण ब्राह्मणं विद्यावन्तं
 भोजयेत् । ततः कृतस्य कर्मणः साङ्गतासिद्धय आचार्यायाऽऽसादिन-
 मृपभं तन्मूल्यं वा दत्त्वाऽन्येभ्यो भूयसीं च दत्त्वा यथाविभवं ब्राह्मणा-
 न्संभोज्य कर्मसाद्गुणाय विष्णुं संस्मरेत् । इति गृहप्रवेशस्थालीपारु-
 प्रयोगः ।

अधौपासनहोमप्रयोगः—पाणिग्रहणोत्तरं गृहप्रवेशनीयात्प्रागनन्तरं
 वा पावज्जीवमस्तमितमक्षत्रदर्शनप्रदोपान्यतमे मुख्यकाले चतुर्धा विभ-
 क्ताया रात्रेराद्यभागात्मके गौणकाले वा मायंहोमः । प्रातर्होमस्तूपः-
 पुरोदयोदितपक्षिपावप्रवदनकालान्यतमे मुख्यकाले पञ्चधा विभक्तदिव-
 सस्य प्रथमभागद्वयात्मके गौणकाले वा । सायमेवोपक्रमः । सायं प्रात-
 रेकमेव द्रव्यम् । एक एव कर्ता । पर्वणि स्वयमेव जुहुयात् । सपत्नीकः
 कर्ताऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं साय-
 भौपासनहोमं व्रीहिभिर्होप्यामीति संकल्पं कुर्यात् । यवपक्षे तु यवैरिति ।
 तदश्चत्वारि शृङ्गेति ध्यात्वाऽग्निं परिस्तीर्य होमद्रव्यमग्रेरुत्तरतो निधाय
 तदुपरि प्रागग्रा प्रादेशमाग्नीमेकां समिधं निधाय दक्षिणेन हस्तेन दर्भो-
 नादायाँपासनाग्रां प्रज्वालितैः पथंशिकृतान्नाहिनिरस्याप उपपृश्याग्नेः
 पश्चात्दूर्ध्वं होमद्रव्यं निदधाति । ततः पूर्वपरिपेकं कुर्यात् । ततो दक्षिणं
 हस्तं संपूज्य यस्त्वा हृदेत्यग्निभ्यर्च्यं दूष्णीं समिधमग्नावाधाय द्वाद-
 शपर्वपरिमितं होमद्रव्यं दक्षिणहस्तेन गृह्णत्वा, अग्नये स्वाहा । अग्नय
 ३० । इत्युत्तरपार्श्वेन जुहोति । ततः पूर्वाहुतिनोऽधिकमवशेषिनं द्रव्यं

सर्वमादाय प्रजापतिं मनसा ध्यायन्, प्रजापतये स्वाहा । प्रजापतय इ० । तथैवोत्तरपार्श्वेन जुहोति । ततः परिस्तरणान्यघ्नेरुत्तरतो विसृज्यो-
त्तरपरिपेकं कुर्यात् ।

ॐ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

अपा५ रेताक्षसि जिन्वति ॥

स्वामग्ने पुष्करादध्ययर्वा निरमन्थत ।

मूर्ध्ना विश्वस्य वाचनः ॥

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः ।

मूर्धा कवी रयीणाम् ॥

इति त्रिभिर्मन्त्रैरग्निमुपस्थाय प्रजापते न० इति प्रजापतिमुपतिष्ठते ।

ततः संस्थाजपं कृत्वाऽग्निं संपूज्य भस्म धृत्वा

श्रद्धां मेषां यशः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलम् ।

आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यवाहन ॥

इत्याग्निं संप्राथर्यं नमस्कृत्यानेन सायमौपासनहोमेन श्रीपरमेश्वरः
प्रीयतामिति कर्मेश्वरायार्पयेत् ।

प्रातरौपासनहोमं तु प्रातरौपासनहोमं त्रीह्रिभिर्होष्यामीति संकल्पः ।
सूर्याय स्वाहा । सूर्यायेदं० । प्रजापतये स्वाहा । प्रजापतय इ० । उद्द-
यन्त० तत्स्थुपश्चेति त्रिभिर्मन्त्रैः सूर्योपस्थानं कृत्वा प्रजापत्युपस्थानादि
समानम् । अनेन प्रातरौपासनहोमेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयतामिति विशेषः ॥
इत्यौपासनहोमप्रयोगः ।

अथैरिणीपूजनं दानं च-मण्डपप्रतिष्ठादिनात्पाणिग्रहणादिनाद्वा चतुर्थे
दिवसे रात्रौ तत्र भद्रादिसंभवे दिने शिष्टाचारभासं वस्त्रात्रेऽभावे तस्मि-
न्मास्ये वा कन्यादात्रैरिण्याख्यवंशपात्रदानं कार्यम् ।

सवस्त्रफलताम्बूलं दंपत्योर्वशार्धनम् ॥

ऐरिण्याख्यं वंशपात्रं पक्षात्रैः परिपूरितम् ।

करकै रुद्रसंख्यैस्तु सुवर्णेन समन्वितैः ।

एतावदैरिणीरूपं कर्तव्यं किल सूरिभिः ॥ इति ।

रुद्रसंख्यैरेकादशसंख्यैः । एवं संपाद्य समर्थ आचम्य प्राणा-
नायम्य विवाहसंपूर्णफलावाप्तये वरस्य तस्मिन्पूजादीनां तत्पक्षीयाणां

च यथाविभवं गन्धपुष्पत्रस्तादिभिः पूजनमहं करिष्ये इति संकल्प्य वरा-
दिभ्यो यथाविभव वस्त्रादिकं दत्त्वा कृतकन्यादानसंपूर्णफलावाप्तिर्वंशा-
भिवृद्धिद्रोमामेहेश्वरमीत्यर्थमरिणीपूजनं वरमात्रे तत्समायै वैरिण्याख्य-
वंशपात्रदानं च करिष्ये इति संकल्प्य

ऐरिणी त्वमुमादेवी महेशो गिरिजापतिः ।
अनस्त्र्वा पूजयिष्यामि ऐरिणीं सर्वकामदाम् ॥
सवस्त्रां च सदीपां च शूर्पैः षोडशभिर्घृताम् ।
वरमात्रे प्रदास्यामि कन्यादानस्य सिद्धये ॥

इत्युक्त्वा तस्मिन्वंशपात्र उमामहेश्वरौ संपूज्य तद्वंशपात्रं वरमात्रे
तत्समायै वा दद्यात् । तत्र मन्त्राः—

वंशो वंशकरः श्रेष्ठो वंशो वंशसमुद्भवः ।
अनेन वंशदानेन तुष्टो वृद्धिं करोतु मे ॥
वंशपात्रमिदं पुण्यं वंशजातिसमुद्भवम् ।
वंशानामुत्तमं दानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
वंशपात्राणि सर्वाणि मया संपादितानि वै ।
उमाकान्ताय दत्तानि मम गोत्राभिवृद्धये ॥
वंशवृद्धिकरं दानं सौभाग्यादिसमन्वितम् ।
वस्त्रेणाऽऽच्छादितं पूर्णं फलहेमसमन्वितम् ॥
सर्वपापक्षयकरं नानाद्रव्यैस्तु पूरितम् ।
दानानामुत्तमं दानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

ततः सदीपं वंशपात्रं तत्पितृमात्रादीनां शिरसि स्वयं धारयेत् । स्वस्ति
नो मिमीताम् । स्वस्ति न इन्द्र इति द्वाभ्यां प्रतिमन्त्रम् । ततो दातैव
कन्यां शृष्ट्वा वरपित्राद्युत्सङ्गे पृथक्पृथक्पुपवेश्य प्रार्थयेत् ।

सप्तवर्षा त्वियं कन्या पुत्रवत्पालिता मया ।

इदानीं तव पुत्राय दत्ता स्नेहेन पालयताम् ॥ इति ।

वर्षानुगोधेनोदः कर्तव्यः । वरमात्राद्युत्सङ्गे वधूमाता कन्यां तथैवो-
पवेश्य प्रार्थयेत् । ततो वरमात्रा वधूमात्रादितत्पत्नीपसुवासिनीभ्यः
सकञ्चुरक्षुद्रवंशशूर्पवायनानि वध्वा दापनीयानि आचारात् । ततो
दाता वर्षसाहुण्याय त्रिषु संसरेत् । एतच्च सर्वं रापत्नीकेनाशु-
वत्सैव कार्यम् । इत्यैरिणीपूजनं दानं च ।

अथ चतुर्थीकर्म—पाणिग्रहणदिनमारभ्य या चतुर्थी रात्रिस्तस्यां त्रिभागावशिष्टार्थां वरः सपत्नीकः ज्ञात्वा प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संक्रीत्ये मयास्या भार्यायाः सोमगन्धर्वान्युपभु-
क्तत्वदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरधीत्यर्थं चतुर्थीहोमं करिष्ये इति संकल्पं कुर्यात् ।

ततो गणेशं सपूज्य शिखिनामानमग्निमभिध्यायन्नग्निं प्रज्वाल्य चत्वा-
रीति ध्यात्वा समिञ्चयमादाय श्रद्ध एहीत्यादिप्राणायामान्तं कृत्वा
चतुर्थीहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादिव्याहृत्यन्तमुक्त्वाऽग्निं प्राय-
श्चित्तिं वायुं प्रायश्चित्तिमादित्यं प्रायश्चित्तिमादित्यं प्रा० वायुं प्रा०
अग्निं प्रा० अग्निं प्रा० वायुं प्रा० आदित्यं प्रायश्चित्तिं चाऽऽज्येन, मूर्ध्नि
संस्नावहोमेऽग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं च संस्नावज्येन यक्ष्ये । अङ्गहोमे वरुणं
द्वाभ्यामित्यादि समिदभ्याधानान्तं कुर्यात् । पात्रासादने संपातावनय-
नार्थं पात्रमुदकुम्भं दर्वाभाज्यस्थालीं प्रणीताप्रणयनं प्रोक्षणीपात्रमुपवेश्यं
संमार्गदर्भानिधमं वह्निर्वज्ज्वलनदर्भानाज्यं चेत्यासाय ब्रह्मवरणादि-
व्याहृतिहोमान्तं कृत्वा नव प्रधानाहुतीर्जुहुयात् ।

ॐ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम
उपधावामि । याऽस्यै घोरा तनूस्तामितो नाशय स्वाहा ।
अग्नये प्रायश्चित्तय इ० ।

ॐ वायो प्रायश्चित्ते त्वं प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा
नाथकाम उपधावामि । याऽस्यै निन्दिता तनू० ।
वायवे प्रायश्चित्तय इ० ।

आदित्य प्रायश्चित्ते० याऽस्यै पतिग्री तनू० । आदित्याय प्रायश्चि-
त्तय इ० ।

एता एव पुनर्व्युत्क्रमेण, आदित्य प्रा० । वायो प्रा० । अग्ने प्रा० ।
पुनः पूर्वानुक्रमेण, अग्ने प्रा० । वायो प्रा० । आदित्य प्रा० । नवप्रधानाहु-
तीनां होमान्ते होमान्त आज्यविन्दून्यूर्वासादिते संपातावनयार्थं पात्रे प्रक्षि-
पेत् । नवाहुतिहोमानन्तरं तत्संपाताज्यं दर्वा भार्याया मूर्ध्नि जुहोति—
ॐ भूर्भगं त्वयि जुहोमि स्वाहा । अग्नय इ० । ॐ भुवो यशस्त्वयि

जुहोमि स्वाहा । वायव इ० । ॐ सुवः श्रियं त्वापि जुहोमि स्वाहा । सूर्या-
येदं० । ॐ भूर्भुवः सुवस्त्वपि त्वापि जुहोमि स्वाहा । प्रजापतय इदं० ।

इत्याहुतिचतुष्टयं मूर्ध्नि हुत्वेमं म इत्यादिसंस्थान्तं समानम् ।
नात्र त्रिवृदन्नहोमः ।

तत आसादितं जलपूर्णं कुम्भमध्येः समीपे निधायोदकुम्भसहितं तं
प्रदक्षिणांकृत्यापरंणाग्निं शयनस्थानं कल्पयित्वा परिश्रिन्य तत्र प्राक्शि-
रस्क्रामुद्राशिरस्कां वा भार्या शाययेत् ।

ततः—

ॐ आभि त्वा पञ्चशाखेन शिवेनाभिद्विषावता । सहस्रेण
यशस्विना । हस्तेनाभिपृशामसि सुप्रजास्त्वाय ।

तस्या योनिं दक्षिणेन हस्तेनाभिमृशति ।

ॐ सं नाम्नः स५ हृदयानि सं नाभिः सं त्वचः ।

सं त्वा कामस्य योवत्रेण युञ्जान्यविमोचनाय ॥

इति संगमं करोति ।

ॐ मामनुव्रता भव सहचर्या मया भव ।

या ते पतिघ्नी तनूर्जारघ्नी त्वेतां करोमि शिव

त्वं मद्यमेधि धुरपविर्जारेभ्यः ॥

तां पर्याञ्जति ।

मधु हे मन्त्रं मधु जिह्वा मे मधुवादिनी ।

मुखे मे सारथं मधु दत्सु संवननं कृतम् ॥

चाक्रवाकः संवननं यन्नदीभ्य उदाहृतम् ।

यद्युक्तो देवगन्धर्वस्तेन संवनिनो स्वके ॥

इति द्वाभ्यां तस्या मुखेन मुखं जुपते । ततः कर्मणः साङ्गतास्ति-
द्वयर्षमाचार्याय दक्षिणा दत्त्वाऽन्येभ्यो भूयसीं दत्त्वा कर्मसाद्गुणाय
विष्णुं संस्मरेत् । इति चतुर्थीकर्म ।

अथ देवरुण्डपोद्वासनम्—नचाभुक्त्वा पष्ठातिरिक्तसमे दिवसे
कुर्यात् । विषपे तु पञ्चमसप्तमयोः कुर्यात् ।

यजमानः सपत्नीकः प्राङ्मुख उपविश्य देशकालौ संकीर्त्य विवा-
हाङ्गत्वेन स्थापितानां देवतानामुद्गासनं मण्डपोद्गासनं च करिष्य इति
संकल्प्य गन्धाद्युपचारैर्देवताः संपूज्य भगवत्यादीनां मण्डपदेवतानां
तैलोद्वर्तनोष्णोदकस्नानानि कारयित्वा संपूज्य यान्तु देवगणाः स०
इति वेष्टनसूत्रमुन्मुच्य पुण्याहवाचनं कुर्यात् । ततो द्विजैरभिषेकः कार्यः ।
अभिषेकान्ते पुरोधस्तच्छाखादिकं वंशपात्रे निधाय तदुपरि मक्षि-
साभिषेकजलं सङ्कुम्बस्य कर्तुः शिरसि किञ्चित्किञ्चित्सावयेत् ।

ॐ प्रोति चेति चेत्येतद्वै सर्वं स्वस्त्ययनं यत्प्रोति चेति चेति तद्योऽस्य
प्रियः स्यात्तमेतेनानुमन्त्रयेत् प्रोति चेति चेति स्वस्त्येव गच्छति
स्वस्ति पुनरागच्छति ।

इति स्त्रावणकाले पठेत् । एवं पुनर्द्विः । एतच्चाऽऽचारात् । ततः
कर्ता शिरसि वद्धाञ्जलिः—अस्मद्गोत्रे पट्सु पट्सु मासेषु शोभनानि
सन्तिवति भवन्तो ब्रुवन्विति द्विजान्वेदेत् । ते च त्वद्गोत्रे पट्सु पट्सु
मासेषु शोभनानि सन्तिवति प्रतिब्रूयुः । ततो द्विजान्गन्धपुष्पफलता-
म्बूलदक्षिणाभिः संपूज्य तदाशिपो गृह्णीयात् । एवं वरपित्राऽपि देव-
कोत्थापनं कार्यम् । अन्यदपि स्वस्वकुलधर्मानुसारि सर्वं कुर्यात् ।
इति मण्डपोद्गासनम् ।

अथ द्विभार्यस्याग्निद्वयसंसर्गविधिः । कर्ता द्वितीयविवाहहोमकाले येषां
स्थण्डिलं कृत्वोल्लेखनादिसंस्कारान्विधाय तत्र पूर्वभार्याया गृह्णाग्निं
योजकनामानमग्निं प्रतिष्ठापयामीति प्रतिष्ठाप्य तत्र द्वितीयविवाहहोमः
कार्यः स गृह्णाग्निः । प्रतिगृहीतायां यथा भार्यात्वसिद्धिद्वारेत्येतावानेवो-
ल्लेखः । गृह्णाग्नेरसानिध्याल्लौकिकाग्नौ क्रियायां तु भवत्येव तस्याप्युल्लेखः ।
यस्मिन्काले द्वावप्यग्नी संनिहितौ भवतस्तत आरभ्य द्वादशाहं त्रयोद-
शाहं वोभावप्यग्नी होमादिभिः पथपरिचरेत् । ततस्तदग्निमे दिने प्रात-
र्होमद्वयानन्तरमाग्निद्वयसंसर्गं कुर्यात् । इदं च परिचरणं द्वादशाहमध्ये
त्रयोदशाहमध्ये वा स्थालीपाकस्याप्राप्तौ ज्ञेयम् । यदि त्वन्वारम्भणस्था-
लीपाकः कर्तव्यो भवति तदा तं कृत्वैव कार्यः ।

ततः प्राङ्मुखः पत्नीभ्यां सहोपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देश-
कालौ संकीर्त्य मम गृह्णाग्निसाध्यानां कर्मणां तन्त्रेणानुष्ठानसिद्धिद्वारा
शीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गृह्णाग्निद्वयसंसर्गमहं करिष्य इति संकल्प्य तदह्यं

गणपतिपूजनं पुष्पोद्घवाचनं मातृनापृतनं नान्दीश्राद्धं च विदध्यात् ।
इन्द्रादयः श्रीयन्तामिति तत्र विशेषः ।

नतः स्थण्डिलद्वयमुदवसस्थं कृत्वा स्वं स्वमग्निं पत्नीभ्यामानीतं
स्थण्डिलयोस्त्तरतः पृथङ्निधाय दक्षिणस्थण्डिलस्योल्लेखनादिमंस्मार
विधाय तत्र द्वितीयविवाहाग्निं संस्थाप्य प्रज्वाल्य परिस्तीर्योत्तरती दर्भा-
न्संस्तीर्य सप्त दर्वाभाज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रमुपवेश्यं संपार्श्वदर्भानवज्व-
लनदर्भानाज्यं समिधं चाऽऽस्तात्र पवित्रकरणात्राज्यसंस्कारान्तं कृत्वा-
ऽऽसादिता समिधमभ्याधाय स्रुवेण दर्व्यां चतुर्गृहीत्वा द्वितीयभार्यान्वा-
रब्धः, ततः रादिर्या(१)ग्रन्थतमसमिधं शुद्धोदकेन प्रोक्ष्य तस्या समिधि
द्वितीयभार्यान्वारब्धः ॐ अयं ते योनि० रयिम् । इति त सपारोपयेत् ।
ततस्ता समिधं द्वितीयभार्याहस्ते दत्त्वोत्तरस्थण्डिलस्योद्धननादि कृत्वा
तत्र प्रथमविवाहाग्निं संस्थाप्य प्रज्वाल्य ॐ आजुदानः सु प्र०
सीदत । उद्भु यस्वा० तन्तुमेतम् । इति समाह्वयाग्निना समिधमभ्याधाय
परिस्तीर्य परिपिच्यालकृत्य पूर्वसंस्कृतादाज्यादन्यदाज्यं संस्कृतं तस्मा-
त्पूर्वाज्याद्वा स्रुवेण दर्व्यां चतुर्गृहीतं गृहीत्वा यो ब्रह्मा ब्रह्मण इत्यष्टनेनाऽऽ
युध्यक्त्वरूपपठितेन घृतसूक्तेन पत्नीभ्यामन्वारब्धस्तदाज्यमभिमृशति ।

ॐ यो ब्रह्मा ब्रह्मण उज्जभार प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी ।

ईशानो देवः स न आयुर्दधातु तस्मै जुहोमि इतिपा घृतेन ।

विभ्राजमानः सरिरस्य मभ्याद्रोचमानो धर्मरुचिर्य आगात् ।

स मृत्युपाप्मादपनुग्र घोरादिहाऽऽयुषे नो घृतमनु देवः ।

ब्रह्मर्षोतिर्ब्रह्मपत्नीषु गर्भं यमादधात्पुरुष जयन्तम् ।

सुवर्णरम्भं गृह्णर्भमर्चन्तमायुषे वर्धयामो घृतेन ।

श्रियं लक्ष्मीमग्निनामौपलाङ्गां पृष्टीं च याभिन्द्रमेनेत्युदाहुः ।

ता चित्रा ब्रह्मणेनि सख्यामिहाऽयुषे तर्पयामो घृतेन ॥

दाक्षायण्यः सर्वयोन्व्यः सया-०ः सहस्रगो विश्वरूपा विरूपाः ।

ससूनवः सपतयः सयूध्या आयुषे नो यामिद् जुषन्ताम् ॥

दिव्या गणा वररूपाः पुराणा आयुत्रिउडो नः प्रमथन्तु वीरान् ।

तेभ्यो जुहोमि बहुधा घृतेन मा नः प्रजा स रीरियो मोत वीरान् ॥

एषः पुरस्तात्र इदं बभूव यतो बभूव भुवनस्य गोपाः ।

यमप्येति भुवनं तापराये स नो हविर्घृत्तमिहाऽऽयुषेऽसु देवः ॥

वसून्स्ट्रानादित्यान्मरुतोऽथ साभ्यानृभू-क्षान्गन्धर्वाश्च पितृश्च

विश्वान् ।

भृगुसर्पाश्वाङ्गिरसोऽथ सर्वान्धृतश्च हृत्वा रत्नायुष्याह्वयाम शश्वत् ॥

इत्यभिमुख्यैतेनैव सूक्तेन प्रत्युचं स्वाहान्ते तदाज्यं जुहोति । ब्रह्मण इदं० । देवायेदं० । ज्योतिष इदं० । विद्याया इदं० । दाक्षायणीभ्य इदं० । दिव्येभ्यो गणेभ्य इदं० । देवायेदं० । घसुभ्यो रुद्रैभ्य आदित्येभ्यो मरुद्भ्यः साध्वेभ्य ऋभुभ्यो यक्षेभ्यो गन्धर्वेभ्यः पितृभ्यो भृगुभ्यः सर्वेभ्योऽङ्गिरोभ्य इदं० । इति क्रमेण त्यागः । पूर्वत्र समन्त्रकपरिपेकः-श्रोत्रः परिपेकः कार्यः । ततश्चत्वारि शृङ्गेति ध्यात्वा समिच्चयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामान्ते कृत्वा गृह्णादिद्वयसंसर्गाहोमकर्षणि या यक्ष्यमाणा इत्यादिव्याहृत्यन्तमुत्तरत्वा प्रधानहोमेऽग्निं पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यामेकया चर्वाहृत्या यक्ष्ये । अग्निं जातवेदसौ पृथिव्यादीनाग्निं वैश्वानरं चैकैकयाऽऽज्याहृत्या यक्ष्ये । निर्ऋतिं पञ्चभिराज्याहुतिभिर्यक्ष्ये । चन्द्रकस्पर्शः । इन्द्रमेकयाऽऽज्याहृत्या० । भूमिकर्षकरूपाग्निं पद्भिराज्याहुतिभिः० । कामदुर्घं भीतां चैकैकयाऽऽज्याहृत्या यक्ष्ये । इत्स्वाऽङ्गहोमे चरुणं द्वाभ्यामित्याद्यात्मन्याग्निग्रहणान्तं कृत्वोत्तरेणाग्निं दर्भान्संस्तार्य तत्र सुत्रं दर्भोमाज्यस्थालीं प्रणीताप्रणयनं प्रोक्षणीवात्रं चरुस्थालीं मेषणं शूर्पं कृष्णाजिनमुल्लूखलं मुसलमुपवेपं समार्गदर्भानिधमं बहिरवज्वलनदर्भानाज्यं चाऽऽसादयेत् ।

ततो ब्रह्मवरणादि । चरुकल्पेन चरुं श्रपयित्वा सुचद्वर्षीं समृज्याऽऽज्यसंस्कारं कुर्यात् । तत्र पर्याग्निकरणकाले चरुणा सहाऽऽज्यं पर्याग्निं कुर्यात् । ततः परिधीन्परिधाय शृतं चरुमभिघार्योदगुद्वास्य बर्हिषि निधाय परिपेकादिव्याहृतिहोमान्तं कृत्वा प्रधानहोमं कुर्यात् ।

द्वयमिपस्तार्य मेषणेन मभ्यात्पूर्वाध्वच्च चरोरङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदाय सुवेणावचमभिघार्य शेषं प्रत्यज्य पत्नीभ्यामन्वारब्धा—ॐ समितश्च संकल्पे० व्याकरम् । ॐ अग्ने पु० धेहि स्वाहेति पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यां जुहोति । अग्नय इदं० । ॐ पुरीष्यस्त्व० सदः स्वाहा । अग्नय इदं०

ॐ भवतं नः समनसौ० मय नः स्वाहा । जातवेदोभ्यामिदं० ।

ॐ मातेव पुत्रं० मुञ्चन्तु स्वाहा । पृथिव्यादिभ्य इदं० ।

ॐ यदस्य पारे० वैश्वानरः स्वाहा । अग्नये वैश्वानरायेदं० ।

ॐ नयः सुते नि० रोहयेमश्च स्वाहा । निर्ऋतय इदं० ।

ॐ यत्ते देवी० प्रमुक्तः स्वाहा । निर्ऋतय इदं० ।

ॐ यस्यास्ते अस्याः क्रूर० विश्वतः स्वाहा । निर्ऋतय इदं० ।
 ॐ असुन्वन्तम० तुभ्यमस्तु स्वाहा । निर्ऋतय इदं० ।
 ॐ देवीम० विचष्टे स्वाहा । निर्ऋतय इदं० । पञ्चमूदकस्पर्शः ।
 ॐ निवेशनः संगमनो० पर्याना५ स्वाहा । इन्द्रायेदं० ।
 ॐ संवरत्रा दधातन० मक्षित५ स्वाहा । भूमिकर्पकरूपायाग्रय इदं० ।
 ॐ निष्कृताहावमवट५० अक्षित५ स्वाहा । भूमिकर्पकरूपायाग्रय इदं० ।
 ॐ सीरा युञ्जन्ति० सुन्नया स्वाहा । भूमिकर्पकरूपायाग्रय इदं० ।
 ॐ युनक्त सीरा० मायात्स्वाहा । भूमिकर्पकरूपायाग्रय इदं० ।
 ॐ लाङ्गलं पवीरव५० वाहन५ स्वाहा । भूमिकर्प० इदं० ।
 ॐ शुनं नः फाला० मस्मासु घत्त५ स्वाहा । भूमिकर्प० इदं० ।
 ॐ कामं कामदुषे धुस्व० प्रजाभ्यः स्वाहा । कामदुह इदं० ।
 ॐ घृतेन सीता मधुना समक्ता० भ्यावष्टस्व स्वाहा । सीताया इदं० ।
 ततो दर्व्यामुपस्नीर्य मेषणेनैव चरोरुत्तरार्धाद्दङ्गुष्ठपर्वतोऽधिकम-
 वदाय द्विरभिचार्य न इविः प्रत्यभिचारयति । ॐ यदस्य कर्मणोऽत्यरी-
 रिचं० समर्धयित्रे स्वाहा । इत्यैशान्यां जुहोति । अग्रये स्विष्टकृत इ० ।
 ततो मेषणमनुग्रहृत्य संस्रावेणाभिजुहोति । ततः शुल्बप्रहरणादि
 समानम् । अत्र दक्षिणा धेनुः । दक्षिणादानोत्तरमश्रेणाग्निं दर्भस्तम्बं
 निधाय ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं० विवः । पिता विराना० वर्धयन्तः । इति
 द्वाभ्यां तत्र हुतशेषं संस्थापयेत् । ततोऽग्निं संपूज्य भस्म घृत्वा भूयसीं
 दत्त्वा यथाविभवं ब्राह्मणान्संभोज्य कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं स्मरेत् । इत्य-
 धिद्वयसंसर्गाविधिः ।

इति विवाहः ।

अथ पञ्चहोमशेषहोमयोर्विधिः ।

आपन्नमिच्चं प्रतिपत्सायंकालमारभ्य चतुर्दशीसायंकालपर्यन्तममुक-
 संख्याकान्सायमौपासनहोमानपकृष्य तन्त्रेण त्रीहिभिर्होप्यामीति सायम् ।
 आपन्नमिच्चं द्वितीयाप्रातःकालमारभ्य पौर्णमासीप्रातःकालपर्यन्तममु-
 कसंख्याकान्प्रातरौपासनहोमानपकृष्य तन्त्रेण त्रीहिभिर्होप्यामीति
 प्रातः । शेषहोमविधौ त्वमुकदिनसायंकालमारभ्य चतुर्दशीसायंकालप-
 र्यन्तममुकसंख्याकान्सायमौपासनहोमास्तन्त्रेण त्रीहिभिर्होप्यामीति सा-

यम् । अमुकदिनप्रातःकालमारभ्यामुकपर्वप्रातःकालपर्यन्तममुकसं०
प्रातरौपासन० मीति प्रातः ।

इति पक्षहोमशेषहोमयोर्विधिः ॥

अथाऽऽशौचे होमविधिः ।

जननशावाशौचयोर्ऋत्विगादिना सायंप्रातर्होमौ कारयेत् । स्वयं
द्रव्यत्यागं कुर्यात् । ऋत्विगभावे त्वाशौचपातात्पूर्वं होमान्त उक्तप्रकारे-
णाग्निसमारोपणं कुर्यात् । सूतरुनिवृत्ताबुद्धननादि भूसंस्कारं विधाय
तत्र स्वयोनित उत्पन्नमग्निं प्रतिष्ठाप्य तत्र समारूढमग्निमुक्तप्रकारेणा-
वरोप्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम नित्यहोमातिक्रमजन्यदो-
षपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थं प्रायश्चित्तपूर्वकमतिक्रान्तहोमान्कारिष्ये
इति संकल्प्याऽऽज्यं संस्कृत्य दर्व्याऽऽज्यमादाय जुहोति ।

ॐ मनो ज्योतिर्जुपतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञः समिधं दधातु ।

या इष्टा उपसो निम्नुवश्च ताः संदधामि हविषा घृतेन
स्वाहा ॥ मनसे ज्योतिष इदं न मम ।

ततो होमार्थं ब्रीह्यादिद्रव्यमादाय परिसमूहनादि कृत्वाऽतीतकालात्क-
मेण द्वे द्वे आहुतीं हुत्वा पश्चात्कालहोमं च कृत्वा परिपेकविसर्गान्तं
कर्मशेषं समापयेत् ।

इत्याशौचे होमविधिः ।

अथ चतुर्होतृसारस्वतहोमप्रयोगः ।

कर्ता शुक्लचतुर्दश्यां प्रातरौपासनहोमानन्तरमौपासनाग्नेः पश्चात्सप्-
त्नीक उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य दर्शपूर्णमास-
स्थालीपाकावारभमाणश्चतुर्होतारं सग्रहं होष्यामीति संकल्प्योत्तरेणाग्निं
दर्भान्संस्तीर्य तेषु सूचं दर्भौ वा स्रुवमाज्यस्थालीं मोक्षणीपात्रमुपवेपं
संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भानाज्यं समिधं चाऽऽसाद्य पवित्रकरणादि पवित्रे
अग्नावाधादेत्यन्तं कृत्वाऽग्निमलंकृत्य स्रुचि दर्व्या वा सकृद्ब्रूहीत्वाऽऽसा-
दितां समिधमभ्याधाय पृथिवी होता० बृहस्पतिरुपवक्तेति मनसोक्त्वा

वाचस्पते वाचो० मिन्द्रियाय स्वाहेत्यग्नेर्दक्षिणतस्तिष्ठञ्जुहोति । वाचस्प-
तये ब्रह्मण इदं० ।

ततः सारस्वतहोमौ । दर्शपूर्णमासस्थालीपाकावारभमाणः सारस्वतौ
होमौ होष्यामीति संख्यात्तरेणाग्निं दर्भान्तंस्तीर्थं तेषु स्रुधं दर्भौ वा
स्रुवमा० प्रोक्ष० उप० अवज्वल० समिद्धयमाज्यं चाऽऽसाद्य पवित्रकर-
णादि पवित्रे अमावाषायेत्यन्तं कृत्वाऽग्निमलंकृत्य स्रुवेण स्राचि दूर्वा
वाऽऽष्टवारं द्विवा गृहत्वाऽऽसादितं समिद्धयमग्रावभ्याधाय पूर्णा पश्चा०
पादयन्ता० स्वाहेत्यर्धाज्येनाग्नेर्दक्षिणतस्तिष्ठञ्जुहोति । पूर्णमासायेदं० ।
यत्ते देवा अ० सुवीर० स्वाहेत्यवाशिष्टेनाऽऽज्येन तथैव जुहोति । अम-
वास्याया इदं० ।

इति चतुर्होतृसारस्वतहोमप्रयोगः ।

अयान्वारम्भणस्थालीपाकप्रयोगः ।

दर्शपूर्णमासस्थालीपाकावारभमाणोऽन्वारम्भणस्थालीपाकं करिष्य
इति संख्याग्निं प्रज्वाल्य ध्यात्वा समिद्धयमादाय श्रद्धं पृथीत्यादिमा-
णायामान्तं कृत्वाऽन्वारम्भणस्थालीपाककर्मणि या यक्ष्यमाणा देव-
तास्ताः सर्वाः परिग्र० भि । अग्नाविष्णु एरुया चर्वाहुत्या यक्ष्ये । सर-
स्वतीमेरुया चर्वा० । सरस्वन्तमेरुया च० । अग्निं भामिनमेरुया चर्वा-
हुत्या यक्ष्ये । वैशेषिकजयोपहोमे चित्तं चित्तिमित्यादि प्रजापते चैकै-
कयाऽऽद्याहुत्या यक्ष्य इत्यन्तमुक्त्वा स्विष्टकृद्धोमेऽग्निं स्विष्टकृतं हुतशे-
पेण यक्ष्य इत्यादि समिद्धभ्याधानान्तं कृत्वाऽग्निं परिस्तीर्यात्तरेणाग्निं
दर्भान्तंस्तीर्थं तेषु स्रुधं दर्भमाज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रमुपवेपं हविरास्रा-
दनार्थान्दर्भाञ्जुषं कृष्णाजिनमुलूखलं मुसलं चरुस्थालीचतुष्टयं मेक्षण-
चतुष्टयं संमार्ग० अवज्वल० आज्यं समिधं चाऽऽसादयेत् । अथवैकैत्र
चरुस्थालवेरमेव मेक्षणम् ।

ततोऽग्नेः पश्चात्स्वस्य पुगतः श्रूः निधाय तस्मिन्पवित्रे संस्थाप्य
दक्षिणहस्तेन प्रतिदैवतं तूष्णीं चतुरथतुरो मुष्ठीन्तां तां देवतामभिध्याय-
च्चिरूप्यान्वावापं कृत्वाऽग्नेरुत्तरतो हविः संस्थाप्य प्रोक्षणीः संकृत्य
पवित्रेण पाणिना हविस्त्रिः प्रोक्ष्य पात्राण्युत्तानानि कृत्वा त्रिः सर्वाभिः
प्रोक्षति । ततः पन्थग्रेरुत्तरतः कृष्णाजिनात्पूजनादिफलीकरणान्मा-
श्लेषस्थालीपाकवत्कुर्यात् ।

ततो होमकर्ता निरुप्तहविषः समं भागचतुष्टयं कृत्वाऽयमग्नाविष्णुभ्या-
मयं सरस्वत्या अयं सरस्वतेऽयमग्नये भगिन इति क्रमेणाभिमृश्य चत-
स्रपु स्थालीषूदन्नमानीय तत्र क्रमेण भागचतुष्टयमोष्याग्नौ स्थालीरधिश्च-
यति । एकस्थालीपक्षे तत्रैवोदकं हविश्चोष्याधिश्चयणम् । न वा निर्वा-
पादि कितु पत्न्याऽवघातमात्रं कारणीयम् । पर्यग्निकरणं त्वस्तयेव ।
ततः स्रुवं दर्शं मेक्षणं च समृज्याऽऽज्यसंस्कारं कुर्यात् । तत्र हविषा
सहाऽऽज्यस्य पर्यग्निकरणमिति विशेषः । तत आसादितान्दर्भानग्नेः
पश्चादास्तीर्य तत्राऽऽज्यं निधाय शृतं चरुमभिघार्याऽऽसादितोद्भरणपा-
त्रमुपस्तीर्य तं समश उद्धृत्यायमग्नाविष्णुभ्यामयं सरस्वत्या अयं सर-
स्वतेऽयमग्नये भगिन इति क्रमेणोदवसंस्थं देवता निर्दिशेत् । ततोऽदितेऽनु-
मन्यस्वेत्पादिभिः परिपिच्य तूर्णानि समिधमाधाय प्रधानहोमं कुर्यात् ।
अग्नाविष्णुभ्यां स्वाहा । अग्नाविष्णुभ्यामिदं० । सरस्वत्यै स्वाहा । सर-
स्वत्या इदं० । सरस्वते स्वाहा । सरस्वत इदं० । अग्नये भगिने स्वाहा ।
अग्नये भगिन इदं० ।

ततो दूर्वा वैशेषिकजयोपहोमं कुर्यात् । स्रुवेण दूर्वा द्वादशगृहीतं
गृहीत्वा द्वादश जयाञ्जुहोति । पुनः सष्टदृशीत्वा ॐ प्रजापतिर्जं भूव
स्वाहेति जुहोति । प्रजापतय इदं० । ततश्चरोरुत्तरार्धात्सकृदुपहृत्याग्नये
रिचष्टकृते स्वाहा । अग्नये स्विष्टकृत इदं० । ततः परिस्तरणानि विसृज्य
समस्तव्याहृतिभिः प्रायश्चित्तहोमं कृत्वोत्तरपरिपेकं कृत्वा संस्थाजपे-
नोपस्थायाग्निं संपूज्य भस्म धृत्वाऽऽचार्याय मिथुनौ गावौ दक्षिणां
दत्त्वाऽन्येभ्यो भूयर्त्नां दत्त्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा कर्मसाद्गुणाय विष्णुं
संस्मरेत् । एते चतुर्होमोमसारस्वतहोमान्वारम्भणस्थालीपाकाः कृता-
कृताः । सूत्रेऽनुक्तत्वात् ।

इत्यन्वारम्भणस्थालीपाकप्रयोगः ।

अथ दर्शपूर्णमासस्थालीपाकप्रयोगः ।

शृङ्गाग्नेः पश्चादुपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य
दर्शपूर्णमासस्थालीपाकाभ्या यक्ष्ये । तत्रेदानीं पूर्णमासस्थालीपाकेन
यक्ष्य इति पूर्णमास्याम् । दर्शस्थालीपाकेन यक्ष्य इत्यन्वारयायाम् ।

एवं सबल्याग्निं प्रज्वाल्य ध्यात्वा समिञ्जयमादाय थद्द पृहीत्यादि
 प्राणायामान्तं कृत्वा पूर्णमासस्थालीपाकयामग्नौ यि ये यक्ष्यमाणे देवते
 ते परिग्रहीष्यामि । अग्निमेकया चर्वाहुत्या यक्ष्ये । अग्निं स्विष्टकृतमेकया
 हुतशेषाहुत्या यक्ष्ये । एते देवते सत्रो यक्ष्य इत्युक्त्वा व्याहृतिभिरन्वा-
 धानसमिधोऽभ्याद्व्यात् । दर्शे दर्शस्थालीपाकयामग्नौति विशेषः ।
 ततोऽग्निं परिस्तीर्याऽऽसादितान्दर्भानग्नेः पश्चादास्तीर्य तत्राऽऽज्यं
 निधाय शतं चरुं दर्व्याऽऽज्येनाभिघार्योद्गुद्वास्पात्रेः पश्चादास्तृते वहि-
 ष्याज्यस्यात्तरत आसाद्याग्निं परिपिञ्चेत् ।

ततस्तूष्णीमासादिता समिधमाधाय मेक्षणेनोपहत्य प्रदीप्तेऽग्नौ
 जुहोति । अग्नये स्वाहा । अग्नय इदं । पुनर्भूय उपहत्य, अग्नये स्विष्ट
 कृते स्वाहा । अग्नये स्विष्टकृत इदं ।

ततः परिस्तरणानि विसृज्य व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिश्चतस्रः प्राप-
 श्चिताहुतीर्हुत्वोत्तरपरिपेनं कृत्वा संस्थाजपेनाग्निमुपस्थाय तं संपूज्य
 ललाटे विभूर्तिं धृत्वा भूयसीं दक्षिणा ब्राह्मणेभ्यो दक्षरा ब्राह्मणान्तं-
 भोज्य विष्णु स्मरेत् ।

इति दर्शपूर्णमासस्थालीपाकप्रयोगः ।

अथाऽऽग्रयणस्थालीपाकप्रयोगः ।

स च शरदि वसन्ते कार्यः । उक्तकाले प्रातरौपासनं हुत्वाऽग्नेः
 पश्चात्सपत्नीक उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य
 मम सपत्नीकस्य नवानां ग्रीह्यादिधान्यानां प्राशनाधिकारसिद्धिद्वारा
 श्रीपरमेश्वरभ्रीत्यर्थं पञ्चाज्यानीहोमपूर्वकं ग्रीह्याग्रयणस्थालीपाकं करिष्ये
 इति सनत्प्याग्निं प्रज्वाल्य ध्यात्वा समिञ्जयमादाय थद्द पृहीत्यादि
 प्राणायामान्तं कृत्वाऽऽग्रयणस्थालीपाकग्नौ या यक्ष्यमाणा देवतास्ताः
 सर्वाः परिग्रहीष्यामि । अज्यानीहोम इन्द्रमाज्याहुत्या यक्ष्ये । चावा-
 पृथिव्यावाज्याहुत्या० । ग्रीष्मं हेमन्तं वसन्त शरदं वर्षाश्चाऽऽज्याहु० ।
 इदुवत्सरं परिवत्सरं संवत्सरं चाऽऽज्याहु० । देवान्पितॄं चाऽऽज्याहुत्या
 यक्ष्ये । इन्द्राग्निं विश्वान्देवान्प्रावापृथिव्यौ चैकैकया नवग्रीहोक्चर्वा-
 हुत्या यक्ष्ये । स्विष्टकृतोमे—अग्निं स्विष्टकृतं हुतशेषचर्वाहुत्या यक्ष्ये ।

एता देवताः सद्यो यक्ष्य इत्युक्त्वा समिधोऽग्नावापाचोत्तरेणाग्निं दर्भा-
न्संस्तीर्य तेषु सुचं सुवमाज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रमुपवेशं समार्गद०
अथ० आज्यं पञ्च समिधश्चाऽऽसाद्य तूष्णीं परिपिच्य सुचि सुवेण पञ्च
गृहीत्वा पञ्च समिधोऽभ्याधाय, ॐ शतायुधाय० विश्वा स्वाहा ।
इन्द्रायेदं० । ये चत्वारः० सर्वे स्वाहा । द्यावापृथिवीभ्यामिदं० । ग्रीष्मो
हेमन्त० स्याम स्वाहा । ग्रीष्माय हेमन्ताय वसन्ताय शरदे वर्षाभ्यश्चेदं० ।
इदुवत्सराय० अहताः स्याम स्वाहा । इदुवत्सराय परिवत्सराय संव-
त्सराय चेदं० । भद्रान्नः श्रेयः० स्योनः स्वाहा । देवेभ्यः पितृवे चेदं० ।
इति पञ्चाज्यानीरग्नेर्दक्षिणतस्तिष्ठन्गृह्णत्वा स्थालीपाकपात्रतः प्रोक्षणीपात्र-
मादाय प्रोक्षणीः संस्कृत्य हविष्प्रोक्षणादि चतुःशरावपरिमितचरुश्रवणान्तं
कुर्यात् ।

ततश्चर्वाभिघारणादि वहिष्यासादनान्तं कृत्वाऽदित इत्यादिभिरग्निं
परिपिच्याऽऽसादितामेकां समिधमभ्यादध्यात् । ततो मेक्षणेन चरोरुष-
हत्य, इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा । इन्द्राग्निभ्यामिदं० । ततः पुनस्तथैवोपहत्य वि-
श्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं० । पुनस्तथैवोपहत्य
द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा । द्यावापृथिवीभ्यामिदं० । ततो मेक्षणेनोत्तरा-
र्धाद्भूय उपहत्याग्ने रिवष्टकृते स्वाहा । अग्नये स्विष्टकृत इदं० ।

ततः परिस्तरणानि विष्टज्य दर्व्या व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिश्चतस्रः
प्रायश्चिच्छाहुतीर्हुत्वाऽदितेऽन्वमःस्था इत्यादिभिरुत्तरपरिषेकं कृत्वा संस्था-
जपेनाग्निमुपस्थायाग्निं संपूज्य भस्म धृत्वाऽऽचार्याय दक्षिणां दत्त्वा कर्म-
साहृष्याय त्रिष्णुं संस्मरेत् ।

ततो हुतशेषमिश्रितेन सघ्यञ्जनेन नवाब्जेन ब्राह्मणान्संभोज्य स्वयं
प्राणाहुतिभ्यः प्राग्भद्रान्नः श्रेयः० स्योन इति मन्त्रमुक्त्वा प्राणाहुत्या-
दिविधिना नवाब्जमिष्टवन्वादिद्युतो भुञ्जीत । इति ब्रीह्याग्रयणस्थाली-
पाकप्रयोगः ।

अथ यवाग्रयणम् । तत्र वसन्ते । तत्र यवाग्रयणस्थालीपाकं करिष्य
इति संकल्पवाक्यम् । नूतनयवमयश्चरुः । एतमु त्वं मधुना संयुतं यव-
मिति भद्रान्नः श्रेय इत्यस्य स्थाने मन्त्र इति विशेषः । अन्यत्समानम् ।
एतच्च यवाग्रयणं कृताकृतम् ।

अथ श्यामाकाग्रयणम् । श्यामाकाग्रयणस्थालीपाकं करिष्य इति

संकल्पः । नूतनश्यामानमयश्चरुः । सोमो देवता । भिवष्टृद्द्वितीयम् ।
आग्निः प्रथमः प्रा० चर्षणिरिति नूतनश्यामानाज्ञानमन्त्रः । अन्य-
त्समानम् ।

इत्याग्रयणस्थालीपाकप्रयोगः ।

अथ पुनराधानप्रयोगः ।

यस्मिद्दशौ विवाहद्वयोऽसाधौपासनाग्निः । तस्मिन्सायं प्रातर्गोमेनाऽऽहि-
ताग्निर्भवति । यद्दर्शपूर्णमासपार्श्वणस्थालीपाकः क्रियते तेन दर्शपूर्णया-
जित्य चेति । अत्र सर्वाणि गृह्याणि प्रजासंस्काराणि भवन्ति । तत्र
सत्यश्रौ प्रतिबन्धादिना द्वादशाह होमविच्छेदे प्रायश्चित्तम् । आज्यं
संस्कृत्य मनो ज्योतिर्जपताग्निदेनामाज्याहुतिं हुत्वा व्यस्तसमस्तक्रमेण
होमः कार्यः । द्वादशाहादूर्ध्वं पुनराधेयः ।

इति पुनराधानप्रयोगः ।

अथाग्निनाशप्रायश्चित्तम् ।

उद्दननादिभूसंस्कारं विधाय तत्र लौकिकाग्निं प्रतिष्ठप्याऽऽज्यं
संस्कृत्य ततोऽग्निनाशप्रायश्चित्तं करिष्ये इति सकल्प्य तूष्णीमेवा समिधं
हुत्वा मनो ज्योतिरित्येनाज्याहुतिं हुत्वा व्याहृतिचतुष्टयं वा हुत्वा दप-
त्योर्मध्येऽन्यतरस्थोपवासः । प्रातरनुगत आसायमुपवासः । सायमनुगत
आप्रातरुपवासः । विवाहमध्ये तदूर्ध्वमपीदमेव कार्यम् ।

इत्याग्निनाशप्रायश्चित्तम् ।

अथ पुनराधाननिमित्तानि ।

आलस्यादिना सर्वथा नष्टेऽन्याग्निनाऽग्निसंसर्गेण भार्याया ग्राह-
सीमातिक्रमेण दर्शपूर्णमासतृतीयस्थालीपाकापरणेन समारूढसमिध्ना-
शेन पतितरजस्वलादिसंसर्गेण चान्युपघाते सति पुनराधानं कार्यम् ।
तत्र कालातिक्रमे सति प्रायश्चित्तम् । यजमानः कृतनित्यक्रियः पत्न्या
सह प्राणानायम्य देशकालौ संरीर्त्य मम नास्तिवयादिनैतावत्कालप-
र्यन्तं गृह्याग्निविच्छेदजनितप्रत्ययापरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरभीत्यर्थममुक-
प्रत्याज्ञायैनेतावत्प्रायश्चित्तमहमाचक्षिष्य इति संकल्प्याग्निविच्छेदकालग-

पुनरा मायश्चित्तं देपनी सह फुरुतः । तत्र नास्त्वियाद्द्वादशाहपर्यन्तं
पराकः । ततोऽब्दपर्यन्तं मारां पर्याव्रतम् । अब्दे पूर्णे द्वैमासिकं त्रैमा-
सिकं वा व्रतम् । ततः प्रतिवर्षमेतद्वैवाऽऽवृत्तिरिति । प्रमादाच्चिरात्रम-
शिविच्छेदे प्राणायामशतम् । द्वात्रिंशतिरात्रपर्यन्तमेकदिनमुपवासः । मास-
द्वयपर्यन्तं त्रिरात्रमुपवासः । अब्दे प्राजापत्य इति । आलस्याद्द्वादशाहं
विच्छेदे तु त्रयहमुपवासः । मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः । पञ्चासा-
तिक्रमे मासं पर्याव्रतम् । संवत्सरातिक्रमे मासमुपवासः पर्योभक्षणं
कूपमाण्डहोमो वेत्यादि देशकालकर्तृतारतम्येन योजनीयम् ।

ततो लुप्तानां सायंभ्रातर्होमानां दर्शपूर्णमासस्थालीपाकानां च पर्याप्त-
पिदं त्रीणाद्यन्यतमं होमद्रव्यमाज्यं च तन्निष्क्रयद्रव्यं वाऽमुकेभ्यो ब्राह्म-
णेभ्यः संमदद् इति संकल्पयाशिविच्छेदकालमणनया दद्यात् ।

अथ पुनःसंधानमयोगः ।

ततः सपत्नीकः पुनराचमनमाणायामदेशकालसंकीर्तनादीनि कृत्वाऽ-
मुनिचित्तं विच्छिन्नस्य गृह्याग्नेः पुनःसंधानं करिष्ये इति संकल्प्य
गणेशं संपूज्य कृतभस्मात्सर्गोपलेपनमन्यायतनं परिश्रित्य फलाद्यन्यतमे-
न ताच्चशकलयुक्तेन पूर्ववदुच्छिखयाबोधो गोत्सेचनोदकविधानानि कृत्वाऽ-
ध्यादनीदृत्याबोधय सिकताभिरवफ्नीयोद्गन्वरशाखाभिः प्रुप्तशारसा-
भिर्वा प्रञ्जयाऽऽखूत्करादिभौमान्पालाशौदुम्बरादिवानस्पत्यांश्च संभा-
रास्तूष्णीमन्यायतने प्रक्षिप्य स्वयोनित उत्पन्नमग्निमाहृत्य भुर्भवः सुव-
रोमित्यन्यायतने प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समिद्धयमादाय श्रद्ध
एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा विच्छिन्नगृह्याग्नेः पुनःसंधानहोमक-
र्मणि वा यक्ष्यमाणा इत्यादिव्याहृत्यन्तमुत्तरवा वैशेषिकप्रधानहोमे
मिन्दवन्तमग्निमाज्येनाग्निमिन्द्रं बृहस्पतिमग्निर्वा चाऽऽज्येन तन्तुमन्तमग्निं
त्रिराज्येनाभ्यावर्तिनमग्निं चतुराज्येनाग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं प्रत्येकमा-
ज्येनायासमग्निमाज्येन मनस्वन्तमग्निमाज्येन प्रजापतिमाज्येन सप्तवन्तम-
ग्निमाज्येन वाचस्पतिं ब्रह्माणमाज्येन यक्ष्ये । अङ्गहोमे वरुणं द्वाभ्या-
मित्यादि व्याहृतिहोमान्तं कृत्वा वैशेषिकप्रधानहोमं कुर्यात् ।

ॐ यन्म आत्मनो मिन्द्राऽभूदग्निस्तत्पुनराहाजोतवेदा विचर्षणिः
स्वाहा ।

मिन्द्रवतेऽग्रय इदं न मम ।

ॐ पुनरामिथक्षुरदात्पुनरिन्द्रो बृहस्पतिः ।

पुनर्मे अश्विना युवं चक्षुराभेत्तपक्षयोः स्वाहा ॥

अग्नय इन्द्राय बृहस्पतयेऽश्विभ्यां चेदं न मम ।

ॐ तन्तुं तन्वन्नरजसो भानुमन्विहि ज्योतिर्धमतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।

अनुस्वणं वपत जोमुं वामपो मनुर्भव जनया देव्यं जन स्वहा ॥

तन्तुमतेऽग्नय इदं न मम ।

ॐ उद्बुध्वस्वामे प्रीतिजाष्टोनेमिष्टापुते स संज्ञेयामयं च ।

पुनः क्रण्वस्त्वां पितरं युवानमन्वातार्क्षसीस्वयि तन्तुं भेतस्व स्वाहा ॥

तन्तुमतेऽग्नय इदं न मम ।

ॐ त्रयस्त्रिंशत्तन्तवो ये वितस्तिरे य त्मं यङ्गस्वधया ददन्ते

तेषां छिन्नं प्रत्येत्तदधामि स्वाहा यषो देवास्व अप्येतु स्वाहा ।

तन्तुमतेऽग्नय इदं ।

ॐ अग्नेऽग्नावर्तिन्नाभि न आवर्तस्वाऽऽयुषा वर्षसा सन्या मेधया

मजया धनेन स्वाहा ।

अग्नयेऽग्नावर्तिन इदं ।

ॐ अग्ने आङ्गिरः शते ते संत्वाष्टतः सहस्रं त उपष्टतः ।

तासा पोपक्ष्य पोपेण पुनर्नो नष्टमा कृषि पुनर्नो रयिमा कृषि स्वाहा ॥

अग्नयेऽङ्गिरस इदं न मम ।

ॐ पुनरुर्जा निर्वर्तस्व पुनरग्न इयाऽऽयुषा ।

पुनर्नः पाहि विश्वतः स्वाहा । अग्नय इदं ।

ॐ सह रथ्या निर्वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया ।

विश्वप्लिंया विश्वतस्परि स्वाहा । अग्नय इदं ।

भुः स्वाहा । अग्नय इदं । भुवः स्वाहा । वायव इदं । सुवः स्वाहा ।

सूर्यादिदं । भूर्भुवः सुवः स्वाहा । मजापतय इदं न मम ।

ॐ अयाश्चाग्नेऽस्यर्नभिशास्तीधे सत्यमित्त्वमया अंसि ।

अयासा मर्नसा घृतोऽयसा हव्यमूर्हिये या नो धेहि भेषजस्व स्वाहा ।

अपसेऽग्नय इदं न मम ।

ॐ मनो ज्योतिर्जुपतामाज्यं विच्छिन्नं यद्वा९ समिमं दधातु ।
या इष्टा उपसो निमृचश्च ताः संदधामि हविषा घृतेन स्वाहा ॥
मनसे ज्योतिष इदं० ।

ॐ प्रजापते न० यीणा९ स्वाहा । प्रजापतय इदं० ।
ॐ सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सर्पर्षयः सप्त धारप्रियाणि ।
सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरापृणस्वा घृतेन स्वाहा ॥
सप्तवतेऽग्नय इदं न मम ।

ॐ चित्तिः सुक् । चित्तमाज्यम् । वाग्वेदिः । आधीतं वहिः । केतो
अग्निः । विज्ञांतमग्निः । वाक्पतिर्होता । मन उपवक्ता । प्राणो हविः ।
सामाध्वर्युः । वाचस्पते विधे नादन् । विधेम ते नाम । विधेस्त्वम-
स्माकं नाम । वाचस्पतिः सोमं पिबतु । आऽस्माभुं नृम्णं धात्स्वाहा ।
वाचस्पतये ब्रह्मण इदं० ।

इत्यष्टादशाऽऽहुनीर्हुत्वेमं ये वरुणेत्यादि संस्थाजपान्ते कृत्वोक्तरीत्या
त्रिवृदन्नहोमं कृत्वा पुण्याहनाचनं विधायाम्निः प्रीयतामिति वदेत् । ततः
पार्वणस्थालीपाकवदामेयस्थालीपाकं सद्य एव कृत्वा वाससी धेनुमन-
द्वाहं तन्निष्कयद्रव्यं वा ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । ततो यथाविभवं
ब्राह्मणान्संभोज्य भूयसीं दत्त्वा कर्मसाहुण्याय विष्णुं संस्मरेत् ।

इति पुनःसंधानप्रयोगः ।

अथ सभार्यस्य प्रवासविधिः ।

सभार्यः प्रयास्यन्नभिं समारोप्य गच्छेत् ।

अथ समित्समारोपः—प्रत्यक्षस्याग्नेः सकाशाद्देवतारूपस्याग्नेरान-
यनं समारोपणं समिधमघौ प्रताप्य शुचिर्भारयति ।

ॐ अयं ते योनिर्ऋत्विष्यो यतो जातो अरोचयाः ।

तं ज्वनरुप्त आरोहाथो नो वर्धया रविम् ॥ इति ।

अथाऽऽत्मममारोपः—इत्नं पद्धौ प्रताप्य सुवेन नामिकया वो-
९शाकर्षणं यजमान एव करोति ।

ॐ पुनरग्निश्चक्षुरदात्पुनरिन्द्रो बृहस्पतिः ।

पुनर्मे अश्विना युवं चक्षुरार्धत्तमक्षयोः स्वाहा ॥

अग्रय इन्द्राय बृहस्पतयेऽश्विभ्यां चेदं न मम ।

ॐ तन्तुं तन्वन्नरजसो भानुमन्विहि ज्योतिधमतः पथो रक्ष धिया कृतान् ।

अनुत्खणं धयत जोर्गुं वामपो मनुर्भव जनया दैव्यं जनः स्वाहा ॥

तन्तुमतेऽग्रय इदं न मम ।

ॐ उद्बुध्वस्वाम्रे प्रतिजाशृणोमिष्टापूर्ते सःसृजेयामयं च ।

पुनः कृष्वःस्त्वां पितरं युवानमन्वाताःसीत्त्वयि तन्तुमेतः स्वाहा ॥

तन्तुमतेऽग्रय इदं न मम ।

ॐ त्रयस्त्रिंशत्तन्तवो ये विततिरे य इमं यज्ञः स्वधया ददन्ते

तेषां छिन्नं प्रत्येतद्धामि स्वाहा येषो देवाः अप्येतु स्वाहा ।

तन्तुमतेऽग्रय इदं० ।

ॐ अग्नेऽभ्यावर्तिन्नाभि न आवर्तस्वाऽऽयुषा वर्चसा सन्या मेधया

प्रजया धनेन स्वाहा ।

अग्रयेऽभ्यावर्तिन इदं० ।

ॐ अग्नें अङ्गिरः शतं ते संत्वावृतः सहस्रं त उपवृत्तः ।

तासां पौषस्य पौषेण पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्नो रयिमा कृधि स्वाहा ॥

अग्रयेऽङ्गिरस इदं न मम ।

ॐ पुनर्कूर्जा निर्वर्तस्व पुनरग्र इपाऽऽयुषा ।

पुनर्नः पाहि विश्वतः स्वाहा । अग्रय इदं० ।

ॐ सह रय्या निर्वर्तस्वाम्रे पिन्वस्व धारया ।

विश्वपित्रया विश्वतस्परि स्वाहा । अग्रय इदं० ।

भूः स्वाहा । अग्रय इदं० । भुवः स्वाहा । वायव इदं० । सुवः स्वाहा ।

सूर्यायेदं० । भूर्भुवः सुवः स्वाहा । प्रजापतय इदं न मम ।

ॐ अयाश्चाग्नेऽस्पनंभिशस्तीश्च सत्यमित्त्वमया असि ।

अयासा मनसा घृतोऽयसा हव्यमूहिषे या नो भेहि भेषजः स्वाहा ।

अयसेऽग्रय इदं न मम ।

ॐ मनो ज्योतिर्जुपतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु ।

या इष्टा उपसो निष्ठुचक्ष ताः संदधामि हविषा घृतेन स्वाहा ॥

मनसे ज्योतिष इदं० ।

ॐ प्रजापते न० यीणां स्वाहा । प्रजापतये इदं० ।

ॐ सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्तर्षयः सप्त धाम्नियानि ।

सप्त होत्राः सप्तधा त्वां यजन्ति सप्त योनीराधृणस्वा घृतेन स्वाहा ॥

सप्तवतेऽग्नये इदं न मम ।

ॐ चित्तिः सुक् । चित्तमाज्यम् । वाग्नेदिः । आधीति वदिः । केतो

अग्निः । चिन्नातमग्निः । वाक्पतिर्होता । मन उपवक्ता । प्राणो हविः

सामाध्वर्युः । वाचस्पते विधे नामन् । विधेभं ते नाम । विधेस्त्वम

स्पाकं नाम । वाचस्पतिः सोमं पिवतु । आऽस्मात् नृष्णं धात्स्वाहा ।

वाचस्पतये ब्रह्मण इदं० ।

इत्यष्टादशाऽऽहुनीर्हृत्वेमे मे वरुणेत्यादि संस्थाजपान्ते कृत्वोक्तरीत्या
भित्त्रदन्नहोमं कृत्वा पुण्याहवाचनं विधायाम्निः प्रीयतामिति वदेत् । ततः
पार्वणस्थालीपाकवदाग्नेयस्थालीपाकं सद्य एव कृत्वा वाससी धेनुमन-
डाहं तद्विष्णुद्रव्यं वा ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । ततो यथाविभवं
ब्राह्मणान्संभोज्य भूयसीं दत्त्वा कर्मसाहृण्याय विष्णुं संस्मरेत् ।

इति पुनःसंधानमयोगः ।

अथ सभार्यस्य प्रवासविधिः ।

सभार्यः प्रयास्यन्नाग्निं समारोप्य गच्छेत् ।

अथ समित्समारोपः—प्रत्यक्षस्याग्नेः सकाशाद्देवतारूपस्याग्नेरान-
यनं समारोपणं समिधमधौ प्रताप्य शुचिर्धारयति ।

ॐ अयं ते योनिर्ऋत्विष्यो यतो जातो अरोचयाः ।

तं जानकं आरोहायां नो वर्धया रयिम् ॥ इति ।

अथाऽऽत्मममारोपः—इत्स्नं वद्धां प्रताप्य घृतेन नासिकया वो
ऽभारुषणं यजमान एव करोति ।

ॐ या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तपेद्यारोहाऽऽत्माऽऽत्मानम् । अञ्ज
वसूनि कृण्वन्नस्ये नर्यापुष्णि । यज्ञो भूत्वा यज्ञपासीद स्वा योनिम् ।
जातवेदो भुव आजायमानः स क्षय एहि ।

आत्मसमारूढाग्नेर्ग्रादौ सशिरस्करुनिमज्जने स यग्नेर्नाशः । समित्स
मारोपणं तु यजमानोऽभ्यर्चुर्वा ऋरोति । न्युत्तरणे ग्रामातिप्रमणे च
दपत्योरन्वारम्भः । यत्र विष्टेत्तत्र भ्ययोनित उत्पन्नमग्निमाहृत्य संस्कृ
न्याऽऽयतने स्थापयति ।

अथ समिदन्-यजरोपः ।

ॐ आजुह्वानः सुप्रतापः पुरस्तादग्रे स्वा योनिमासीद साच्या ।
अस्मिन्सधस्ये अ-युत्तरास्मिन्निश्वे देवा यजमानश्च सौदत् ॥
उह्रुः स्रवाग्ने प्रतिजाष्ट्येनमिष्टापूर्णे सःसृजेथामयं च ।
पुनः कृण्वस्त्वा पितर युवानमन्वाताऽसीस्वयि तन्तुमेतम् ॥

इति द्वभ्यां मञ्जाभ्यामात्मममारूढस्याग्नेरवरोपः । उद्धननादिना
साकृतायतनेऽग्निमानीय प्रज्वाल्य तत्र मुखेन नासिकया वा श्वासप-
वरोपयति ।

ॐ उपावरोह जातवेदः पुनस्त्व देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन् ।

आयुः प्रजा० रदिमस्दामु धेञ्जसो दौहिदि नो दुरेण ॥

इति समादेश्य प्रवासविधिः ।

अथान्तरितस्थानीपाकप्रयोगः ।

यदि पर्वणि स्थालीपात्रेण कृत्वस्तदाऽऽशाम्यन्वाधानावधिरेतस्य
गौणः काः । गौणकालेऽपि न कृतस्तदाऽऽनामिपार्वणेन सह वार्यः ।
अन्तरितस्थानीपाकमशुक्लस्थानीपाकेन सह करिष्य इति संकल्प्यैकं चर्कं
स्थालीपाकतन्त्रेण थप्रयित्वा यथादेवतं विभज्य सकृद्वदाय जुहोति ।
अग्रये पथिकृते स्वा० । अग्रये र्गु० । अग्रये स्विष्टकृते स्वा० । इत्या-
हुतित्रयं हुन्वाऽ-यन्समानम् ।

यदि द्वितीयो गौणकाले न कृतस्तदा द्वौ विच्छिन्नौ तृतीयस्थालीपाकेन सह कार्या । अन्तरिताद्यमुक्तस्थालीपाकाद्यमुक्तस्थालीपाकेन सह तन्त्रेण करिष्य इति संकल्पकं चरुं श्रपयित्वा यथाद्वैतं विभज्य दूर्वापहत्य सकृदन्दाय जुहोति-अग्नये पथिकृते० । अग्नये दैश्वानराय० । अग्नये० । अग्नये स्विष्टकृते० । इत्याहुतिचतुष्टयं हुत्वाऽन्यत्समाप्तम् ।

यदि तृतीयस्थालीपाकं गौणे न करोति तदा पुनराधानं कुर्यात् । पौर्णमास्या पथिकृदपावास्याया दैश्वानर इति द्रष्टव्यम् ।

इत्यन्तरितस्थालीपाकप्रयोगः ।

अथ ब्रह्मकूर्चहोमप्रयोगः ।

कर्ता तीर्थादिपवित्रदेशे स्नातः शुक्लवासा गितेन्द्रियः शुभिराचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्योत्सर्जनोपाकर्मणी कर्तुमादौ शरीरशुद्धयर्थं ब्रह्मकूर्चहोमं पञ्चगव्याशनं च करिष्य इति संकल्पं कुर्यात् । ततः स्थण्डिलं कृत्वा तद्रोमयेनोपलिप्तोद्दननादिसंस्कारं विधाय तत्र विष्णामानं लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समिध्रमादाय श्रद्धाधीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा ब्रह्मकूर्चहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा० ध्यामि । अग्निं पञ्चगव्यहुत्या यक्ष्ये । सोमं पञ्च० । विष्णुं तिमृभिः पञ्च० । रुद्रं पञ्च० । अत्रोदकरपर्शः । सवितारं पञ्च० । ब्रह्म पञ्च० । परमात्मानं प्रणवेन पञ्चगव्यचतुर्थभागेन यावत्य आहुतयो भवन्ति तावतीभिः पञ्चगव्याहुतिभिर्यक्ष्य इत्यन्तमुक्त्वा समिधोऽग्नात्राधायाम्निं परिस्तीर्य दूर्वां सप्तपत्रात्मकान्दरितानसतान्केनचिद्द्वर्षेण दधान्दर्भानाज्वरस्थालीं पञ्चगव्यार्थं पाशाद्यन्यतमं पात्रमुपवेपं संमा० अत्र० आज्यं० पञ्चगव्यानि समिधं चाऽऽसाय पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य पात्राणि भोक्ष्य दूर्वां दर्भांश्च संमृज्य पञ्चगव्यं निष्पाद्याऽऽज्यविलापनादिपवित्राभ्याधानान्तं कुर्यात् । पर्यग्निकरणकाले पञ्चगव्यस्यापि पर्यग्निकरणम् । ततोऽदितेऽनुमन्यस्वेति परिपेकं कृत्वाऽऽसादिनां समिधमाधाय पूर्ववत्प्रधानाहुतीहुत्वाऽवशिष्टं पञ्चगव्यं प्रणवेनाऽऽलोदय प्रणवेनाभिमन्त्र्य प्रणवेन सर्वं पिबेत् । ततो हस्तपाटमुखमसान्तरं कृत्वा पवित्रे त्यक्त्वा द्विराचम्यान्ये पवित्रे धृत्वा व्यसनमदरनव्याहनिभिद्यतस्य आहु-

तीर्जुह्यात् । एतद्धोमाकरणे नाऽऽज्यसंस्कारः । पञ्चमव्यस्य पर्यग्नि-
करणं भवत्येव । ततः परितरणानि विमृज्योत्तरपरिषेकं कुर्यात् ।

इति ब्रह्मकूर्चहोमप्रयोगः ।

अथोपाकरणप्रयोगः ।

कर्ता कृतनित्याक्रियः पवित्रपाणिराचम्य प्राणानायम्य देशकालौ
संषीत्याधीतानां छन्दसामध्येष्यमाणानां चास्थानोच्छ्वासादिजनितया-
तयामतानिरासपूर्वकाप्यायनसिद्धिपुनर्वेदग्रहणाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीप-
रमेश्वरभीत्यर्थं वेदोपाकरणार्थं कर्म करिष्ये इति संकल्पं कुर्यात् ।
द्वितीयाद्युपाकरणे त्वध्येष्यमाणानां छन्दसामित्याद्येव संकल्पः । शिष्य-
सत्वे त्वेभिः शिष्यैः सहैत्युहः । उपाकरणसंकल्पः सर्वैरपि कार्यः ।
उपाकर्मप्रथमप्रयोगाङ्गभूतं गणपतिपूजनं पुण्याहवाचनं यातृ० नं नान्दी-
श्राद्धं च तत्तिपत्रादिभिः कारयेत् । प्रथमोपाकर्म भद्राद्यतीपाताधिमासा-
स्तादिषु न भवति ।

तत आचार्य उपाकर्माङ्गभूतहोमार्थं स्थण्डिलस्य गोमयोपलेपनोद्-
ननादिःसंस्कारं विधाय बलवर्धननामानमग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य
ध्यायेत् ।

ततः समिञ्चयमात्राय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वोपाकर-
णहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादिव्याहृत्यन्तमुक्त्वा मधानहोमे प्रजा-
पतिं काण्डर्षिं सोमं काण्डर्षिमग्निं काण्डर्षिं विश्वान्देवान्काण्डर्षान्सावित्री-
मृग्वेदं रजुर्वेदं सामवेदमथर्ववेदं सदसरपतिं चाऽऽज्येन यक्ष्ये । यज्ञो-
पवीतहोमे परमात्मानं यज्ञोपवीतेन यक्ष्ये । ज्योषहोमे चित्तं चित्तिमि-
त्यादि । पात्रासादन आज्यासादनोत्तरमुपवीतासादनम् । व्याहृतिहो-
मान्ते—प्रजापतये काण्डर्षये स्वाहा । प्रजापतये काण्डर्षय इदं० ।
सोमाय काण्डर्षये स्वाहा । सोमाय काण्डर्षय इदं० । अग्नये काण्डर्षये
स्वाहा । अग्न० र्षय इदं० । विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डर्षिभ्यः स्वाहा ।
विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डर्षिभ्य इदं० । इति चतुरः काण्डर्षाञ्जु-
हुयात् ।

ततः—सावित्र्यै स्वाहा । सावित्र्या इदं० । ऋग्वेदाय स्वाहा । ऋग्वे-

दाये० । यजुर्वेदाय स्वाहा । यजुर्वेदाये० । सामवेदाय स्वाहा । साम
वेदाये० । अथर्ववेदाय स्वाहा । अथर्ववेदाये० । सदसस्पतये स्वाहा ।
सदसस्पतये इ० ।

ततो दर्व्या यज्ञोपवीतं गृहीत्वा यज्ञोपवीतं पर० तेजः स्वाहेत्यग्नीं
जुहोति । परमात्मन इदं० । सर्वैर्यथाचारं यज्ञोपवीतानि ब्राह्मणेभ्यो
दत्त्वा विधिना धार्याणि । तत इपे स्वैर्यनुवाकः । आप उन्दन्त्वित्यनु-
वाकः । घर्मः शिरस्तदयमग्निरित्यनुवाकः । अनुमत्यै पुरोडाशमष्टावकालं
निर्वपतीति संहिताप्रथमकाण्डस्याष्टमप्रश्नाद्यानुवाकः । सह वै देवा-
नामिति खण्डद्वयम् । खण्डद्वयाध्ययने पूर्वमुत्तरं च नमो ब्रह्मण इति
शान्तिं पठेत् । नात्र ब्रह्मयज्ञविधिः । तत आचार्य उपाकृता वै वेदा-
रूपहमेकाहं वाऽनध्यायः कार्यं इति शिष्यान्बदेत् । ततश्चित्तं च स्वाहे-
त्यादिपूर्णपात्रदानान्तं कृत्वाऽग्निं संपूज्य विभूतिं धृत्वा दिप्युं संस्मरेत् ।
नात्र त्रिवृदन्नहोमः । ततरूपहमेकाहं वा स्वाध्यायदिनेषु विरम्य कृतान्ता-
दध्येतव्यम् ।

इत्युपाकरणप्रयोगः ।

अथोत्सर्जनप्रयोगः ।

कर्ता जलसमीप आसनमुपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ सं-
फीत्यधीतानां छन्दसामस्थानोच्छ्वासादिजनितयातयापतानिरासेनाऽऽ-
प्यायनवेद्योत्सर्गोसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रतिपथ्य वेद्योत्सर्जनारूपं कर्म करि-
ष्य इति संकल्पं कृत्वा भस्ममोमयमृत्तिकास्तानानि कुर्यात् । भस्माऽऽदाय
ईशानाय नमः शिरासि । तत्पुरुषाय नमो मुखे । अघोराय नमो हृदये ।
वाम० मेो गुह्ये । सद्यो० मः पादयोः । अग्निरिति भस्म० मा नस्तो० म त
इति शिरःप्रभृत्यङ्गानि भस्मना विलिप्य स्नात्वाऽऽचामेत् । ततो गोम-
यमादाय गन्धद्वारा दु० श्रियमिति शिरःप्रभृत्यङ्गानि विलिप्य, अग्रदग्रं
ष० सर्वदेति पुनस्तथैव विलिप्य स्नात्वाऽऽचामेत् । अश्वमान्ते०
लोकधारिणीति द्वाभ्यां भूमिमभिमन्त्र्य सहस्रपर० शिनीति दुर्धामभि०
उद्धृताऽसि० जुनेति मृत्तिकां गृहीत्वा काण्डात्काण्डात्तन० पा ययमिति
दाभ्यां दूर्धामादाय मृत्तिके ह्न मे० यां गमिमिति दुर्धामि मृत्ति ममिष्टाय

यत् इन्द्र इ० इति प्राच्यं मृत्तिकां मक्षिषेत् । श्वस्तिदा० इति दक्षिण-
स्याम् । स्वस्ति न इन्द्रो० इति प्रतीच्याम् । आतारमिन्द्र० इत्युत्तर
स्याम् । परं मृथो० इत्तू ध्वम् । स्योना पृथि० इत्यधः । गन्धद्वारां०
मृत्तिका गृहीत्वा उदु त्यं जा० इति सूर्याय दर्शयित्वा श्रीर्भे भजतु अल-
क्ष्मीर्भे नश्यतु इति शिरसि प्रदक्षिणं मृत्तिका विलिप्य सहस्रशीर्षा इति
शिरसि । विष्णुमुखा० इति मुखे । महा० इन्द्रो० इति बाहोर्मन्त्रावृत्त्या ।
सोमान० इति कुक्षयोर्मन्त्रावृत्त्या । शरीरं य० इति शरीरे । नाभिर्भे०
सदिति नाभ्याम् । आपान्तम० ब्रह्म ज्ञानं० इति वक्ष्योः । विष्णो
रराटमसीति पृष्ठे । वरुणस्य स्वम्भनमसीति मेद्रे । आनन्दनन्दा०
पस इत्यण्डयोः । उरवोरोज इत्यूर्वोः । जह्वाभ्या प० इति जह्वयोः ।
चरणं पवित्रमिति चरणयोः । इदं विष्णुस्त्रीणि पदेति द्वाभ्यां पादतलयोः ।
सजोषा इन्द्र० इति दूरसहितं शेषं शिरसि निदध्यात् । सुमित्रा न
इत्यद्रिरात्मानदासिच्य टुमित्रा इत्यादिभिर्द्वेष्यं ध्यायन्भूमौ क्षिपेत् ।
एतानि भस्मगोमयमृत्तिकास्नानानि कृताकृतानि ।

ततो हिरण्यं चरुणं० इति तीर्थाधिपतिं वरुणं संप्रार्थ्य यन्मे
मनसा० पुनः पुनरितीन्द्रादिदेवताः संप्रार्थ्य नमोऽप्रयेऽनुम० नमोऽ-
द्भ्य इति मन्त्रोक्तदेवता नमस्कृत्य यदथां क्रूरं य० इति हस्ताभ्यां
जलदोषं दूरीकृत्य सागरस्य तु निश्वासो० रेश्वरोति नमस्कृत्य, अत्या-
गनाद० क्षतामिति मन्त्रद्वयं पठित्वा शिखां विन्धस्य पुरतः कृत्वाऽर्चा
भिमुखः स्नानं कुर्यात् ।

तत इमं मे गङ्गे० सुपोमयेति गङ्गादिनदीः संप्रार्थ्य ऋतं च सत्यं०
सुव इत्युपाशु पठित्वा नदन्ते प्राणमायच्छेत् । एवमन्यौ द्वौ प्राणायामौ
विश्वस्य द्विराचम्य प्रवित्रे घृत्वा, आपो हि ह्य० च नः । हिरण्यवर्णाः०
पत्त । परमान. सु० एनातु । इति जलस्यो मार्गं । कुर्यात् । द्विराचम्य
यःपृथिव्या० मर्षणः, पुनःतु वस० गोप्ता २ एष पुण्य० पयम् ३
घावापृथिव्यो० विश्वापि ४ इति सर्वान्ते स्नात्वा पुनर्द्विारं नूपर्षी
स्नात्वाऽऽर्द्धं ज्वलति० होमि स्वाहेति मन्त्रावृत्त्या द्विराचम्य, अकार्यवा०
रजो भूमि० इति द्वाभ्यां स्नानं कृत्वा नूपर्षीं द्विराचामेत् ।

ततो ब्रह्माटयो ये देवान्नान्देवांस्पर्ष० । भूर्देवान्म० । भुवो देवां० ।

सुवर्दे० । भूर्भुवः सुवर्देर्वांस० भीति देवनीर्धेन प्राह्मुखो यज्ञोपवीत्ये-
 केकाञ्जलिना देवान्संतर्पयेत् । विश्वामित्रादयो य ऋषयस्तानूर्वांस० ।
 मूर्कैर्वांस० । भुवर्कैर्वांस० । सुवर्कैर्वांस० । भूर्भुवः सुवर्कैर्वांस०
 वांति प्राजापत्यनीर्धेनोद्दृष्टुस्त्रो निवीनी द्वाभ्यां द्वाभ्यामञ्जलिभ्यामूर्वा-
 स्तर्पयेत् । वैशम्पायनादयो ये पितरस्तां पितृन्तर्पया० । भूः पितृन्त० ।
 भुवः पितृन्त० । सुवः पितृन्त० । भूर्भुवः सुवः पितृन्त० भीति पितृनीर्धेन
 दक्षिणामुखः प्राचीनाधीनी त्रिमिश्रिभिरञ्जलिभिः पितृन्तर्पयेत् । नतो
 ये के चास्मन्कुले० हनोदकामिति पश्चिमीयं निर्णयित्वा यज्ञोपवीनी
 यन्मया दूषिते० तर्पयाद्यहमिति यद्दत्तर्पयं कृत्वा

ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि यन्मया दूष्कृतं कृतम् ।
 नरक्षमस्यास्त्रिन् देवि जगन्मातर्नमोऽस्तु मे ॥

इति नदी क्षमाप्य स्वयमेव देह शुष्के मति फेदजले च घृते शुष्के
 चम्पं त्रिरुभूयोदकपान्चा त्रिनार्यं परिदध्यात् । परिहितमाद्दे चम्पं नाभे-
 र्भवेवोच्चारयेत् । ततस्तादृशोच्चारयेत् ।

नतो मस्यवाग्णम् । तद्विधिः—तत्पुनरायेति भस्म समुद्रत्येजानः
 सर्वनिधानामिति त्रिमोक्ष्य इत्यस्यकं यत्रामह इत्यादायाऽऽपो हि
 ष्टेति त्रिमिर्जले तत्राऽऽनीयाधिरिति मन्मेत्यभिमत्य पश्चात्तरेण
 मन्त्रेण ललाटद्वयनाभिकण्ठांशद्वयवाहृद्वयकूर्परद्वयप्रकोष्ठद्वयपृष्ठधिरःसु
 भस्म लेपयेत् । नतो हस्ता प्रक्षाल्य देवमिदितृपूतनं कुर्यात् । सर्वे यज्ञो-
 पवीतिनः परस्परं दर्शान्मध्यहस्तेन संशयञ्छन्त उपान्तिं मानववणे
 देशे दक्षिणहस्तेन त्रिमिश्रिभिरर्धैर्द्वयपवर्गाण्यामनानि कल्पयन्ति ।
 ब्रह्मण आसनं कल्पयापीत्यादि । नतो निवीतिनो देवानामुत्तरत उदी-
 र्चानववणे देशे उदगग्रैस्त्रिमिश्रिभिरर्धैः प्रागपवर्गाण्यामनानि कल्पय-
 न्ति । विश्वामित्रायाऽऽम० भीति । त्रिमिश्रिभिरपवर्गाण्येऽऽमन्वत्या आ० ।
 देवेभ्यो दक्षिणतोऽयस्याय प्रागग्रामगम् । अणार्यस्य दक्षिणतः
 प्रागग्रैस्त्रिमिश्रिभिरर्धैर्द्वयपवर्गाणि कृष्णद्वैपायनादीनामाग्नानि कल्पय-
 न्ति । उदगमनकल्पनोत्तरमुदकस्यर्धः । नतः प्राचीनाधीतिनः कृष्णद्वैपाय-
 नादीना दक्षिणतो दक्षिणग्रैस्त्रिमिश्रिभिरर्धैः प्रत्यगपवर्गाणि वैशम्पाय-
 नादीनामाग्नानि कल्पयन्ति । नतः सर्वे ब्रह्मणे नतो ब्रह्माणमावाह-
 याभीत्येवं तत्रामपवर्धैर्दक्षिणितुनावायेयुः । नतो ब्रह्मणे इत्येत्यायुः

हेनाग्नेनार्चनम् । पितृष्वपि स्वाहाशब्द एव न स्वभाशब्दः । ततो ब्रह्माणं तपेयाभीत्येवं फलोदकेन तर्पणं कृत्वा ब्रह्मणे नमः प्रजापतये नम इत्याद्यूहेन ब्रह्मादीनुपस्थाप्य सर्वान्विसर्जयेयुः ।

ततोऽपरेण वेदिमुत्सर्जनाङ्गभूतहोमार्यं स्थण्डिलं कृत्वा गोमयेनो-
ल्लिप्योद्धननादिना संस्कृत्य यलवर्धननामानमग्निं प्रतिष्ठापयामीति
प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यायेत् । ततः समिच्चयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि
प्राणायामान्तं कृत्वोत्सर्जनहोमकर्षणि या यक्ष्यमाणा इत्यादि यज्ञोपवी-
तधारणान्तमुवाकरणवत्सर्वं कुर्यात् । ततः सर्वे इषे त्वेत्यनुवाचमधी
यते काण्डादीन्वा पूर्ववत् । तत आचार्य उच्छ्रष्टा वै वेदास्त्र्यहमेकाहं
वाऽनध्यायः कार्यं इति शिष्यान्वदेत् । ततश्चित्तं च स्वाहेत्यादिपूर्णपात्र-
दानान्तं कृत्वाऽग्निं संपूज्य विभूर्तिं धारयेत् । ततः सर्वे जलसमीपं
गत्वा काण्डात्काण्डात्प्र० वयमिति मन्त्रद्वयान्त एकैकां बह्वीर्वा दूर्वा
रोपयन्ति । ततो जलाशयं विलोडनेनोर्ध्वमन्तं कृत्वा जलाशयाद्बहिः
प्राचीमुदीचीं वा दिशं यावद्बलं शीघ्रं धावनं कृत्वा गृहभागच्छेपुः ।
ततः सर्वेऽपूपैः सक्तुभिरोदनेनान्यैश्च व्यञ्जनैः पूजनपूर्वकं ब्राह्मणान्भो-
जयेयुः । तत्रापूपाः प्रथमं परिवेषणीयास्ततः सक्तवस्तत ओदनस्ततोऽ-
न्यानि व्यञ्जनानीति परिवेषणे क्रमः । नैवात्र त्रिवृदन्नहोमः । ततः
शिष्या आचार्याय हिरण्यं गां वा दक्षिणां दत्त्वा प्रमादादिति विष्णुं
स्मरेयुः । आचारात्सर्वे सुवृष्ट्यर्थं पर्जन्यमूक्तानि पठेयुः ।

इत्युत्सर्जनप्रयोगः ।

अथ सभादीपदानम् ।

अस्मिन्दिने पतिमत्यो नार्थः सभादीपदानं कुर्वन्ति । एतच्चाऽऽचार-
प्राप्तम् । देवशालौ संकीर्त्य मम सौभाग्यायभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरमी-
त्यर्थं सभादीपदानं करिष्ये इति संकल्प्य गणपतिपूजनं विप्रपूजनं च
कृत्वा—

भो दीप ब्रह्मरूपस्त्वं ज्योतिषां प्रभुरव्ययः ।

सौभाग्यं देहि मे पुत्रानवैधव्यं च देहि मे ॥

श्रावणे मास्युपाकर्मप्रारम्भे विप्रसंनिधौ ।
 व्रीहितण्डुलापिष्टानां पलाशीत्या विनिर्मितम् ॥
 घृतवाचिसमायुक्तं विमलं काश्यभाजने ।
 स्थापितं तण्डुलप्रस्थयुवपूनीफलसंयुतम् ॥
 मातुलिङ्गश्रीफलादिपञ्चसंख्यफलैर्युतम् ।
 अवैधव्यसुपत्रत्वदीर्घाद्युःश्रीसुखाप्तये ॥
 अभीष्टस्यास्तु मे प्राप्तिर्भवेऽस्मिंश्च भवान्तरे ।
 श्रावण्यां श्रवणक्षेत्रे च सभायामग्निसंनिधौ ।
 सभादीपं प्रदास्यामि तुभ्यं विप्र सदक्षिणम् ॥

इति सदक्षिणं विधाय दद्यात् । प्रतिगृह्णामीति विप्रः । एवं पञ्चवर्ष-
 पर्यन्तं श्रावण्यां पौर्णमास्या टीपदानं कृत्वोद्यापनं कुर्यात् ।

पञ्चवर्षपर्यन्तं कृतस्य सभादीपदानकर्षणः संपूर्णताया उद्यापनं करिष्य
 इति संकल्प्य गणपतिं संपूज्य पञ्चप्रस्थसंमितानि पञ्च धान्यानि पञ्चसु
 पात्रेषु भूमौ वा निधाय मध्यस्थधान्यराशौ प्रस्थपरिमितं तण्डुलपूरितं
 पात्रं निधाय तत्र दीपं संस्थाप्य तत्समीपे यथासंभवं सुवर्णनिर्मिते
 रजतनिर्मिते वा दीपपात्रे यथासंभवसुवर्णनिर्मितां यतिका निधाय
 तत्समीपे कार्पासवतिका घृताभ्यक्ता निधाय दीपद्वयं प्रज्वाल्य दीपपा-
 त्रद्वयं यज्ञोपवीतेन वेष्टयित्वा वस्त्रद्वयं समीपे संस्थाप्य दीपं विप्रं च
 संपूज्य सभादीपदानपूर्णाया इम सोपरकरं सदक्षिण सभादीपं संप्रददे
 न ममेति दद्यात् ।

इति सभादीपदानम् ।

अथ वेदपारायणोपाकरणप्रयोगः ।

कर्ता कृतानित्यक्रियः मातृमुख उपवेश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देश-
 पालौ संकीर्त्य मम सकलपापक्षयपुत्रधनधान्यस्वर्गान्वयतमकामनासि-
 ङ्घिद्वारा श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं स्वशाखात्मकपेदस्य पारायणं करिष्य इति
 संकल्प्य कुर्यात् । ततस्तदङ्गं गणेशपूजनं पुण्याहवाचनं मातृ० नान्दी ।
 श्राद्धं च कुर्यात् । ततोऽमृतमवरात्रितामुकगोत्रोत्पन्नोऽमृतमोऽहममुक-
 म० तामुकगो० अममुरुशाखाध्यायिनममुरुशर्माणं वेदपारायणार्थमु-
 त्तिजं त्वा वृण इत्यृत्विग्वरणं कुर्यान्मधुपर्कं च ।

ततः पारायणकर्ताऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्यामुक्त्वा-
 र्भेणा वृत्तोऽहमृत्तिकर्म करिष्य इति संकल्प्य स्थण्डिलकरणादि त्रिषाय
 बलवर्धननामानमार्थं प्रतिष्ठापयापीति लौकिकार्थं स्थापयेत् । ततोऽग्निं
 ध्यात्वा समिध्यमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामान्नं कृत्वा वेदपाराय-
 णोपाकरणहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादि व्याहृत्यनामुक्त्वा प्रधान-
 होमे प्रजापतिं काण्डर्षिमित्यादि सद्सस्पतिं चाऽऽज्येन यक्ष्य इत्यन्त-
 मुक्त्वा जयोपहोमे चिचं चित्तिमित्यादि व्याहृतिहोमान्तं कृत्वा प्रजापतये
 काण्डर्षये स्वाहेत्यादिप्रधानाहुर्हीहृत्वा जयोपहोमादि सर्वं होमशेषं समा-
 पयेत् । नात्र त्रिवृद्धहोमः । ततो ब्राह्मणान्संपूज्य कर्मसाहस्रयाय
 विष्णुं संस्मृत्य दर्भासनोपविष्टो दर्भपाणिः प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य
 प्राणानायम्य मणवमुच्चार्य वाग्यत इषे त्वेत्यादिकं यथापाठं साङ्गं वेद-
 पारायणमारभेत । प्रश्नान्तेऽनुवाकान्ते वा विरमेत् । मत्यहं प्रहृद्दयपर्यन्तं
 यावत्पारायणं भवति तावत्कर्तव्यम् । अतित्वरायां सार्धप्रहरद्वयपर्य-
 न्तम् । आरभ्यकप्रपाठकेषु मध्ये विरामेऽपि तत्तत्पाठकस्योच्चारां शान्तिं
 कुर्यात् । द्वितीयादिने पूर्वां शान्तिं कृत्वा कृतान्तादारभेत । कर्मसमा-
 प्त्यन्तं ब्रह्मचर्यमधःशयनं स्वरूपं दृविष्यान्नं च कार्दम् । शक्तौ सत्या-
 युषोपणम् । पतितरजस्वलादिसंभाषणं तत्समसमध्ययनं च न कुर्यात् ।
 ऋत्विक्कर्तृके पारायणेऽपि पारायणकारयित्राऽपि नियमाः कार्या एव ।

इति वेदपारायणोपाकरणप्रयोगः ।

अथ वेदपारायणोत्सर्जनप्रयोगः ।

पारायणकर्ता समाप्ते पारायणे प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्यापां
 समीपे शुचौ देशे उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्यं
 मया कृतस्य वेदपारायणस्य साङ्गन्तासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं वेद-
 पारायणोत्सर्जनारुख्यं कर्म करिष्य इति संकल्पं कुर्यात् । यदा तु स्वरु-
 र्भुक्तमेव पारायणं तदा गृह्यश्री होमस्य कर्तव्यत्वात्तदर्थं यमनवेलाया-
 भेव पूर्ववदग्निं सपारोप्य तेन सहैव गच्छेत् । ततस्तद्दङ्गं गणपतिपूजनं
 पुण्या० मातृ० नान्दी० च कुर्यात् । तत्र ऋत्विक्पूर्वोत्तरीत्या स्नान-
 विधिं देवर्षिपितृपूजनं च कुर्यात् । ततोऽपरेण वेदिमाग्निमुपसमाधाये-
 त्यादि प्राणायामान्नं कृत्वा वेदपारायणोत्सर्जनहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा

इत्यादि व्याहृत्यन्तपुक्त्वा प्रधानहोमे प्रजापतिं काण्डर्षिमित्यादि सदस-
 र्पतिं चाऽऽज्येन यक्ष्य इत्यन्तमुक्त्वा जयोपहोमे चित्तं चित्तिमित्यादि
 व्याहृतिहोमान्तं कृत्वा प्रजापतये काण्डर्षये स्वाहेत्यादिप्रधान हुर्नाहुन्वा
 जयोपहोमादिसर्वं होमशेषं समापयेत् । नैवात्र त्रैवृदन्नहोमः । ततो
 यजमान ऋत्विग्द्वारा पारायण ऋत्विजे सुवर्णगोदानवस्त्ररथाद्यन्यतमां
 यथाविभवं दक्षिणां दत्त्वाऽपूपैः रुक्ताभिरोदनेनान्यैश्च व्यञ्जैर्ब्राह्मणा-
 न्पूजनपूर्वकं भोजयित्वा भृयसीं दत्त्वाऽग्निं संपूज्य विभूति धृत्वा लौकिक-
 कागां होमश्चेत्तमग्निं गच्छ गच्छेति विसृज्य प्रमादादिति विष्णुं स्मरेत् ।
 इति वेदपारायणोत्सर्जनप्रयोगः ।

अथ नित्यस्नानतर्पणयोः प्रयोगः ।

कर्ता प्रातरुत्थापनादि दन्तधावनान्तं नित्यविधिं कृत्वा स्नानसा-
 मग्रीं गृहीत्वा जलसमीपं गत्वोद्धृतजलेन मुखं पाणी पादौ च प्रक्षालयो-
 दकं सृष्ट्वा मलापकर्षणस्नानं कृत्वा वद्धशिखोदभपाणिः प्राङ्मुख आच-
 म्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम सकलपापक्षयपूर्वककर्माधिकार-
 सिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरभीत्यर्थं प्रातःस्नानमहं करिष्य इति संकल्प्य
 तीर्थं संप्र.ध्यैमं मे गङ्गे इति पाणिनोदयमावर्त्येतं च सत्यं चाभीद्धादिति
 ज्जावृता तृचेनाद्यमर्षणमन्त्रेण जले श्रीप्राणायामान्कृत्वाऽऽपो हि प्रेति
 तिसृभिर्हिंरण्यवर्णाः शुचयः पावका इति चतसृभिः पवमानः सुवर्जन
 इत्यनुवाकेन च सर्वमन्त्रान्त एकवारं प्राङ्मुखः स्नात्वा द्विराचम्य स्नाना-
 ङ्गं तर्पणं कुर्यात् । दैवे तर्पण एकैकाञ्जालिपितर्पणेऽञ्जलिद्वयं पित्र्येऽ-
 ङ्जलित्रयम् । ब्रह्माद्यो ये देवास्तान्देवांस्तर्पयामि । भूर्देवां० भुवर्देवां०
 सुवर्देवां० भूर्भुवः सुवर्देवांस्तर्पयामि । निवीती विश्वामित्राद्यो य ऋष-
 यस्तानुर्षीस्तर्पयामि । भूर्ऋषीं० । भुवर्ऋषीं० । सुवर्ऋषींस्तर्पयामि ।
 इत्युर्षीस्तर्पयामि । प्राचीनावीती वैशम्पायनाद्यो ये पितरस्तान्पितॄन्तर्प-
 यामि । भूः पितृन्तियादिना पितॄन्तर्पयेत् । ततो वक्ष्यपरिधानं कृत्वा
 संध्यावन्दनादि नित्यधर्म विधाय ब्रह्मयज्ञविधिना ब्रह्मयज्ञं कुर्यात् ।
 गृहे स्नानं तु गृहद्वाराभिमुखम् । गृहे स्नान आदावेव संकल्पं कृत्वा श्री-
 तामूष्णा आनीय मलापकर्षणस्नानादि कुर्यात् । अत्रायमर्पणं मार्जनं तर्पणं
 च नास्ति । स्नानान्त एवाऽऽचमनम् ।

इति नित्यस्नानतर्पणयोः प्रयोगः ।

अथ ब्रह्मयज्ञपयोगः ।

कतोदिते सूर्ये मातर्होमानन्तरमकृतमातराशो ग्रामात्वाच्यामुदीच्या-
 मैशान्यां वा दिशि यावति देशे स्वग्रामच्छदीपि स्वगृहच्छदीपि वा न
 दृश्यन्ते तावनि दूरे नदीतीरे देवसातादितीर्थेऽन्यस्मिन्नपि शुद्धे देशे
 वा गत्वा हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याऽऽचम्य प्रदक्षिणमावृत्योपवीती भूत्वा
 कलं नमस्कृत्य प्रयतः प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्यापः
 स्पृष्ट्वा देशकालौ संकीर्त्य श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्य इति
 संकल्प्य हस्तौ जलेन प्रक्षाल्य त्रिराचम्य सोदकेनाङ्गुष्ठमूलेन द्विरोष्ठौ
 संमृज्याऽऽर्द्राङ्गुलिभिरोष्ठौ सकृदुपस्पृश्य दक्षिणहस्तेन सव्यं पाणिं
 पादौ च प्रोक्ष्याऽऽर्द्राङ्गुलिभिः शिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य
 प्रत्यालम्भमपः संस्पृश्यैतत्कर्माङ्गमाचमनं कृत्वा प्रभूतान्वागग्रान्दर्भाना-
 स्तीर्य पाण्योः पवित्रे धृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ च कृत्वैवंभूत-
 स्तेषु दर्भेषु प्राङ्मुख एवाऽऽसीनः प्रणवमुच्चार्य भूर्भुवः सुवारिति तिस्रो
 व्याहृतीः पठित्वा, भूस्तत्सवितुर्वरेण्यम् । सुवो भर्गो० महि । सुवर्धि०
 यात् । भूर्भुवस्तत्सवि० महि । सुवर्धि० यात् । भूर्भुवः सुवस्तत्सवि०
 महि । धियो० यात् । इत्येवं व्याहृतिवर्जितां वा पच्छोऽर्चशोऽनवानं
 गायत्रीमधीत्य द्वात्रापृथिव्योः संधिमीक्षमाणः संमील्य वा यथा युक्त-
 मात्मानं मन्येत तंथा युक्त इषे त्वेति काण्डं षपाठकमात्रमनुवाकमारं
 वा मनसा यथाकृत्यधीत्य प्रज्ञानं निधाय नमो ब्रह्मण इति परि-
 धानीयामृचं त्रिः पठित्वा प्रणवमुच्चारयेत् । अत्र ब्रह्म भूर्भुवः सुवः,
 ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः, इति । ततोऽप्युपस्पृश्य पूर्वोक्तं कर्माङ्ग-
 माचमनं कृत्वा प्रमादादिति विष्णुं स्मरेत् । ततो गृहमागत्य मुष्टिमात्रम-
 न्नमपि कर्षपैचिद्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । एवमेव दिनान्तरे त्रिसप्तोत्तर-
 वेदमारभ्य पठेत् । एवंरीत्या संहितां ब्राह्मणमारभ्यकं च पठेत् । शिक्षा
 कल्पो व्याकरणं ज्योतिषं छन्दो निरुक्तमित्यङ्गानि तत्तद्दिने वेदाध्य-
 यनोत्तरमेव क्रमेण प्रज्ञातदेशादारभ्याध्येतव्यानि । पुराणेतिहासादीनां
 वेदार्योपबृंहकत्वाद्भेदेष्वेवान्तर्भावादेतत्पाठोऽपि प्रज्ञातप्रदेशादारभ्यैव
 दिनान्तरे कार्यः । आरण्यकषपाठकेषु मध्ये त्रिसप्तोत्तरपाठकस्यो-

त्तरां शान्तिं कृत्वाऽनन्तरं नमो ब्रह्मण इति परिदध्यात् । द्वितीयदिने गायत्रीपाठानन्तरं तत्तत्प्रपाठकस्य पूर्वां शान्तिं कृत्वा कृतान्तादारभेत । अनध्याये स्वल्पो ब्रह्मयज्ञः कार्यः ।

इति ब्रह्मयज्ञप्रयोगः ।

अथ तर्पणविधिः ।

ततो देवर्षिपितृतर्पणं कुर्यात् । मध्याह्नसंध्योत्तरं वा तर्पणम् । अकृतब्रह्मयज्ञस्तु मध्याह्नसंध्योत्तरं ब्रह्मयज्ञं कृत्वा तर्पणं कुर्यात् । तद्यथा-शुचौ देशे प्राङ्मुख उपविश्य देशकालौ संक्रीत्ये देवर्षिपितृतृस्पर्शं तर्पणं करिष्य इति संकल्प्य शुद्धदेशे प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्थं ताम्रपात्रमक्षतसंयुक्तं जलेन पूरयित्वाऽञ्जलीं प्रागग्रान्दर्भान्गृहीत्वा यज्ञोपवीती देवतीर्थेनाऽऽस्तृतेषु प्रागग्रेषु कुशेष्वग्रभागेऽक्षतव्रीहितण्डुलसंयुक्तेन जलेनैकैकाञ्जलिं ब्रह्माग्निरोन्तेभ्यो देवेभ्यो दद्यात् । ताम्रादिभाजनान्तरे जले वा तर्पयेत् ।

तत उदङ्मुखो निधीती कनिष्ठाङ्गुलिद्वयमूलप्रदेशात्मकेन प्राजापत्येन तीर्थेनोदगग्रेऽस्तृतेषु कुशेषु मध्यभागे यवमिश्रितजलेन विश्वामित्रादीतिहासपुराणान्तेभ्यो द्वौ द्वावञ्जली दद्यात् । सकृन्नाम्नाऽपरस्तृष्णीम् ।

ततो न्यञ्चितसव्यजानुर्दाक्षिणामुखः प्राचीनाधीती पितृतीर्थेन दाक्षिणाग्रेऽस्त्वृतेषु कुशेषु मूलभागे कृष्णतिलमिश्रितं जलमादाय तेन वैशम्पायनाद्येकपत्न्यन्तेभ्यस्त्रींस्त्रीनञ्जलीन्दद्यात् । सकृन्न भ्रा द्विमूष्णीम् ।

ततः पित्रादीन्सर्वांन्पितृस्तर्पयेत् । तत्र सापत्नमातृव्यतिरिक्तकोटिष्टस्त्रीभ्य एकैक उदकाञ्जलिद्वयः । असंभवे सव्यान्वारब्धदक्षिणहस्तेन वा तर्पणम् । शुचिभूमिपान्नालाभे जलतीर उपविश्योक्त्रप्रकारेण जल एव तर्पयेत् । तत्र दक्षिणहस्तेन प्रनितर्पणमक्षताना तण्डुलाना यवानां च ग्रहणम् । सव्यहस्तेन तिलानाम् । जीवन्पितृकेण त्वेवपत्न्यन्तानां भवे तर्पणं कार्यम् । तर्पणे श्वेता एव तिला ग्राणाः । प्रजोष्टपर्वणमेव तस्य प्राचीनाधीतम् । ततो ये पितृवन्दया मातृवन्दया ये चान्येऽस्मत्त उदकमर्हन्ति तांस्तर्पयामीति प्रथमपरसानाञ्जलिं दत्त्वा

सूत्रं सुलोमकं यच्च ततः कृत्वा विलोमकम् ।
 सावित्र्या दशकृत्योऽद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् ॥
 विच्छिन्नं चाप्यधो यातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् ।
 पृष्टदेशे च नाभ्यां च धूर्तं यद्विन्दते कटिम् ॥
 तद्धार्यमुपवीतं स्याज्जातिलम्बं न चोच्छ्रवम् ।
 स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्धार्यं स्यान्न कथंचन ॥
 ब्रह्मचारिण एकं स्यात् नातस्य द्वे बहूनि वा ।
 गृहस्थेन तु द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ॥
 यज्ञोपवीतं परममिर्म मन्त्रमुदीरयन् ।
 तृतीयमुत्तरीयं स्याद्ब्रह्माभावे तादिष्यते ॥
 ब्रह्मसूत्रे तु सर्वेऽप्ये स्थिते यज्ञोपवीतिता ।
 प्राचीनावीतिताऽसव्ये कण्ठस्थे तु निवीतिता ॥
 रस्त्रं यज्ञोपवीतार्थे त्रिवृतसूत्रं तु कर्मसु ।
 कुशमुज्ज्वालतःतुरज्जुर्वा सर्वकर्मसु ॥ इति स्मृत्यर्थसारे ।

मकारान्तरं च ब्राह्मणेन तत्तन्पठया वा कृतं सूत्रमानीय भूरिनि
 मथमा पण्यवर्ता भिनोति । भुव इति द्वितीयां सुवरिनि तृतीया
 मीत्वा पलाशपत्रे संस्थाप्याऽऽपो हि छैति रिसभिर्हिरण्यवर्णा इति चत-
 सृभिः पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकेन चाभिपिन्य गायत्र्या वाऽभिपिन्य
 ग्रामहस्तै कृत्वा विः संताडय भूरभिं च पृथिवीं च मां च । त्रींश्च
 लोकान्संवत्सरं च । मजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्-
 ध्रुवा सीद । भुवो वार्युं चान्तरिक्षं च मां च । त्रींश्च लोकान्सं० । स्वरा-
 दित्यं च दिवं च मां च । त्रींश्च० । भूर्भवः स्वश्चन्द्रमसं च दिशश्च मां च ।
 त्रींश्च० सीदेत्यन्तेन चतुर्थेन ग्रन्थि कृत्वा, ओंकारं मथमतन्तो न्यसा-
 मि । अग्निं द्वि० । नागांस्तृ० । सोमं च० । पितृन्पञ्च० । मजापतिं
 षष्ठ० । वार्युं स० । सूर्यमष्ट० । विश्वान्देशान्नव० । इति नवसु तन्नुपु
 यथायथमात्राण्य चतुर्थ्यन्तेनाममन्त्रैः संपूज्य देवस्य त्वेत्पादायोद्वयं तम-
 सरपरीत्यादित्याय दर्शयित्वा यज्ञोपवीतमिति धारयेत् । इति वीधायनो-
 क्तयज्ञोपवीतनिर्माणविधिः ॥

इति यज्ञोपवीतविधिः ।

सूत्रं सलीमकं यच्च ततः कृत्वा विलोमकम् ।
 सावित्र्या दशकृत्वोऽग्निर्मन्त्रितामिस्तदुसयेत् ॥
 त्रिच्छिन्नं चाप्यथो यातं भुवत्वा निर्मितमुत्सृजेत् ।
 पृष्टदेशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् ॥
 तद्धार्यमुपवीतं स्यात्प्रातिलम्बं न चोच्छ्रितम् ।
 स्तनादूर्ध्वमथो नाभेर्धार्यं स्यान्न कथंचन ॥
 ब्रह्मचारिण एकं स्पात् नातस्य द्वे बहूनि वा ।
 गृहस्थेन तु द्वे धार्यं श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ॥
 यज्ञोपवीतं परममिदं मन्त्रमुदीरयन् ।
 तृतीयमुत्तरीयं स्याद्ब्रह्माभाधे तादिष्यते ॥
 ब्रह्मसूत्रे तु सर्वेऽथे स्थिते यज्ञोपवीतित्वा ।
 प्राचीनार्थवित्ताऽसव्ये कण्ठस्थे तु निवीतित्वा ॥
 दक्षं यज्ञोपवीतार्थे त्रिवृतसूत्रं तु कर्मसु ।
 कुशमुज्जवालतःशुक्लं सर्वकर्मसु ॥ इति स्मृत्यर्थसारे ।

प्रकारान्तरं च ब्राह्मणेन तत्कल्पकया वा कृतं सूत्रमानीय भूरिति
 प्रथमं पण्यवर्ती मिनोति । भुव इति द्वितीयां सुवरिति तृतीया
 मीत्वा पलाशपत्रे संस्थाप्याऽऽपो द्विष्टेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णा इति चत-
 सृभिः पत्रमानः सुवर्जन इत्यनुवाकेन चाभिषिच्य गायत्र्या वाऽभिषिच्य
 वापदस्ते कृत्वा त्रिः संताड्य भूरिति च पृथिवीं च मां च । श्रीश्च
 लोकान्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्-
 ध्रुवा भीद् । भुवो वार्युं चान्तरिक्षं च मां च । श्रीश्च लोकान्सं० । स्वरा-
 दित्यं च दिवं च मां च । श्रीश्च० । भूर्भवः स्वश्चन्द्रमसं च दिग्भ्य मां च ।
 श्रीश्च० सीदेत्पन्तेन चतुर्थेन ग्रन्थि कृत्वा, ओंकारं प्रथमतन्तां न्यसा-
 मि । अग्निं द्वि० । नागास्तृ० । सोमं च० । पितृन्पञ्च० । प्रजापतिं
 षष्ठ० । वार्युं स० । सूर्यमष्ट० । विश्वान्देवान्नाव० । इति नवसु तन्तुषु
 यथायथमावाहा चतुर्थ्यन्तैर्नामपन्त्रैः संपूज्य देवस्य त्वेत्याशान्द्वयं तम-
 सपरीत्यादित्याय दर्शयित्वा यज्ञोपवीतमिति धारयेत् । इति वीधायनी-
 त्तयज्ञोपवीतनिर्माणविधिः ॥

इति यज्ञोपवीतविधिः ।

अथ कुशाग्राहरणादिविधिः ।

कुशाः काशा यवा दूर्वा उशीरारतु सकुन्दकाः ।
गोधूमा ग्राहयो मौञ्जा दश दर्भाः सवल्बजाः ॥
नभोमासस्य दशे तु शुचिर्दभान्समाहरेत् ।
अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः ॥
मासे नभम्दमावास्या तस्या दर्भाच्चयो मतः ॥ इति च ।

अथ कुशच्छेदनमन्त्रः—

शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ।
ओंकारेण तु मन्त्रेण कुशान्स्पृष्ट्वा द्विजोत्तमः ॥
विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।
नुद सर्वाणि पापानि कुश स्वस्तिकरो भव ॥
इमं मन्त्रं समुच्चार्य ततः पूर्वोत्तरामुखः ।
हुंफटकारेण दर्भास्तु सकृच्छित्त्वा समुद्धरेत् ॥ इति ।
अमूला देवकार्येषु प्रयोज्यास्तु जपादिषु ।
सप्तपत्नाः कुशाः शस्ता दैवे पिण्डेषु च कर्मणि ॥
अनन्तर्गभिणौ साग्रौ यदि ताभ्यामपवित्रकम् ।
चतुर्भिश्चाभिचारे स्याच्चिभिरैवेति केचन ॥
सपवित्रः सदर्भो वा कर्माङ्गाचमनं चरेत् ।
नोच्छिष्टं तद्भवेत्तस्य भुवत्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥
यैः कृतः पिण्डनिर्वापः श्राद्धं वा पितृतर्पणम् ।
विष्णुमूत्रादिषु ये दर्भास्तेषां त्यागोऽभिधीयते ॥
नीर्वामध्ये स्थितास्त्याज्या यज्ञभूमौ स्थितास्तथा ।
न ब्रह्मग्रन्थिनाऽऽचार्मन्त दूर्वाभिः कदाचन ॥
स्नाने दाने तथा होमे स्वध्याये पितृतर्पणे ।
सपवित्रौ सदर्भो वा करौ कुर्वीत नान्यथा ॥

अथ पवित्रलक्षणम्—

अनन्तर्गमितं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रे विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

द्व्यङ्गुलं मूलतः कुर्याद्ग्रन्थोकाङ्गुलस्तथा ।
चतुरङ्गुलमग्रं स्यात्पवित्रस्य च लक्षणम् ॥

पवित्रे दर्भसंख्या—

चतुर्भिर्दर्भपिञ्जूलैर्द्वाभ्यां वाऽथ पवित्रकम् ।
दैवे कर्मणि कर्तव्यं पित्र्ये तस्त्रिभिरीरितम् ॥
दर्भाभावे स्वर्णरूप्यताम्ररत्नैः क्रिया सदा ॥ इति ।

अथ कुशविधिः—

समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।
शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन्पतत्यघः ॥

आदिशब्देन दूर्वादि । लक्षपुष्पार्चनादौ तु क्रयक्रीतनिर्पथो न ।
लक्षपुष्पार्चनादौ तु क्रयक्रीतमपीष्यते । इत्युक्तैः ।

अत्राप्यादिशब्देन दूर्वादि ।

अहन्यहानि कर्मार्थं कुशच्छेदः प्रशस्यते ।
कुशा धृता ये पूर्वत्र योग्याः स्युर्नोत्तरत्र ते ॥
कुशान्काशाश्च पुष्पाणि गवार्थं च तृणादिकम् ।
निषिद्धे चापि गृह्णीयादमावास्याहनि द्विजः ॥
मासि मास्याहता दर्भास्तचन्मास्येव चोदिताः ॥ इति ।

इति कुशाद्याहरणादिविधिः ॥

इति श्रीमद्भयंकरोपाधिषेयकाशीनाथसूरिसूनुभास्करसूरिकृतां
वीक्षितकृतसंस्काररत्नग्रन्थमूलिका लघ्वी माधमिस्तु
संस्कारपद्धतिः समाप्ता ।

अथ भट्टगोपीनाथदीक्षितविरचित्श्रौतस्मार्ततद्ब्रह्मयज्ञि-
कोपयुक्तोपोद्घातगतविषयानुक्रमप्रदर्शकपत्रम् ।

विषयः ।	पृष्ठम् ।	पङ्क्तिः ।
भङ्गलाचरणम्	१	४
विद्यागणपत्यादिष्वन्दनं गुरुवन्दनं मातापितृवन्दनं सत्यापाठ- मुनिवन्दनं च	१	८
धर्मप्रशंसा	१	२१
धर्मलक्षणम्	२	३
धर्मलक्षणेऽव्याप्त्यादिदोषनिरासार्थं यदकृत्यप्रयोजनमदर्शनम्	२	५
धर्मं प्रत्यक्षादिकं न प्रमाणं किंतु चोदनैव प्रमाणम्	२	२०
अधर्मलक्षणसूचनम्	३	३
इष्टानिष्टप्रापके कर्मणी एव धर्माधर्मावित्यत्र प्रमाणम्	३	६
धर्मस्य लक्षणान्तरं णि	३	११
धर्मशब्दार्थनिर्णयः	३	२२
शिष्टाचाररूपं धर्मलक्षणम्	४	१३
अनुपादेयवचनानां लक्षणम्	५	४
अननुष्टेयधर्मकथनम् ...	५	२४
धर्मस्य साक्षात्फलकथनम्	६	४
तत्र भगवद्गीतास्य प्रमाणम्	६	८
गणेशगीतास्य प्रमाणम्	६	११
साधारणधर्मकथनम्	६	२१
तत्रैव प्रमाणान्तरम्	६	२४
असाधारणधर्मकथनम्	७	३.
भगवद्गीतोपनिषत्साधारणधर्माः	७	१२
गणेशगीतास्य साधारणधर्माः	७	२१
शूद्रस्यासाधारणधर्मः ...	८	२२
सदाचारस्य फलकथनम् ...	८	२५
सदाचाराकरणे प्रत्यवायकथ०	९	८
लौकिकाचारस्याप्यावश्यकत्वक०	९	१५

विषयः ।	पृष्ठम् ।	पङ्क्तिः ।
सामीप्यमुक्तौ प्रमाणप्रदर्शनम्	१६	१६
कैवल्यमुक्तौ प्रमाणप्रदर्शनम्	१६	२२
केवलकर्मणश्चन्द्रलोकमाप्तिरु०	१६	२६
प्रतीकाद्युपासनात्रयवतः सालोक्यादिप्राप्तिप्रतिपादनम् ...	१६	२७
ब्रह्मज्ञानवतः कैवल्यप्राप्तिरुथ०	१६	३१
सालोक्यादिचतुर्विधमुक्तिस्वरूपप्रतिपादनम्	१६	३१
कर्मभिर्निःश्रेयसादिचतस्रो वासना जायन्ते ताभिश्च चित्तशुद्धिरिति प्रतिपादनम्	१७	१०
चतुर्विधवासनानां स्वरूपकथ०	१७	१२
ज्ञानद्वारा कर्मणां मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनम्	१७	१६
काशीमरणात्मकिरित्यत्र ज्ञानद्वारैवेति सिद्धान्तप्रतिपादनम् ...	१७	२३
कर्मभिर्निःश्रेयसमित्यत्रत्यभिःश्रेयसशब्दार्थप्रतिपादनम् ...	१७	२४
सामान्यतोऽधिकारिकथनम्	१८	२
शास्त्रशब्दार्थप्रतिपादनम्	१८	६
धैर्यविकल्पीणामप्यधिकारित्वकथनम्... ..	१८	१४
शूद्राणामग्न्याधानादिष्वधिकारित्वनिराकरणवर्णनम्	१८	१६
अनधीतस्याकिंचनस्य च नित्यनैमित्तिकेष्वधिकारकथनम् ...	१८	२३
मृतभार्यस्यापि स्वार्थसाधनम्	१८	२७
विहितप्रतिपिद्योर्नित्यनैमित्तिकयोर्यथाक्रमकरणे करणे च दोषकथनम्	१९	२
कर्मभिर्निःश्रेयसं तानि शब्दलक्षणातीत्यादिमूत्रार्थवर्णनम् ...	१९	४
द्रव्यसंपत्तावेव सोमयागः कार्य इति कथनम्	२०	२०
संपदभावे यज्ञकरणे दोषकथ०	२०	२३
तत्रैव मनुवचनप्रदर्शनम्	२०	२६
द्रव्यसंपदभावे यज्ञकरणे दोषप्रतिपादकवचनानि काम्यकर्मविषयाणीति प्रतिपादनम्	२१	२
सर्वकर्माणीश्वरार्पणबुद्ध्या कर्णीयानीति प्रतिपादनम्	२१	१३

विषयः ।	पृष्ठम् ।	पङ्क्तिः ।
प्रकारेणपुत्रया कर्मकरणे पद्यु-	...	...
गणस्थवचनप्रदर्शनम्	... २१	१९
प्रकारेणगण्यार्थप्रतिपादनम्	... २१	२३
प्रकारेणपुत्रया कर्मकरणे फला- ..	...	...
विषयप्रतिपादनम्	... २२	११
फलामङ्गं स्वस्वा कर्मणि कृते म-कर्म	...	...
ज्ञानिनं नैव सिद्ध्यतीति कथनम् ...	... २२	१७
पदार्थमप्ये कर्मण्यं द्वित्यस्य जीविके-	...	...
ति प्रतिपादनम्	... २३	१७
प्रतिग्रहे विनियोकथनम्	... २३	२०
राजप्रतिग्रहे निषेधस्तृप्त्यादिव-	...	...
निराजप्रतिग्रह इति प्रतिपादनम् ...	... २३	३०
यजनस्य प्रविष्यकथनम्	... २४	३
यजनफलप्रतिपादनम्	... २४	१०
तत्रैव भारतस्य प्रमाणम्	... २४	१५
ज्ञानपूर्वकं सर्वकर्मैकैक्यताकथनम् .	... २४	२५
ज्ञानाभावेऽपि श्रद्धापूर्वकस्य कर्मणो	...	...
विषयव्यापारप्रतिपादनम्	... २५	१२
श्रद्धास्वरूपप्रतिपादनम्	... २५	३
१. कर्मैव सर्वकर्मणि कर्मैक्यता इति कथ०	... २५	२८
गौणमुत्पद्येदेन भक्तिर्द्विविधकथनम्...	... २६	५
मुत्पद्यमानि लक्षणप्रतिपादनम्	... २६	३
गौणभक्तिः लक्षणकथनम्	... २६	८
भक्त्यक्तं ब्रह्म भक्त्या मन्त्रं भवतीति क०	... २६	१६
विद्युद्भिः सहितस्य च यद्भिर्विषय-....	...	...
कथनम्	... २६	०१
वित्तसंस्कारकथनम्	... २६	२९
अत्राप्ये कृतस्य कर्मणः कालमा	...	...
सौ पुन कर्मैक्यताकथनम्	... २७	५
श्रद्धादिभ्यः कालस्य माप्यस्यकथ०...	... २७	९

विषयः ।

पृष्ठम् । पङ्क्तिः ।

सर्वस्य कर्मणो गौणकालकथनम्	२७	१२
मुख्यकालातिक्रमे गौणकालेऽनुष्ठान-	...	...
प्रकारकथनम्	२७	१७
प्रधानस्याकरणे तद्विषये विचारः	२७	२०
काव्यकर्मणि विशेषकथनम्	२७	२१
प्रतिनिधिस्वीकारानन्तरं मुख्यलाभे विशेषकथनम्	२८	४
सर्वकर्माणि शुद्धात्मना शुद्धदेशादिषु सत्सु कर्तव्यानीति कथनम्	२८	१२
धर्मदेशकथनम्	२८	२८
पुराणान्तरे पुण्यदेशकथनम्	२९	१८
स्नातस्थैव कर्माधिकारित्वकथनम्	२९	२१
असामर्थ्ये गौणस्नानकथनम्	२९	२९
अहतवासोधारणमहतवासः स्वरूपमहतस्याशुचिस्पर्शे कारं चाऽऽह	३०	८
यौनवस्त्रधरस्थैव कर्मकर्तव्यताकथनम्	३०	२१
एकवस्त्रेण कर्मकरणे निषेधकथनम्	३१	३
एकवस्त्रक्षणप्रतिपादनम्	३१	६
तत्रैव विशेषान्तरकथनम्	३१	९
नग्नभेदकथनम्	३१	१२
कर्मविषये स्मृत्यन्तरस्थः कश्चिद्विशेषः	३१	२३
छफलक्षणकथनम्	३१	३
छलस्य त्रैविध्यकथनम्	३२	८
कश्चिन्मदेशे कर्माचरणनिषेधः	३२	११
द्वीपान्तरालक्षणम्	३२	१४
तिलकं धृ-वा कर्मकर्तव्यताकथनम्	३२	१७
मृदा तिर्यक्पुण्ड्रनिषेधो भस्मनोर्ध्वपुण्ड्रनिषेधश्च	३२	२५
कदा केन पुण्ड्रः कर्तव्य इति कथनम्	३२	२७
अमौढपादः सन्कर्म कुर्यादिति कथनम्	३३	४
मौढपादलक्षणम्	३३	१०
कृतावसविधकशब्दार्थः	३३	२०

विषयः ।	पृष्ठम् ।	पङ्क्तिः ।
स्वस्तिकासनलक्षणम्	३३	२७
पद्मासनलक्षणम्	३३	२९
अर्धासनलक्षणम्	३४	२
सुखासनलक्षणम्	३४	११
आसनान्याह व्यासः	३४	१८
निषिद्धान्यासनानि	३४	२७
कर्मकाले हस्तयोर्दोर्भधारणं कर्तव्यमिति कथनम् ...	३५	५
पवि ग्रन्थिलक्षणम्	३५	११
ग्रन्थग्रन्थिलक्षणम्	३५	१३
पवित्रलक्षणम्	३५	११
पवित्रे दर्भसंख्यारूयनम्	३५	१८
केपाचित्पदार्थानामयातयामत्वक०	३५	२५
वर्ज्यदर्भकथनम्	३५	२८
दैवापिष्टयकर्मणि दर्भग्रहणव्यवस्था	३६	११
समित्पुष्पादीनां ब्राह्मणेन संपादनम्	३६	२०
पुशग्रहणाविधिकथनम्	३६	२५
कुशग्रहणकालकथनम्	३७	७
तत्रैव कालान्तरकथनम्	३७	१२
अत्रासंभवे कालान्तरम्	३७	१४
निषिद्धेऽपि दिने कुशपुष्पादीनां ग्रहणकथनम्	३७	१८
वनस्थातेषु सोमवसतेः कालकथनम् ...	३७	२९
विशेषतः पवित्रलक्षणम्	३८	५
तत्रैव वचनान्तरम्	३८	८
पवित्रधारणे क कर्तव्यमिति कथनम् ...	३८	१०
पवित्रपाते प्रायश्चित्तकथनम्	३८	१२
पवित्रत्यागे विशेषकथनम्	४८	१६
कुशाभावे काशादीनां ग्रहणम्	३८	१९
हेमनः पवित्रस्य मासस्त्यकथनम्	३८	२८
जीवित्पितृरुस्य पादुकादिधारणे निषेधकथनम्	३९	५
सर्वकर्मसु एरुवस्त्रनिषेधः	३९	१६

विषयः ।	पृष्ठम् ।	पङ्क्तिः ।
सदोपवीतिना वद्धशिखेन च भाव्यमिति कथनम्	... ३९	२७
पुरुषापराधे स्मार्ते प्रायश्चित्तं कर्मापराधे श्रौतं स्मार्तं चेति कथनम्	३९	३०
यज्ञियसमिद्वृक्षकथनम्	४०	१०
समित्प्रमाणलक्षणम्	४०	१४
स्मृत्यन्तरे समिल्लक्षणम्	... ४०	२१
सर्वत्र पत्नी दक्षिणभागे क्वचित्कार्ये वामभागेऽपीति कथनम्	४०	२८
फटिं वद्ध्वा कर्मकरणे तन्नैफलयकथनम्	४१	३
दैवमानुषाद्यलंकारकथनम्	४१	६
स्नानसंध्यादिकमुपोषितेनैव कर्तव्यमिति कथनम्	... ४१	१८
उपोषणाशक्तं प्रति विशेषः	... ४१	२३
किञ्चित्कालपर्यन्तं कर्मकरणनिषेधः	... ४१	२६
उभयोः संन्ययोः कर्मनिषेधकथनम्	... ४२	४
दैवपिण्डसौम्यकायाग्नेयतीर्थानां स्थानप्रदर्शनम्	... ४२	८
कर्मकाले क्रोधे सति तद्वैफल्यम्	... ४२	१२
विद्यातपःसंपन्नस्य पापिनोऽपि पावसंबन्धाभावकथनम्	... ४२	१६
कर्मकाले पाखण्डिभिः संभाषणं न कार्यम्	... ४२	२१
पाखण्डिस्वरूपकथनम्	... ४२	२३
विद्यास्थानकथनम्	... ४२	२५
पाखण्डशब्दार्थकथनम्	४२	२८
केषुचित्काष्ठपादुकाधारणनिषेधः	४२	३२
अकृतसोमयामादिषु पित्रादिषु जीवत्सु आधानवत्पुत्रा- देरनधिकारकथनम्	४३	८
अकृताधानादौ पित्रादां तदाज्ञया दोषाभावप्रतिपादनम्	४३	२२
निमित्तविशेषेषु आज्ञां विनाऽपि दोषाभावः	... ४३	२५
आज्ञयाऽपि क्वचिददोषः क्वचिन्न दोष इति कथनम्	४४	२
कर्मकालेऽपभाषणनिषेधकथनम्	... ४४	१७
मन्त्रार्थज्ञानपूर्वकं कर्मकर्तव्यताकथनम्	४४	२४
ऋष्यादिस्मरणमपि कार्यमिति कथनम्	... ४४	२७
ऋष्यादीनामज्ञाने फलाभावकथनम्	४५	३

विषयः ।	पृष्ठम् ।	पङ्क्तिः ।
कचिदृष्यादिस्मरणनिषेधकथनम्	४१	२२
अत्र मतान्तरकथनम्	४५	२१
यजुःशाखिनामृष्यादिस्मरणे		
शास्त्रार्थप्रवचनम्	४५	३०
ऋष्यादिस्मरणे क्रमचतुष्टयकथनम्	४६	१३
क्रमचतुष्टयमध्य तैत्तिरीयैः कोऽपि क्रमः		
स्वीकार्य इति कथनम्	४६	२०
ऋचः सामानि यजूंषीति त्रिविधा		
मन्त्रास्तेषां लक्षणानि	४६	२६
सर्गमन्त्रेष्वदावन्ते च प्रणवयोगः		
करणीय इति कथनम्	४७	१३
अपान्वर्जयित्स्वकश्रुत्या सर्वत्र मन्त्र		
पाठः कर्तव्य इति कथनम्	४७	२४
कर्मणि प्रयुज्यमानमन्त्र आम्नातस्वरो		
धा भाषिकस्वरो वेत्यत्र शास्त्रार्थमतिपादनम्	४७	२५
भाषिकस्वरलक्षणम्	४८	११
एकश्रुत्यस्वरलक्षणम्	४८	१६
दर्शपूर्णमासादिषु याजमानकर्मणि नानाविधशास्त्रार्थकथनम्... ..	४८	१७
मूलक्षणप्रतिपादनम्	५०	२
श्रौतविषये नानाविधशास्त्रार्थाः	५०	७
नानाविधशास्त्रार्थाः	५१	२
तत्रैवानेके शास्त्रार्थाः	५२	२
श्रौतविषये सूक्तान्तरमतदर्शनपूर्वकं बहुप्रकाराः शास्त्रार्थाः ५३	५३	२
मृना एव शास्त्रार्थाः	५४	२
त एवानेके शास्त्रार्थाः	५५	२
अग्निप्रबोधने विशेषः	५५	२९
सुरीनाग्निधमनस्य विकल्पः	५६	४
वेदप्रबोधनैवाग्निप्रबोधनक०	५६	११
अग्निप्रबोधने निषिद्धपदार्थाः	५	१९
तत्रैव संश्लेषात्प्रगतदर्शनम्	५६	१२

विषयः ।

पृष्ठम्

पङ्क्तिः।

आज्याहुतीनां बाहुल्ये तत्पर्यासा महत्वः ...	...		
स्थाल्य उपयोक्तव्या इति कथं	...	५६	२७
तत्र प्रायोगिकानां संप्रदायकथनम्	...	५६	३०
प्रवृत्ते कर्मणि नियतस्य काल उपस्थिते नियतं...	...		
कर्तव्यमेवेति कथनम्	...	५७	३
मन्द्रमध्यमतारस्वराणां कालभेदेन ...	...		
व्यवस्था	...	५७	६
मन्द्रादिस्वराणां स्थानकथनम् ...	...	५७	१४
जुहोतीति चोद्यमाने कर्तृद्रव्यपात्राणां ...	...		
विधानकथनम् ...	...	५७	१७
दोत्रायाजमानेषु समुच्चयकथनम् ...	...	५७	२०
दक्षिणासु समुच्चयापवादकथनम्	...	५८	११
क्रयपरिक्रयसंस्कारेषु समुच्चयकथनं...	...	...	
तदुदाहरणप्रदर्शनं च	...	५८	१३
रौद्रराक्षसादिकर्मसु अप उपस्पृशेदिति कथनम् ...	...	५८	१९
कचिर्द्रौद्रेऽपि उदकस्पर्शाभावकथनम्...	...	५८	२५
रौद्रकर्मविषये मतान्तरकथनम् ...	...	५८	२९
राक्षसनैर्ऋतादिकर्मसूदकस्पर्शादाहरणप्रदर्शनम् ...	...	५९	४
अपपर्यावर्तनपदार्थप्रतिपादनम् ...	...	५९	१५
उपस्पर्शशब्दार्थनिर्णयः ...	...	५९	२४
केषुचिन्मिचित्तेषु अपामुपस्पर्शनम् ...	...	६०	८
आत्मशब्देन हृदयग्रहणेप्रमाणकथनम् ...	...	६०	१४
यत्र कर्मणि एकस्याङ्गस्य निर्देशस्तत्र दक्षिणाङ्गस्य ग्रहण-			
मिति कथनम् ...	...	६०	२१
चक्षुरादेरनङ्गत्वात्तेषु नियमाभावक्षुरादेरनङ्गत्वे प्रमाणं च...	...	६०	२२
यत्र कर्मणि दिङ्निमित्तो नोक्तस्तत्र पूर्वोदीच्यैशान्यन्यतमादि-			
ग्रहणम्	...	६१	३
यत्र कर्मणि तिष्ठन्नित्यादिनियमो न तत्कर्माऽऽसीनेन कर्त-			
व्यमिति कथनम्...	...	६१	११
द्वे रजतदाननिषेधकथनम् ...	...	६१	२१

विषयः।	पृष्ठम्।	पङ्क्तिः।
दानहोमादिषु केषुचित्कर्मसु साङ्गुष्ठताया विधानम्	६१	२८
भोजनहवनादिषु केषुचित्कर्मसु घटिर्जानुस्त्वनिषेधकथनम्	६१	३२
कुत्सिताकुत्सितयोः सव्यदक्षिणकरग्रहणम्	६२	३
इत्सिताकुत्सिताङ्गमदर्शनम्	६२	६
आग्निकान्दीश्राद्धानुष्ठानकारणक०	६२	९
तद्विषये स्वल्पः शास्त्रार्थः....	६२	११
नान्दीश्राद्धात्पूर्वं मातृपूजनस्याऽऽवश्यकत्वकथनम्	६२	१८
एककालेऽनेकसंस्कारकरणे मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं वैकदैव भवति न पृथगिति कथनम्	६२	२३
नान्दीश्राद्धे जीवत्पितृकस्याप्यधिकारकथनम्	६२	३
केषुचिच्छुभकर्मस्वादावङ्कुरारोपणकर्तव्यताकथनम्	६३	२१
कर्माङ्गस्नानकर्तव्यताकथनम्	६३	२८
सर्वकर्मसु कर्तुर्दक्षिणे पत्न्या स्यात्तव्यं क्वचिद्दामभागेऽपीति कथनम्	६४	२
कर्मादौ गणपतिपूजनस्याऽऽवश्यकत्वक०	६४	७
पुण्याहवाचनकर्तव्यताकथनम्	६४	१०
देवार्चनादिकर्माणि आचम्य कार्याणि	६४	१३
स्त्रीशूद्राणां सकृदेवाऽऽचमनम्	६४	१६
तच्चऽऽचमनमादावन्ते च चारद्वयं करणीयमिति कथनम्	६४	१८
हवनभोजनादिकर्मसु द्विर्द्विराचमनम्	६४	२३
सपवित्रः सन्नेव कर्माङ्गचमनं चरेदिति कथनम्	६४	२६
केषुचित्कर्मसु मध्वादिभक्षणेषुऽऽगुच्छिष्टत्वाभावकथनम्	६५	३
ईश्वरं ध्यात्वा कर्माणि कुर्यादिति कथनम्	६५	१४
यज्ञशब्दार्थविषये शास्त्रार्थः	६५	१९
विष्णुस्वरूपवर्णनम्	६५	३०
कर्मारम्भे त्रिमात्रः प्रणवः पाठ्य इति कथनम्	६६	१३
स्नानदानादि सर्वं कर्म संकल्पपूर्वकं कार्यामिति कथनम्	६६	१७
कर्मादौ चान्द्रसंवत्सरस्यैव निर्देशः कर्तव्य इति प्रतिपादनम्	६६	२६
तिथ्यादीनामनुष्ठेते कर्मणो वैफल्यकथनम्	६६	२८
तिथ्याद्युल्लेखविषये शास्त्रार्थः	६७	९

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

ब्रह्मगोपीनाथदीक्षितविरचितः—

उपेक्षातः ।

चात्सल्यात्पितरौ कपोलयुगुलं स्वस्याऽऽगतौ चुम्बितु
दृष्ट्वाऽऽकुञ्चितमास्यपञ्चममलं संपत्स्मितं सत्वरम् ।
अभ्योन्यं शिवयोस्ततः सुवदने युक्ते षभूतां तपो-
रित्यं येन विनोदितौ स भगवान्बालो गजास्योऽवतु ॥ १ ॥
विद्यामहागणपतिं देवं व्याडीश्वरं तथा ।
योगेश्वरीं च वाग्देवीं लक्ष्मीनारायणौ रविम् ॥ २ ॥
सत्यापादं मुनिश्रेष्ठं जातरूपशिरोरुहम् ।
गुरुंश्च मातापितरौ नत्वेदानीं यथामति ॥ ३ ॥
ओकोपाङ्गेन कृतुकाङ्क्षोपीनाथेन धीमता ।
सत्यापाङ्गेन रचितं सूत्रं व्याख्यायते मया ॥ ४ ॥
सूत्रवार्धिं मया तर्जुमारुचं यन्दशक्तिना ।
तत्रावलम्ब्ये मम तु पारे गन्तुं गुरुसृष्टिः ॥ ५ ॥

तत्र मञ्जुपद्मं पूर्वव्याख्यातृभिव्याख्यातम् । अथाग्निष्टोमादिकर्मपति-
पादकं सप्तमप्रश्नादिकं सूत्रमव्याख्यातत्वादिदानीं व्याख्यायते ।
तत्राऽऽदौ तावद्याज्ञिकानां संप्रदायबोधार्थं श्रौतपरिभाषाः स्मार्तगार्ह-
पदार्याश्च संक्षेपेण प्रदर्शयन्ते । अत्रापि तावदादौ सर्वकर्मणां वक्ष्यमाणाना-
मग्निष्टोमादीनां पूर्वेषां दर्शपूर्णमासादीनां च धर्मरूपत्वाद्धर्मलक्षणमु-
च्यते । तत्र धर्मं प्रशंसति श्रुतिः—धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोक-
धार्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदति धर्मं सर्वं मतिष्ठितं तस्मा-
द्धर्मं परमं वदन्तीति । स्मृतिरपि—

धर्मः संसेवितः शुद्धस्त्रायते महतो भयात् ।

श्रुत्वाऽपि सन्तस्तुष्यन्ति दूराद्धर्मपरं नरम् ॥

धर्मः कृतः श्रुतो दृष्टः कथितश्चिन्तितोऽपि वा ।

तथाऽनुमोदितोऽर्षेह पुनाति दशपूरुषम् ॥

तस्माद्धर्मो यथाशक्ति यत्नारसेव्यो नृभिर्भुवैः ॥ इति ।

धर्मसूत्रेऽपि धर्मं प्रकृत्य—एवं वर्तमान उभौ लोकावभिजयतीति । एवं
वर्तमानो धर्मेण वर्तमान उभौ पृथिवीद्युलोकौ । वैदानसभरद्वानावपि—

धर्मेण वर्तमानः परमो गतिमाप्नोतीति । धर्मं प्रमाणं चोदनेत्येतादृ जै-
मिनि.—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । चोदना विरिर्लक्षणं
प्रमाणं यस्य तादृशोऽर्थो बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनं यः स
धर्म इत्यर्थः । अर्थो धर्म इत्येतावत्युक्ते भोजनादावतिव्याप्तिगतयो-
दनालक्षण इति । भोजनादेरिष्टसाधनत्वं तु न विधिप्रमाणमिति तद्वा-
रणम् । श्येनस्यापि विधिप्रमाणत्वात्तद्वारणायार्थ इति । श्येनस्तु
हिंसाजनकतया बलवदनिष्ठनरानुबन्धीति तद्वारणम् । यत्रनिष्ठजन-
नत्वं श्येनफलस्य वैरिभरणानुबलश्रुत्यातादिरूपहिंसात्मकविचारस्यै-
वेति तस्मैव विधिवोपितानिष्टसाधनत्वात्तदधर्मत्वं श्येनस्य तु धर्मत्वमे-
वेति विभाव्यते तदाऽर्थशब्देनेष्टसाधनत्वमात्रं ग्राह्यम् । उक्तं च वार्तिके—

यादि येनेष्टसिद्धिः स्यादनिष्ठाननुबन्धिना ।

तस्य धर्मत्वमिष्येत ततः श्येनादिवर्जनम् ॥

यदा तु चोदनागम्यः कार्यकार्यान्पेक्षया ।

धर्मः मीतिनिमित्तं स्यात्तदा श्येनेऽपि धर्मता ॥ इति ।

एवंविधश्च क्रियारूपो यागहोमादिद्रव्यरूपो गोदोहनादिगुणरूपो नी-
चैस्त्वादित्येति द्रव्यम् । गोदोहनादि द्रव्यं यागादिः क्रिया नीचै-
स्त्वादिगुणश्च फलसाधनत्वाद्धर्मशब्देनोच्यते न त्पूर्वोदय इति श्रेय-
स्करभाष्ये स्थितम् । तेषां फलसाधनत्वेन रूपेण न प्रत्यक्षादिविषयत्वं
मित्तं चोदनेव तत्र प्रमाणमित्यर्थः । तथा च भाटाः—

द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।

तेषामैन्द्रियस्त्वेऽपि न ताद्रूपेण धर्मता ॥

श्रेयःसाधनता ह्येषा नित्यं वेदात्मनीयते ।

ताद्रूपेणैव धर्मत्वं तरमात्रेन्द्रियगोचरः ॥ इति ।

चोदना तु विधिः । तद्वाची लिङ्गदिः । स च प्रवर्तनारूपविधिवोचकः ।
प्रवर्तना चेष्टसाधन एवेत्यर्थायागादेः श्रेयःसाधनत्वप्रमा भरतीत्येवं-
रीत्या धर्मप्रमाणत्वं बोध्यम् । एव च विधिवोधितबलवदनिष्ठाननुबन्धीष्ट-
साधनतात्त्वं विधिवोधितेष्टसाधनतात्त्वं वा धर्मत्वमिति लक्षणं
सिद्धम् । अत्र विधिवोधितत्वं ब्रह्मस्वर्गनरनादानपीतुचरं दलम् ।
निषभक्षणादाविष्टानिष्टसाधनतात्त्वेऽपि तस्य विधिवोधितत्वाभावादार्थं
दलम् । ज्योतिष्टोमकल्पभक्षणादीनां हीष्टानिष्टसाधनता विधिवोधितेति

तत्र लक्षणसमन्वयः । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति धर्मलक्षणं कुर्वता ।
जैमिनिनाऽचोदनालक्षणोऽनर्थोऽधर्म इत्यधर्मलक्षणमपि सूचितम् । अनः
र्थश्चानिष्टप्राप्तम् । एवं चाविहितनिषिद्धक्रियात्वमित्यधर्मलक्षणं धर्म-
वस्यति । इष्टानिष्टप्रापके कर्मणी धर्माधर्मावित्युक्तं मत्स्यपुराणे—

धर्मोनि धारणे हेतुर्महत्त्वे वै प्रपद्यते ।
धारणेन महत्त्वेन धर्म एव निरुच्यते ॥
तेनेष्टप्रापको धर्म आचार्यैरुपदिश्यते ।
इतरोऽनिष्टफलदस्त्वाचार्यैरुपदिश्यते ॥ इति ।

संवर्तस्मृतिरापि—

देशे देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
आम्नायैरविरुद्धश्च स धर्मः परिकीर्तितः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

इज्याचारदयाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे—

धृतिः क्षमा दयाऽस्नेहं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
हीनविद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ इति ।

यद्यपि धर्मः क्षरति कीर्तनाद्धर्मो वर्धते गोपनादित्यादौ वैशेषिक-
तन्त्रे च विहितक्रियाजन्यादृष्टे धर्मशब्दप्रयोगो निषिद्धक्रियाजन्यादृष्टे
हाधर्मशब्दप्रयोगस्तथाऽपि—

धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्तेनकथासु च ।
अधर्ममनुतिष्ठेन्नरके पतति ध्रुवम् ॥

आचारः परमो धर्मः, अधर्मः स्यादनाचार इत्यादौ तज्जनकविहि-
तनिषिद्धक्रियादावपि तच्छब्दप्रयोगात्तद्वाचकत्वमपि ।

अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनाऽऽत्मदर्शनम् ।

इत्यादौ तु ज्ञानेऽपि धर्मशब्दप्रयोगो दृश्यते । धर्मसूत्रे—न धर्माधर्मौ चर-
त आवाऽस्व इति न देवगन्धर्वा नृपितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयमधर्म इति
यत्त्वार्याः प्रशंसन्ति स धर्मो यद्गर्हन्ते सोऽधर्मः सर्वजनपदेष्वेकान्तस-

माहितमाचार्याणां वृत्तसम्यग्निर्गतानां वृद्धानामात्मव्रतामलोलुभानाम-
दाम्भिकानां वृत्तसादृश्यं भजेतेति । अन्यच्च धर्मसूत्रे—नेमं लौकिकमर्थं पुर-
स्कृत्य धर्माश्चरेत्तद्यथाऽऽक्षे फलार्थे निर्मिते ज्ञायामन्यावनूत्पद्येते एवं
धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्त इति । बोधायनः—उादिष्टो धर्मः प्रति-
वेदं तस्यानुव्याख्यास्यामः स्मार्तो द्वितीयस्तृतीयः शिष्टागम इति । उप-
देशो वेदस्तेन कर्तव्यतया विहितो वैतानिक इति यावत् । प्रतिवेदं
प्रतिशास्त्रम् । नहि वेदे समुदायरूपेणैकाकारक एव प्रयोगो विधीयते किंतु
नाना । प्रयोगः प्रतिपूरूपमेवैक एव । तत एरुशास्त्रया स्वेन व्याख्या-
तस्तस्यानु तमनु तं प्रतिशास्त्रमर्थमन्वित्यर्थः । तच्छास्त्रीयं स्मार्तं
तच्छास्त्रीयं शिष्टाचारलक्षणं धर्मं व्याख्यास्यामः । तावपि नियतौ
प्रतिशास्त्रमित्यर्थः । मनुरापि—

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञानो यो धर्मस्ते व्यवस्यथ ॥

अनाम्नातेषु वेदेषु यथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥ इति ।

बोधायनोऽपि—

धर्मशास्त्ररथारूढा वेदखड्गधरा द्विजाः ।

क्रीडार्थमपि यद्ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥ इति ।

विश्वामित्रोऽपि—

यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः ।

स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥

वेदोक्तः प्रथमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।

शिष्टाचारः स्मृतो यस्तु त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ इति ।

आपस्तम्बः—

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मा मानुषः स्मृतः ।

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्त्रैकेणानुसंधत्ते स धर्मं वेत्ति तत्त्वतः ॥ इति ।

आरदापुराणे—

पुराणन्यायभीमांसाधर्मशास्त्रार्थचिन्तकाः ।

सदाचाररता ये च तदुक्तं यस्मिन्श्वरेत् ॥ इति ।

अनुपादेयवचना उक्ता हेमाद्रौ स्कान्दे—

वेदाधिगमहीना ये शौचाचारविचर्जिताः ।
नारितकाः पण्डितमन्यास्तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥
येषां विश्वेश्वरे विष्णो शिषे भक्तिर्न विद्यते ।
न तेषां वचनं ब्रह्मं धर्मनिर्णयसिद्धये ॥ इति ।

पाञ्चसिपि—

वाचं व्याकुर्वते नैव मीमांसन्ते न चाध्वरम् ।
शुक्लतर्करता ये वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥ इति ।

कालिकापुराणेऽपि—

वेदे च वेदनायां च कर्मण्यपि च वैदिके ।
श्रद्धा नास्ति च येषां वै तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥ इति ।

वेदना वेदार्थज्ञानम् । याज्ञवल्क्यः—

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च भियमात्मनः ।
सम्यक्संश्लेषजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ इति ।

मया भोजनव्यतिकरेण जलं नैव पेयमित्येवमादिः कश्चन सम्यग्मं-
कल्पजः सम्यङ्निश्चयो नियमोऽपि धर्ममूलं भवति विध्यभावेऽपीत्यर्थः ।

धर्मसूत्रे—

दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषां तेषां तेजाविशेषेण मृत्यवायो
न विद्यते तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवर इति ।

याज्ञवल्क्यः—

कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् ।
अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेद्य तु ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे—

अनुष्ठितं तु यद्वैर्भुनिभिर्षदुःष्ठितम् ।
नानुष्ठेयं मनुष्येभ्यस्तु तदुक्तं कर्म चाऽऽचरेत् ॥ इति ।

अभ्युदयो धर्मस्य साक्षात्फलं निःश्रेयसं तु तत्प्रज्ञानद्वारा । तथा
च स्मृतिः—

धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽभिजायते । इति ।

स च धर्मः स्वस्ववर्णाश्रमोचित एव वर्तव्यः । तथा च स्मृतिः—
वर्णाश्रमोचितं धर्मं कुर्वन्नेव सुखी भवेत् ॥ इति ।

भगवद्गीतास्वपि—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ इति ।

गणेशगीतास्वपि—

ज्ञस्तोऽगुणो निजो धर्मः साङ्गादन्यस्य धर्मतः ।
निजे तस्मिन्मृतिः श्रेष्ठापरत्र भयद्रः परः ॥ इति ।

अगुण इति पदच्छेदः । मनुः—

वेदोदितं स्वरुं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
तद्धि कुर्वन्वयाशक्तिं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ इति ।

दूर्मपुराणेऽपि—

यथाशक्तिं चरेत्कर्म निन्दितानि शिवर्जयेत् ।
विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ।
गृहस्थो मुच्यते वनान्नात्र कार्या विचारणा ॥ इति ।

तत्र साधारणधर्मानां बृहस्पतिः—

दया क्षमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।
अनार्षण्यास्पृहे चैव धर्माः साधारणास्त्वमे ॥ इति ।

त्रिष्णुरपि—

क्षमा सत्यं दमः शौचं जप इन्द्रियनिग्रहः ।
अहिंसा गुरुशुश्रूषा नीर्थानुसरणं दया ॥
आत्मज्ञानमलोभित्वं देवतानां च पूजनम् ।
अनार्षणानसूये च धर्मः सामान्य उच्यते ॥ इति ।

असाधारणधर्मानाह वृहस्पतिः—

स्वाध्यायोऽध्यापनं चापि यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चापि एद् वर्माण्यग्रजन्मनः ॥
इज्याध्ययनदानं च मजानां प्रतिपालनम् ।
कृत्वास्त्रधारणं सेवा कर्माणि क्षत्रियस्य तु ॥
स्वाध्यागो यजनं दानं पशूनां पालनं तथा ।
कुसीदकृपिकर्माणि वैश्यस्यैतानि सप्त वै ॥
शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा सत्यमक्रोध एव च ।
शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नगस्कारोऽस्य चोदितः ॥ इति ।

भगवद्गीतास्वदि—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥
शमो दमरतपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तित्वयं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानधीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥
कृपिगोरक्षवाण्ड्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ इति ।

गणेशगीतास्वदि—

ब्रह्मक्षत्रियदिशूद्राः स्वभावाद्भिन्नकर्मिणः ।
तानि तेषां तु कर्माणि संक्षेपात्तेऽधुना वदे ॥
अन्तर्बहिर्द्रियाणां च वक्ष्येऽप्यमृता क्षमा ।
नानातपांसि शौचं च द्विविधं ज्ञानमात्मनः ॥
वेदशास्त्रपुराणानां स्मृतीनां ज्ञानमेव च ।
अनुष्ठानं तदर्थानां कर्म ब्राह्ममुदाहृतम् ॥
दाक्ष्यं शौर्यं च दाक्ष्यं च युद्धे पृष्ठाभदर्शनम् ।
शरण्यपालनं दानं धृतितेजःस्वभावजम् ॥
श्रभुता मनशौच्यं मुनीतिर्लोकपालनम् ।
पञ्चकर्माधिकारित्वं क्षात्रं कर्म समीरितम् ॥
नानावस्तुक्रयो भूमेः कर्षणं रक्षणं गताम् ।

भट्टगोपीनाथदीक्षितविरचितः--

त्रिधा कर्माधिकारित्वं वैश्यानां कर्म ईदृशम् ॥

दानं द्विजानां शुश्रूषा सर्वदा शिवसेवनम् ।

एतादृशं नरव्याघ्र कर्म शौद्रमुदीरितम् ॥

स्वस्वकर्मरता एते मयदर्थाखिलकारिणः ।

मत्प्रसादात्स्विरं स्थानं यान्ति ते परमं नृप ॥ इति ।

आत्मनो द्विविधं ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजं परोक्षं ध्यानजमपरोक्षं च ।
दाढ्यं शस्त्रास्त्रविद्याया दृढतरोऽभ्यासः । शौर्यं शस्त्रास्त्रप्रयोगसामर्थ्यम् ।
दाक्ष्यं परप्रयुक्तशस्त्रास्त्राणां निवारणे निपातेऽपि व्यामोहराहित्यम् ।
एतन्नित्यफलं युद्धे पृष्ठमदर्शनमपराङ्मुखत्वम् । तदेतदेकं क्षात्रं
कर्म । शरण्यपालनं शरण्यः शरणागतस्तस्य पालनं शिविदिलीपादि-
वत्स्वशरीरार्पणेनापि संरक्षणम् । इदं द्वितीयं कर्म । दानं कर्णदधीचिव-
त्स्वाङ्गसमर्पणेनातियंमुत्स्यनार्थसंपादनमिदं तृतीयं कर्म । धृतितेजःस्व-
भावजमित्येतत्पूर्वेषां त्रयाणामपि विशेषणम् । पूर्वोक्तं त्रयमपि स्वभा-
वजेनानागन्तुकेन तेजसा सामर्थ्येन च विना न भवतीत्यतस्तेषामिदं
युक्तं विशेषणं धृतितेजःस्वभावजमिति । वेदाध्ययनं तदर्थानुष्ठानं चास्य
त्रैवर्णिकत्वादेव मास्रमत्तो नोक्तं दानेन वा तदुपलक्षणीयम् । प्रभुतेत्यस्यैव
वदाख्यानं मनोऽभ्युत्थयामि चतुर्थमिदम् । एवं सुनीतिरित्यस्यैव
व्याख्यानं लोकपालमिति पञ्चममिदम् । एतानि चतुर्णां वर्णानां
कर्माणि । नरव्याघ्र नृपैत्येतद्द्वयं वरेण्यराज्ञः संबोधनम् । धर्मसूत्रे—
अशूद्राणामशूद्रकर्मणामुपनयनं वेदाध्ययनमन्यायेयं फलवन्ति च कर्माणि
शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषा वर्णानामिति । स्मृत्यन्तरे—

सदाचारपरो विपः शुभं यत्र धिराजते ।

सदाचारविहीनस्तु नरकायोपरुत्पते ॥ इति ।

आचारः परमो धर्मो नृणा श्रेयस्करो महान् ।

इह लोके परा कीर्तिः परत्र परमं सुखम् ॥ इति ।

विष्णुपुराणे—

नास्त्याचारात्परं पुण्यं नास्त्याचारात्परं तपः ।

नास्त्याचारात्परं दानं नास्त्याचारात्परं सुखम् ॥ इति ।

पराशरः—

आचारः परमो धर्म आचारः परमं तपः ।

आचारः परमं ज्ञानमाचारार्त्तिकं न साध्यते ॥ इति ।

भाविष्योत्तरे भगवद्बचनमपि—

आचारात्माप्यते श्रेष्ठ्यमाचारात्कर्म लभ्यते ।
कर्मणा जायते ज्ञानं ज्ञानान्मोक्षस्त्ववाप्यते ।
तस्मात्कर्मणि युक्ततात्मा शश्वत्त्वं च भवार्जुन ॥ इति ।

सदाचाराकरणे प्रत्यवायोऽपि तत्रैव—

यस्त्वाचारविहीनोऽपि विद्वान्ब्रह्मपरायणः ।
सर्वधर्मबहिष्कार्यो यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ इति ।

पराशरः—

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च ।
तस्मादस्मिन्समायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान्द्विजः ।
आचाररहितो विप्रो न वेदफलमश्नुते ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे लौकिकाचारोऽप्यावश्यकत्वेनोक्तः किं पुनः शास्त्रीयः—

यद्यपि स्यात्स्वयं ब्रह्मा त्रैलोक्याकर्षणक्षमः ।
तथाऽपि लौकिकाचारं मनसाऽपि न लङ्घयेत् ॥ इति ।

भारत आलुशासनिके पर्वणि—

दुराचारो हि पुरुषो नेहाऽऽयुर्विन्दते महत् ।
त्रसन्ति यस्माद्भूतानि तथा परिभवन्ति च ॥
तस्मात्कुर्यादिहाऽऽचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।
अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥
आचारलक्षणो धर्मः सन्तथाऽऽचारलक्षणाः ।
साधूनां च यथा वृत्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे—

सामयाचारिका धर्मा देशजातिकुलोद्भवाः ।
ग्रामाचाराः परिग्राह्या ये च शास्त्राविरोधिनाः ।
युगधर्माः परिग्राह्याः सर्वत्रैव यथोचितम् ॥ इति ।

धर्मसूत्रे—अथातः सामयाचारिकान्धर्मान्व्याख्यास्यामो धर्मज्ञः समयः प्रमाणं वेदा इति । समय्याचारप्राप्ताः सामयाचारिकाः । समयशब्दः स्वयमेव व्याचष्टे धर्मज्ञः समय इति । धर्मज्ञा ऋषयः । ननु तत्र किं प्रमाणमत्र आह—प्रमाणं वेदा इति । अस्मिन्नर्थे वेदाः प्रमाणमित्यर्थः । सदाचारलक्षणं ह्यस्ति आह—

साधवः क्षीणदोषाः स्युः सच्छब्दः साधुवाचकः ।
तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते ॥ इति ।

यनुरपि—

यस्मिन्देसे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ इति ।

सान्तरालाः सानुलोमाः । सतां लक्षणं बोधायनोऽप्याह—शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहंकाराः कुम्भीधान्या अलोल्पा दम्भदर्पलोभ-
मोहविवर्जिता इति । आरण्यके पर्वणि—

अक्रुच्यन्तोऽनमूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।
ऋजवः शमसेपन्नाः शिष्टा एते प्रकीर्तिताः ॥
त्रैविद्यद्वयाः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टा एते प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

एतदर्थं धर्मसूत्रमपि पूर्वमेवोदाहृतं सर्वजनपदेऽप्यकान्तसमाहितमित्यादिकम् । सतामपि सूत्रेवाऽऽचारः स्वीकार्यः । अत एव गुरुणोपादि-
श्यते—यान्यनवद्यानि कर्मणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि ।
यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणीति । अन-
वद्यानि अनिश्चानि । शिष्टा यत्कर्म कुर्वन्ति यच्च तेषां वृत्तं तदेवानु-
सरणीयम् । तथा चोपनिषदि—अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्त-
विचिकित्सा वा स्यात् । ये तत्र ब्राह्मणाः संप्रतिनो युक्ता आयुक्ता
अलूक्षा धर्मक्रामाः स्युः, यथा ते तत्र वर्चोस्तथा तत्र वर्तथा इत्यादि
श्रूयते । यदि कदाचित्ते तत्र श्रौते स्मार्ते वा कर्मणि वृत्ते वाऽऽचारल-
क्षणे विचिकित्सा संशयः स्याद्भवेद्ये तत्र तस्मिन्देसे काले वा ब्राह्मणा-
स्तत्र कर्मदौ युक्ता इति व्यवहितेन संबन्धः कर्तव्यः । संप्रतिनो

विचारक्षमाः । युक्ता अभियुक्ताः कर्माणि वृत्ते वा । आयुक्ता अपरप्र-
युक्ता अलूक्षा अरूक्षा अकूरमतयः । धर्मकाया अदृष्टार्थिनोऽक्रामहता
इत्येतत्ते यथा तत्र तस्मिन्धर्मेण वृत्ते वा वर्त्तेरस्तथा त्वमपि वर्तेया
इति विद्यारण्यश्रीपादैर्व्याख्यातेर्यं श्रुतिः । उपनिषन्पदनिरुक्तिराचार्यै-
र्दर्शिता—

उपनीयेममात्मानं ब्रह्मोपास्तिद्वयं ततः ।

निहन्त्यविद्या तज्जा च तस्माद्दुपनिषन्मता ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यमिति कर्म त्रिधा भवेत् ।

नित्यनैमित्तिके एव मोक्षार्था कर्मणी चरेत् ॥ इति ।

गीतासु भगवताऽपि मुमुक्षोरर्जुनस्य फलासक्तिर्निषिद्धा—

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धर्मजय ।

सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु सदाचन । इति ।

योगलक्षण पतञ्जलिराह—योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति । संप्रज्ञाता-
संप्रज्ञातभेदेन द्विविधो योगः । संप्रज्ञातोऽपि वितर्कानुगतो विचारानु-
गत आनन्दानुगतोऽस्मितानुगत इति चतुर्विधः । तत्रापि वितर्कः सवि-
तर्कनिर्वितर्कभेदेन द्विविधः । एव विचारोऽपि सविचारनिर्विचारभेदेन ।
असंप्रज्ञातोऽपि द्विविधः । भवप्रत्यय उपायप्रत्ययश्चेति । भवप्रत्ययो
द्विविधः । विदेहानामन्यः प्रकृतिलयानामन्य । उपायप्रत्ययोऽपि
त्रिविधः । स्वतोऽव्युत्थानः परतोऽव्युत्थान उभयतोऽव्युत्थान इति
चतुर्विधो योगः । एतेषां लक्षणानि पतञ्जलिमूत्रेभ्य एव ज्ञेयानि ।
योगस्य ज्ञानोपायत्वं सूत्रित भगवता हिरण्यगर्भेण—अथ तद्दर्शनाभ्यु-
पायो योग इति । व्यतिरेकमुखेण दक्षेणापि दर्शितम्—

स्वप्नेऽथ हि तद्ब्रह्म कुमारी स्त्रीमुख यथा ।

अयोगी नैव जानाति जात्यन्तो हि यथा घटम् ॥ इति ।

योग्येव जानातीति तृतीयपादार्थः । स्मृतिप्रकाशे—

नियमैश्च यमैर्युक्ता आचारेण च संयुताः ।

कर्माणि ये प्रकुर्वन्ति तेषां सिद्धिस्तु शाश्वती ॥ इति ।

यमनियमानां फलान्याह पतञ्जलिः—अहिंसाप्रतिष्ठायाम् तत्सं-
निर्घा वैरत्याग इत्यादिना । यमनियमलक्षणमपि स एवाऽऽह—
अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः । शौचसंतोषतपःस्वाभ्यासेष्व-
रमणिधानानि नियमा इति । नित्ये कर्मणि शुद्धिः प्रधानं फलं तूपस-
र्जनम् । अत एव भुज्यमानेऽपि फले तदनित्यत्वसातिशयत्वादिदोषद-
र्शनरूपो विवेका न प्रतिबध्यते । तदुक्तं बार्तिककृता—

नित्येषु शुद्धेः प्राधान्याद्भोगोऽप्यप्रतिबन्धकः ।

भोगं भद्गुरमीक्षन्ते शुद्धिशुद्धयनुरोधतः ॥ इति ।

फलाभिसंधिराहित्येन उर्मकरण एव ज्ञानं ज्ञाने सत्येवामृतत्वप्रा-
प्तिर्नान्यथा । तथा च श्रुतिः—न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागैर्नैकेऽ-
मृतत्वमानशुरिति । वेदान्तेषु गीतासु चाप्येवमेव प्रतिपादितम् । नित्य-
नैमित्तिककर्मभ्यामुपात्तदुरितपरिहारोऽपि जायत इत्याहुर्भट्टपादाः—

नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात्प्रत्यवायभयायतः ।

मोक्षार्था न प्रपद्येत तत्र काम्ये कदाचन ॥ इति ।

पापक्षयार्थत्वमपि कर्मणा धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः । कर्मणा
वेदनेच्छासंपादकत्वं वाजसनेपिनः समापनन्ति—तमेत वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशक्रेनेति । अनाशक्रेनेति
पदच्छेदः । विहितत्वमात्रशुद्ध्या क्रियमाणत्वेन कर्मणा संस्कारकत्वमपि ।
तथा च गौतमः—यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च स
ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां चाऽऽप्नोतीति । ते च संस्कारास्तेनैवोक्ताः—
गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणाश्रमाशनचौलोपनयनानि
चत्वारि वेदत्रतानि स्नान सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्च महायज्ञा अष्टका
पार्वणः श्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्था
अग्न्याधानमग्निहोत्रं दक्षिणपूर्वमासौ चातुर्मास्याग्न्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुवन्ः
सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टोमोऽयमिष्टोम उभ्यः षोडशी
वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमयज्ञसंस्था अष्टावात्मगुणा दया
सर्वभूतेषु क्षान्तिरनभूया शौचमनायासो माङ्गल्यमकार्षणमप्रहृति ।
दान समावर्तनम् । स गर्भनाग्नीस्यगो विवाहः । पार्वणः पार्वण
स्थालीपाकः । श्राद्धं मासिकसंज्ञकम् । अमावास्यायामपराह्णे मासिक-

मिति गृह्यादिद्विदम् तरयैव संस्थात्वात् । तत्र संस्काररत्नमालायाम-
स्माभिः साभितमग्निं तत्रतो द्रष्टव्यम् । श्रवणी पौर्णमासी तत्र
कर्तव्यं श्रवणाकर्म । आश्वलायणी मार्गशीर्षी तत्र कर्तव्यं प्रत्यवरोह-
णम् । चैत्री तत्र कर्तव्यः शूलमयः । आश्वयुज्याश्विनी पौर्णमासी तत्र
कर्तव्यमाश्वयुजीकर्म । औपासनदोमस्य संस्थात्वं वेदानसभते । तथा
च तत्सूत्रम्—रथादीपावोऽष्टका अमाश्राद्धौपासनदोमः श्रावणयात्र-
हायणी चैत्रीति सप्त पाकयज्ञसंस्था वैश्वदेवमेके चैत्रीस्थाने समामन-
न्तीति । पाकशब्दः प्रशस्तवान्यत्पवाची च । पाकयज्ञाः प्रशस्तयज्ञा
अल्पयज्ञाश्च । तद्रूपाः संस्थाः पाकयज्ञसंस्था इत्यर्थः । प्रशंसायां पाकश-
ब्दस्तं पाकेन पनसेति मन्त्रे दृष्टः । अल्पत्वे योऽस्मत्पाकतर इत्यस्मिन्मन्त्रे ।
यादि पाकशब्दः पत्तो वर्तेत नदा सत्यापादभूत्रानुसारिभिराश्वयुज्याः
सूत्रकृता सत्यापादेनाविहितत्वेन शृङ्गन्तरोक्तस्योपासनदोमस्यैव
तत्स्थाने स्वीकार्यत्वेन तत्र च पावाभावेन पाकयज्ञसंस्थात्वं शास्त्रान्त-
रोक्तमनुपपन्नं स्यादिति । बहुवचनानामपीदमेवाभिमतम् । अन्यथाऽऽज्य-
होमेषु पाकयज्ञानामेतेत्तन्त्रमिति यचनसिद्धं तन्त्रत्वं न स्यादिति । यस्मा-
देतेषु संस्कारा आम्नातास्तैश्च ब्राह्मण्यमेवाऽऽप्यतेऽतः प्रशस्ता अल्प-
तन्त्रत्वादल्पाश्च । के पुनरते संस्कारा उपनयनाद्याः । तस्मात्सर्वेषां
पाकयज्ञत्वमिति । पाकयज्ञपदस्य रुढत्वं लाट्यायनद्राणायणाभ्यामुक्तं
पाकयज्ञा एवाग्रां यज्ञा इति । बोधायनोऽपि कर्णान्तसूत्र
आह—किप्रत्ययः पाकयज्ञसंस्थाः कियत्यो हविर्गज्ञ संस्थाः कियत्यः
सोमसंस्था इति । हुतः प्रहुत आहुतः शूलमयो बलिहरणं
प्रत्यवरोहणमष्टका अपरिमिता उ ह्वे ब्रुवते यश्च विचान्यत्र विहार कृ-
यते सर्वास्ताः पाकयज्ञसंस्था इति । विहाराद्व्यत्रादिशेषेण यत्किञ्चि-
च्छेताग्रेत्यर्थः । आश्वलायनोऽपि—त्रयः पाकयज्ञा हुता अग्नौ
हूयमाना अन्त्रौ प्रहुता ब्राह्मणभोजनं ब्राह्मणि हुतमिति । तत्रानन्तर्गतः
पशुनिरुद्धस्तस्य बन्धो बन्धनं यश्चिस्तदास्य कर्म । हुत्रामदेवताकं
सुराग्रहसाभ्यं कर्मे सौभ्रामणी । हविः पुरोडाशरुग्नानाद्यपश्वादि ।
तत्साध्या ये यज्ञास्ते हविर्यज्ञास्तद्रूपा इत्यर्थः यद्यप्यग्न्याधाने हविः-
साध्यता नास्ति तथाऽपि पवमानेष्ट्यादिगतहविःसंबन्धमादाय हविर्य-
ज्ञत्वम् । यद्यपि सौभ्रामणीद्वयमस्ति तथाऽपि चरुत्वात्साध्या एव सौत्रा-
मण्याः संस्थात्वं न कौकिल्या इति विध्यपराध्वपादप्राणे साधयि-

प्यामः । बोधायनस्तु- अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दक्षिणपूर्वमासात्राग्रवर्णं चातुर्मा-
स्यानि द्वाक्षाणयणयज्ञः कौण्डपायिन्य इति सौत्रामण्यांस्तु द्वैके ब्रुवत इत्येवं
सप्त दृविर्घत्तसंस्था आह । आचार्य विशेषः--यदा द्वाक्षाणयणयज्ञस्य
संस्थात्वं तदा निरुद्धपशुवन्धस्य न । एवं कौण्डपायिनीनां संस्थात्वे
सौत्रामण्या न । केपाचिद्राचार्याणां मते पिण्डपितृयज्ञस्य संस्थात्वम् ।
अस्मिन्मते आग्रयणेष्टेः संस्थात्वं न । लाट्यापनद्राक्षाणयणयोर्मते पाक-
यज्ञस्य संस्थात्वम् । अस्मिन्मते आग्रयणेष्टेः संस्थात्वम् । अन्यथा हवि-
र्यज्ञेष्वष्ट्यापत्तेः । न चेष्ट्यापत्तिः । मत्भेदेन सप्तय्योपपत्तावष्टत्वकल्प-
नाया अनुचितत्वेनेष्ट्यापत्तेर्वैयतुभक्षयत्वान् । एवं वैकसंस्थाविषये
विकल्पोऽत्रशिष्टाः सर्वमते सामानाः । पाकयज्ञसंस्थास्त्रापि शूलगवस्य
संस्थात्वं गौतममते । केपाचिन्मते वैश्वदेवस्य संस्थात्वम् । अत्रापि यदा
शूलगवस्य संस्थात्वं तदा वैश्वदेवस्य न संस्थात्वं यदा वैश्वदेवस्य तदा
न शूलगवस्य । वैश्वदेवमेकै रधीस्थाने सामामनन्तीति वैश्वानससूत्रा-
द्याऽन्यतरस्य संस्थात्वं तथा दृविर्घत्तेष्वपि द्रष्टव्यम् । शास्त्रान्तरे श्रूयते
चैवविघ्नितत्वं संस्थाः । यो घेवविघ्नितसंस्था न करोति स पापीयान्भ-
वतीति । न चोक्तं तद्विषु कामदशणेन निन्द्यत्राभावात्संस्थात्वानुपपत्तिः ।
अग्निष्टोमे तु वमने वमने यजेति धीष्यया निन्द्यत्वमपि तेन च
संस्थान्तरमुपपद्यतेति वाच्यम् । अकर्मणि दोषो येषां लोकेऽकर्मण्युपा-
लम्भन्तानि निन्दतानीति सूत्रेण बोधायनगौ । पाण्डुकसंस्थात्ववलेन
चैतेषु निन्द्यस्यापि सिद्धत्वात् । अग्नि च संस्थानामपरणे शास्त्रा-
न्तरे दोषश्रवणम् । यो घेवविघ्नितसंस्था न करोति स पापीयान्भ-
वतीति । पापीयान्वादेव निन्दाऽपि । निन्दितस्य त्वयःपतनम् । आह
च याज्ञवल्करः--

विरितस्याननुष्ठानाद्भेदितस्य च भेदनात् ।

अग्निहोत्राधेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ इति ।

ननु निन्द्यानां संस्थाः शब्दादिधर्मेषां संस्थानां च को भेदः, मन्व-
वापनिवर्धकत्वस्योभयत्रापि तुन्यत्रादिति हेतुम्यम् । भेदमिदं पार्थ
संस्थानान्यपत्तेषु वैजान्त्यस्वीकारात् । एवं च विजानीयफलजनकत्वमेव
संस्थान्तरमित्येवं मन्वते सिद्धे भेदोऽपि सिध्यति । संस्थाद्वयो रूढो
योगरूढो वा । मन्वस्यथा स्थितिर्दानः स्वर्गलोके विजानीयं फलं

भोक्तुं यया क्रियया सा संस्थेति । अथवा विजातीयप्रत्यवायोत्पत्तिप्र-
तिबन्धकत्वं संस्थास्वमिति लक्षणं भेदकं द्रष्टव्यम् । सोमगुणकं कर्म
सोम इत्युच्यते । तत्साध्या यज्ञाः सोमयज्ञास्तद्रूपाः संस्था इत्यर्थः ।
सप्त पाकयज्ञसंस्था इत्यत्र पाकयज्ञसंस्थाः सप्तैत्यन्वयः । पाकयज्ञसंस्था
उद्दिश्य सप्तन्वं विधीयते । तच्च सप्तत्वं लक्षणया सप्तान्यतम-
त्वम् । उद्देश्यविधेयभावस्थले विधेयतावच्छेदकरूपेण विधेयस्योद्देश्य-
तावच्छेदकव्यापकत्वबोधो व्युत्पत्तिसिद्धः । उद्देश्यतावच्छेदकं पाकय-
ज्ञसंस्थात्वम् । विधेयतावच्छेदकं सप्तान्यतमत्वम् । तथा च पाकयज्ञ-
संस्थाः सप्तान्यतमा इत्यर्थे आधिक्यव्यवच्छेदसिद्धिः । एतेन सिद्धि-
सिद्धिव्याघातो निरस्तः । न्यूनत्वव्यवच्छेदस्तु सप्तत्वान्ययादेव लभ्यते ।
एवं हविर्यज्ञसंस्थासोमयज्ञसंस्थास्वपि द्रष्टव्यम् । विविदिपासंस्कारपक्ष-
योरवान्तरविशेषो विस्पष्टमुक्तो वार्तिकसारे—

जाता विविदिपाऽऽद्यं संपाद्यास्त्रिलसाधनम् ।
सफलं जनयेदाशु बुभुक्षादिर्दथा तथा ॥
प्रतिबन्धकपाप्मानं नाशयेच्चित्तसंस्कृतिः ।
साधनानि तु बोधस्य संपाद्यानि तु यत्नतः ॥
वर्णाश्रमादिशास्त्रेण परितोऽकरणे भयम् ।
पश्यन्करोति यत्कर्म तत्संस्कारकमुच्यते ॥
तमेवमिति वापयेन मेरितो बोधवाञ्छया ।
अन्तर्यामिण्यर्पयेद्यस्तत्स्याद्विविदिपाकरम् ॥
कर्मणाऽपि न लोकः स्यादित्येवं नित्यकर्मणाम् ।
फलं श्रुतं तथाऽप्येतैर्वेदेनेच्छैव तच्छ्रुतेः ॥
नित्येषु शुद्धेः प्राधान्याद्भोगोऽप्यप्रतिबन्धकः ।
भोगं भङ्गुरमीक्षन्ते बुद्धिशुद्धघनरोधतः ॥
काम्येष्वपि मुमुक्षुश्चेत्फलं देवे समर्पयेत् ।
एतद्भवता प्रोक्तं कर्मबन्धनिवृत्तये ॥
यत्करोषि यदश्रासि यज्जुशोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥
शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः ।
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ इति ।

भट्टगोपीनाथदीक्षितविरचितः—

साक्षान्भोक्षसाधनं तु ज्ञानमेव । तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः
पन्था विद्यतेऽयनायेनिश्रुतेः । तमात्मानं विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमतिक्र-
म्येति । आत्मवेदेना.न्योऽयनाय भोक्षाय मुक्तय इति यावत्पन्था मार्गो
न विद्यत इत्यर्थः । आत्मशब्देन ब्रह्मज्ञान ।

यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।

यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति वीर्यते ॥

इति वचनात् । अत्र मुख्य मुक्तिः कैवल्यारूपा । सालोक्यसारूप्य-
सायुज्यसामीप्यारयाश्चतस्रो मुख्यस्तु कर्मफलभूता अनित्याः सातिशया
अमुरयाः । तत्र कैवल्यारूपा मुक्तिर्ज्ञानजन्यैव । कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा
चित्तिकेतिरियोगशास्त्रान्तिममूत्रप्रतिपादितस्वरूपो मोक्षः कैवल्य-
दृष्टे नोच्यते व्याख्यातमेतत्सूत्र भोजगजेन—चित्तिशक्तेर्दृष्टिसारूप्य-
निवृत्तां स्वरूपभाजनवस्थानं कैवल्यमुच्यत इति । सालोक्यसारूप्य-
सायुज्यारूपमुक्तित्रये प्रमाणं तु—एतासामेव देवतानां सायुज्य-
साधि - गमानलोऽनामाप्नोतीति तैत्तिरीयश्रुतिः । सामीप्यमुक्तौ तु
तपश्चदे य ह्यथवसन्त्वरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्या चरन्तः । सूर्यद्वारेण
ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मेति
मुण्डनश्रुतिः प्रमाणम् । सूर्यद्वारेणेत्यस्य सूर्योपलक्षितेनाचिरादिमार्गेण
गत्वा यत्र सत्यलोके सोऽमृतः पुरुषो ब्रह्मा वर्तते तत्र यान्तीत्यर्थात् ।
एता एव कर्मफलभूताः । अत एव पञ्चशब्देन शास्त्रान्तरे निर्दिष्टाः ।
या तु ज्ञानफलं निरतिशयानन्दलक्षणा कैवल्यारूपा मुक्तिस्तस्यामपि
तैत्तिरीयश्रुतिरेव प्रमाणम्—य एवं विद्वानुदगयने प्रधीयते देवानामेव
महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिणे प्रधीयते
पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोऽनामाप्नोत्येतौ वै
सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति तस्माद्ब्रह्मणो महिमान-
माप्नोति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमिति । अत्र केवलकर्मणा चन्द्रलोकप्राप्तिः ।
य एवं विद्वानिति विद्वच्छब्दाभिहितप्रतीकाद्युपासनत्रयवतो देवानां
महिमानमित्यनेन सालोक्यवादित्रयम् । ब्रह्मणो विद्वानित्यनेन ब्रह्मज्ञान-
नवास्तु एतौ कर्मोपासनप्राप्त्या सूर्यचन्द्रयोर्महिमानौ सातिशयत्वादिदो-
षवन्तौ बुद्ध्वाऽभिजयति अभितः पराकरोति । तस्मादधिकं निरतिशयं
ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीत्यर्थः । प्रतीकाद्युपासनया सालोक्यम् । अन्तरेण

मतीकं स्वात्मनः पृथक्त्वेनैश्वर्यविशेषविशिष्टतया देवताया उपासकस्य च रूपतः साम्यं सारूप्यम् । इयमेव सार्ष्टितेत्युच्यते । समानार्थित्वर्थः । समुणं देवतारूपम् । अहंग्रहेणोपास्यदेवतातादात्म्यं प्राप्नोति तदिदं सायुज्यम् । ऊर्ध्वरेतसां स्वाश्रमोक्तधर्मानुष्ठानवतां सामीप्यमिति चतसृणां स्वरूपं ज्ञेयम् । यन्मोक्षप्रदं ज्ञानं सैव विद्येत्युच्यते । तथा च गौडपादीयसूत्रम्—सैव विद्येति । चैतन्यस्वरूपा शक्तिरिति पूर्वसूत्रोपस्थितायाः शक्तेस्तत्पदेन परामर्शः । कर्मभिश्चतस्रो वासना मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाख्या जायन्ते ताभिश्चित्तशुद्धिरिति । तथा च योगसूत्रम्—मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनमिति । इह सुखादिशब्दैस्तद्वन्तः प्रतिपाद्यन्त इति राजमार्तण्डः । तत्र सुखविषया मैत्री सुखवत्सु । दुःखविषया करुणा दुःखिषु । पुण्यविषया मुदिता पुण्यवत्सु । पापविषयोपेक्षा पापिष्विति । एवं व्यवस्थितिर्विष्णुभागवते प्रसिद्धा । एतासां भावनातश्चित्तप्रसादनं चित्तशोधनं भवतीति द्रष्टव्यम् । ज्ञानद्वारा कर्मणां मोक्षसाधनत्वम् ।

उभाभ्यामपि पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते शाश्वती गतिः ॥

इत्यत्र यद्यप्युभयोस्तुल्यत्वं प्रतीयते तथाऽपि तमेव विदित्वेति श्रुत्या ज्ञानातिरिक्तस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वनिरासेन कर्मणां परम्परया मोक्षसाधनत्वस्य वेदान्तादिशास्त्रसिद्धान्तसंमतत्वेनात्र सामान्यतः साधनत्वमादाय नुन्यताया वक्तुं शक्यत्वेन तमेवमितिमुख्यश्रुतिविरुद्धत्वेन च साक्षान्मोक्षसाधनत्वाकल्पनात् । अत एव काशीपरणान्मुक्तिरित्यत्र ज्ञानद्वारैवेति सिद्धान्तितं शास्त्रकारैः । कर्मभिर्निःश्रेयसमित्येतत्सूत्रे निःश्रेयसशब्दार्थो निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसं यद्यस्येष्टं तदाप्यत इति न तु मोक्ष आप्यत इति । अथवा कर्मभिर्ज्ञानद्वारा मोक्ष आप्यत इत्यर्थः । अन्यथा तमेव विदित्वेतिश्रुतिविरोधतादवस्थ्यापत्तेः । वार्तिके—

यद्यप्यत्र श्रुतेर्ज्ञानं सौन्दर्यावगमे सति ।

ज्ञानेच्छा स्वयमेव स्यात्तथाऽपि श्रवणादिषु ॥

प्रतिबन्धकपापस्य संक्षये कर्मभिः कृते ।

माधुर्यं पित्तलस्येव जायते वेदान्ताक्षयिः ॥

ऐहिकामुष्मिक्त्वादिभेदोऽप्युद्योगेनया दिशा ॥ इति ।

तत्र सामान्येनाधिकारिणं वर्णयन्ति न्यायविदः—अर्था समर्थो
विद्वज्ज्ञास्त्रापथुदस्तस्तत्राधिभारीति । शास्त्रशब्दस्तदनुसारिमीमासादिष-
रोऽपि । वेदपरोऽपि वचित् । शास्त्रयोनित्वादिति सौत्राद्वीद्विद्वान् यव-
शास्त्रमित्यादितानि कृताश्च व्यहारात् । उक्तं च भामत्याम्—

मृत्तत्त्वां निवृत्तेर्वा नित्येन कृतत्वेन वा ।

युग्मां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ इति ।

तृतीयमश्रे सूत्रे तेषामेव ब्राह्मणविहिता यज्ञा येषु कात्स्न्यविप्रति-
पेद्धं यथा द्रव्यवत्ता शरीरकात्स्न्यं वेति । येषु त्रैविण्येषु यज्ञस्य साङ्-
गस्य कात्स्न्यं विद्वत्साङ्गवत्ता तथा शरीरकात्स्न्यं शरीरदाढ्यं सर्वण-
स्त्रीपरिश्रद्धा ऋत्विगादिसंपत्तिर्दक्षपत्यता तेषामेव यज्ञा न तु परमुत्तेण
पृष्ठाऽपि वर्तारो भवन्ति । तथाऽथ संपादयिष्यामीति । अत एव

यस्य त्रैविण्यं धान्यं स तु सोमं पिबेद्विद्वजः ।

इत्यादि स्मर्यते । तथा स्त्री नासवर्णा मन्त्रपाठमात्रवती सत्यप्याधि-
कृता । तेषां त्रैविण्यज्ञाना स्त्री युंश्च पुषा न्निषेधेनि सूत्राभ्यामेव श्रेण तेषा
त्रैविण्यवयवः स्त्रियोऽपि गृह्यन्ते । एतस्मात् फलकामिनामपि शूद्राणाम-
न्याधानादिप्रापकलङ्घनिरासार्थः । ब्राह्मणेन विहिता ब्राह्मणवि-
हिताः । ब्राह्मणेनेति स्मार्तधर्माणां शूद्रेऽपि प्राप्तिनिवारणार्थम् । ब्राह्म-
णेन विहिताः श्रौता एव स्फुटयितुं यज्ञा इत्युक्तम् । यज्ञशब्देन श्रौत-
त्वेनोपलक्षिता अन्याधानादयो गृह्यन्ते । तथा शरीरकात्स्न्यं येषाम-
ङ्गानुष्ठानमविप्रतिपेद्धं न विरुद्धं तेषामेव ते यज्ञा नान्येषामन्धपङ्क-
सूयवधिराश्रोत्रियाकिंचनानामाज्वालेक्षणविष्णुव्रतमन्त्रोच्चारणसंवा-
नयान्मानदक्षिणानु यज्ञाङ्गेषु विरोधोऽन्यथा स्यात् । अनधीतस्यापि
त्रिवृदग्निष्टुमायश्चित्तत्वेन विहितः साधुवृत्तस्याग्न्याधानादिनर्ममाहुष्णाय,
ततो भवति तस्याधिकारो नित्यनैमित्तिकेषु । अकिंचनस्यापि नित्ये-
ष्विष्टिपशुचातुर्मास्येषु सोमेषु चान्वाह्यार्थमात्रस्य दक्षिणात्रस्य विधास्य-
मानत्वात्प्रतिपत्तयः । तथा मृतभार्यस्य दारकर्मशक्तस्य स्वार्थमागानं
कल्पसूत्रे वक्ष्यते तस्य विना भार्ययाऽपि । इत्यसूत्र एव पक्षे पत्नी
निर्भन्त्येन दहन्तीति तत्राप्यशयः स्वार्थमेव स्थापनीयाः । अमार्गेणापि
नित्यं कार्यं त्रैविण्यज्ञानाभेवाधिकार इति । त्रिदितप्रतिपिद्धयोनित्यनै-
मित्तिक्योर्गर्थात्प्रममकरणे करणे च दोष उक्तो याज्ञवल्क्येन—

विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

आनिग्रहाचेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ इति ॥

आधानसूत्रे— कर्मभिर्निःश्रेयसं तानि शब्दलक्षणानि धार्यन्ते वैदि-
कानां शब्दानां स्मृतिग्रहणानि लौकिकानि कर्मणाऽभ्युद्योऽकर्मण्य-
प्रत्यवायो नियतानां त्वकर्मणि दोषो येषां लोकेऽकर्मण्युद्योऽकर्मण्य-
नियतानीति । निःश्रेयसप्रत्यवाचतुरोति सूत्रेण कर्मधारयेऽकारान्तता ।
तानि कर्माणि शब्दो निरपेक्षा विधिप्रत्ययश्रुतिर्लक्षणं प्रमाणं येषां
तानि । विधिर्हि विधेयकर्मणि फलसाधनतां विना न पर्यवस्यतीति
भावः । तानि निःश्रेयससाधनानि धार्यन्तेऽवधार्यन्ते । कुतो यतः शब्दा
विधिदिपन्तीत्यादयो विधिदिपाद्युत्पत्तिद्वारा निःश्रेयससाधनत्वे प्रमा-
णानि । कर्मणामप्राप्त्येऽपि निःश्रेयससाधनप्रमाणोपकारकत्वाद्भिःश्रेय-
ससाधनानीत्यवधार्यन्ते इति भावः । वैदिकानां शब्दानां स्मृतिग्र-
हणानि लौकिकानीत्यत्र तानि शब्दलक्षणानि धार्यन्ते इत्यनुवर्तते ।
लौकिकान्यपि कर्माणि तानि तादृशनिःश्रेयससाधनानि शब्दलक्षणानि
धार्यन्ते इत्यन्वयः । ननु तथा लौकिकेषु श्रुत्यभाव इत्युक्तं तत्राऽऽ-
वैदिकानामित्यादि । मन्त्रब्राह्मणरूपस्य वेदस्यैकदेशभूताः केचित्कृषि-
मन्त्रा एव क्वचिद्विधय एव क्वचिन्नोभयं किंतु वैदानिककर्मप्रकरणमता-
र्थवादमन्त्रावयवा एव प्रसङ्गेन सिद्धार्थानुवादिनस्ते वैदिकाः शब्दास्तेषां
सार्थानां या जायन्ते स्मृतयो मन्वादीनां सर्ववेददर्शिनां ताः स्मृतय
एव ग्रहणानि प्रमाणानि येषां तानि तथा । तेषां कर्मणां कर्मणाऽनुष्ठा-
नेनाभ्युद्ययः फलं प्राप्यते । येषां चाकर्मण्यननुष्ठाने च न प्रत्यवायः
श्रूयते तान्यनियतानि तेषां त्वित्यर्थः । अश्रुतानुष्ठाननिमित्तानां कर्म-
णामनियमेनेच्छायामनुष्ठानम् । अनिच्छाया नेति तान्यनियतानि तेषा-
मकर्मण्यननुष्ठाने न प्रत्यवायो भवति । तस्मादवश्यं वाक्येर्नैवाभ्युद्य-
लक्षणं यद्यत्र विहितं तत्रैव कर्मणाऽनुष्ठानेन भवेदित्यावेद्यत इति
व्याख्यातृभिर्निकृष्टः सूत्रार्थो वर्णितः । येषां प्रागभावानां प्रतियोगि-
भूते कर्मणि निषिद्धक्रियारूपे दोषः प्रत्यवायापूर्वमिति तानि प्रागभाव-
परिपालनरूपाणि कर्माणि नियतानि नियमेनानुष्ठेयानि नियतफलानि
च । येषां विहितानामकर्मणि कर्मणां विरुद्धे प्रागभावपरिपालनरूप उपा-
लम्भो निन्दा लोके स्मृतिशिष्टस्ये तान्यपि नियमेन कर्तव्यानि नियत-
फलानीत्यर्थः । अन्यच्च तत्रैव— तत्परितत्वाद्वाह्यपराजन्ययोर्दृश्यस्य

च वेदान्तयनं तन्नियतं तेषामेव ब्राह्मणविहिता यज्ञा येषु कात्स्न्यमवि-
प्रतिपिद्धं येषां च प्रकृतिलिङ्गानि यज्ञाः श्रूयन्ते त्रीन्वृणीति मन्त्रकृतो
वृणीति यथापि मन्त्रकृतो वृणीत इति विज्ञायते गायत्रिया ब्राह्मणस्य
परिदध्यास्त्रिष्टुभा राजन्यस्य जगत्या वैश्यस्येति तेषामग्निहोत्रं दर्शपूर्ण-
मासौ च नियतौ सोमेज्या ब्राह्मणस्याऽऽधानादाग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ
च नियताविति । तथा—तथाजीवपितुरिति । नियम्येतं इत्याकुर्यते ।
यस्य त्रैवर्णिकस्यान्वययोर्वा योऽयं नियम उक्तः स तु तेषां मध्ये तथा-
जीवपितुरेव नान्यस्य नियमः । तथा नियताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासकारिणौ
जीवां पितरौ यस्य स तथा । यदि पितरौ जीवतस्तर्हि ताभ्यामाधाना-
दित्रये कृत एव पुत्रस्याधिकारो नान्यथा । तपोरकृताधानशौरन्यतरस्य
मरणे सत्येवाधिकार इत्यर्थः । भरद्वाजः—न जीवपितुस्त्रयाधानं विद्यत
इत्येव विद्यत इत्यपरमिति । इदं च पितुरधिकारसत्त्वेऽपि द्रष्टव्यम् ।
सूत्रे नृनीयमश्रे उपव्रमादितरे नियम्येरमिति । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासव्य-
निरिक्ताधातुर्मास्यादित्यपदार्था इतरगन्धेन ग्राधाः । कात्यायनः—
अथातोऽधिकारः फलयुक्तानि कर्माणि सर्वेषामविशेषान्मनुष्याणां वाऽऽ-
रम्भसामर्प्यादृद्गदीनाश्रात्रियपष्टदूत्रार्जं ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां
श्रुतेः स्त्री चाविशेषादग्निनाद्येति । द्रव्यसंपत्तावेव सोमयागः कार्यः ।
तथा च मनुः—

यस्य त्रैवर्णिकं वित्तं पर्याप्तं भूतिवृत्तये ।

अधिकं चाऽपि यस्य स्यात्स सोमं पातुमर्हति ॥ इति ।

मन्व्यपुराणे—

अद्यहीनो ददेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः ।

आत्मानं दक्षिणाहीनो नास्ति यश्शसमो रिपुः ॥ इति ।

मनुः—

पुण्यान्पन्थानि कुर्वीत श्रद्धयानो जिनेन्द्रियः ।

नन्वन्पदभिर्गणैर्गर्भेनाथ कथञ्चन ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजा पशून् ।

इत्यन्तदक्षिणा यद्दम्भमाश्रान्तरथनो यजेत् ॥

भारमामित्रीः त्रिधाः शृणोष्यन्नात्रवार्पिकं भवेत् ॥ इति ।

एतानि वचनानि च काम्यकर्मविषयाणि ।

यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवाऽऽगन्तुकानि च ।
विपत्तिस्थोऽपि न स्वर्गं गच्छेत्तु पतितो भवेत् ॥
तस्मात्त्वग्भिः फलैर्मूर्खैर्मधुनाऽन्यरसेन वा ।
नित्यं नित्यानि कुर्वीत न च नित्यानि लोपयेत् ॥

इति बोधायनेन नित्यानां सोमयागादीनां यथाशक्त्यनुष्ठान-
बोधनात् ।

अग्निष्टोमादिकैर्वह्नयो यजत्यल्पदाक्षिणैः ।

स नाऽऽप्नोति सति द्रव्ये फलं दोषं च गच्छति ॥ इति

स्मृत्यन्तरे द्रव्यसत्त्व एव स्वल्पदाक्षिणानिपेयस्य स्पष्टतयोक्तत्वाच्च।
तत्र सर्वाणि कर्माणीश्वरार्पणबुद्धयैव कर्तव्यानि । तथा च भगवद्गीतासु—

यत्करोषि यदश्नासि यञ्जुशेऽपि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ इति ।

यत्तपस्यसि राम तत्रमिति पाद्मशिखरीतासु तृतीयपादपठः ।

कुर्वीत सततं कर्मानाशोऽसङ्गो मदर्पणम् ।

इति गणेशगीतास्वप्नुवतम् ।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि निःसङ्गः कामवर्जितः ।

प्रसन्नेनैव मनसा कुर्याणो याति तत्पदम् ॥ इति ।

ब्रह्मण्याधानं ब्रह्मार्पणमिति व्याख्यातारः । कामवर्जित इत्युक्त्या
फलाभिसंधिराहित्यं प्रदर्शयते । ब्रह्मार्पणशब्दार्थस्तत्रैव प्रदर्शितः—

ब्रह्मणा दीयते देवं ब्रह्मणा संमश्रुते ।

ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥

नाहं कर्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा ।

एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

प्रीणानु भगवानीशः कर्मणाऽनेन शाश्वतः ।

करोति सततं बुद्ध्या ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥

यद्वा फलानां संन्यासं प्रकुर्यात्परमेश्वरे ।

कर्मणामेतदप्याहुर्नैर्ह्यर्पणमनुचमम् ॥
 कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं सङ्गवर्जितम् ।
 क्रियते विदुषा कार्यं तद्भवेदपि मोक्षदम् ॥
 अथवा यदि कर्माणि कुर्यान्नित्यान्यपि द्विजः ।
 अकृत्वा फलसंन्यासं वध्यते तत्फलेन तु ॥
 तस्मात्सर्वमयत्नेन त्यक्त्वा तत्कर्मभ्रं फलम् ।
 अविद्वानपि कुर्वीत कर्मणाऽऽप्नोति तत्पदम् ॥ इति ।

प्रह्वार्पणयुद्ध्या कर्मकरणे फलयाहुल्यमपि ।

तदुक्तं व्यासेन—

वामुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ।
 तस्यान्तरायो भैरेय देवेन्द्रहादिकं फलम् ॥ इति ।

तस्माच्चतुर्विधपुरुषार्थोऽपि परमेश्वरप्रीत्यैव भवतीति ज्ञेयम् ।
 ज्ञानिना फलाभिसंधिराहित्येन कर्मसु कृतेष्वपि तानि कर्माणि ज्ञानिन्हे
 न न लिम्पन्ति ।

तदुक्तं दृष्टान्तवाहितं वेदान्तपदीपिकायाम्—

अज्ञं कर्माणि लिम्पन्ति तज्ज्ञं लिम्पन्ति तानि न ।

करे तु सज्जते तैलं जिह्वायां तु न सज्जते ॥ इति ।

ज्ञानिनोऽपि कर्मकर्तव्यता व्यासमूत्रेऽऽयुक्ता—विहितत्वाच्चाऽऽ-
 धमकर्मापीति । न केवलं निषिद्धकर्मवर्जनं किंतु वर्णाश्रमविहितकर्म-
 करणमपि ।

पश्यन्नमीममात्मानं कुर्यात्कर्मविचारयन् ।

यदात्मनस्तु नियतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयात् ॥

इति कौपीरवश्रुतौ विहितत्वात् । अपिशब्दो वर्णधर्मसमुच्चयार्थ इति
 सूत्रार्थः । सांख्यसूत्रमपि—स्वकर्मस्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानमिति । कर्मश-
 ब्देनात्र यमनियमयोर्ग्रहणम् । जितेन्द्रियस्वरूपः प्रत्याहारोऽपि सर्वाश्रम-
 साधारणतया कर्ममध्ये प्रवेशनीयः । तथा च पातञ्जलसूत्रे—ज्ञानसाधन-
 तथा प्रोक्तान्यष्टौ योगाद्गान्यत्रापि लभ्यानीति तज्ज्ञाप्यम् । यमनिय-
 मासनपाणायामप्रत्याहारधारणाभ्यानसमाधयोऽग्राह्यानीति पातञ्ज-
 लसूत्रं सांख्यसूत्रभाष्ये यत्नदर्शितं तदेतदिति द्रष्टव्यम् । योगस्येति
 शेषोऽत्र ज्ञेयोऽथात् । स्मृत्यन्तरे—

ध्वाने चैदिकं कर्म गुणभूतं तथेतरत् ।
 गुणनिष्ठः प्रधानं तु हित्वा गच्छत्यधोगतिम् ॥
 यतिते निष्कृतिर्दृष्टा क्रियाहीने न निष्कृतिः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन क्रियायुक्तो भवेन्नरः ॥ इति ।

गुणेष्वेव निष्ठा यस्य सः । शङ्खः—

वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ।
 वेदो नारायणः साक्षात्स्वयंभूरिति शुश्रुम ॥
 यो वैदिकमनादृत्य कर्म स्मर्तिहासिकम् ।
 भोहात्समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन युज्यते ॥ इति ।

पराशरः—

इदं चिकीर्षतां कर्म सामर्थ्यं गतिपाद्यते ।
 सहजागन्तुभेदेन द्विविधं सहजं पुनः ॥
 उत्साहौदार्यतारुण्यशरीरेन्द्रियपाटयैः ।
 आगन्तुकं द्रव्यसंपत्स्मृतिवाक्यैः प्रपञ्च्यते ॥ इति ।

मनुः—

पुण्यां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
 याजनाभ्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः ॥ इति ।

प्रतिग्रहे विशेषश्चतुर्विंशतिमते—

सीदंश्चेत्प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणेभ्यस्ततो नृपान् ।
 ततस्तु वैश्यशूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं यथा ॥ इति ।

नारदोऽपि—

श्रेयान्प्रतिग्रहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणाहते ।
 नैतयोऽन्तरं किञ्चित्प्रजाधर्मादिरक्षणात् ॥ इति ।

राजप्रतिग्रहनिषेधास्तूच्छास्त्रवर्तिराजविषयाः ।

यदाह मनुः—

यो राज्ञः प्रतिगृह्णीयात्तूच्छस्योच्छास्त्रवर्तिनः ।
 स पर्यायेण यातीमान्नरक्षानेकविंशतिम् ॥ इति ।

यजनं त्रिविधं सात्त्विकं राजसं तामसं च—

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
 यष्ट्यमेवेति मनः सभाधाय स सात्त्विकः ॥
 अभिसंधाय तु फल दम्भार्थमपि चैव यत् ।
 इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञ विद्धि राजसम् ॥
 विधिहीनमसृष्टान्न मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
 श्रद्धाविरहित यज्ञ तामस परिचक्षते ॥ इति ।

यजनफलमुक्त हारीतेन—

यज्ञेन लोका विमला विमान्ति यज्ञेन देवा अमृतत्वमाप्नुयुः ।
 यज्ञेन पार्ष्वर्षुभिर्विमुक्तः प्राप्नोति लोकान्परमस्य विष्णोः ॥
 नास्त्ययज्ञस्य लोको वै नायज्ञो विन्दते शुभम् ।
 अयज्ञो न च पूतात्मा नश्यति च्छिन्नपर्णवत् ॥ इति ।

भारते—

शुद्धैर्यगमानस्य ऋत्विग्भिश्च यथाविधि ।
 शुद्धद्रव्योपकरणैर्धृष्ट्यामति निश्चयः ॥
 तथा कृतेषु यज्ञेषु देवाना तोषण भयेत् ।
 श्रेष्ठः स्याद्देवसन्धेषु यज्वा यज्ञफल लभेत् ॥
 देवाः सर्वोपिता यज्ञैर्लोका-सर्वधयन्त्युत ।
 उभयोर्लोकयोर्देवि भूतिर्यज्ञैः प्रदृश्यते ।
 तस्मात्प्रज्ञादिव याति पूर्वजं सह मोदते ॥
 नास्ति यज्ञसम दान नास्ति यज्ञसमो विधिः ।
 सर्वधर्मसमुद्देशो देवि यज्ञ समाहितः ॥ इति ।

सर्वकर्माणि ज्ञातैव कर्तव्यानि । तथा च व्यासः—

ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीत त्रिशिष्टं फलमश्नुते । इति ।

उद्गीथोपासनाप्रकरणे छान्दोग्योपनिषत्प्रति—यदेव विद्यया
 करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । ज्ञानजन्य फलं स्वतन्त्रमेवेत्यपि तत्र
 तत्राऽऽम्नायते— य उ चैनमेव वेदेति । ज्ञानरहित कर्म निष्फलमित्या-
 हाङ्गिरा.—

साभिप्रायकृतं कर्म यत्किञ्चिज्ज्ञानवर्जितम् ।
क्रीडाकर्मैव बालानां तत्सर्वं निष्पद्यते ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि—

इतं ज्ञानं क्रियाहीनं इता अज्ञानिनः क्रियाः ।
अपश्यन्तगतितर्ह्यन्धः पदयत्रपि च पङ्कजः ॥ इति ।

मनुरपि—

विधिदृष्टं तु यत्कर्म करोत्यविधिना तु यः ।
फलं न किञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥ इति ।

ज्ञानाभावेऽपि श्रद्धा चेन्नातीव व्यर्थं भवति । तस्या अप्यभावे तु
व्यर्थमेव । तथा च व्यासः—

ज्ञानेन श्रद्धया चैव कृतं कर्मातिसिद्धिदम् ।
नास्ति तत्र यदि श्रद्धा सर्वथा निष्फलं भवेत् ॥ इति ।

तत्र तयोर्ज्ञानश्रद्धयोर्भेद इत्यर्थः । श्रद्धाया अभावेऽनिष्टं भवतीति ।
श्रुतिराह—यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टमद्वयत इति ।
गालवोऽपि—

श्रद्धयैव हि कर्तव्यं जपयागार्चनादिकम् ।
अन्यथाचेद्भवेद्व्यर्थं भस्मनि न्यस्तद्व्यवत् ॥ इति ।

व्यासः—

धर्मार्थकाममोक्षाणां श्रद्धा परमकारणम् ।
पुंसामश्रद्धधानानां न धर्मो नापि नत्फलम् ॥ इति ।

श्रद्धास्वरूपमाह व्यासः—

श्रद्धा वै सात्त्विकी देवी सूर्यस्य दुहिता तथा । इति ।
श्रद्धामाहात्म्यं श्रुतांश्रद्धयाऽग्निः समिधते । श्रद्धया विन्दते
हविः । श्रद्धां भगस्य मूर्धनि । वचसा वेदयामसि । इति । शास्त्रार्थं
विश्वारूपरम्परयाऽऽस्तिवयुद्धिः श्रद्धा । सर्वकर्माणि भवत्यैव कर्त-
व्यानि । तथा च व्यासः—

भक्त्यैव सर्वकर्माणि कर्तव्यानि मनीषिभिः ।
अन्यथा निष्फलानि स्युर्वालानां क्रीडनं यथा ॥ इति ।

तत्र भक्तिर्द्विविधा मुख्यया गौणी चेति । तत्रेश्वरविषयक ईश्वरमीतये
 कर्म कर्तव्यमिति प्रीत्यपरपर्यायानुरागमुख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो मुख्यया
 भक्तिः । तथा च भक्तिर्भोषासाधुष्वम्—सा पराऽनुरक्तिरीश्वर इति ।
 अधातो भक्तिर्ज्ञासेति सूत्रोपात्ता भक्तिस्तत्पर्यार्थः । तस्याः परेति
 विशेषणम् । परा मुख्या भक्तिमुद्दिष्यतानुरक्तिर्लक्षणत्वेन विधीयत इति
 तदर्थः । अत एव परेति गौणी व्याख्यायतीति तज्ज्ञाप्यम् । गौण्या तु
 समाधिनिष्ठिरिति सूत्रे गौणी कृत्तिर्भक्तिः सेवारूपा कथिता । भक्त्यै-
 वेश्वरः प्रत्यक्षो भवति । तथा च श्रुतिः—प णश्चि खानि व्यतृणत्स्वयं-
 भूस्तस्मात्पराद्पश्यति नान्तरात्मन् । ऋद्धिर्द्वारः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृ-
 त्तचक्षुरमृतत्वमिच्छति । स्मृतिरपि—

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगन्तं सनातनम् । इति ।

ईश्वरप्रणिधानाद्वेति योगसूत्रेऽप्येवम् । प्रणिधानपदं भक्तिपरमिति
 राजशार्तकण्डः । ब्रह्मसूत्रमपि—अपि संसारे प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति ।
 अव्यक्तमपि ब्रह्म भक्त्या प्रत्यक्षं भवति श्रुतिस्मृतिभ्या तथाऽवगमा-
 दिति तदर्थः ।

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥

इति भगवद्बचनमपि । अत्र प्रवेष्टुमित्यनेन ब्रह्मभावाख्यो मोक्ष उच्यते
 सोऽपि भक्त्यैव लभ्य इत्यर्थः । चित्तशुद्धिविधुरस्य बाह्यशुद्धिवैफल्य-
 माह व्यासः—

गङ्गातोयेन सर्वेषु मुद्गारैश्च नगोपमैः ।

आमृतसु चाऽऽचरन्तश्च चिरदुष्टो न शु यानि ॥ इति ।

स एव—

शौचं हि द्वित्रिषं भोक्त बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।

मूज्जलाभ्या रमृतं वाद्य नावशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम् ॥ इति ।

भावशुद्धिश्चित्तशुद्धिश्चेत्तसंस्कार इति यावत् । चित्तसंस्कारानाह
 बृहस्पतिः—

तथा क्षमाऽनमृया च शौचानायासमङ्गलम् ।

अकार्पण्यारपुः चैव अष्टावात्मगुणाः स्मृताः ।
द्विचतुष्टिकरा एते संस्काराः परिकीर्तिताः ॥ इति ।

पुलस्त्यः—

अकाले चेतकृतं कर्म कालं प्राप्य पुनः क्रिया ।
कालार्थं तु यत्कुर्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत् ॥ इति ।

अकालेऽनागतकाले । द्रव्यादिभ्यः कालस्य प्राधान्यमाह कात्या-
यनः—

मुख्यकालं समाश्रित्य गौणमप्यस्तु साधनम् ।
न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥ इति ।

मुख्यद्रव्यलाभेन मुख्यद्रव्यलाभहेतुना । गौणकालमप्याह स एव—

स्वहालाङ्गुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ।
यद्वाऽऽगाभिक्रियाकालमुख्ययोरन्तरालकम् ॥ इति ।

अत्रोत्तरग्रहणान्न पूर्वकालस्य गौणत्वम् । तेन समस्यहोमादावल्प-
द्वादश्यां माध्याह्निकापकर्षे च न प्रायश्चित्तम् । देवान्मुख्यकालातिक्रमे,
गौणकालेऽनुष्ठानप्रकारमप्याह स एव—

प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्ता निष्कृतिमाचरेत् ।
प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत् ॥ इति ।

शक्ताशक्तपरतया व्यवस्था द्रष्टव्या । कात्यायनः—

प्रधानस्याक्रियायां तु साङ्गं तत्पुनराचरेत् ।
तदङ्गस्याक्रियायां तु नाऽऽङ्गचिन्नेव तात्क्रया ॥ इति ।

साङ्गप्रधानाङ्गस्योपवीतित्वादेरकरणे साङ्गप्रधानावृत्तिर्न नापि-
तन्मात्रकरणम् । अत्र तु विष्णुस्मरणादिभायश्चित्तमेवेति वर्धमानः । प्रधान-
नाङ्गस्यैवाकरणे प्रायश्चित्तं न त्वङ्गाङ्गाकरण इति कल्पतरुः । काम्ये,
विशेषमाह संग्रहकारः—

काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमिचित्ते हि सः ।
काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः ॥ इति ।

मुख्यलाभाशया प्रक्रमे तदलाभ इत्यर्थः । प्रतिनिधुपादानानन्तरं
मुख्यलाभे विशेषमाह स एव—

उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुरयं वै लभ्यते यदि ।
तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समाप्यते ॥ इति ।

आरब्धं काम्यं कर्म फलमाप्तौ तदिच्छाविगमे वाऽपि समाप-
नीयमेव । न च प्रयोजनाभावात्किमर्थं समापनमिति वाच्यम् । देव-
ताभ्यो वा एष आदृश्यते यो यक्ष इत्युक्त्वा न यजत इति श्रुत्याऽ-
दृष्टार्थमेव समापनस्योक्तत्वात् । तथा च जैमिनिः—प्रक्रमान्तु नियम्ये-
ताऽऽरम्भस्य क्रियानिमित्तत्वादिति । सर्वाणि कर्माणि शुद्धात्मना
शुद्धदेशे शुद्धद्रव्येण कर्तव्यानि । तथा च व्यासः—

शुद्धात्मनो शुद्धदेशे द्रव्येण शुचिना तथा ।
सर्वकर्माणि कर्तव्यान्यन्यथा टोपकृद्भवेत् ॥ इति ।

देवलः—

येषु देशेषु यत्तोर्यं या च यत्रैव मृत्तिका ।
येषु देशेषु यच्चौच धर्माचारश्च यादृशः ।
तत्र तान्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥ इति ।

पराशरः—

युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः ।
तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥ इति ।

युगरूपा युगानुरूपाः कालपरतन्त्रा इति यावत् । तदुक्तं भारत
आरण्यके पर्वणि—

भूमिर्नगो नगाः कैलाः सिद्धा देवर्षयस्तथा ।
काल समनुवर्तन्ते तथा भावा युगे युगे ॥
कालं कालं समासात्र नराणां नरपुंगव ।
बलवर्धमभावा हि प्रभवन्त्युद्भवन्ति च ॥ इति ।

अथ धर्मदेशाः । तत्र सुमन्तुः—

ब्रह्मावर्तः परो देशो ब्रह्मदेशस्ततः परम् ।
मङ्गदेशस्ततोऽप्यून आर्यावर्तस्ततः परः ॥

सरस्वतीदृष्टत्प्राद्विधनघोर्यदन्तरम् ।
 तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं पचसते ॥
 कुरुक्षेत्रं च मत्स्याथ पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
 एष एव ब्रह्मदेशो ब्रह्मावर्तद्वन्दन्तरम् ॥
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विनशनादपि ।
 प्रत्ययेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥
 आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्रात्तु पश्चिमात् ।
 तयोरेवान्तरं गिर्यारार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥
 कृष्णसार्वभृगैर्द्वैभ्यातुर्वर्ष्याश्रमैर्यवैः ।
 समुद्रो धर्मदेशः स्यादाश्रयेरन्विपश्चितः ॥
 शूद्रराज्येऽपि निवसेद्यत्र मध्ये तु जाह्नवी ।
 सोऽपि पुण्यतमो देशोऽनार्यैरपि समाश्रितः ॥
 कावेरी तुङ्गभद्रा च कृष्णा वेणी च गौतमी ।
 भागीरथीति विख्याता एता गङ्गाः प्रकीर्तिताः ॥
 एताभिः संयुतो देशः सोऽपि पुण्यः प्रकीर्तितः ॥ इति ।

विनशनं सरस्वत्यन्तर्धानदेशः । पुराणान्तरेऽपि—

यत्र भीमा गौतमी च कृष्णा वेणी च जाह्नवी ।
 कावेरी तुङ्गभद्रा च स देशः पुण्य ईरितः ॥

इति संक्षेपतो देशा उक्ताः । अथ प्रकीर्णकम् । वसिष्ठः—

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
 पवित्राणां तथा जप्ते दाने च विधिदर्शितः ॥ इति ।

पवित्रशब्देनात्र मन्त्रा उच्यन्ते । जपपदसाहचर्यात् । पवित्रं पुनाते-
 र्मन्त्रः पवित्रमुच्यत इति निरुक्ताच्च । दक्षोऽपि—

अस्नात्वा नाऽऽचरेत्कर्म जपहोमादि किञ्चन । इति ।

पार्श्वण्डेयपुराणे—

शिरःस्नातस्तु कुर्वीत दैवं पित्र्यममथापि वा । इति ।

अग्निपुराणे—

अशिरस्कं भयेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।
 आर्द्रेण वाससा वाऽपि मार्जनं कापिर्लं चिदुः ॥ इति ।

आम्रपुराण एव—

स्नानानामपि सर्वेषा वारुणेनैव मानव ।
 कर्तुमर्हति कर्माणि विप्रिवत्सर्वदा द्विजः ॥
 असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।
 मन्त्रस्नानादीनि पञ्च एक इच्छन्ति मूरयः ॥ इति ।

अतत्रासोधारणमन्त्रस्वरूपमद्वयस्मानुचिमम्पशे शुद्धिप्रकारं चाऽऽह
 वामानो धर्मसूत्र—शुचिमन्त्र देवा अहुपन्तेति । शुचिरामा द्वि
 दया. शुचयश्च तदेपाऽभिवदति—शुर्चा वो हव्या मरतः शुर्चीनाः
 शुचिः टिनोम्यध्वरः शुचिभ्यः । ऋतेन सत्यमृतसाप आशङ्कुचिज-
 न्मान शुचयः पावनाः ॥ इत्यद्वय वाससाः शुचि तस्मान्नात्किचेज्वास
 युक्तं स्यात्सर्वं तदहर्तर्वासाभिः कुर्यात् । प्रक्षालितान्यात्रि(स्त्रि)ष्टान्यनुप-
 युक्तान्ठनानि वामाःसि पत्नीयजमानावृत्तिवजश्च परिदधीरन्नव प्रक्रया-
 दूर्वादीर्वासेषु सत्रेषु चैत्रमृत्विजा यथासमाभ्रात यथैतदभिचरणीये-
 ष्टिष्टुष्णामेषु लोहितोष्णीषा लोहितवाससश्चात्रिजः प्रचरेयुश्चित्रवासम-
 श्रितोष्णीषा इति च । शौभाणि वासाःसि तेषामलाभे कार्पासिकान्या-
 षिकानि कौशानि वा भवन्ति । मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्यपहतानां
 मृदाऽद्भिर्निति प्रक्षालनं वासोवद्वल्लगना बल्ललस्तकृष्णाजिनानां न
 परिश्रितमनिरूढमप्रक्षालितं प्रावरणं न पल्यलितं मनुष्यसंयुक्तं देवत्रा
 युञ्ज्यादिति । इवत्रा देवकर्मणि । स्म यन्तरे—

धौवतस्त्रधरः कुर्यात्सर्वकर्मणि संयतः । इति ।

प्रचताः—

ईषद्धौ नव श्वेतं सदश यज्ञ धारितम् ।
 अहर्तं तद्भविजानीयात्सर्वैरुपसु पावनम् ॥ इति ।

ईषद्धौ तममारुगौतम् । अत एव वृद्धमनु.—

स्वयं धौतेन कर्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता ।
 न तु नेजधौतेन नोपभुक्तेन वा क्वचित् ॥ इति ।

नेजधौ रजरुः । स्वयंग्रहणादेव नेजकनिवृत्तौ पुनर्नेजकप्रति-
 पेधान्येनापि सर्वेण धौतस्य क्रियार्थत्वमस्तीति ज्ञापनार्थः । ईषद्धौ-

चमित्यथाष्टहस्तोमिति स्मृत्यन्तरे पाठः । व्यासः—

होमदेवार्चनायामु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्तेत द्विजवाचनके तथा ॥ इति ।

द्विजवाचनकं पुण्याहवाचनम् । एकवस्त्रलक्षणमप्याह स एव—

सव्याहंसात्परिश्रमकटिनेशधृताम्बरः ।

एकवस्त्रं तु तं विभ्रादैवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥ इति ।

विशेषान्तरमप्याह स एव—

विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नम्रश्चावस्त्र एव च ।

श्रौतं स्मार्तं तथा कर्म नैव कुर्याद्विचक्षणः ॥ इति ।

नम्रभेदानप्याह स एव—

नम्रो मलिनवस्त्रः स्यान्नम्रो जीर्णपटः स्मृतः ।

अनाच्छादितजानुश्च नम्रश्चार्धपटस्तथा ।

आर्द्रवासास्तथा नम्रो नम्रः स्यूतपटस्तथा ॥ इति ।

नम्रः स्यान्मलवद्वासा नम्रः कौशेयकेवलः ।

नम्रो द्विगुणवस्त्रैः स्यान्नम्रो दग्धपटस्तथा ॥

नम्रश्च स्यूतवस्त्रैः स्यान्नम्रो ग्रथितवस्त्रकः ।

नम्रश्च बहवस्त्रैः स्यान्नम्रः कौपीनकेलः ।

कापायवस्त्रैः साक्षाच्च दक्ष नम्राः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

फचित्तु नम्रश्च बद्धवस्त्रैः स्यादित्यपि पाठः । कौशेयमात्रवा-

रण एव नम्रता न तु परिधेयोत्तरीयवासोन्तरसाहित्येऽपि । कौपीनेऽ-

प्येवम् । उभयत्रापि केवञ्चब्दोपादानस्वरसात् । जातूकपटैः—

परिधानाद्बहिः कक्षा निघडा त्वापुरी मना ।

धर्मकर्मसु विद्वद्भिर्बजेनीया मयत्नतः ॥ इति ।

विस्तरस्त्वाद्भिवग्रन्थे द्रष्टव्यः । स्मृत्यन्तरे—

अलंकृतः शुचिर्मोनी श्रद्धावान्निमित्तेन्द्रियः ।

सर्वकर्मणि दुर्वीत दम्भासूयादिवर्जितः ॥ इति ।

दक्षः—

न वदेदनृतं कर्म कुर्वन्विधं न च च्छेदेत् ।

हुं कुर्यान्न च तुं कुर्यान्न चैवाप्यपमानयेत् ॥ इति ।

सामान्यनिषेधेनैव सिद्ध इदं वचनं कर्माङ्गत्वार्थम् । छल-
क्षणमक्षपादेन गौतमेन न्यायप्रथमप्रश्नाध्याय उक्तम्—वचनविधातोऽर्थ-
विश्लेषोपपत्त्या छलमिति । अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्वार्थान्तरं
मन्स्य दूषणाभिधानं छलशब्दार्थः । यथा नरकमन्स्योऽयं देवदत्त
इति वाक्यस्य नूतनाभिप्रायेण प्रयुक्तस्वार्थान्तरं परिमन्स्य दूषणदानं
नास्य नरकमन्स्यः सन्ति दरिद्रत्वात् । नक्षस्य द्वित्वमपि संभाव्यते
कुतोऽस्य नवेति । वाक्यं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं चेति त्रैविध्यं
छलस्य । तेषां लक्षणानि च तेनैवोक्तानि तानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ।
स्मृत्यन्तरे—

नैत्रवासा न च ङीपे नान्तराले ऋदाचन ।

श्रुतिरमत्स्युदितं र्भं कदाचिदपि नाऽऽचरेत् ॥ इति ।

दीपान्तरालशब्दार्थस्तत्रैव—

परितो वेष्टितोऽस्ति द्वीपमित्यभिधीयते ।

अनायूनस्तु यो देशः सोऽन्तरालं प्रचक्षते ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे—

तिलरी कर्म कुर्वीत ज्ञानहोमजपादिसम् ।

अन्यथा यदि कुर्वीत गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ इति ।

आपस्तेभ्यः—

जपो होमस्तपो यागो नित्यं ब्राह्मणतर्पणम् ।

वृथा भवति तत्सर्वम् र्गुण्डं विना कृतम् ॥

सत्यं शौचं जपो होमस्तीर्थदेवादिसेवनम् ।

तस्य व्यर्थमिदं सर्वं यस्त्रिगुण्डं न धारयेत् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे—

न कदाचिन्मृदा तिर्यङ्-पसेदूर्ध्वं न भस्मना ॥ इति ।

महाण्डे—

मृत्तिना चन्दनं चैव भस्म तोयं चतुर्थकम् ।

एभिर्द्रव्यैर्यथाफलमूर्ध्वगुण्डं भवेत्सदा ॥

ज्ञात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्याद्धत्वा चैव तु भस्मना ।

देवानभ्यर्च्य गन्धेन सर्वपापापनुत्तये ॥

जलेन तिलकं कुर्याज्जलान्तः र्मसिद्धये ॥ इति ।

अत्र भस्मनोर्ध्वपुण्ड्रस्य विहितप्रतिपिद्धत्वाद्विकल्पः । ऊर्ध्व-
पुण्ड्रत्रिपुण्ड्रयोर्ध्यासंप्रदायं व्यवस्था । पूर्वं यत्तिलकित्वं सामान्यत उक्तं
तदेताभ्यामुपसंह्रियते । अमौढपादः सन्कर्म कुर्यात् । तथा च व्यासः—

दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।

मौढपादो न कुर्यात् स्वाध्यायं तर्पणं तथा ॥ इति ।

इदमभ्यकर्मणामुपलक्षणम् ।

अमौढपादः कुर्यात् सर्वकर्माणि संयतः ।

इति पृथ्वीचन्द्रोदये स्मृत्यन्तरोक्तेः । मौढपादलक्षणं तेनैवोक्तम्—

आसनारूढपादो वा जान्वोर्वा जङ्घयोस्तथा ।

कृतावसविथको यश्च मौढपादः स उच्यते ॥ इति ।

विहितपादविन्ध्यासविशेषोऽत्राऽऽसनशब्दार्थः । तच्च सर्वकर्म-
साधारणं पद्मस्वस्तिकार्धासनान्यतमरूपम् । तत्रैव पादारोहणसत्त्वात् ।
एतादृशान्यतमासनाद्बहिरभिहितेन प्रकारेण जङ्घाया वृद्धिर्भवेति या-
चत् । आरूढः स्थितः पादौ यस्य स्थापितः पादौ येनेति वा । आ-
आसनमारूढः पादो यस्य येन वेति वाऽर्थः । अत्राऽऽङ्गतिक्रमणार्थः ।
फलितार्थस्तु पूर्वं एव । जान्वोर्जङ्घयोरित्युभयत्र समासैकदेशस्याऽऽ-
रूढपाद इत्येतस्य पदस्यान्वयः । तथा च जान्वोर्जङ्घयोर्वाऽऽरूढपादः
मौढपाद इत्यर्थो भवति । कृतावसविथक इत्यत्रापि जान्वोर्जङ्घयो-
रिति पदद्वयमुपवर्तते । बह्नादिना जानुमध्यदेशबन्धनं जङ्घामध्यदेश-
बन्धनं वा कृतावसविथकशब्दार्थः । योगपट्टधारणमभ्यनेन निषिध्यते ।
पादोपरि पाददाता मौढपाद इति हरदत्तः । तत्र—

माऽऽक्रम्य पादं पादेन न च व्यवहितौ करौ ।

जपेन्न मौढपादस्तु न प्रकाशकरः सदा ॥

इति स्मृतिरत्नावल्यां पुनः मौढपादग्रहणात् । जपग्रहणमत्रोपलक्ष-
णम् । अनन्तरोदाहृतवाक्यात् ।

जानूवोरन्तरा कृत्वा सम्भ्रजपादतलद्वयम् ।

ऋजुकायो विशेषोऽपी स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥

ऊरुणोरुपरिष्ठात् कृत्वा पादनलद्वयम् ।

ऋजुकापो विशेषोऽपी पद्मं तद्धि प्रचक्षते ॥

कृत्वैकोरौ पादतलं विशेषोभयधर्माविरितम् ॥ इति
तन्त्रांशतानि लक्षणानि । कूर्मपुराणेऽपि—
उर्योरपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतले उभे ।
समासीताऽऽत्मनः पद्मभेददासनमुत्तमम् ॥
उभे कृत्वा पदतले जानूवोरन्तरा ध्रुवम् ।
समासीताऽऽत्मनः प्रोत्रमामनं स्वस्तिनं परम् ॥
एनपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरणि सत्तम ।
आसीनोऽर्धासनमिदं योगसाधनमुत्तमम् ॥ इति ।

अथवा सुखासनं सर्वत्र कार्यम् । तथा च पृथ्वी चन्द्रोदये स्मृत्यन्तरे—
दक्षपादतलं वामजान्घ्रस्तु नियोजयेत् ।
वामपादतलं दक्षजान्घ्रस्तु नियोजयेत् ।
एतत्सुखासनं नाम सर्ववर्माणि साधयेत् ॥ इति ।

सर्ववर्माणि श्रौतगार्ह्यस्मार्तताम्रिञ्जकूर्माणि तेषु कर्मसु सुख-
करत्वात्साधारणमिदमासनं भवतीत्यर्थः । नामेति प्रसिद्धौ । सारय-
सूत्रमपि स्थिरसुखमासनमिति । यत्स्थिरं सत्सुखसाधनं भवति तदा-
सनमिति तदर्थः । आसनान्याह व्यासः—

कर्णश्रेयं म्बलं चैव आजिनं पट्टमेव च ।
दारुज ताडपत्र वा आसनं परिस्रव्ययेत् ॥
कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्भोक्षश्रीर्पाञ्चचर्माणि ।
कुशासने व्याधिनाशः सर्वेष्टाश्चित्रम्बलः ॥
वशासने तु दारिद्र्यं पापाणे व्याधिरेव च ।
धण्या तु भवेद्दुःख दौर्भाग्यं छिद्रदारुजे ॥
तृणे धन्यशाहानिः पल्लवे चित्तविभ्रमः ॥ इति ।

प्रचेताः—

गोशकृ-मृ-मय भिन्नं तथा पालाशापिपलम् ।
लोहवद्ध सदैवाऽऽर्जं दर्जेयदासनं पुषः ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे—

मृगचर्म प्रयत्नेन पर्जयेत्पुत्रवान्मृहौ ॥ इति ।

श्रौतकर्मसु तु कौशेयकम्बलाजिनायासनापेक्षया दर्भासनस्मृत्यन्ते
प्रशस्तम् । दर्भेष्व्वासीन इति वचनात् ।

हस्तयोर्दर्भधारणमुक्तं स्मृत्यन्तरे—

श्रौतस्मार्तानि कर्माणि यावन्तीहोदितानि वै ।

तानि सर्वाणि कुर्वीत सपवित्रकरो द्विजः ॥ इति ॥

अग्निः—

उभाभ्यामापि हस्ताभ्यां द्विजैर्दर्भपवित्रके ।

धारणीये प्रयत्नेन ब्रह्मग्रन्थिसमान्विते ॥ इति ।

प्रयत्नेन ब्रह्मग्रन्थिसमन्विते धारणीये इति योजना । द्विगुणो-
क्तानां दर्भशिखानां पाशः प्रदक्षिणमर्धावेष्टनं विधाय पश्चाद्भागेन यदा
प्रवेश्यते तदा वर्तुलो ग्रन्थिः । स एव यदा प्रादक्षिण्येन सर्ववेष्टनं
विधाय पुरोभागेण प्रवेश्यते तदा ब्रह्मग्रन्थिरिति हेमाद्रिः । पवित्रलक्षणं
स्मृत्यन्तरे—

अनन्तर्गभित्तं सार्द्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुमचित् ॥ इति ।

पवित्रदर्भसंख्यामाह माकण्डेयः—

चतुर्भिर्दर्भपिङ्गुलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

एकैकङ्गुलमुद्विष्टं वर्णं वर्णं यथाक्रमम् ॥ इति ।

गरुडपुराणे—

सर्वेषां वा भवेद्द्राभ्यां पवित्रं ग्रथितं न वा । इति ।

बोधायनः—

हस्तयोरुभयोर्द्वौ द्वावासनेऽपि तथैव च ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरत्रयः ।

अयातयामान्येतानि भियोऽप्यानि पुनः पुनः ॥ इति ।

वज्र्यदर्भा उच्यता हारीनेन—

पाथि दर्भाधिती दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्वरणासनपिण्डेषु तेषां स्यागो विधीयते ॥ इति ।

त्यागोऽग्राग्रहणम् । आपस्नम्बः—

ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
 दत्ता मूत्रपुरीषाभ्या तेषां त्यागो विधीयते ॥
 अपूता गर्भिता दर्भा ये चाग्रच्छेदिता नरैः ।
 काथिता अग्निदग्धाश्च कुशा वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥
 नीविमध्यास्थिता दर्भा ब्रह्ममूत्रेण ये धृताः ।
 पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥ इति ।

गर्भिता गर्भदलसंपुताः । वस्तुतस्तु मूत्रकृता यत्रानन्तर्गर्भत्वमुक्ते
 तत्रैव नियतमन्यत्रानियतमिति द्रष्टव्यम् । स्मृत्यन्तरे—

अमूला देवकार्येषु पितृकार्ये समूलनाः ॥ इति ।

श्रुतिरपि—यत्परूपि दिनें तद्देवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणां यत्समूर्त्
 तत्पितृणामिति । कौशिकः—

सप्तमूनाः स्मृता दर्भा अप्सूनाः कुशाः स्मृताः ।
 समूलाः कुतपाः भोक्ताभिच्छन्नाग्रास्तृणसञ्जिताः ॥ इति ।

प्रमूर्त्तं पुष्पम् । कुशस्वरूपमाह ॥ हेमराः—

अच्छिन्नाग्रान्पविनाश्च समूलाः क्रोमलाञ्छुमान् ।
 पितृदेवजपार्थे च समादद्यात्कुशान्दिजः ॥ इति ।

शष्पातपः—

समित्पुष्पकुशादीनि द्वाभ्यणः स्वयमाहरेत् ।
 सूत्रान्तीतैः क्रयर्षीतैः कर्म कुर्वन्पतत्यथः ॥ इति ।

आदिशब्देन दर्बादि । उत्तरार्धादिदमपि प्रायते स्वस्याऽऽहरणा-
 शवने द्वाभ्यणशब्द्वियवैश्याहृतैः कर्मकरणे दोषो नास्तीति । कुन-
 प्रहणविधिमाह षड्यपः—

शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा ग्मिन्त्वा पूर्वोत्तरामुखः ।
 ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशान्स्पर्श द्विजोत्तमः ॥
 विरिञ्चिना सहोत्तरं पर्येष्टिनिमर्गज ।
 नृत्त तर्षाणि पापानि नृत्त म्बस्तिरुरो भव ॥
 इमं मन्त्रं ममुद्यार्थं ततः पूर्वोत्तरामुखः ।
 हुंफट्टारेण दर्भास्तु मकृच्चि इत्था समुदरेत् ॥ इति ।

कृत्वाप्रत्ययादेव च्छेदनेऽपि पूर्वोत्तरामुखत्वे सिद्धे पुनर्वर्षं विशेष-
विधिप्रतिपादितधर्मान्तरपरिसंख्यार्थम् । तेन च्छेत्त्वेत्यस्यैष विशेष-
विधिप्रतिपादितत्वाच्छेदने निवृत्तिः, कुत्रो देशे शुचिर्भूत्वेत्यस्य तु न
निवृत्तिविशेषविधिप्रतिपादितत्वाभावादिति द्रष्टव्यम् । कुशाग्रहणकाल-
माहाङ्गिराः—

अहन्यहानि कर्मारथं कुशच्छेदः प्रशस्यते ।

कुशा धृता ये पूर्वत्र योग्याः स्युर्नोत्तरत्र ते ॥ इति ।

पूर्वत्र पूर्वास्मिन्कर्मणि धृता ये कुशास्त उत्तरत्रोत्तरस्मिन्ननन्तरं क्रिय-
माणे कर्मणि न योग्या इत्यर्थः । अहन्यहानि कुशच्छेदनासंभवे काला-
न्तरमुक्तं स्मृत्यन्तरे—

मासि मास्याहुता दर्भास्तत्तन्मास्येव चोदिताः ॥ इति ।

अस्याध्यसंभवे विष्णुः—

दशे श्रावणमासस्य समन्त्रोत्पादिताः कुशाः ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः ॥ इति ।

अयातयामा अपर्युपिताः । नियोज्या उपयुक्ता अप्यनिपेधेऽप्यत्र
प्रयोज्या इत्यर्थः । जावालिनः—

कुशान्कार्शाथ पुष्पाणि गवार्थं च तृणादिकम् ।

निपिद्धे चापि गृहीयादमात्रास्याहानि द्विजः ॥ इति । यस्तु—

अमार्या नैव हिंस्यात्तु कुशाश्च समिधस्तथा ।

सर्वत्रावस्थिते सोमे हिंसायां ब्रह्महा भवेत् ॥

वनस्पतिगते सोमे यस्तु हिंस्याद्वनस्पतिम् ।

घोराया ब्रह्महत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ इति ।

इति निपेधः स यस्मिन्मुहूर्त्नये वनस्पतिषु सोमो वसति तत्परो स
तु कृत्स्नामापर इति योज्यम् । वनस्पतिगतसोमविशिष्टे काले छेदन-
निपेधः स लौकिकच्छेदनपरो न त्विध्मावर्हिर्यसमित्कुशच्छेदनपर-
स्तस्य विद्वित्त्वादिति द्रष्टव्यम् । वनस्पतिषु सोमवासस्य कालस्तु गृह-
पुराणेऽभिहितः—

त्रिमुहूर्त्नं वसत्यर्के त्रिमुहूर्त्नं जले तथा ।

त्रिमुहूर्त्नं तप्य गोषु त्रिमुहूर्त्नं वनस्पतौ ॥ इति ।

चेति ज्ञेयम् । प्रतिकर्म शिखावन्धस्तु न शङ्कनीयः । उपशीतेऽपि भेदा-
पत्तेरिति वर्धमानः । सशिखवपनेन खल्वाटत्वादिदोषेण च विशिखश्चे-
त्तदोपायमाह कौथुमिः—यदि तु सर्वथा विशिख एव स्यात्तदा सप्त-
भिर्देर्भैर्ब्रह्मग्रन्थियुता शिखां कृत्वा दक्षिणे कर्णे भारयेदिति । काठकगृ-
होऽपि—अथ चेत्प्रमादान्न शिखा स्यात्तदा कौशां शिखां ब्रह्मग्रन्थि-
युतां दक्षिणे कर्णे निदध्यादिति । गृह्यसूत्रे—मयि दक्षक्रतू इति जज्ञ-
भ्यमानो जपतीति । इदं च पुरुषार्थं कर्मार्यं चेति ज्ञेयम् । अदीनवत्पु-
ष्यधर्मस्तदर्थत्वादिति जैमिनिरप्येवमेवाऽऽह । यक्षिणसमिधो ब्राह्मे—

शमीपलाशान्यद्रोधपुसवैकङ्कतोद्भवाः ।

अश्वत्योदुम्बरौ विल्वश्चन्दनः सरलस्तथा ।

सालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यक्षिण्याः । इति ।

कर्मप्रदीपे—

नाङ्गुलादधिका कार्या समित्स्थूलतया कथित् ।

न विद्युक्ता स्वचा चैत्र न सक्रीडा न पाटिता ।

मादेशान्नाधिका नाना तथा स्यान्न द्विशाखिका ।

न सपर्णा समित्कार्या होमकर्मसु जानता ॥

इति । इदं च प्रादेशमात्रं य ज्ञेयाश्वत्थसमिधोऽवेव सूत्रकृता
विहितशान्धियतम् । अन्यशान्धियतम् । अन्यथा तत्र तत्र तद्विधानं
धर्मं स्यादिति द्रष्टव्यम् । स्मृत्यन्तरे—

मादेशमात्र्यः समिधो ह्यखर्वा नैव पाटिताः ।

काम्येषु वक्ष्यकर्मादी विपरीता जिघांसतः ॥

विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्रा बहुशिराः कृशाः ।

दीर्घाः स्थूला घुर्गजुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः ॥ इति ।

इन्तुमिच्छा जिघांसा, जिघांसतीति जिघांसन्, तस्य जिघांसतः ।
भाषिचारिके कर्मणि प्रादेशतोऽधिका एव खर्वा एव पाटिता एव
समिधो भवन्तीति विपरीतशब्दार्थः । पारिजाते स्मृत्यन्तरे—

सर्वेषु धर्मकार्येषु परी दक्षिणतः सदा ।

भाषिके विमपादक्षालने वामतो भवेत् ॥ इति ।

षोडशो धामभागे । स्मृत्यन्तरे—

गृहस्थः कुरुते कर्म वैदिकं वाऽथ तान्त्रिकम् ।
कटिबन्धनसंयुक्तं तत्सर्वं निष्कलं भवेत् ॥ इति ।

आचारदर्पणे स्मृत्यन्तरे—

देवमानुषपैत्राः स्युरलंकारा यथायथम् । इति ।

देवे कर्मणि देवो मानुषे मानुषः पित्र्ये पैत्र इति यथायथ-
शब्दार्थः । मानुषं कर्मोपनयनादि । अग्न्याधानस्य देवत्वाद्देवालंकार-
भोक्तो विशेष उक्तो बोधायनेन—मानुषेणालंकारेणालंकृतौ भवत इति ।
एतत्स्वरूपं कर्मान्ते बोधायन आह—सर्व एवान्यो मानुषोऽलंकारोऽ-
न्यत्र नलदादातीर्यभेतदृदाहरन्ति स्त्रजमु हेके प्रतिपेथयन्तीति । वैस्वा-
नसरोऽपि—

हेमभूषणसंपन्नः शुभ्रवस्त्रानुलेपनः ।

सुगन्धिकुसुमैर्जुगं दिव्योऽलंकार उच्यते ॥

स एव पुष्परहितः साञ्जनो मानुषः स्पृतः ।

एषोऽनुलेपरहितः पैत्रोऽलंकार ईरितः ॥ इति ।

स एव दिव्य एव । एष दिव्यः । वाराहे—

स्नानं संध्या जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।

उपोषितः सन्कुर्वीत सायंसंख्याहुतीर्विना ॥ इति ।

इदमुपलक्षणमन्यकर्मणाम् ।

उपोषितः प्रकुर्वीत सर्वकर्मणि संयतः । इति स्मृत्यन्तरात् ।

अशक्तं मन्यनुग्रहश्चतुर्विंशतिमते—

इक्षुरापः फलं मूलं ताम्बूलं पय औषधम् ।

भक्षयित्वाऽपि कतव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥ इति ।

ताम्बूलभक्षणानुग्रहेऽपि विगानादिदानीं नैवेदं भवति । कर्मवदीये—

पेषणुल्लुप्तलगावतैलयन्त्रादिषु ध्वानिः ।

यावत्प्रवर्तते तावत्कर्म नैव समाचरेत् ॥

चण्डालपनितादीनां शब्दो यावत्प्रवर्तते ।

तावत्कर्म न कर्तव्यं मूतिकोऽप्ययोऽन्यथा ॥ इति ।

चेति ज्ञेयम् । प्रतिफलं शिखावन्धस्तु न शङ्कनीयः । उपवीतेऽपि भेदा-
पत्तेरिति वर्धमानः । सन्निखवपनेन खल्वट्टत्वादिदोषेण च विशिखश्रे-
त्तदोपायमाह कौशुमिः—यदि तु सर्वथा विशिख एव स्यात्तदा सप्त-
भिर्दूर्भैर्ब्रह्मग्रन्थिपुतां शिखां कृत्वा दक्षिणे कर्णे धारयेदिति । काठकगृ-
होऽपि—अथ चेत्प्रमादान्न शिखा स्यात्तदा कौशीं शिखां ब्रह्मग्रन्थि-
पुतां दक्षिणे कर्णे निदध्यादिति । गृह्यसूत्रे—मयि दक्षकृतू इति जज्ञ-
भ्यमानो जपतीति । इदं च पुरुषार्थं कर्मार्थं चेति ज्ञेयम् । अदीनवत्पु-
रुषार्थस्तदर्थत्वादिति जैमिनिरप्येवमेवाऽऽह । यद्विद्यसमिधो ब्राह्मे—

शमोपलाशन्यद्रोपश्लसवैकङ्कतोद्भवाः ।

अश्वत्योदुम्बरौ बिल्वश्चन्दनः सरलस्तथा ।

सालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यद्विद्याः । इति ।

कर्ममदीपे—

नाङ्गुलादधिका कार्या समित्स्थूलतया कथित् ।

न विद्युक्ता स्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ।

प्रादेशान्नाधिका नाना तथा स्यान्न द्विशाखिका ।

न सपर्णा समित्कार्या होमकर्मसु जानता ॥

इति । इदं च प्रादेशमात्रत्वं यज्ञिषाश्वत्यसामि । शिवेषु सूत्रकृतां
विहिततानियतम् । अन्यत्रानियतम् । अन्यथा तत्र तत्र तद्विधानं
व्यर्थं स्यादिति द्रष्टव्यम् । स्मृत्यन्तरे—

प्रादेशमात्र्यः समिधो ह्यखर्वा नैव पाटिताः ।

काम्येषु वश्यकर्मानी विपरीता जिघांसतः ॥

विशीर्णा विदला हंस्वा वक्रा बहुशिराः कृशाः ।

दीर्घाः स्थूला घृणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः ॥ इति ।

दन्तुमिच्छा जिघांसा, जिघांसतीति जिघांसन्, तस्य जिघांसतः ।
आभिचारिके कर्मणि प्रादेशतोऽधिका एव खर्वा एव पाटिता एव
समिधो भवन्तीति विपरीतशब्दार्थः । पारिजाते स्मृत्यन्तरे—

सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दक्षिणतः सदा ।

आभिषेके विपपादसालने वामतो भवेत् ॥ इति ।

वामतो वामभागे । स्मृत्यन्तर—

गृहस्थः कुरुते कर्म वैदिकं चाऽथ तान्त्रिकम् ।
कटिबन्धनसंयुक्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ इति ।

आचारदर्पणे स्मृत्यन्तरे—

देवमानुषपैत्राः स्युरलंकारा यथायथम् । इति ।

देवे कर्मणि देवो मानुषे मानुषः पित्र्ये पैत्र इति यथायथ-
शब्दार्थः । मानुषं कर्मोपनयनादि । अन्याधानस्य देवत्वाद्देवालंकार-
श्राप्तौ विशेष उक्तो बोधायनेन—मानुषेणालंकारेणालंकारो भवति इति ।
एतत्स्वरूपं कर्मान्ते बोधायन आह—सर्व एवान्यो मानुषोऽलंकारोऽ-
न्यत्र नलदादार्तायैवतदृदाहरन्ति स्त्रियु ईके प्रतिपेक्षयन्तीति । वैखा-
नसोऽपि—

हेमभूषणसंपन्नः शुभ्रवस्त्रानुलेपनः ।
सुगन्धिकुमुभैर्जुष्टो दिव्योऽलंकार उच्यते ॥
स एव पुष्परहितः साङ्गनो मानुषः स्मृतः ।
एषोऽमुलेपरहितः पैत्रोऽलंकार ईरितः ॥ इति ।

स एव दिव्य एव । एष दिव्यः । चाराहे—

स्नानं संध्या जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।
उपोषितः सन्कुर्वीत सायंसंन्याहुतीर्षिणा ॥ इति ।

इदमुपलक्षणमन्यकर्मणाम् ।

उपोषितं भ्रूवीत सर्वकर्मणि सपतः । इति स्मृ पन्नरात् ।

अशक्तं मन्यन्प्रहश्तुर्विंशतिमने—

इक्षुरापः फलं मूलं ताम्बूलं एव औषधम् ।
भक्षयित्वाऽपि कनव्याः स्त्र नदानादिभ्यः क्रियाः ॥ इति ।

ताम्बूलभक्षणानुश्लेषेऽपि विमानादिदानीं नैवेद्यं भवति । कर्मरूपे—

पेषण्युल्लूखलग्रामतैलपञ्चादिषु भवानिः ।
यावत्प्रवर्तते तावत्कर्म नैव समाचरेत् ॥
चण्डालपनितादीनां शब्दो यावत्प्रवर्तते ।
तावत्कर्म न कनेव्यं मूनिभेदकथयोस्तथा ॥ इति ।

प्रथमेनाऽऽदिपदेनेक्षुयन्वादीनां ग्रहणम् । उत्तरेणाऽऽदिपदेन म्लेच्छा-
दीनां ग्रहणम् । आचारदर्पणे स्मृत्यन्तरे—

संध्ययोरुभयोरैव कर्म कार्यं मनीषिभिः ॥ इति ।

विना वचनमिति शेषः । धोषायनः—निर्वपणसंस्त्रवणलाजहोमानित्य-
होमान्कायेन तीर्थेन कुर्याद्वेनेन दैविकं पैतृकं पित्र्येण कमण्डलुस्पर्शनं
दधिस्पर्शनं चान्नमाशनं सूत्रग्रहणं दैविकं सौम्येनाऽऽग्नेनेन प्रतिग्रहं
कुर्यादिति । स्वल्पाङ्गुल्योर्दूले कायम् । स्वल्पाङ्गुली कनिष्ठिके ।
अङ्गुल्यग्रेषु दैवम् । अङ्गुष्टमूले पित्र्यमेतदेव पैतृकं ज्ञेयम् । अङ्गुलि-
मूले सौम्यम् । करमध्य आग्नेयम् । आपस्तम्बः—

क्रोधयुक्तो यद्यजति यज्जुहोति यदर्चति ।

स तस्य हरते सर्वमामकुम्भो यथोदकम् ॥ इति ।

वसिष्ठः—

विद्यातपोभ्यां संयुक्तं ब्राह्मणं जपनैत्यकम् ।

सदाऽपि पापकर्मणिमेनो न प्रतियुज्यते ॥

जापिनां होमिनां चैव ध्यापिनां तीर्थवासिनाम् ।

न संवसन्ति पापानि ये च स्नानाशिनो व्रतैः । इति ।

अथ स्मृत्यन्तरे—

पाखण्डिभिः सहाऽऽलार्प कर्मकाले विचर्तयेत् ॥ इति ।

पाखण्डिस्वरूपं लङ्के—

येदवाद्यव्रताचाराः श्रौतस्मार्तवहिष्कृताः ।

पाखण्डिन इति ख्याता न संभाष्या द्विजातिभिः ॥ इति ।

ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

पुराणन्यायमीर्षासाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इति परिगणितानि विद्यास्थानान्यधिकृत्य—

भूतसत्यमितश्चान्यत्पाखण्डं शुद्धिकल्पितम् ।

दैत्यानां मोहनार्थाय महामोहेन निर्मितम् ॥ इति ।

पाशब्देन तु वेदार्थः पाखण्डास्तस्य खण्डकाः ।

इति पाखण्डशब्दानिरुक्तिः । आचाररत्न आपस्तम्बः—

अग्न्यगारे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च संनिधौ ।

आहारे जपकाले च पादुके परिवर्जयेत् ॥

आरूढ पादुके यस्तु गृहात्परगृहं व्रजेत् ।

छेत्तव्यौ चरणौ तस्य नान्यो दण्डो विधीयते । इति ।

पूर्वशुकारो देवतायतनसंग्रहार्थः । द्वितीयो होमादिसंग्रहार्थः । आधा-
नवत्सोमयागादावापि पित्रादिष्वकृतसोमयागादिषु विद्यमानेषु पुनादे-
रनधिकारः । तथा च मण्डनः--

परीष्टिदोषसंप्राप्तौ न यष्टव्यं भटाचन ।

दर्शेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसंग्रहम् ॥

अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ।

न कुर्याज्जनके उदेषु सोदरे वाऽप्यकुर्वति ॥ इति ।

दर्शपौर्णमासयोः पृथगुपादानं कृते पौर्णमासे प्रतिवन्धादिना चाकृ-
त्दर्शेऽपि दोषं वक्तुम् । एवमग्रे संग्रहाग्निहोत्रयोः कृताधानस्याकृताग्निहोत्र-
स्यापि । विवाहग्रहणं भ्रतृमात्रविषयम् । प्रथमग्रहणं पुनराधानादौ पित्रा-
देरकृतपुनराधानत्वेऽपि पुत्रादेरदोष इति दर्शयितुम् । अपिशब्देन पिता-
महः संगृहीतो भवति । सोदर इत्यनेनासोदराणामदोष इति दर्शितम् ।
अत एव तत्रैवोक्तम्--

क्षेत्रजादावनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे ।

नाधिकारविघातोऽस्ति भिक्षोःदर्थेऽपि चौरसे ॥ इति ।

पूर्वार्धे क्षेत्रजादीनां पितरमभिप्रेत्य सोदरत्वं द्वितीयार्धे दत्तकानीनां
मातृतोऽप्यसोदरत्वम् । यागादावप्याज्ञायां न दोष इति तत्रैव--

पिता यस्याग्रजो भ्राता न कुर्याद्वा पितामहः ।

तपोऽग्निहोत्रं यज्ञं वाऽऽज्ञया कुर्यात्कटाशयात् ॥ इति ।

निमित्तविशेषेषु त्वाज्ञां विनाऽप्यदोषः मुमन्तुनोक्तः--

व्यसनासक्तचित्तो वा नास्तिको वाऽयवाऽग्रजः ।

कनीयान्धर्भकामस्तु आधानमथ कारयेत् ॥ इति ।

अग्रज इति पित्रादेरुपलक्षणम् । आधानमिति यागादेः । अथमेति
स्मृत्यन्तरोक्तजात्यन्धधिरपह्नवादिसंग्रहार्थम् । आशायामपि क्वचिद्दोषः
क्वचिच्च दोष इत्युक्तं मण्डनेन--

व्यष्टे श्रद्धाविहीन सत्याज्ये तदनुज्ञया ।

पितुः सत्यस्यनुज्ञाने नाऽऽद्यात वदाचन ॥ इति ।

अत्र च पित्रादावधिकारिण्यापि तदाज्ञया पुत्रादिराधानादि कुर्यात् । यद्वा अत्रनुज्ञैव कुर्यान्न पित्रनुज्ञयेति तात्पर्यमिति केचित् । अन्ये तु निषधस्तावत्सर्वविषयस्तत्राधिकारिणि पुत्रादौ विशेषतः प्रतिप्रसवाभावात्पुत्रादेरनिकार एव । द्विबधोऽनाधिकारी जात्यन्नादिर्नास्तिकादिश्च । तत्र जात्यन्नादौ तु पित्रादावनधिकारिण्यापि तदाज्ञयाऽऽज्ञानाद्यधिकारः । नास्तिक्यादौ तु पित्रादावनधिकारिणि सत्यत्यन्तनास्तिक्येनाऽऽधानादिकरणसंभावनानिवृत्त्यात्सत्यज्ञानुमत्यैव विकारः । पितुस्त्वन्तुमत्याऽपि न । अत एव श्रद्धया हीन इत्युक्तम् । एतद्विषयमेव च-

दास्तु परिविद्यन्त नाग्निहोत्रेण नेज्यया ।

इति ऋगीतयचनसग्रजे सिवाहाग्निहोत्रयोर्विशेषाभिधानार्थत्वेन द्रष्टव्यम् । पश्चाद्विवाहे दोष एव । आधानादाँ नेति । यदा तु वदाचित्प्रतास्तिक्येन पित्रादावाधानादिकरणसभावना तदाऽऽनुज्ञयाऽपि नाधिकारः । अनिकारिणि तु पित्रादौ दूरापास्त एवानुज्ञयाऽधिकार इति प्राहुः । श्रुताँ—न स्लेच्छित्तवै नापभापितवै स्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति । यर्वाणस्तर्वाणो नामर्षयो वभूवु । यद्वा नस्तद्वा न इति प्रयाक्तये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते । यज्ञमर्षिणापभाप त इति श्रुतेः कर्मभाल एवापभापणनिषय इति वचित् । तेऽमुरा हेलयो हेलय इति वदन्तः परावभूवरित्यकर्मभालेऽपि दोषश्रुतेरकर्मभालेऽप्यपभापणे दोष इत्यन्ये । मन्त्रार्थविचारपूर्वकमेव क्रियाः कर्तव्या अन्यथा दोष । तथा च व्यास —

सन्त्रार्थमनुसवाय जपहोमादिनाः क्रियाः ।

मनीषिभिः प्रकृतव्या अन्यथा नरको भवेत् ॥ इति ।

ऋष्यादिस्मरणमपि कार्यम्—

आर्षं छन्दो दैवत च विनियोग मनोस्वथा ।

ब्राह्मणन प्रयत्नेन बोद्धेतस्य विपश्चिता ॥

अग्निदित्वा तु य कुर्यात्तज्जनाव्यापन जपम् ।

होमस पार्थनादीनि तस्य तस्य फल भवेत् ॥

इति दक्षोक्तेः । तस्य कर्तुः ।

अविदित्वा मुनि छन्दो दैवतं योगमेव च ।

योऽध्यापयेद्यजेद्वाऽपि पापीयाञ्जायते हि सः ॥

ब्राह्मणं विनियोगं च च्छन्द आर्प च दैवतम् ।

अज्ञात्वा पञ्च यो मन्त्रे न स तत्फलमश्नुते ॥

इति चन्द्रिकायां व्यासोक्तेश्च । ऋष्यादिज्ञानस्याऽऽदृश्यकत्वं छन्दोगा
अप्यधीयते—यो ह वा अविदितार्पेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण
याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुर्वा भवति गर्ते वा पात्यते म वा
मीयते पापीयान्भवति तस्मादेतानि मन्त्रे विदध्यादिति । आर्पेयमृषि-
संबन्धम् । छन्दो गायत्र्यादि । दैवतं प्राजापत्यादि । ब्राह्मणं विनि-
योजकं वाक्यम् । तत्रर्पयस्तेत्तिरीयशाखिभिः कण्डानुक्रमणिकायां
द्रष्टव्याः । यस्य मन्त्रस्यानेककाण्डेषु पाठस्तत्र विकल्पः समुच्चयो वा ।
देवता तु मन्त्रलिङ्गाद्वचनबलाद्वा । छन्दस्तु दैवासुरप्राजापत्यार्पभेदेन
प्रत्येकं चतुर्भिः । असुरभेदगणभेदाभिन्नं पिङ्गलशस्त्रात्समानन्याय-
सत्त्वं ऋग्वेदानुक्रमणिकातश्च । मन्त्रेषु यत्र स्पष्टं लिङ्गं नास्ति होमादौ
तत्राग्निरेव देवता । कल्पसारकारोक्तेः । कुत्रचिद्वचनयलान्मन्त्रगतदेवतां
परित्यज्यान्पदेवतापरत्वमप्येन्द्रीन्यायेन केनापि साम्येनेति द्रष्टव्यम् ।
ब्राह्मणं तु प्रत्यक्ष तत्तन्मन्त्रविषये प्रायशोऽस्त्येव । अस्त्यक्षं तु कल्प-
सूत्रकारप्रत्यक्षमिति तद्विवायकवाक्यरूपमेव । विनियोगस्तु सुप्रसिद्ध
एव ।

न च स्मरेदृषिं छन्दः श्राद्धे वैतानिके मखे ।

ब्रह्मयज्ञे वैश्वदेवे तथा तर्पणकर्मणि ॥

इति कृष्णभट्टीकारभृतसंग्रहवचनान्छ्राद्धादौ स्मरणं न कर्तव्यमिति
केचित् । अन्ये त्वेतस्य वचसो निर्मूलत्वाद्दृष्यादिस्मरणमेतेष्वपि कर्त-
व्यमेव । कुर्वन्ति च सामगाः । न चैते छन्दोगब्राह्मणबलात्कुर्वन्तीति
वाच्यम् । निषेधवचनस्य निर्मूलत्वेन याज्ञवल्क्योक्तर्ष्याद्यस्मरणे
दोषस्य प्रचलत्वेन चैतस्य ब्राह्मणस्य होलाकाधिकरणन्यायेन
सर्ववेदविषये प्रवृत्तौ बाधकाभावात् । तस्मात्सर्वैरप्यविशे-
षादृष्यादिस्मरणमेतेष्वपि कर्तव्यमेवेत्याहुः । न च यजुश्छन्दो न विद्यत
इति निषेधात्कथं याजुषाणां छन्दःस्मरणमिति वाच्यम् । एतस्य यजु-

र्हेदान्तर्गतज्ञप्परेत्वेन तदन्तर्गतञ्चात्रपरत्वाभावात् । विद्यारण्यैस्तैस्ति-
 रीयसंहिताप्रथमपाठकान्तिमानुवाकव्याख्याने तथा मदनमहार्णवे
 वृक्षमाण्डगणहोममन्त्ररुद्रमन्त्रचमकप्रश्नानां कर्मविपाकप्रयोगे तथा कौ-
 ण्डेन श्रौतदर्शपूर्णमासादिमन्त्राणां श्रौतकर्मणि च्छन्दसः प्रदर्शनाच्च ।
 न च यावतीषु श्रुतिषु ऋष्यादिप्रदर्शितमस्ति तत्रैवास्तु । अन्यत्र तत्स्मरणे
 किं प्रमाणापिति वाच्यम् । अतिप्रामाणिकैर्विद्यारण्यमहार्णवकारकौ-
 ण्डरादाभः प्राचीनैस्तदतिरिक्तेष्वृष्यादिस्मरणस्य प्रदर्शितत्वेन
 तासां श्रुतीनामुपलक्षणपरत्वमेव तैः स्वीकृतमित्यस्यार्थस्यावगमात् ।
 सत्रेष्वृष्यादिस्मरणं नेति प्रयोगपारिजातकारः । यदि कदाचिद्वृष्याद्य-
 स्मृतिस्तदा यस्य वाच्यं स ऋषिर्या तेनोच्यते सा देवता यदक्षरपरि-
 माणं तच्छन्द इति सर्वानुक्रमणिकोक्तमविरोधाद्यजुर्वेदिभिरपि स्वीका-
 र्थम् । तत्र स्मरणे क्रमचतुष्टयम् । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म । अग्निर्देवता ।
 ब्रह्म इत्यार्षम् । गायत्रं छन्दः । परमात्मा स्वरूपम् । सायुज्यं त्रिनि-
 योग इत्यत्र देवता ऋषिश्छन्द इति दर्शनादयमेकः क्रमः । गायत्रिया
 गायत्री छन्दो विश्वामित्र ऋषिः सविता देवतेत्यत्र च्छन्द ऋषिर्देवतेति
 क्रमदर्शनादयमप्येकः क्रमः । यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोर्देवतब्राह्म-
 णेनेति श्रुतावृषिश्छन्दो देवतेत्येवं क्रमदर्शनादयमप्येकः क्रमः । ऋषि-
 देवतच्छन्दस्यनुक्रमिष्याम इति सर्वानुक्रमणमृषिर्देवता छन्द इति
 क्रमदर्शनादयमप्येकः क्रमः । इत्येवं क्रमचतुष्टयम् । तत्र तैत्तिरीयैः
 क्रमचतुष्टयमध्य इच्छया यः कश्चन क्रमः स्वीकार्यः । मणवगायत्रोस्तु
 क्रमविशेषप्रदर्शनं तयोरेव नान्यत्रेत्येवं स्वीकारेऽन्त्यं क्रमदूषमेवेति द्रष्ट-
 व्यम् । ऋषिच्छन्दःशब्दार्थो निरुक्तकारेण दर्शितः—ऋषिर्दर्शनान्तोमान्द-
 दर्शेत्पौपमन्यव इति । छन्दांसि च्छादनादिति च । मन्त्रास्तु त्रिविधाः—
 ऋचः सामानि यजूपीति । तेषां लक्षणमुक्तं द्वितीयाध्याये प्रथमे पादे
 जैमिनिना—तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामारूपा ।
 शेषे यजुःशब्द इति । तद्योदकेषु मन्त्रारूपा । शेषे ब्राह्मणशब्द
 इति सूत्राभ्यां यथायथं वेदभागयोर्द्वैत्रब्राह्मणयोर्लक्षणमुक्तम् । तत्र
 मन्त्रभागस्यापरोऽवान्तरविभाग ऋगादिरूपः—अहं युधिनय मन्त्रं मे
 गोपाय । यमृपयस्त्रिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूक्षपि । सा हि
 श्रीरमृता सतामिति मन्त्ररूपवेदे लोके च प्रसिद्धः । तत्र को भाग
 ऋचच्छन्देनोच्यते को वा सामशब्देन को वा यजुःशब्देनेति तत्परिष्ठा-

नाय ऋगादिलक्षणमुच्यते । तत्र तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थेत्युल्ल-
क्षणं सूत्रम् । तेषां मन्त्राणां मध्ये यस्मिन्मन्त्रे पादव्यवस्था स मन्त्र
ऋगित्युच्यते इति सूत्रार्थः । ऋचः सर्वस्या विशिष्टैकार्थमतिपादक-
त्वेऽपि प्रतिपादमवान्तरार्थभेदसंभवादर्थवशेनेत्युक्तम् । एतच्च पाद-
व्यवस्थाहेतुर्नां वृत्तवशत्वादीनामुपलक्षणम् । तस्यैव मुख्यतया व्यव-
स्थापकत्वात् । एतच्च न लक्षणशरीरप्रविष्टम् । पादव्यवस्थायामन्त्र-
त्वरथैवानतिप्रसक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् । एतादृता पादव्यवस्थारूपलक्षणे
मन्त्रत्वे सतीति विशेषणं सूचितम् । मन्त्रत्वविशेषणादेव श्लोके नाति-
च्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् । गीतिषु गीतिविशिष्टमन्त्रेषु केवलासु गीतिषु
चापि सामेत्याख्येति । अत्र विचारविस्तार आकरे द्रष्टव्यः । शेषे यजुः-
शब्दः । ऋचसामाभ्यां यदन्यत्प्रश्लिष्टपठितं मन्त्रजातं तद्यजुरित्यर्थः ।
मन्त्रजातमिति ब्राह्मणव्यावृत्त्यर्थम् । सर्वमन्त्रेष्वाम्नादावन्ते च प्रणवो
वक्तव्यः । ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वमिति श्रुतेः । ॐकारमग्रे
प्रयुञ्जीतेष एव हि पुरस्ताद्यज्ञस्य युज्यते एष पश्चात्सर्वे त एष एव
यज्ञा यत इत्यार्थवर्णश्रुतेश्च । एष एव प्रणव एव । सर्वे ते यज्ञा यस्मा-
दत आदौ पश्चाच्च स प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । ऋष्यादीनां ज्ञानमात्रमाव-
श्यकं न तु तत्तद्वाचकशब्दोच्चारणमपि । शिष्टा उच्चारणमपीदानीं
कुर्वन्ति तद्धोक्त ऋष्यादि ज्ञायतेऽनेनेति ख्यापनार्थम् । इदानीं श्रौत
ऋग्वेदिनः शिष्टा ऋष्यादिरमरणं प्रणवोच्चारणमपि न कुर्वन्ति ।
तैत्तिरीयास्तु श्रौते गार्ह्ये च न कुर्वन्ति । तत्र श्रौते न
कुर्वन्तु ऋग्वेदिवत् । गार्ह्ये तु पक्षान्तरस्याभावान्तर्यैः कर्तव्यमेवेति
यद्युक्तं तद्ब्राह्मणमिति सुस्थम् । जपान्वर्जयित्वैकश्रुत्यैव सर्वत्र मन्त्रपाठः ।
तथा च पाणिनिः—यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्गसामस्विनि । एकश्रुति दूरासं-
वृद्धाविति सूत्रादेकश्रुतीत्यनुवर्तते । कात्यायनस्तु—मन्त्रे स्वराक्रिया
यथाम्नातमविशेषाम्नापिकस्वरो बोधपन्नमन्त्रोपदेशात्तानो वा नित्यत्वा-
दिति तानस्वरमेवाऽऽह । कर्मणि प्रयुज्यमाने मन्त्रे आम्लातस्वरेण
प्रयोगः । कुत एतत् । अविशेषाम्ना विश्लेषोऽवसातुं शक्यतेऽनेन स्वरेणानेन
वा प्रयोग इति । तस्मात्साम्नायस्वरः । एवं प्राप्त आह—भापिक-
स्वरो बोधपन्नमन्त्रोपदेशादिति । वाशब्दः पक्षच्यावृत्तौ । भापिकस्वरो
वा भवति । ब्राह्मणस्वरो न मन्त्रस्वरः । कुत एतत् । उपपन्नस्वरस्यैव
मन्त्रस्य विद्यमानस्वरस्य ब्राह्मणे स्वरान्तरोपदेशो भवति । तस्माद्भा-

पिकः स्वरः । एवं प्राप्त उत्तरमूत्रम्-तानो वा नित्यत्वात् । वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहः । नतदास्त यद्भाषिकः स्वर इति । कित्तु तानेन प्रयोगः । एकश्रुत्या प्रयोग इत्यर्थः । कुत एतत् । स्मर्यते श्लेषम्—एकश्रुति दूरात्संश्रुद्धौ, यत्तत्कर्मण्यजपन्यहसामस्वित्येवमादिर्विजितानां मन्त्राणामेकश्रुत्या तानेन प्रयोगो नित्यत्वात् । नित्यं वैदिकं वचनं स्मृतीनां तन्मूलं तत्त्वादिति व्याख्यातृभिर्दर्शय्यातम् । द्वादशाध्याये तृतीयपादे भाषास्वरोपदेशेऽस्वत्ववचनमतिपैरः स्यात् । मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य प्रायापत्तेर्भाषिकश्रुतिः । विचारः कारणाग्रैः । इति विधिः सूत्रैर्भेदिनिनाऽप्युक्तम् । भाषास्वरशब्देन—

छन्दोगा वद्वचश्चैव तथा वाजसनेयिनः ।

उच्चभीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते ॥

इति वचनलक्षितो ब्राह्मणस्वर उच्यते । तद्रूपदेशेषु प्रवचनसिद्धस्वरोपदेशादविधाने प्रवचनसिद्धगिरापदस्येव निश्चितः स्यादिति तानो वा प्रावचनो वेति कात्यायनप्रतिशाख्यमूत्रत्पत्रे चातुस्वर्यमपि । ऐकश्रुत्यस्वरूपमाहाऽऽश्लायनः—उदात्तानुदात्तस्वरितानां परः संनिकर्ष ऐकश्रुत्यमिति । दर्शपूर्णमासयाजमानसूत्रे—प्रत्यगाशिषो मन्त्रानकर्मकरणाञ्जपति तयोपीदं यमानानुपतिष्ठतेऽनुमन्त्रयतेऽभिमृशति जपति चेति । मन्त्रमयोक्तुरान्मानं प्रत्यागच्छन्तीति प्रतीच इष्टप्रार्थनाकारः प्रतिपाद्यत्वेन येषां मन्त्राणां ते तथा प्रत्यक्षं मह्यं स्यादित्यात्मतामित्यं तान्मन्त्रान्यजमानो जपति । यजमान एव जपत्येति चोभयं नियम्यते । कर्मवाद्या चेष्टा तस्याः करणत्वेन प्रतीतास्ते कर्मकरणास्ते हि तूष्णोक्तक्रियासु प्राकृतासु विहितान्स्वेव प्रत्यगाशिषो मन्त्रसाकाङ्क्षासु लिङ्गेन तत्र क्रियामतिपादकत्वाद्भक्षणया गच्छन्त्येव । ये त्वकर्मकरणास्तेषां तूष्णीकाः क्रियाः प्रतिगमने सामर्थ्यं नास्ति । दीक्षणीयेष्विष्टे देव जपस्याऽऽरादुपकारत्वेऽपि यजमानसंस्कारत्वमपि । अत एव स्वसंस्कारव्यतिरिक्ते कर्मणि प्रतिनिधिः प्रसतो यजमानस्यैव गृह्यते । जपस्य संस्कारकत्वाच्च तत्र प्रतिनिधिरिति स्वस्यैव प्रसतो जपो वक्ष्यते । तत्रैवं जपस्याऽऽरादुपकारकत्वे संपादित एवोपपद्यते । अत्रायं फालितोऽर्थः—अधिहितानां जपार्थतया विरजेषु गीतेषु कल्पसो यजमानमर्त्तकः साक्षात्प्रत्यक्षजपविधिविहितानां विनियोगं जपतीति चेन्न्यनेन वक्ष्यति । अतो ज्ञायतेऽत्र विधिः कल्प इति । उपनिष्ठ इत्यादिषु तत्रैतपनेन जपार्थ-

वक्त्रं यजमानकर्तृकत्वं चातिदिश्यते । उपतिष्ठत इत्यादीनां जपत्राचक-
 स्वेऽपि शब्दान्तरैरर्थभेदात्कर्मभेदो ज्ञेयः । यथा धात्वनुशासनसूत्रेषु
 यज दाने, हु दाने, बुशज दाने, इत्यादीनां समानार्थत्वेऽपि
 रूढ्याऽर्थभेदादपर्यायत्वेन शब्दान्तरैः कर्मभेद एवमन्यत्रापि । सर्वत्रो-
 पस्थानादिषु जपत्वे सत्यपि चासाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्याया-
 न्नागृहीतविशेषणान्यायेन चोपसर्गविशिष्टैर्धातुभिर्विशिष्टमेव वाच्यमिति
 विशिष्टानामेव व्यपदेशः । उपस्थानमनुमन्त्रणमभिमन्त्रणमभिमर्शनमिति ।
 केवलेऽपूर्वोत्पादके मन्त्रोच्चारणे तु जा इति व्यपदेशः । उच्चारणमधानता
 तु सर्वत्र न व्यभिचरतीति युक्ततरं सूत्रमिति व्याख्यातृभिर्व्याख्या-
 तम् । चकार इतिकरणस्य प्रत्येकं संबन्धार्थः । अविज्ञातस्वरा ये मन्त्रास्त
 एकश्रुत्यैव वक्तव्या इति जयन्तः । परिभाषासूत्रे—यज्ञकर्मार्था मन्त्रा रूप-
 विप्रतिषेधाह्यौकिशेषु यथा गृह्णामि ते सुप्रजारस्याय हस्ताभ्यां खनागयो-
 पधिम् । वह वर्षां जातवेदः पितृभ्य इति यथोपादिष्टं ब्राह्मण्यन्तो यथा-
 रूपमितर इति । यथारूपमितर इत्यनेनाविनियुक्तानां विनियोगः सामा-
 न्यतः प्रवर्ष्यते । अन्यच्च तत्रैव—उपांशु यजुर्वेदेन क्रियतेऽन्यत्र प्रव-
 रसंवादाश्चावणसंभवेभ्य उच्चैरितराभ्यां सर्वैरुपांशु ज्योतिष्टोमे प्राग-
 श्नीपोमीयादिति । सर्वैर्जुर्वेदगोदसामवेदैः । उपांशुलक्षणं प्रातिशाख्ये-
 करणवदशब्दमननःप्रयोग उपांश्विति । परिभाषासूत्रे—यावदर्थोऽपहृ-
 ज्यते स एको मन्त्र इति । यावदित्यस्य यावतेत्यर्थः । सुपां सुलुगि-
 त्यनेन सुपां लृक् । तथा—अदिमादिष्टा मन्त्रा भवन्तुत्तरस्याऽऽदिना
 पूर्वस्यान्तं विशादिति । तथा मन्त्रान्तेन कर्म संनिपातयेदिति । मन्त्रा-
 न्त्याक्षरौच्चारणसमकालं कर्मारम्भ इत्यर्थः । अत्राऽऽपस्तम्बो विशेष-
 माह—आधारे धाराया चाऽऽदिसंयोग इति । तथा—एकमन्त्राणि
 कर्माणीति । अत्राऽऽपस्तम्बो विशेषमाह—अपि संन्यायुक्तानीति ।
 चायुपुराणे—

मन्त्रो मन्त्रयतेर्धातोर्घ्राण्यो ब्रह्मणोऽणनात् ॥ इति ।

अत्र मन्त्रयतिर्याविष्करणरूपार्थे वर्तते साक्षात्परम्परया वाच्येन
 वेति ज्ञेयम् । ब्रह्मणो वेदस्याणनाद्विधानादित्यर्थः । सूत्रलक्षणमपि
 सर्वत्र—

अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वनोमुग्रम् ।

अन्तोभवनवर्णं च सूत्रं सूत्रावेदो विदुः ॥ इति ।

अन्तोर्धं निरर्थकाक्षरगटितम् । अनवद्यमनुपमम् । वेदार्थबोधनात् । यत्र व्याचष्ट इति शब्देन विधिस्तत्र वाक्यज्ञ एव पाठो नियतः । यत्र सूत्रकृता सांन्येन मन्त्रः पठ्यते तत्र संनत एव पाठो नियतः । एतदन्यत्र त्वर्थादानियम इति व्यवस्था द्रष्टव्या । परिभाषामुत्रे—यत्रकम्पितद्रव्ये चेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यते सकृदेव तत्र मन्त्रं ब्रूयाद्यथा प्रोक्षणे सूषण्डेने चेति । त्रिः प्रोक्षतीत्युदाहरणम् । द्वितीयोदाहरणं सामर्थ्येनाभ्यासप्रदर्शनार्थं व्यवत्येकत्वप्रदर्शनार्थं च । पात्राणीति जात्या पात्रत्वेन समुदायस्य क्रोडाकारेणैकशब्दत्वादेवतराम् । न त्वेकवचनान्नत्वेनैव व्यक्त्येकत्वेनैव या, उद्देश्यकचनस्याविवक्षितत्वात् । यथा वहिंसासाथ प्रोक्षतीति वहिःशब्देनैकधर्मेण क्रोडाकृतमेकं द्रव्यमिति । तथा द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तने यथाऽऽज्यग्रहणे लवने स्तरणं चेति । यदप्याज्यशब्देनैकमेव द्रव्यं तथाऽपि पोटशाऽऽज्यानि भवन्तीत्यवान्तरूपभेदः । वहिंस्तीनातीत्यादौ द्रव्यैकत्वेऽपि मुष्टिमाप्रस्यावयवत्वं मनस्यं मुष्टिं दातीति विधानात् । वहिंसा वैदिं स्तृपानीत्येकद्रव्यत्वेऽपि निधातु पञ्चधातु वेति विभागेन स्तरणविधानात् । यातौ धातौ मन्त्रमावर्तयतीत्यग्रिमं सूत्रं तु वहिंसः संसृष्टद्रव्यस्यैकत्वेन द्रव्यपृथक्त्वेनाऽऽवृत्त्यप्राप्तावपि निधनोपाधिना द्रव्यपृथक्त्वं मा भूत्किंतु धातुपाधिनेवेतिनियमार्थमुक्तम् । अत्र भरद्वाजो विशेषमाह—मन्त्रव्यवाये मन्त्राभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वेऽर्थपृथक्त्वे देशपृथक्त्वे च यथा कण्डूयनम्ब्रह्मनदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रणानीति । जैमिनिमते तु न । तथा चैनादशाभ्याये चतुर्थपादे तन्सूत्रम्—कण्डूयने मन्त्रङ्गं कर्मभेदात् । सूत्रार्थस्तु कण्डूयने मन्त्रङ्गं मन्त्रावृत्तिः स्यात्कर्मभेदादिति । अपि वा चोदनेकरादेकरम्यं स्यादिति । अपि वेति पूर्वपक्षव्यावर्तकः । दुःखाना भिन्नत्वेऽपि तदपनयनं सर्वमेव विवक्षितं न तु स्वरूपेण चिरीर्षितम् । आत्मानं कण्डूतिदुःखाक्षिप्तचित्तमपनीतरुण्डुःखं कर्तुं कण्डूयनं क्रियते । तेन यावता दुःखेनानपनीतेनाऽऽत्मानि दुःखं भवति तावत्सर्वमपनेतुमभिमंशाय कण्डूयनमुपक्रमत इति कृत्वा चोदनेक्यं भवति । तत एकस्मिन्मेव भवति । नाप्यङ्गसंस्कारो येन तज्जडाज्जदः स्यात् । यावदपनीनं दुःखमा-

त्मनस्तादृशसर्वापनयनाभिसंधानपूर्वककण्डूयनोपक्रमकर्त्रा प्रयुक्ता मन्त्रोऽ-
 गृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रं भवतीति । तथा तत्रैव स एव स्वप्ननदीतरणा-
 भिवर्षणामेध्यमतिमन्त्रेषु चैवमिति । एवमित्यनेन चोदनैक्यादि-
 त्यस्यानुवृत्तिः । अत्राप्यभिसंधानेनैव सर्वत्र चोदनैक्यं द्रष्टव्यम् । शुद्ध-
 वेष्टने प्रतिधातु मन्त्रावृत्तिः । मध्य आनेष्टनक्रियायाः संधानमन्त्रेण
 व्यवधानात् । द्रव्यपृथक्त्वे दर्शितैव । अर्थः प्रयोजनं तस्य पृथक्त्वे
 कृष्णाजिनादानमवहननार्थं पेणार्थं चेति । देहपृथक्त्वे—दक्षिणवप-
 लयोग उत्तरकपालयोगे चेति । परिभाषामूत्रे—अर्थपृथक्त्वात्कण्डूयन-
 मन्त्रोऽभ्यवर्तत इति । अत्र कालव्यवायकृतमर्थपृथक्त्वं द्रष्टव्यम् ।
 तथा—परार्थान्देहेन क्रियेरन्यथा कपालेनोपवापति यजमानेन संमितौ-
 दुम्बरी भवतीति । परार्थस्तुपोपवापः स एकेन कपालेन कर्तव्यः । ना-
 नायजमानेषु कर्मसु द्वादशाहादिषु कर्मफलार्थं प्रवृत्ताना यजमानाना मध्य
 एकेन यजमानेनौदुम्बरीमानं कर्तव्यम् । तावतैव शास्त्रार्थो विद्वान्भो भवती-
 त्यर्थः । इतिशब्दः प्रकाशार्थः । तथा—उत्तरत उपचारो विहार इति
 श्रुतिरेव । उत्तरत उपचारो यज्ञ इति शास्त्रान्तरे । तसिस्तृतीयार्थे । विहा-
 रस्य य उत्तरभागस्तेनोप सधीपे चारो यजमानमनकार्थे यत्र । न
 दक्षिणभागेनेत्यर्थः । अनिर्दिष्टदेशाः क्रिया विहारस्योत्तरतः कार्यः ।
 पिड्यास्तु क्रिया दक्षिणतो विहारस्य । दक्षिणावृद्धि पितृणामिति
 वाक्यशेषादित्यापस्तम्बसूत्रव्याख्यातारः । तथा—प्राङ्न्यायान्यु-
 दङ्ग्यायानि वा प्रदक्षिणं शङ्गे यर्माणि वसोतीति । प्राङ्चुदञ्चि वा
 कर्माणि संतिष्ठेरन्निति श्रुतेः । प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि वा कर्माणीति
 समाप्तिर्नियम्यते । तथा प्रादक्षिण्यं नियम्यते । कात्यायनेन चाऽऽवृत्तौ
 सामन्ते प्राङ्चुदञ्चि प्रदक्षिणमिति श्रुत्यनुसारेणोक्तम्—
 प्राङ्चुदञ्चि प्राङ्चुदञ्चि सामन्ते च प्रदक्षिणमिति । कर्मावृत्तौ प्राङ्-
 न्यायानीत्यादि । सामन्ते समन्ताद्विहिते कर्मणि प्रदक्षिणमिति नियमः ।
 तेन न सर्वत्र प्राङ्न्यायान्युदङ्ग्यायानीति । नापि प्रदक्षिणमिति किंतु
 पूर्वोक्तव्यवस्थयेति व्याख्यातारः । नीयन्ते पश्चिमाप्यन्ते यानि
 तानि । यद्ग्रहण वैतानिष्पन्नमात्रग्रहणार्थम् । या स्मृतिः पिड्येषु
 दक्षिणापवर्गाण्युदक्षिणं कर्माणीति सा स्मार्त्तध्वेव । अत्र यज्ञग्रहणेन
 प्रत्यक्षदर्शितश्रुत्यनुसारेणादिशेषेण देवपिड्येषु प्राङ्न्यायान्युदङ्ग्या-
 यानि वा प्रदक्षिणमिति च नियम्यत इति । तथा—समानजाती

नुसमेति कृन्तमेकैकमपवर्जयतीति । सजातीये विजातीये कर्मणि संस्कार्येषु
 पदार्थेषु मध्य एकमेकमेव पदार्थमनुक्रमेण सजातीयेनैकेनैव कर्मणाऽनु-
 समेति संबन्धात्त्यनन्तरं तथैव विजातीयेनापीति । सोऽयं पदार्थानुसमय
 इति व्यपदिश्यते क्रमविशेषः । अथ पदार्थानुसमय उच्यते कृत्स्नाभि-
 त्यादिना । चतुरीं मुष्टीन्निवेपति कपालान्यष्टाबुध्दधातीत्याद्युदाहरणम् ।
 तथा संयुक्तानि त्वेकापवर्गाणि यथाऽवदानप्रदाने उद्वहनं निष्पवनं चेति
 प्रधानसंनिकर्षात्क्रियन्त इति । कात्यायनोऽपि—तुल्यसमवाये सामा-
 न्यपूर्वमानुपूर्वयोगादित्यनेन पदार्थानुसमयं प्रदर्शितवान् । नैककर्मणि
 संबन्धादित्यनेन निवोपकपालोपधानादावपि पदार्थानुसमयप्राप्तिं निवा-
 रितवान् । ग्रहणसादनावदानेषु तु वचनादिति सूत्रेण पदार्थभेदेऽपि
 संयुक्तत्वेन काण्डानुसमय एवैतन्निति प्रदर्शयते । न द्रव्यभेदे गुणयो-
 गादिति वास्तव इत्यनेन समुद्रशसु प्राजापत्येऽप्यवदानस्य प्रदानान्तता
 व्यावर्त्यते । सूत्रे—न यज्ञाङ्गेनाऽऽत्मानमन्यं वाऽभिपश्चिद्वितीति ।
 यज्ञाङ्गेन स्वयादिनाऽऽत्मानमन्यं वाऽभिलक्षीकृत्वाऽगच्छच्छोष्टादि न
 परिहरति दूरीं करोति । तथा शूर्पादिना धूमादिवाधाऽपि न परिहर्तव्या
 नापि मक्षिकादिनिवारणम् । आत्मसहचरितो जीव एवान्यो गृह्यते ।
 तेन यज्ञपार्श्वेऽक्षपात्राणां मक्षिकादिनिवारणे न दोषः । अस्मरणेन परि-
 हारे कृते सर्वप्रायश्चित्तं कुर्यादिति । तथा न विहारादुपपर्यावर्तत इति ।
 न विहारादपच्छिद्य वर्तत इत्येकं वाक्यम् । अपच्छेदनं व्यावर्तनं पृष्ठतः
 करणमिति यावन । तथा चाऽऽश्वलायनः—विहारादव्यावृत्तिस्तत्र
 चेत्कमेति । द्वितीयं वाक्यं विहारं प्राप्य न पर्यावर्तत इति । त्वय-
 लोपे पञ्चमी । आत्मानं परित्य नाऽऽवर्तत इति । स्पष्टमेतदुक्तं बोधा-
 यनेन—यदि प्राहृदक्षिणेनांसेन पर्यावर्तते यदि प्रत्यङ्मुख्येनेति ।
 भरद्वाजोऽप्येवम् । तथा चाऽऽत्मानं मध्ये कृत्वा न पर्यावर्तनीयमित्यर्थः ।
 कात्यायनः—गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवस्थाद्विवृत्याऽऽवृत्त्य
 वेतरथाऽऽवृत्तिरतित्य निष्क्रमणमुत्तरत उपचारो यज्ञो दक्षिणतो ब्रह्मय-
 जमानयोरासने पश्चात्तमानो वेदिरपृगिति । परिभाषामुत्रे—अन्त-
 राणि यज्ञाङ्गानि याज्ञाः कर्तार इति । अन्तराणि यज्ञाङ्गानीत्यत्र केषा-
 मित्यपेक्षायापत्तिर्नां प्राधान्यादुपस्थितेस्तेषामन्तराणि । अन्तरशब्दः
 परिधानवाची । ततस्तु परिधानमिदं संलग्नानि समीपस्थानीत्यर्थः ।
 याज्ञा बहिर्भवाः । केभ्य इत्याकाङ्क्षायां यज्ञाङ्गेभ्य इत्युपस्थितत्वात् ।

अतस्तान्वन्तराणि समीपस्थानि तेषामग्नीनां च मध्ये कर्तृभिर्न संचरगी-
यमित्यर्थः । चर्तृणां मध्ये यजमानोऽनरः । ततः पत्न्येव वाद्या । ताभ्या-
मध्वर्युरैव । तेभ्यो ब्रह्मन् । ततो हौतैव । तत उद्गातैव । एवमन्य उतरो-
त्तरं यथायथम् । यज्ञाङ्गानि कर्तृव्यतिरिक्तानि सर्वाणि यज्ञार्थद्रव्याण्य-
भिधीयन्ते । पारिक्षेप्यादेव कर्तृणां वाद्यत्वे सिद्धे वाह्याः कर्तार इति
वचनं यजमानपत्न्योरपि वाद्या ऋत्विजो भूयेयुरिति रूपापनार्थम् ।
तथत्विजामपि परस्परं जघन्यो व ह्य इति । उक्तं चाऽऽश्वलायनेन—
उत्तरेण होतारमतिव्रजेदक्षिणेन दण्डं हरेदिति । एतत्सर्वं बोधायनः
स्पष्टमाह—न मन्त्रवता यज्ञाङ्गेनाऽऽत्मानमभिपरिहरेदभ्यन्तराणि यज्ञा-
ङ्गानि वाह्या ऋत्विजः पत्नीयजमानावृत्विग्भ्योऽन्तरा यज्ञाङ्गेभ्य
आज्यमाज्याद्धर्षीषि हविर्भ्यः पशुः पशोः सोमः सोमाद्गयो यथाक्रम-
मृत्विजो न विहारादभिपर्यावर्तेरन्प्राङ्गच्छन्दक्षिणधंसमभिपर्यावर्तयेत्त-
त्पङ्कच्छन्सव्यमिति । तथा प्राचीनाधीती पित्र्याणि करोति यज्ञोपधीती
दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रे चानियमोऽन्यत्रेति । दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रेभ्योऽ-
न्येषु कर्मसु पित्र्येषु यज्ञोपधीतीत्यनियमे नियमो नास्ति । यथा स्मृत्या
प्राप्तं तथैवेति । यत्र प्राचीनाधीतिता स्पष्टमुक्ता तत्रैव । अन्यत्र सर्वत्र
यज्ञोपधीतिवैति । मादुपेषु कर्मसु गार्होषु निधीतिता द्रष्टव्या । एवं
यत्र स्पष्टं वचनं तत्रैवाप्रादक्षिण्यं नान्यत्रैत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा चोदना-
संयोगात्प्रधानान्येककालानि तेषां विभवन्ति तन्मङ्गलान्यविभवन्त्या-
वर्तन्त इति । तथा नानाकालेषु पृथग्यः प्रधानस्य कालः सोऽङ्गना*
स देशः स कर्ता सोऽग्निरिति । तथा—आधानमभृति यावज्जीवं
पात्राणि धार्यन्ते तेषां मन्त्रिन्त्रश् सःकारोऽभ्यावर्तत इति । तथा
यजुर्वेदेनाध्वर्युः करोत्यभ्वेदेन होता सामवेदेनोद्गात्रा वचनलक्षणा इतरे
यथाऽश्वमेधे पशुकर्मस्त्विति । तृतीयमश्वे—अन्तरिमश्च द्रव्ये तेनार्थेन
संयुज्यमाने धर्मादेशे उन्वरे त्राजिनसासाददत्पथे पशुत्रियुज्यन्ति
परिधौ पशुं त्रियुज्यन्तीति । तत्रैव दर्शहोमान्व्याख्यास्यासामां जुहोतीति
चोद्यमाने द्विहोमो यत्र च स्वादाकारस्वाःश्रुणीकेनाऽऽज्येन सकृद्ग-
दीनेनाग्नेनाऽऽह्वनीयं परीत्य दक्षिणतस्तिष्ठन्नुद्गाऽऽह्वानिपेऽध्वर्युः
स्वादाकारेण जुहोति द्विमभृतिप्याहृतिगणेषु मन्याहृति गृहीत्वा मत्याहृति
समिधोऽभ्वाधाय दिग्वाहं जुहोति यत्र मन्त्रगणेन कर्म चोदयेत्प्रतिमन्त्रं
तत्र जुहुयादीनि । इदं द्विहोमधर्मविधायकं सूत्रम् । अस्मिन्मूत्रे यः

श्रौतः स दत्तेपूर्णमामप्रकरणत इति तूष्णीकेनापूर्वद्विहोमेषु प्राप्तिस्त
 उक्तं तूष्णीकेनेति । तूष्णीको मन्त्रवर्जितः । यथा स्मार्तो भवति तथे
 त्यर्थः । एतन्मूलमनन्तरं वक्ष्यते । तत्राऽऽज्यप्रव्यमनादेशे । एतद्वा
 अग्नेः द्विय धाम यदाऽज्यमिष्यथरादात् । अपि नृत् सिप्रमंस्फारमाज्यं
 व्रत इति रांथायनोक्तेश्चाऽऽज्यऽव्यमनादेशे जातिवाचित्त्वेऽपि वचनात्सं-
 स्कारोऽव्येयः । विशेषानभिधाने ऋद्धृद्वरणम् । चतुरश्रेपीदेद्विर्जुहोपीदे
 इत्यर्थेरादे द्विरश्रयनं द्विर्दामे विनियुक्तम् अतुरश्रयने द्विरश्रयनमधिक-
 मित्युक्तं सृष्टदोमे ऋद्धृदेत्यतोऽत्र सप्तदिति । स्रुवेणाऽऽज्यस्यास्याः
 ऋद्धृद्वर्तितेन । पेट्टिपाज्याभावे सर्वत्र स्मार्तोवृत्ताऽऽज्यं सऋद्धृत्य तेन
 होमाः कार्याः । अनन्तरोदाहृतद्विहोमविधायरान्सूत्रात् । पुनराहामाज्यं
 निरूपयति एतसूत्रस्येनाऽऽज्यग्रहणेन श्रौतेऽपि यत्र तूष्णीकेनेत्यने
 न्त्रस्यतर्क्यत्र प्राप्तिर्न तु दार्ढ्यपूर्णमामिको मन्त्रवर्जित इति ज्ञापितोऽज्य-
 मर्थः । भद्राजोऽपि श्रौतत्रयेपि द्विर्दामेषु स्मार्तोवृत्ताऽऽज्यमंस्फारमाह—
 निरः पवित्रमाज्यं निरूप्यान्पूय सूत्रं जुहुं च निष्टप्य संमृज्य चतुर्गृ-
 ह्णेन स्रुत् पूयित्वा द्वादशगृहीतेन वा पूर्णादृति जुहोति सप्त ते अग्ने
 समिधः सप्त विष्टा इत्येतामृत्त्य स्वाहावाग्रेण जुहोति हुताया पूर्णा-
 हुता रं ददातीति पूर्णादृतिविधिमुक्त्वाऽह । एवमेवात ऊ रं द्विर्दामेषु
 निरपत्युपनाति निष्टपति संमाष्ट्रन्ततः स्वाहाहार ददाति यान्प्रति
 निगद्य जुहोत्येते द्विर्दामा भवन्ति याश्च जुहोतीति चोदयतीति । प्रथ-
 मप्रश्ने—आहवनीय आहृतयो जुष्टा ह्यन्त इति । भरद्वाजः—यत्र कचाग्री
 परिस्तीर्थं होतव्यमिति । परिमृज्य परिपिञ्चति यथा प्रस्तादित्यग्निना-
 र्थमूक्ताऽज्ञापनात्परिषेवाबुभयत्र । यदि शतित्वशेन कठिनं चेदाज्यं
 रदाऽऽचारसात्स्यात्पर्यं प्रकृतमर्थसंयन्-यग्निसमीपस्थापनेनैव विलीनं
 कार्थमिति युक्ततरम् । प्रायौगितास्तु ताम्रादिनिर्मिततदाग्निसंतप्तदण्डसं-
 योमेन विलीनं कुर्यात् तद्वहिसंयानयन्तदण्डप्रविष्टतदवयववनाशा-
 दिदृष्टपापत्तरन्यात्प्रमिति प्रतिभाति । जुहोतिचोदनाया स्वाहाहारस्तस्य
 प्रधानार्थत्वादिति प्रसिद्धमेव । स च मन्त्रान्ते । मन्त्रान्ते नित्यः स्वाहाहार
 इति गृह्यसूत्रेण श्रौतेऽपि प्रवृत्तज्ञापनात् । न च गृह्यसूत्रोक्तपरिभाषया
 कथमत्र प्रवृत्तिज्ञापनमिति वाच्यम् । मन्त्रान्ते स्वाहाहारो नित्यो गार्हो
 इत्यर्थस्यावश्यं स्वीकर्तव्यतया तेनैवार्थाच्छ्रौते स्वाहाहारो नित्यो न
 भवति । अनित्यस्तत्राप्यस्त्येवेति प्रवृत्तिज्ञापनमर्थत्वात् । पित्र्ये यत्र

स्वधाकारो न पठ्यते तत्रापि स्वाहाकार एव न स्वधाकार इति भाष्य-
कृता नित्यग्रहणप्रयोजनं दर्शितम् । गार्ह्य एवैतद्भवतीत्येतमर्थं दर्शयितुं
गृह्यसूत्रे विधानं न तु स्वाहाकारस्यापि विधानम् । वाच्यभेदापत्तेः ।
अतः स्वाहाकारं सिद्धवन्कृत्वैव तत्र नित्यत्वविधानं क्रियते इत्यवश्य-
मेव चक्षुष्यम् । एवं च श्रौते स्वाहाकारप्राप्तिः सिद्धा भवति । परं तु यत्र
पिच्यमन्त्रे स्वधाकारो न पठ्यते तत्र स्वाहाकार एवेति श्रौते न भवति
किं तु तत्र स्वधाकार एवेति । वाच्यया अजाया वशाया यागे
जयाभ्यातानराष्ट्रभृद्धोमा विहितास्तत्रान्तिमाभ्यातानहोमे स्वधाकार एव
तस्यापाठेऽपि न स्वाहाकारः । एवं चानित्यत्वं स्वाहाकारस्येति
युक्तमेव । अत्रापि गार्ह्यपरिभाषार्थप्रवृत्तिरिष्टा स्यात्तदाऽन्ये परिभाषा
कृता स्यात् । श्रौते कृतानां परिभाषाणां तु गार्ह्ये प्राप्तिः श्रौतमध्ये गृह्यसूत्र-
ज्ञानबलाटाकाङ्क्षितत्वात्पूर्वत्र कृतानां परिभाषाणां सुचरन्नानुवृत्त्युक्ति-
सहत्वाच्च । समिदाधाने तु न स्वाहाकारः । तस्य जुहोतिचोदितत्वा
भावात् । समिधमाधाय हुत्वोपस्थाय वेति ब्रह्मत्वग्रूप आधानहोमयोः
पृथग्ग्रहणादेव ज्ञायते यत्र जुहोतिचोदना नास्ति तत्र स्वाहाकारः कुत्रापि
नास्तीति । यत्रास्ति पाठेन स्वाहाकारस्तेऽपि दर्विहोमा एव । अन्यत्र
स्वाहाकारे श्रद्धाज.ख्य.नेन परिहृतम् । सूत्रान्तरे किञ्चिन्मूलं दृष्ट्वा
वल्पयन्ति ! यथाऽऽपस्तम्बेन सूक्तवाक्ये न स्वाहाकार इत्युक्तं तत्र-
रमतसूत्रकारस्य पक्षे तु न चाऽऽशङ्का न चोत्तरम् । आश्वलायनमते
तु मन्त्र आढौ मध्येऽपि स्वाहाकारसत्त्वेऽन्ते स्वाहाकारो न भवति । तथा
च तत्सूत्रं—न चेन्मन्त्रे पठित इति । अन्ते स्वाहाकारसत्त्वेऽपि

मन्त्रान्ते या वह्निजाया सा तु मन्त्रस्वरूपिणी ।

तदन्तेऽन्या प्रयुञ्जीत होमार्थं सा प्रकीर्तिता ॥

इति शक्तिसंगममन्त्रवचनादन्योऽपि स्वाहाकारो मन्त्रान्ते स्वाहाकार-
सत्त्वेऽपि तान्त्रिकैरेव प्रयोज्यो न वैदिकैरिति द्रष्टव्यम् । कान्थायनः—
गार्ह्यपत्ये संस्कारा इति । प्रतिपत्नायाः संस्कारा भवन्तीति शेषः । स
एव—घृतमाज्ये लिङ्गात्तस्य होमोऽनादेश इति । धर्मसूत्रे—नामोक्षि-
तमिन्धनमग्नावाद्रध्यादिति । अग्निःसोमने विशेषस्तत्रैव । न च नमुरश्मे-
दिनि । अपयत इत्येव । एनमग्निमपयतो नोपपमेदिति । परमस्य न

दोष इत्येके । अपर आहुः । मन्वेन नोपधमेत् । नाग्निं मुखेनोपधमेदिति मानवे दर्शनान् । स्मृत्यन्तरे तु—

मुखेनोपधमेदग्निं मुखदाग्निरजायत ॥

इति विधानादुभयोर्विकल्प इति । अपर आह—वाजसनेयके श्रौत-
प्रकरणे मुखदाग्निरजायत तस्मान्मुखेनोपसमिधयत इति दर्शनाच्छ्रौते
मुखेनोपधमनमन्यत्र स्मार्तः प्रतिपन्न इति । अ ये तु वैष्णवेनाऽऽयत्नेन वा
समुपिरेणोपधमनमिच्छन्ति । एवमग्नेर्मुखव्यापारस्यान्वयाच्छ्रुतिरप्यनु-
गृहीता भवति । आस्यद्विन्दूना पतनशङ्काभयात्प्रतिपेधमस्मृतिरपीति ।
संग्रहे—

धमनीमन्तरा कृत्वा तृणं वा काष्ठयेव वा ।

मुखेनोपधमेदग्निं मुखदाग्निरजायत ॥

वेणोरग्निममूतत्वाद्द्वेषुरग्नेश्च पावनः ।

तस्माद्द्वेषुधमन्यैव धमेदग्निं विचक्षणः ॥ इति ।

श्रुतिरपि—तेजो वै वेणुस्तेजः प्रदर्शरतेजसैव तेजः समर्पयतीति ।
अत्र एवाग्नेणस्पर्शनिषेध उक्तः । स्मृत्यन्तरे—न वेणुनाऽग्निं सस्पृशे-
दिति । सम्पत्तौ निषिद्धे तिस्रु वक्तव्यमभ्यासाननिषेध इति । अत्र
वर्ज्यान्वयाद् देवलः—

वस्त्रेण वाऽथ पर्णेन पाणिशूर्पाभ्यदारुभिः ।

न कुर्यादग्निं मन न हुर्याद्द्वेषजनादिना । इति ॥

संग्रहे—

पर्णेन धमने व्यापि पूर्वेण धननाशनम् ।

पाणिना मृत्युमाप्नोति दास्या कान्तिनाशनम् ॥

वस्त्रेण स्त्रीविनाशः स्यादास्येनाऽऽयुःक्षयो भवेत् ॥ इति ।

यत्तु मुखेन धममक्रियेति मुखधमनस्य इतिवर्जनं तत्साक्षान्मुख-
धमनस्यैव न तु धमनीमन्तरा कृत्वेत्यनेन विहितस्यापीति द्रष्टव्यम् ।
आज्याहनीनामतिराहृत्य एतावत्स्थालयमभरेनानेना महत्य आज्य-
स्थालय उपयोक्तव्याः । प्रदर्शितं चास्तथाचायेण—असंभवाद्वा यथाऽ-
श्वमेधे पशुर्मस्तिरत्यनेन सूत्रेण । तावदीषु स्थालीषु पृथक्पृथक्स्पर्शनं
निर्वापादि । अथवैकस्यामेव पृथक्पृथङ्निर्वापः कार्यः । प्रायोगिकास्तु
सम्कृते स्थालीगतान्य एव लौकिक सर्पिरानीय तेन कर्म कुर्वन्ति ।

भरद्वाजः—ज्वलत्येव सर्वा आहुतीर्जुहुयादिति । ज्वलतीत्यग्निविशेष-
णम् । प्रवृत्ते कर्मणि निघतस्य काल आगते नियतं कर्तव्यमेव । अक-
रणे दोषः स्यादित्याह कात्यायनः—प्रवृत्ते नियतं दोषविशेषादिति ।
तथा स एव—खातलूनच्छिन्नावहतापिष्टदुष्टदग्धेषु यजुष्क्रियासंभवा-
दिति । आपस्तम्बः—मन्त्रेण प्रागाज्यभागाभ्यां प्रातःसवने च
मध्यमेन प्राक्स्वष्टकृतो माध्यंदिने च क्रुष्टेन शेषे तृतीयसवने च वारसं-
द्रयश्च तद्वदिति । आदितस्त्रयश्चकारास्तत्सवनेनमध्यवर्तिनां पाशु-
धानां च तत्तत्स्वरप्राप्त्यर्थाः । पत्नीसंयाजानां सवनेस्वरो न भवति ।
पशुवत्पत्नीसंयाजा इति वचनात् । वाचो गतिर्व्यसंद्रवः । विलम्बितो
मध्यमो द्रुत इति । मन्त्रादिवत्सवनानुक्रमेण प्रागाज्यभागानुक्रमेण च वि-
लम्बितादयो भवन्तीत्यर्थः । चञ्चदस्त्वेतेषु स्थानेषु स्वरान्तरोपदेशात्प्राकृ-
तस्वरो यथा निवर्तते तथा विलम्बितादयो न निवर्तन्त इति नियमार्थः ।
यथा सामिधेनीप्रभृत्युपांशु यजतीति । पौनराधेयिक्यामुरसि मन्त्रं कण्ठे
मध्यमं शिरसि तारमिति । प्रातिशाल्ये मन्त्रमध्यमताराणां लक्षणान्यु-
क्तानि । तारः क्रुष्टः क्रौञ्च इति पर्यायाः । आश्रुतादीनामुच्चैःस्वर-
विवानार्थमेतेषां सूत्राणामारम्भः । स एव—जुहोतीति चोद्यमाने
सर्षिंराज्यं प्रतीयादध्वर्युं कर्तारं जुहुं पात्रं व्यापृतायां सुवेणेति । भर-
द्वाजो विशेषमाह—मचरण्या सोम इति । तथाऽन्यमप्याह विशेषमाप-
स्तम्बः—होत्रायाजमानेषु समुच्चय इति । होत्रा इति होतृकर्तृकाः
क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रा अभिधीयन्ते । याजमाना ये नैकवेद आ-
च्नाताः । होत्राश्च याजमानाश्च होत्रायाजमानाः । तेषु होत्रायाजमानेषु समु-
च्चयो वेदितव्यः । उच्छ्रयस्व वनस्पत इति सूपोच्छ्रयणार्था ऋचो होतृः
सुव्रह्मण्वानुमन्त्रणं स्तोत्रानुमन्त्रणं चाऽऽध्वर्यव औद्गात्रे च वेदे यज-
मानस्य च समुच्च्रीयते । तथा स एव विकल्पो याज्यानुवाचयानाम् ।
याज्यानुवाचययोरोपि हौत्रवत्प्राकृतस्य समुच्चयस्यायमपवादः । द्वाद-
शाध्याये तृतीयपादे जैमिनिरपि—होत्रास्तु विकल्पेरेकैकार्थत्वात् । क्रियमा-
णानुवादित्वात्समुच्चयो वा हौत्राणामिति । हौत्रा होतृसंबन्धिनो ये मन्त्रा-
स्ते त्वेकार्थत्वादेककार्थत्वाद्विकल्पेरेन् । एकेन मन्त्रेण कार्यसिद्धाधितरेण
न कार्यमस्तीति युक्तस्तत्र निवलयः । एवं क्रियमाणानुवादिष्वपि भाषी
तन्निरासाय क्रियमाणानुवादित्वादित्येत्सूनम् । अन्वर्थक्रियमाणकर्मा-
नुवादिनो मन्त्रा उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्यादयस्तेषां तु क्रियमाणानुवादित्वा-

स्समुच्चय एव हीनत्वेऽपि नतु विरल्प इत्यर्थः । क्रियमाणानुवादिनस्त्वध्व-
 र्युणा त्रियमाणस्य कर्मणः स्मृत्यविच्छेदार्थाः । अविच्छेदश्चाऽऽन्ताद्-
 पेक्षित इति सर्वेषां समुच्चय इति । एतद्वत्वाच्चिच्छानेकक्षण-
 निचयत्पत्वादुच्छ्रयणाभित्रियायाश्चरमक्षणपर्यन्त स्मृतेरपेक्षितत्वात्समत्य-
 विच्छेदः सप्रयाजनो भवतीति द्रष्टव्यम् । प्रथमाभ्याये सूत्रेऽपि—सम-
 भ्युच्चयिर-द्वौत्राप्यन्यत्र याज्यानुवाक्याभ्य इति । एतन्मन्त्राणि कर्मा-
 णीति सूत्रेण प्राप्तमकमन्त्रत्वं तद्धोत्रेऽप्योच्यते । हीनत्वात्प्राज्यानुवाक्या-
 म्नापि प्राप्तं ता वारयितुमन्यत्र याज्यानुवाक्याभ्य इति । सूत्र एव
 त्रियमाण होत्राप्युच्यन्त इति मन्त्रान्तेन कर्म सनिपातयेदित्यस्यापवादः ।
 आपस्तम्बः—सरयासु च तद्वादिति । दक्षिणासु प्रक्ष्यमाणसु समुच्च-
 यस्यापवाद । सरयासु निद्रिष्टासु तद्दक्षिणाभूतानां द्रव्याणां विरल्प
 इत्यर्थः । सप्तैविंशतिः पाष्टिः शतं द्वादशेति । तथा स एव—त्रय-
 पत्रित्यसस्त्रांगु द्रव्यसमुच्चय इति । क्रयः सोमक्रयः । तत्राजाहिर-
 ष्यादिद्रव्याणां समुच्चयः । पत्रिक्रयो दक्षिणादानम् । तत्र गृह्णा
 द्रव्याणां विनियुक्तानां समुच्चयः । यथाऽऽधाने मिथुनो गावो ददाति
 वासा ददातीति । त्रैधानत्रीयाया हिरण्यं ददाति तार्ष्यं ददाति धेनु
 ददानीति । सरयागे टीक्षितसस्त्रारः । तत्र दण्डमेखलादीनां समुच्चयः ।
 तथा स एव—रौद्रराक्षसैर्ऋतुपैतृच्छेदनभदननिरसनात्प्राभिमर्श-
 नानि च कृत्वाऽप्युपपृथेत् । उत्तरत उपचारो विहारो नाशेत्परपर्या-
 वतेत न विहासादिति । रूद्रो देवता यस्य तत्प्रधानं वा कर्म रौद्रम् ।
 राक्षसि देवता यस्य तत्प्रधानं वा कर्म राक्षसम् । निर्ऋतिर्देवता यस्य
 तदप्रधानं वा कर्म ऋतम् । पितरो देवता यस्य तत्प्रधानं वा कर्म पैतृम् ।
 छदनं द्वैधीशरणम् । भेदनं विदारणम् । रौद्रेणानीर्ऋतेत्यत्र
 नोदशोपपृथेत् । अनीश्विशेषणत्वात् । बहुवचनान्तेऽपि रूद्र-
 शब्द उदशोपपृथेत् । यथा रूद्रास्तत्रा परिगृह्णन्त्वित्यत्र रौद्रत्वात्क-
 र्मण इति चेत् । अ ये तु रूद्रप्राधान्याभावात्तदनुपकारत्रेऽस्मिन्कर्माणि
 नादशोपपृथेत् । ब्राह्मण वस्त्रादिभिर्देवतोपकारत्रेणादिति उच्यते ।
 अपरे तु एतस्मिन्नेव रूद्र उपपृथेत् नमित्युपपद्य इति उच्यते । बहुवच-
 नान्ते रूद्रशब्द उदशोपपृथेत् न च उच्यते तत्र हि मूलमिति चिन्त्यम् ।
 न च रौद्रत्वे गृह्णन्त्वित्यत्रादिशेषोऽग्निः । न च रूद्रो वै तूर इत्येकस्यैव
 क्रौर्वाभिमानान्न गृह्णामित्ययमेव विरोध इति वाच्यम् । तूरसमुदाय-

स्याक्रूरत्वे नियामकाभावात् । तस्माद्द्रुद्रा घातुका इति बहुष्वपि दर्शनाच्च ।
 पित्रादिष्वपि तथा प्रसङ्गेन पितृभ्यस्त्वा पितृन्जिज्न्वेत्यत्र तदभावप्रसङ्गा-
 दिति ज्ञेयम् । रक्षसां भागधेयमित्यत्रोपस्पर्शनं कर्तव्यम् । तुष्य-
 फलीकरणं देवा हविर्यज्ञेभ्यो रक्षांसि निस्त्रभजन्नस्मान्महादशादिति
 बह्वृचश्रुतिदर्शनात् । वैश्वानरे हविरित्यत्रोपस्पर्शनं भवति पितृवृत्तिकर-
 त्वान्मन्त्रस्य । शुन्धन्तां लोक इति पैतृकम् । तथा पितृणां सदनम-
 सीति । सर्वरौद्रे सर्वराक्षसे सर्वनैर्ऋते सर्वापित्र्ये नाऽऽवर्तते । यत्र रौद्रा-
 दीनां नैरन्तर्येण करणं तत्रापि न प्रतिरौद्रं न प्रतिराक्षसं न प्रतिनैर्ऋतं
 न प्रतिपित्र्यम् । अत एव सकृदुपस्पर्शनम् । अतः पित्र्ये बलिहरण उपस्पर्-
 शनं न । कृतैव रौद्रं बलिहरणमुपस्पृशेत् । प्रतिदिशं केशच्छेदने वपने वप-
 नान्त एत्रोपस्पर्शनम् । निरसने वाक्यान्तरोपात्तेऽपि भवत्युपस्पर्शनम् । य-
 था वेदिकरणानि संन्यस्तानीत्यत्र । चकारः स्मार्तस्य केशाद्युपालम्भनिमि-
 त्तस्य संग्रहार्थः । अथवा भरद्वाजोपदिष्टान् बलिखनपरिलेखनयोर्बोधायनोपदि-
 ष्टखननस्य च संग्रहार्थः । अग्निं पृष्ठतः कृत्वा यत्पर्यावर्तनं तदपपर्यावर्तनम् ।
 अग्नेरभिमुखमेव क्रियासु पर्यावर्तितेत्यर्थः । विहारादपि न पर्यावर्तते । महा-
 वेद्यशावप्रणीते विहारं पृष्ठतः कृत्वा पर्यावर्तनमतिपेधार्थमारम्भो न विहा-
 रादित्येतस्य सूत्रस्य । बोधायनः—उत्तरत उपचारो विहारस्तथाऽप-
 वगो विपरीतं पित्र्येषु पादोपहतं प्रक्षालयेदङ्गमुपस्पृश्य सिचं वाऽप
 उपस्पृशेत् । एवं छेदनभेदनखनननिरसनपैतृकराक्षसनैर्ऋतरौद्राभिचरणी-
 येष्वप उपस्पृशेदिति । सिग्वस्त्रदशा । योऽस्मान्देष्टि यं च ययं द्विष्य
 इत्यादीन् यभिचरणीयानि तेष्वित्यर्थः । सर्वत्रोपस्पर्शशब्दस्थोपस्पर्शस्त्वा-
 चमनमितिकोशादाचमनमर्थो यद्यपि तथाऽपि उपस्पृश्याऽऽचम्येतदग्निष्टो-
 मयाजमानमूत्राङ्गिङ्गचु स्पर्शमात्रमेवार्थः । यदि तत्रोपस्पर्शशब्देनाऽऽ-
 चमनं विवक्ष्येत तदाऽप उपस्पृश्याऽऽचम्येत्यत्राऽऽचम्याऽऽचम्येति द्विग-
 चम्येत्येव वा लाघवाद्द्रव्यात् । तस्मादेवमत्र ज्ञायत उपस्पर्शशब्देन स्पृशे-
 नमेवेति । कात्यायनः—रौद्रं राक्षसमासुरमाभिकारिकं मन्त्रमुक्त्वा
 पित्र्यमात्मानं चाऽऽलभ्योपस्पृशेदप उपस्पृशेदप इति । चञ्चद्वान्कर्म च
 कृत्वेत्यस्यार्थस्य लाभः । दर्शयति चैवं श्रुतिः—रुद्रियेणेव वा एतद-
 चारिपुः शान्तिरापस्तदद्भिः शान्त्या शमयतीति । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्ति-
 शोतनाय । स्मृत्यन्तरे—

स्समुच्चय एव होत्रत्वेऽपि न्तु विरल्प इत्यर्थः । क्रियमाणानुवादिनस्त्वध्व-
 र्चना क्रियमाणस्य कर्मणः स्मृत्यविच्छेदार्थाः । अविच्छेदथाऽऽन्ताद्-
 पोक्षित इति सर्वेषां समुच्चय इति । एकफलावच्छिन्नानेकक्षण-
 निचररूपत्वादुच्छ्रयणाभिक्रियायाश्चरमक्षणपर्यन्तं स्मृतेरपेक्षितत्वात्स्मृत्य-
 विच्छेदः सप्रयाजनो भवतीति द्रष्टव्यम् । प्रथमाभ्याये सूत्रेऽपि—सम-
 भ्युन्नीधेरन्तोनोप्यन्त्र याज्यानुवाक्याभ्य इति । एमन्त्राणि कर्मा-
 णीनि सूत्रेण प्राप्तमेवमन्त्रत्वं तद्धोत्रेऽप्योचते । होत्रत्वाद्याज्यानुवाक्या-
 म्यपि प्राप्तौ ता वारयितुमन्यत्र याज्यानुवाक्याभ्य इति । सूत्र एव
 क्रियमाणे होत्राण्युच्यन्त इति मन्त्रान्तेन कर्म संनिपातयेदित्यस्यापवादः ।
 आपस्तम्बः— संरचासु च तद्वादिति । दक्षिणासु वक्ष्यमाणसु समुच्च-
 यस्यापवादः । संरचासु निर्दिष्टासु तद्दक्षिणाभूतानां द्रव्याणां विरल्प
 इत्यर्थः । सर्वैरिन्द्रि- पाष्टिः शतं द्वादशेति । तथा स एव—क्रय-
 परित्रयसंरचासु द्रव्यसमुच्चय इति । क्रयः सोमद्रयः । तत्राजाहिर-
 ष्यादिद्रव्याणां समुच्चयः । पवित्रयो दक्षिणादानम् । तत्र यदुनां
 द्रव्याणां विनियुनानां समुच्चयः । यथाऽऽधानं मिथुनां गावो ददाति
 वासो ददातीति । त्रैधातवीयापां हिरण्यं ददाति तार्ष्यं ददाति धेनुं
 ददातीति । संस्कारो दीक्षितसंस्कारः । तत्र दण्डमेखलादीनां समुच्चयः ।
 तथा स एव—सौद्रासंस्कर्त्तृत्वं तृचच्छेदनभेदननिरसनात्प्राभिमर्श-
 नानि च कृत्वाऽप उपपृशेत् । उत्तरत उपचारो विहारो नाशेत्पर्या-
 वर्तेत न विहासादिति । रद्रे देवता यस्य तन्प्रधानं वा कर्म सौद्रम् ।
 रक्षामि देवता यस्य तत्प्रधानं वा कर्म रक्षमम् । निर्ऋतिदेवता यस्य
 तन्प्रधानं वा कर्म निर्ऋतम् । पितरो देवता यस्य तन्प्रधानं वा कर्म पैत्रम् ।
 हेदनं दृथीकरणम् । भेदनं विदारणम् । सौद्रेणानीकेनेत्यत्र
 नोदशोपसर्जनम् । अनीकविशेषणत्वात् । बहुवचनान्तेऽपि रद्रे-
 शब्द उदशोपसर्जनम् । यथा रद्रास्त्रा परिगृह्णन्त्वित्यत्र सौद्रन्वात्क-
 र्मण इति वेचित् । अन्ये तु रद्रमाधान्याभावात्तदनुपकारेऽस्मिन्कर्मणि
 नोदशोपसर्जनम् । ब्राह्मणे वस्त्रादिभिर्देवतोपकारश्रवणादिति वदन्ति ।
 अपरे तु षण्णस्मिन्नेव रद्रे षण्णसर्जनमित्युपपन्नं इति वदन्ति । बहुवच-
 नान्ते रद्रशब्द उदशोपसर्जनं नेच्छन्ति तत्र किं मूलमिति चिन्तयम् ।
 न च सौद्रत्वे बहुवचनयोर्विशेषोऽस्ति । न च रद्रो वै तूर इत्येकस्यैव
 क्रियाभिधानान्न बहुनामित्यमेव विशेष इति वाच्यम् । तूरसमुदाय-

स्याक्रूरत्वे नियामकाभावात् । तस्माद्द्रुद्रा घातुका इति बहुष्वपि दर्शनाच्च ।
 पित्रादिष्वपि तथा प्रसङ्गेन पितृभ्यस्त्वा पितृन्निजन्वेत्यत्र तदभावप्रसङ्गान-
 दिति ज्ञेयम् । रक्षासां भागधेयमित्यत्रोपस्पर्शनं कर्तव्यम् । तुष्ये-
 फलीकरणेर्देवा हविर्भक्षेभ्यो रक्षांसि निरभजन्नस्मान्महादशादिति
 बह्वृचश्रुतिदर्शनात् । वैश्वानरे हविरित्यत्रोपस्पर्शनं भवति पितृतृप्तिरु-
 त्वान्मन्त्रस्य । शुन्धन्तां लोक इति पितृकम् । तथा पितृणां सद्वनम-
 सीति । सर्वरौद्रे सर्वराक्षसे सर्वनैर्ऋते सर्वापिच्छेनाऽऽवर्तते । यत्र रौद्रा-
 दीनां नैरन्तरेण करणं तत्रापि न प्रतिरौद्रं न प्रतिराक्षसं न प्रतिनैर्ऋतं
 न प्रतिपिच्छम् । अत एव सकृदुपस्पर्शनम् । अतः पिच्छे बलिहरण उपस्पर्-
 शनं न । कृत्वैव रौद्रं बलिहरणमुपस्पृशेत् । प्रतिदिशं केशच्छेदने वपने पव-
 नान्त एवोपस्पर्शनम् । निरसने वाक्यान्तरोपात्तेऽपि भवत्युपस्पर्शनम् । य-
 था वेदिकरणानि संन्यस्तानीत्यत्र । चकारः स्मार्तस्य केशाद्युपालम्भनिषि-
 त्तस्य संग्रहार्थः । अथवा भरद्वाजोपदिष्टावलेखनपरिलेखनयोर्बोधायनोपदि-
 ष्टखननस्य च संग्रहार्थः । अग्निं पृष्ठतः कृत्वा यत्पर्यावर्तनं तदपर्यावर्तनम् ।
 अग्नेरभिमुखमेव क्रियासु पर्यावर्ततेत्यर्थः । विहारादपि न पर्यावर्तते । महा-
 वेद्यशावप्रणीते विहारं पृष्ठतः कृत्वा पर्यावर्तनप्रतिषेधायंक्षारम्भो न विहा-
 रादित्येतस्य सूत्रस्य । बोधायनः—उत्तरत उपचारो विहारस्तथाऽप-
 वगो विपरीतं पिच्छेषु पादोपहतं प्रक्षालयेदङ्गमुपस्पृश्य सिचं वाऽप
 उपस्पृशेत् । एवं छेदनभेदनखनननिरसनपितृकराक्षसनैर्ऋतरौद्राभिचरणी-
 येष्वपि उपस्पृशेदिति । सिग्बस्त्रदशा । योऽस्मान्द्वेष्टि यं च यथं द्विष
 इत्यादीन्यभिचरणीयानि तेष्वित्यर्थः । सर्वत्रोपस्पर्शश्चन्द्रस्थोपस्पर्शस्त्वा-
 चमनमितिकोशादाचमनमर्थो यद्यपि तथाऽपि उपस्पृश्याऽऽचमयेत्प्रतिष्ठो-
 मयाजमानसूत्राल्लिङ्गान्तु स्पर्शमात्रमेवार्थः । यदि तत्रोपरपर्शश्चन्द्रेनाऽऽ-
 चमनं विवक्ष्येत तदाऽपि उपस्पृश्याऽऽचमयेत्तत्राऽऽचम्याऽऽचम्येति द्विग-
 चम्येत्येव वा लाघवाद्ब्रूयात् । तस्मादेवमत्र ज्ञायत उपस्पर्शश्चन्द्रेन स्पृशे-
 नमेवेति । कात्यायनः—रौद्रं राक्षसमासुरमाभिवारिकं मन्त्रमुक्त्वा
 पिच्छमात्मानं चाऽऽलम्भोपस्पृशेदपि उपस्पृशेदपि इति । चन्द्रान्तरं च
 कृत्वेत्यस्यार्थस्य लाभः । दर्शयति चैवं श्रुतिः—रुद्रिभेजेव वा एतद्-
 चारिपुः शान्तिरापस्तदग्निः शान्त्या शमयतीति । द्विराक्तः प्रक्षरमाहि-
 शोतनाय । स्मृत्यन्तरे—

छेदने भेदने चैव निरामे खनने तथा ।
आत्माभिमर्शने चैव निरस्याप उपस्पृशेत् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—

रौद्रपिड्यासुरान्मन्त्रांस्तथा चैवाऽऽभिचारिकान् ।
व्याहृत्याऽऽलभ्य चाऽऽत्मानमपः स्पृष्ट्वाऽन्यदाचरेत् ॥ इति ।

व्याहृत्योक्त्वा । अन्यत्कर्म । कात्यायनः—

पिड्यमन्त्रानुद्रवण आत्मालम्भे तु दक्षिणे ।
अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥
मार्जारमूपरुस्पृशे आक्रोशे क्रोधसंभवे ।
निमित्तेष्वेपु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥ इति ।

अनुद्रवणं पठनम् । आक्रोशो रोदनम् । क्रोधसंभव उपस्पर्शं मिथु
वक्तव्यं क्रोधोत्पत्ताविति द्रष्टव्यम् । अत्राऽऽत्मशब्देन हृदयम् ।

दहं विपापं परवेशमभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् ।
तत्रापि दह गगनं विशोऽस्तस्मिन्पदन्तस्तदुपासितव्यम् ॥

इति उपनिषदि परमात्मनः सर्वव्यापित्वेऽप्युपासनोपयोगित्वेन हृदय-
स्थैवाधिष्ठानत्वोपपत्तेर्नादात्मनः साक्षादभिमर्शासंभवात् । बोधायनः—
एकस्योदककमण्डलुरुपात्तः स्यादाचमनार्थ इति । लाट्यायनद्राह्याय-
णौ—सर्वेषां यज्ञोपवीतोदकाचमने नित्ये कर्मोपयत्तामव्यवायोऽव्याहृ-
त्तिश्च यज्ञाङ्गैरिति । अव्यावृत्तिरिति पदच्छेदः । आश्वलायनः—
एकाङ्गवचने दक्षिणं प्रतीयादनादेश इति । चक्षुरादेरनङ्गत्वाच्चेध्ववं
नियमो नास्ति । अवयवविशेषाश्रया हि शक्तयश्चक्षुरादय उच्यन्ते
नावयवाः । एत-मूलभूतं ज्ञापकं त्वथास्यै मण्डलागारच्छायाया दक्षिण-
स्या नासिकायामजीतामोषर्षां नस्तः करोतीत्यत्र दक्षिणग्रहणम् ।
छन्दोगपरिशिष्टे—

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥ इति ।

शाह्वानः—आचमनप्रभृति येनाधिकरणेन संयुज्येत न तेन व्याप-
ते न च स्ववेयादित्पावृता लक्षणोदेश उत्तरत उपाचार इति ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

यत्र दिङ्नियमो न स्याज्जपहोमादिकर्मसु ।

तिस्रस्तत्र दिशः शम्ता ऐन्द्री सौम्यपराजिता ॥ इति ।

ऐन्द्री प्राची । सौम्युदीची । अपराजितैश्वर्यानी । दिङ्नियमो दिग्भिमुखतानियमो यत्र नोक्तस्तत्र प्राच्युदीच्यैशान्यन्यतमदिग्भिमुखता भवेदित्यर्थः । सूत्रकारेण विशेषानुक्तेस्त्रितयमप्यभिमतं न तु तस्य नित्याः प्राञ्चश्चेष्टा इत्याश्वलायनोक्तवत्प्राङ्मुखकरणं चानादेश इति लाट्यायनद्राह्यायणोक्तवच्च प्राङ्मुखतैव भवतीति द्रष्टव्यम् । छन्दोग-परिशिष्टे—

आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र नेदृशः ।

तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता ॥ इति ।

ऊर्ध्वस्तिष्ठन्नित्यर्थः । न चैतस्य शास्त्रस्य सर्वत्र स्वीकार आसीनः प्रणवे प्रणवे समिधमादधातीत्यत्राऽऽसीनग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यम् । एतस्याऽऽसीनग्रहणस्य महाग्निचयनविशिष्टे क्रता-वारोदृणतिष्ठत्तयोः समिधाधान इच्छातः प्राप्तयोरसीनग्रहणं नियमार्थम् । आसीन एव प्रणवे प्रणवे समिधमादधातीत्येवं रीत्या सार्थक्यसंभवे-नैतस्य शास्त्रस्य महाग्निचयनरहिते क्रतौ सर्वत्र स्वीकारे बाधकाभावात् । तेन महाग्निचयनविशिष्टे क्रतावन्यत्रानियमः । महाग्निचयनरहिते क्रतौ तु विशिष्टत्रचनं विना सर्वत्राऽऽसीनतैवेति सिद्धं भवति । देवकर्मणि रजतं न देयमित्याह श्रुतिः—यददब्रवीर्यत तद्रजतं हिरण्यमभवत्तस्मा-द्रजतं हिरण्यमदक्षिण्यमश्रुजं हि यो वह्निपि ददाति पुराऽस्य संवत्सराद्ब्रूहे रुदन्ति तस्माद्ब्रह्मिपि न देयमिति । वह्निपि यज्ञे । वैज-वापोऽपि—

शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत्पितृबल्लभम् ।

अमङ्गलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जयेत् ॥ इति ।

व्यासः—

दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं वलिरेव च ।

साङ्गुष्ठेन सदा कार्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् ॥ इति ।

साङ्गुष्ठेनाङ्गुलिसंगताङ्गुष्ठेनेति हेमाद्रिः ।

वैधायनः—

भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः ।

वह्निर्जानु न कार्याणि तद्ददाचमनं स्मृतम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे—

कुत्सिते वामहस्तः स्यादक्षिणः स्यादकुत्सिते ॥

कुत्सितममेध्यम् । अकुत्सितं मेध्यम् । कुत्सिताङ्गस्पर्शो वामहस्तेन कर्तव्यो दक्षिणेनाकुत्सिताङ्गस्पर्श इति तात्पर्यार्थः । ते च मेध्यामध्ये श्रुतौ प्रदर्शिते—ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनममेध्यमिति । नाभ्यै नाभ्या इत्यर्थः । नाभिस्पर्शे तु दक्षिणवामयोर्विकल्पः । तस्या मध्यवर्तित्वेनोभयधर्माक्रान्तत्वात् । प्रधानसंकल्पदिनादव्यवहितपूर्वस्मिन्दिनेऽपराह्णे नान्दीश्राद्धं कार्यम् । नान्दीमुखालयं प्रातराग्निं त्वपराह्नक इति विष्णुनाऽऽग्निंकान्दीश्राद्धस्यापराह्नकर्तव्यतोक्तेः । न च प्रधानसंकल्पदिनापराह्न एव क्रियाऽस्त्विति वाच्यम् । प्रधानसंकल्पस्य पूर्वाह्न एव कर्तव्यत्वेनासंभवात् । न च कर्ममध्य एवापराह्णे क्रियाऽस्त्विति वाच्यम् । गत्यन्तरसंभवेन बोधायनेन नान्दीश्राद्धस्य पूर्वदिने कर्तव्यताया श्रुतसूत्रे स्पष्टतयोक्तत्वेन च श्रौतकर्ममध्ये स्मार्त्तानुष्ठानस्यायुक्तत्वात् । एतेन श्रौताधानमध्ये स्मार्त्तस्य नान्दीश्राद्धस्यानुष्ठानं वदन् रामाण्डारः परास्नः । नान्दीश्राद्धात्पूर्वं मातृपूजनमवश्यमेव कर्तव्यम् । तथा च कूर्मपुराणम्—

पूर्वं तु मातरः पूज्या भवत्या तु सगणेश्वराः ।

पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैर्गन्धाद्यैर्भूपणैरपि ।

पूजयित्वा मातृगणान्कुर्याच्छ्राद्धत्रयं बुधः ॥ इति ।

एतस्माद्वचनान्मातृकापूजने नान्दीश्राद्धाङ्गता । अस्मिन्पक्षे पृथङ्गन संकल्पवाक्य ऊहः । मातृकापूजनस्य करण चापराह्न एवेति ।

गणशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे पृथग्ग्रहणाद्विज्ञानेनङ्गत्वमपि । अस्मिन्पक्षे संकल्पवाक्ये पृथगुल्लेखः । पूर्वाह्न एव क्रियेति ज्ञेयम् । अस्मिन्नान्दीश्राद्धे क्रतुदक्ष-संज्ञका विश्वेदेवाः । इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्ष इति वचनात् । इष्टिश्राद्धं कर्माङ्गं श्राद्धमिति हेमाद्रिणा व्याख्यानात् । वात्स्यमप्युदाहृतं तेन—

निपेक्षकाले सीमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ॥ इति ।

इदं च जीवत्पितुरपि । तथा च मैत्रायणीयपरिशिष्टम्—

उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सामिके मखे ।

तथै ब्राह्मण आयाते पडेते जीवतः पितुः ॥ इति ।

अस्मिन्नान्दीश्राद्धे शाङ्खायनमूत्रोक्तामूलदर्भविधिरेव न तु ब्रह्मा-
ण्डोक्तदूर्वाविधिः । स तु विवाहादौ क्रियमाणे नान्दीश्राद्ध इति
व्यवस्था निबन्धकारैरुक्ता साऽप्यनुसर्तव्या ।

असकृद्यानि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकारिभिः ।

प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेव च ॥

आधानहोमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।

बलिकर्माणि दर्शे च पूर्णमासे तथैव च ॥

नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः ।

एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक्पृथक् ॥

इति कात्यायनवचनेषु प्रथमः श्लोकोऽपराभ्यामुक्तानामाधाना-
दीनां केषांचिदेव वाऽऽवृत्तावपि नान्दीश्राद्धं नाऽऽवर्तत इत्येतत्परतया
व्यवस्थाप्यते । आधान इत्यादिश्लोकद्वयं पूर्वोक्तकर्मणामेव विघ्नरणार्थं न
पृथग्वाच्यम् । अतो ज्योतिष्टोमादिषु प्रतिप्रयोगं भवत्येव कर्माङ्गं वृद्धि-
श्राद्धमिति ज्ञेयम् । शर्त्ता सत्यां बोधायनोक्तं रात्राबुदकशान्तिप्रतिसर-
वन्धात्मकं कर्मद्वयमपि क्रमेण तन्त्रेण वा कर्तव्यम् । ततः शर्त्ता सत्या-
मङ्कुरारोपणमपि तदुक्तं कार्यम् । शौनकः—

आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च ।

द्वित्वाऽङ्कुरारोपणं स्यादन्यत्र शुभकर्मसु ॥

आधानमत्र गर्भाधानमेव । गर्भसंस्कारसादृचर्यात् । तयो वाऽऽङ्कुरा-
रोपणमिति पक्षे द्वितीयदिने पुण्याहवाचनापूर्वमनन्तरं वा कार्यम् ।
ततः प्रधानसंस्कारदिवसे गोमयेनोपलिप्तायां रङ्गवल्लरा भूमिनायां
तोरणमर्षिष्ठितायां शालायाभिष्टेवान्संपूज्य निष्टानामनुज्ञां शृधीत्या
तत्संनिधौ कर्म कुर्यात् । आदौ कर्माङ्गं स्नानं कार्यम् ।

द्विःस्नातः कर्म कुर्याद्वैवं पित्र्यमथापि वा ॥

इति स्मृत्यन्तरात् । स्मृत्यन्तर एव—

सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी क्षिणतः सदा ।
अभिषेके विप्रपादक्षालने वामतो भवेत् ॥ इति ।

संभवे बोधायनसूक्तपवनमन्त्राचमनमन्त्रमोक्षणान्यापि कार्याणि
ऋत्विग्भिर्मयमानेन पत्न्या च । आदौ गणपतिपूजनं कर्तव्यं निर्विघ्ना-
र्थत्वात् । न ऋते त्वत्क्रियत इति लिङ्गात् ।

नाचिंतो हि गणाध्यक्षो यज्ञादौ यत्तुरोत्तमाः ।
तस्माद्विघ्नं समुत्पन्नं मत्क्रोधजमिदं खलु ॥ इति पद्मपुराणाच्च ।

ततः पुण्याहवाचनम् । गर्गः—

गर्भाधानादिसंस्कारेष्विष्टापूर्तक्रतुष्वपि ।
दृष्टिधाद्धं पुरा कार्यं कर्मादौ स्वस्तिवाचनम् ॥ इति ।

मार्कण्डेयः—

देवार्चनादिकर्माणि तथा गुर्वाभिवन्दनम् ।
कुर्वीत सन्यगाचम्य मयतोऽपि सदा द्विजः ॥ इति ।

मयतोऽपि शुद्धोऽपीत्यर्थः । स्मृत्यन्तरे—

त्रीणां चैवाथ शूद्राणां सकृदाचमनं भवेत् ॥ इति ।

यत्पुरुषाणां त्रिवारं तदेव । एतच्च द्विवारं तथा स्मृत्यन्तरे—

सर्वकर्मस्वप्याचामेदादौ द्विश्चान्ततो द्विजः ॥ इति ।

संध्यासमुद्यायकोऽपिरत्र क्षयः । याज्ञवल्क्यः—

ग्नात्वा पीत्वा क्षुने सुप्ते भुक्ते रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेज्जपहोमार्चनेषु च ॥ इति ।

बोधायनः—

भोजने हवने दान उपहारे मतिग्रहे ।
हविर्भक्षणकाले च द्विद्विराचमनं स्मृतम् ॥ इति ।

हारीतः—

सपवित्रः सदर्भो वा यर्माह्नाचमनं चरेत् ॥ इति ।

कैचिदाचमनापत्रादमाहात्रिः—

मधुपर्के च सोमै च प्राणाहुतिपु.चाप्सु च ।

आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥ इति ।

नोच्छिष्ट इत्यनेनोच्छिष्टत्वाभावे वेधिते तस्मिन्निष्ठाचमनादिकर्म-
स्यत्र नास्तीत्यर्थमिति सध्यतीति द्रष्टव्यम् । वृद्धन्मनुः—

प्राणानायम्य कुर्वीत सर्वकर्माणि संवतः ॥ इति ।

कर्मप्रदीपे—

देवार्चने जपे होमे स्वाध्याये पितृकर्मणि ।

स्नाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास्त्रयस्त्रयः ॥ इति ।

बोधायनः—

भोजनं हवनं दानंभुषहारः प्रसिद्धः ।

बहिर्जानु न कार्याणि तद्ब्रह्मचरने स्मृतम् ॥ इति ।

ईश्वरं ध्यात्वा वर्म कुर्यात् । तथा च बोधायनः कर्मन्तिसूत्रे—कं
उ सल्लु यज्ञ इति पुरुष इतीति । अत्र यज्ञस्य वर्मरूपत्वेनासंदिग्धत्वात्
तत्स्वरूपविषयः प्रश्नः किंतु यज्ञाधिदैवताविषयः । अत एव पुरुष इती-
त्युचरत् । पुरुष इति दिव्यरूपयते यतः सर्वात्मा । तथा च परिभाषा-
याम्—पुरुषो वै यज्ञो यज्ञो वै दिव्यः पुरुषः । पुरुष एवेदं सर्वमिति
चेति । अत्र यज्ञशब्दश्रुतिन्वायेन वपट्टकारप्रदानरहितकर्मवाच्यपि ।
मुख्यस्तु सर्वपट्टकारप्रक्षेपे कर्मणि । वपट्टकारप्रदाना यजतयः स्वाहाकार-
प्रदाना जुहोतय इति क्रात्यायनः । वायुपुराणे तु—

पशूनां द्रव्यहविषामृषसामयजुषां तथा ।

ऋत्विजां दक्षिणानां च संधोगो यज्ञ उच्यते ॥

इति यज्ञशब्दार्थ उक्तः सोऽप्यविरुद्ध एव । परं त्रेतःदशौ कर्मणि
मुख्य इति तैत्तिरीय कल्प्यं परस्परविरोधात् । सूत्रन्तरेऽपि—ईश्वरं उच्यते
ध्यायेदिति । उगस्यरुद्धेन हृदयमुच्यते । तदेतच्छरं हृदयमिति वृद्ध-
दारण्यकात् । यज्ञशब्दस्य विष्णादपि प्रवृत्तिः । वेदिकनिष्पन्नपि दर्श-
नात् । यज्ञो वै विष्णुविति सुतेषु । तथा च यज्ञरूपस्यैव विष्णोरभि-
धायनम् । तस्य रूपं हरिर्गणपप्रपुराणयोः—

धेदपादो मूपदंष्ट्रः प्रतुहस्ताधितीमुखः ।

आग्निजिह्वो धर्मरोमा मक्षशीर्षो महातपाः ॥

सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दाक्षिणतः सदा ।
अभिषेके विमपाक्षालने यामतो भवेत् ॥ इति ।

संभवे घोषायनसूत्रोक्तपवनमन्त्राचपनमन्त्रमोक्षणान्यापि कार्याणि
ऋत्विग्भिर्यजमानेन पत्न्या च । आदौ गणपतिपूजनं कर्तव्यं निर्विघ्ना-
र्थत्वात् । न ऋते त्वत्क्रियत इति लिङ्गात् ।

नाचिंतो हि गणाध्यक्षो यद्वादौ यत्सुरोत्तमाः ।
तस्माद्विघ्नं समुत्पन्नं मत्क्रोधनिदिं खलु ॥ इति पद्मपुराणाच्च ।

ततः पुण्याहवाचनम् । गर्गः—

गर्भाधानादिसंस्कारेष्विष्टापूर्तक्रतुष्वपि ।
दृष्टिश्चाद्यं पुरा कार्यं कर्मादौ स्वस्तिवाचनम् ॥ इति ।

मार्कण्डेयः—

देवार्चनादिकर्माणि तथा गुर्वभिवन्दनम् ।
कुर्वीत सभ्यगाचम्य मयतोऽपि सदा द्विजः ॥ इति ।

मयतोऽपि शुद्धोऽपीत्यर्थः । स्मृत्यन्तरे—

स्त्रीणां चैवाथ शूद्राणां सकृदाचमनं भवेत् ॥ इति ।

चतुरपाणां त्रिवारं तदेव । एतच्च द्विवारं तथा स्मृत्यन्तरे—

सर्वकर्मस्वप्याचामेदादौ द्विधान्ततो द्विजः ॥ इति ।

संध्यासमुच्चायकोऽपिरत्र ज्ञेयः । याज्ञवल्क्यः—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ते रथ्योऽसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेज्जपद्मोमार्चनेषु च ॥ इति ।

घोषायनः—

भोजने हवने दान उपहारे मतिग्रहे ।
द्विर्भक्षणकाले च द्विद्विराचमनं स्मृतम् ॥ इति ।

हारीदः—

सपवित्रः सदर्भो वा कर्माङ्गाचमनं चरेत् ॥ इति ।

किंचिदाचमनापवादमाहात्रिः—

मधुपर्के च सोमि च प्राणाहुतिषु चोष्णु चै ।

आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥ इति ।

नोच्छिष्ट इत्यनेनोच्छिष्टत्वाभावे बोधिते तन्निमित्ताचमनादिक्रम-
स्यत्र नास्तीत्यर्थोत्सिध्यतीति द्रष्टव्यम् । वृहन्मनुः—

प्राणानायम्य कुर्वीत सर्वकर्माणि संयतः ॥ इति ।

कर्मप्रदीपे—

देवार्चने जपे होमे स्वाध्याये पितृकर्मणि ।

स्नाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास्त्रयस्त्रयः ॥ इति ।

बोधायनः—

भोजनं हवनं दानमधुपहारः प्रतिग्रहः ।

बहिर्जानु न कार्याणि तद्दशाचमनं स्मृतम् ॥ इति ।

ईश्वरं ध्यात्वा कर्म कुर्यात् । तथा च बोधायनः चर्मन्तमूत्रे—क
स रलु यज्ञ इति पुरुष इतीति । अत्र यज्ञस्य कर्मरूपत्वेनासंदिग्धत्वाच्च
तत्स्वरूपविषयः प्रश्नः किंतु यज्ञाधिदैवताविषयः । अत एव पुरुष इती-
त्युत्तरम् । पुरुष इति दिव्यरुच्यते यतः सर्वात्मा । तथा च परिभाषा-
याम्—पुरुषो वै यज्ञो यज्ञो वै विष्णुः पुरुषः । पुरुष एवेदः सर्वाभिति
चेति । अत्र यज्ञशब्दश्चाग्निवायेन वषट्कारप्रदानरहितकर्मवाच्यपि ।
मुख्यस्तु वषट्कारप्रक्षेपे कर्मणि । वषट्कारप्रदाना यजतयः स्वाहाकार-
प्रदाना जुहोतय इति कात्यायनः । वायुपुराणे तु—

पशूनां द्रव्यहविषामवसामयजुषां तथा ।

ऋत्विजां दक्षिणानां च संयोगो यज्ञ उच्यते ॥

इति यज्ञशब्दार्थ उक्तः सोऽप्यविरुद्ध एव । परं त्वेतःदृशे कर्मणि
मुख्य इति तात्पर्यं कल्प्यं परस्परविरोधाय । सूत्रन्तरेऽपि—ईश्वरं यज्ञक्षरे
ध्यायेदिति । यज्ञक्षरशब्देन हृदयमुच्यते । तदेतद्वक्षरं हृदयमिति वृह-
दारण्यकात् । यज्ञशब्दस्य विष्णादपि प्रवृत्तिः । वैदिकनिष्णादपि दर्श-
नात् । यज्ञो वै विष्णुरिति ध्रुनेध । तथा च यज्ञरूपस्यैव विष्णोरभि-
ध्यानम् । तत्र रूपं हरिवंशप्रश्नपुराणयोः—

चेदपादो धूपदंष्ट्रः क्रतुहस्तथितीमुखः ।

आग्निजिहो धर्मरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः ॥

अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदान्तश्रुतिभूषणः ।
 सुवतुष्टश्चाऽऽज्यनासः सामद्योपस्वनो महान् ॥
 धर्मसत्यमयः श्रीमान्क्रमविक्रमसत्क्रियः ।
 भायश्चिचनखो धीरः पशुजानुर्महाभुजः ॥
 अद्भुतान्त्रो ह्योमलिङ्गः फलधीजमहापथिः ।
 वाद्यन्तरात्मा मन्त्रस्फिग्भिकृतः सोमशोणितः ॥
 वेदीस्कन्धो ह्यविर्गन्धो ह्यव्यकन्यातिवेगवान् ।
 जयाकर्मोष्ठचिबुक्तः प्रवर्ग्यवर्तभूषणः ॥
 नानाछन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदा समः ।
 ज्ञायापत्नीसहायो वै मेरुशृङ्गमिवोच्छ्रितः ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे—

त्रिमात्रः प्रणवो वाच्यः कर्मारम्भे मनीषिभिः ॥ इति ।

सुमुखश्चैकदन्तश्चेत्यादीनि द्वादश नामानि मङ्गलार्थं पठेत् । गणेश-
 पुराण उक्तत्वात् । एषमन्यानपि श्लोकान्मङ्गलार्थं पठेत् । मार्क-
 ण्डेयः—

संकल्प्य विधिवत्कुर्वात्स्नानदानव्रतादिकम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे—

संकल्प्य विधिवत्कुर्वात्स्नानदानव्रतार्चनम् ।

जपं होमं च यागं च विवाहादि च मङ्गलम् ॥ इति ।

विष्णुरपि—

संकल्प्य च यथा कुर्यात्स्नानदानव्रतादिकम् ।

अन्यथा पुण्यकर्माणि निष्फलानि भवन्ति हि ॥ इति ।

यथा यथावदित्यर्थः । पुण्येत्युक्तेर्भोजनादौ दृष्टार्थं न संकल्पः ।

फाल्गुमासौ—

स्यरेत्सर्वत्र कर्मादौ चान्द्रसंवत्सरं सदा ॥ इति ।

देवलः—

मासपक्षनिधीनां च निमित्तानां च सर्वशः ।

सल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभागभवेत् ॥ इति ।

चशब्दाद्वारादेर्ग्रहणम् । तथा च गर्गः—

तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः ।

वर्षमासादिकानां च निमित्तानां च सर्वशः ॥

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलमाग्मवेत् ॥ इति ।

निमित्तपदं वर्षमासादिविशेषणमिति केचित्तन्न । संक्रमादिनिमित्ता-
नुल्लेखापत्तेः । अन्ये तु निमित्तत्वं वर्षमासादिविशेषणमिति निमित्तवर्षमा-
साद्यनुल्लेखार्थम् । चकाराद्ग्रहणादिग्रहणम् । निमित्तपदेन निमित्तत्वाव-
च्छिन्नग्रह इत्याहुः । तदपि न । चद्वयेन विशेषणत्वाप्रतीतिः । सर्वश
इत्यनेन निमित्तत्वावच्छिन्नग्रहत्त्वं । एवं च पृथक्वर्षमासादिग्रहो निमि-
त्तार्थं वा वर्षमासादिशब्दोल्लेखनार्थं वा । व्यतीपाताद्यनेकनिमित्तक
एकस्याप्यनुल्लेखे तन्निमित्तकस्नानादि पुनः कार्यमिति हेमाद्रिः । अत्र
केचिद्ग्रहणादिनिमित्तस्य वर्षमासपक्षतिथ्यादिकालविशेषमात्रस्य प्रया-
गादिदेशविशेषमात्रस्य चोल्लेखः कार्यो न तु व्यापकानामयनमध्यदेशा-
दीनामित्याहुः । अन्ये तु यथा प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु चेति
मात्स्ये प्रयागादिविशेषस्याङ्गत्वबोधकं तथैवाऽऽर्थावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं
विन्ध्यहिमालयोरिति भविष्योत्तरवचनमार्यावर्तादिसामान्यस्यापि । तत-
श्चाङ्गत्वाविशेषादायावर्ताद्युल्लेखोऽप्यावश्यकः । अन्यथा प्रयागाद्युल्ले-
खोऽपि न स्यादित्याहुः । कालस्य तदर्थत्वमुल्लेखेनेव । उक्तं च काल-
हेमाद्रौ—

उद्देशेन हि तादर्थ्यं कालस्य तु विविच्यते ॥ इति ।

तिथिवारनक्षत्राद्युल्लेखविषये केचिन्नानीना आहुः—यावन्ति कर्मा-
धिकरणीभूतानि तिथिवारनक्षत्रादीनि तावतां सर्वपापमेवोल्लेखो नत्वार-
म्भमात्राधिकरणीभूतानां तावतामनन्वयापत्तेरिति । अनियतदिवसादि-
साध्येषु कर्मसु तु सामान्याकारेणैवोल्लेखो नतु तत्तद्रूपेण । असंभवात् ।
इत्येवंप्रकारेणैव निर्वाहः । प्रायोगिकारत्नारम्भमात्राधिकरणीभूताना-
मेव तिथिवारनक्षत्रादीनामुल्लेखं कुर्वन्ति । जातृः—

उक्त्वा तत्तत्कर्मफलं कर्म संकलयेत्प्रथमः ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासादियजमानसूत्रेऽपि—समस्ते ब्रतावर्षे श्रूयमाणं यज्ञ-
मान. धारयते तथा नित्येषु यज्ञेषु यानि तु यामयतिः श्रावयति

दद्यात्स्यारसोर्ध्वतादां नीचस्तायां चार्थवादा इतरे तथाऽन्येषु यज्ञाङ्गेषु
 पुरीषवर्ती दशति प्रजयैवैनं पशुभिः पुरीषवन्तं करोति यशूप
 भिनोति सुनर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्या इषे त्वोर्जे ह्येति शास्त्रामा-
 न्छिनन्तीपभेदोर्न यजमाने दधातीति । समस्ते नियतेऽनियते च साङ्गे क्रतौ
 ब्रतुशब्दपुरस्कारेणान्विचिभिर्विहितत्विक्कृतृके कर्मणि । तस्मात्प्रिहा-
 त्रस्य यज्ञक्रतोरित्गारस्य तस्मात्पशुनन्धस्य दइक्रतोरित्येवमस्तेनाप्रि-
 होत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशनासक्रतुरूपणामपि ब्रतुशब्देन गौणेनाप्यु-
 पत्तानामिह ग्रहणम् । ज्योतिष्टोमस्य तु मुख्यत्येनोपात्तस्य । यागविशेष
 एव सपशुके सोमाख्ये क्रतुशब्दो यानिकप्रसिद्ध्या खडः । वेदे च वाजपये ।
 तस्माद्वाजपये सर्वे यज्ञक्रतवोऽवकृत्यन्त इत्यादौ । ततोऽन्यत्र पश्चमहायज्ञेषु
 यज्ञसपशुशब्द द्वौणः । प्रकृते मुख्यमात्रेण ज्ञे ह्यविर्यज्ञयाजमानकर्मवि-
 धानं विरुध्येत । तस्माद्गौणमुख्यानां ग्रहणम् । यज्ञं व्याख्यास्याम इत्यत्र
 विधिलक्षणानि कर्माणि कर्मभिर्निःश्रेयसमित्यादौ च प्रयुक्तौ यज्ञशब्दक-
 र्मशब्दावपहाय ब्रतुशब्दं प्रयुज्जानेनाऽऽचार्येणान्विचिसाध्यान्वेव कर्माणि
 ब्रतुशब्देन गृहीतानीति गस्यते । अर्थ मभेद भूयादित्यर्थ्यते तदर्थ
 फलमिति यावत् । तं क्रतौ साध्यं विधिश्चत्येष्टमाधनयोग्यपरया निय-
 तेषु निःश्रेयसं लिङ्गसद्वृत्तया विश्वजिदादौ स्वर्गं रात्रिसत्रादौ प्रतिष्ठा-
 दिवं वामादिपदवहावयसद्वृत्तया च वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिशाम्
 इत्यादौ भून्यादिनमर्थत्वेनाऽऽवेदितं यजमानः कामयते । न च वर्त-
 मानापदशादनुवादः कामस्येति वाच्यम् । निष्पयोजनत्वादानर्थक्यमेव
 स्यात् । तस्मात्कामयेतेति विधौ प्रयोगोऽप्राप्तत्वात् । न च फलका-
 मनायां विधिरस्ति कामनेच्छा तु वस्तुसोन्दर्यादिज्ञानादेव जायते न
 तु विधिना । विधिर्न फले प्रवर्तकः । अत एव—

फलाज्ञे भावनायास्तु प्रत्ययो न विधायकः ।

इत्युक्तम् । तस्मात्फलसाधने विधिरित्येव वाच्यम् । तत्र वाचिको
 यः कामाभिनयोऽप्राप्तः स एव कामयतिना विहितः । तं यजमान
 एवेत्ययं नियमोऽपि दुष्यते । यद्यपि नानावेदगतं फलं तथाऽपि
 नान्विभिः संवल्पनीयं समाख्याया वाचात् । अत एव यो यक्ष्य इत्यु-
 यत्तेत्यत्राऽऽत्मानेपदं श्रूयते । उदत्वेत्यनेन संवल्पस्य वाचित्रत्वमुक्तं
 तदेव प्रथमं यजमानकर्म श्रुत्यैवोक्तं तेन यज्ञे प्रवत्स्यमानत्वेन न यज-
 कानो न चारब्धयज्ञो यजमानः स्यात्तु यक्ष्यमाणोऽतोऽनेन यज्ञेन

दक्ष्य इति कृतवाचिकसंवल्यः । तत्र श्रूयमाणं फलमपि कामनाविषय-
त्वेनानुबन्धेदमुककाम इति तद्वाच्यशेषत्वेन । अन्यथा तत्फलस्यानन्वये
संवल्यवाक्यसमर्थं स्यात् । योगेन भावयिष्य इत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षा
जायते तत्पूरणायामुककाम इति यत्तद्व्यमित्यर्थः । अत एवान्यफलक-
र्मणि कृत्स्नकर्तृत्वविधानार्थं यजतीति परस्मैपदनिर्देशः । समसो
साङ्गेऽपि क्रतौ साध्यत्वेनेष्टं भावयेदित्युक्तं तच्च यज्ञारम्भे प्रधानफ-
लमङ्गारम्भे चाङ्गफलमित्युक्तं भवति । तुल्येनोत्सर्गवाधो न सर्वत्रा-
ङ्गेष्वर्थवादैः फलकल्पना नाप्यङ्गेषु फलश्रुतिरर्थवाद एवेति चिंतु
नित्येषु फलनिरपेक्षया विधिश्रुत्या फलवत्प्रधानाङ्गेषु तथा नियतेषु
फलभावेऽपि नियमेनानुष्ठेयेषु यज्ञाङ्गेषु यज्ञफलवत्तया फलवत्सु यान्य-
धर्ममानानि पुरुषेण नित्याङ्गसाध्यानि कामयतिधातुः श्रावयत्यभिधायैव
घोषयति तान्येवाङ्गफलानि नान्यानि तान्येव यजमान एव कामयत
इति । उदाहरणमाह—यथाऽऽधारस्पोर्ध्वतायां नीचैस्तार्यां चेत्येतोर्ध्व
माधारयेत्स्वर्गकामस्य न्यञ्चं दृष्टिकामस्येति । यथा यजमान एव
कामरते तथा यान्वापयेत् यजमानः सं भावयत्येनानिति
व्याहृतिविधाने स्थानविश्लेषलक्षणो गुणो यजमानफलार्थं विधीयमानो
यजमानेनैव कामयितव्यः संकल्पेनेत्यर्थः । एतत्सूत्रे नियमविधानेन
फलतां परिसंख्यां दर्शयति—अर्थवादा इतर इति । अद्यत्स्वैत्यनु-
वर्तते । आधारगतगुणविध्यर्थवादा इतर इत्यर्थः । यथा संततमाधार-
यतीत्यत्र प्राणानामआद्यस्य संतत्या इत्येवमाद्योऽर्थवादा आधारयो-
स्तथाऽन्येष्वपि नियतेषु यज्ञाङ्गेषु प्रकारान्तरसिद्धा अर्थवादा एवे-
त्याह—तथाऽऽद्येषु यज्ञाङ्गेषु पुरीषवर्ती करोति प्रजयैवैनं पशुभिः
पुरीषवन्तं करोतीत्यादिना यजमाने दधातीतीत्यन्तेन । इतीति नाना-
प्रकाराणामर्थवादानां ग्रहणार्थम् । अन्यच्च याजमानसूत्रे—द्रव्यसं-
कल्पनं यजमानस्य दक्षिणादानं ब्रह्मचर्यं जपाश्चेति । यज्ञाङ्गभूतं द्रव्यं
सिद्धं जात्यादिना पश्चादङ्गत्वेन तत्तद्देवाविहितमपि नत्विग्भिः संक-
ल्प्यं तत् । न हि तत्र तत्र दंष्ट्रे संपादनं विधीयतेऽपि तु सिद्धस्याङ्ग-
ताऽतो द्रव्यमकल्पनं पूर्वमर्थसिद्धं तच्च स्वार्थसिद्धचर्यं यजमान एव
कुर्यात् । नहि तत्र कृत्विजो दक्षिणालोभेन प्रवृत्ताः स्वयं व्ययं कर्तुं
प्रभवन्ति । अत आज्यप्रीहितपुल्लपशुगंजाभादीनां संपादनं यजमानः
स्वद्रव्यव्ययेन माहाहाऽन्येन वा संपादयेत् । अत्र यजमानग्रहणं

संक्षेपे प्रवर्तमानस्य द्रव्यप्रकल्पनं मा भूत् किंतु संकल्पार्थमेव यक्ष्य-
माणस्येति । यजमानपदं द्रव्यप्रकल्पनपदेन न संबद्धमिति पुनरभिप्रे-
रेव संवन्धो यथा स्यादिति समयोजनम् । दक्षिणादानाद्विषयेण संव-
धत्त उच्यतेऽनुवर्तते च । दक्षिणादानं स्वत्वत्यागरूपं नास्वाभिनः संभ-
वति । सामर्थ्यमपि श्रुत्या बाध्यतेऽनङ्गान्दोषा देय इत्यादिना । अष्टाङ्गमै-
थुनत्यागो ब्रह्मचर्यम् । तद्यजमानसंस्कार एव । समाख्यायाः सादर्थ्येन
याधात् । ऋत्विजां हि ब्रह्मचर्याभावेऽपि कर्तृत्वसंभवात् । तस्माद्दीक्षा-
संस्कारवत्स्वाभिनः संस्कार इति भवत्यदृष्टार्थः संस्कारो यजमानस्यैव ।
अत एव लिङ्गेन समाख्यावाधे सति योऽस्याग्नीनाधारयमानो भवति
स एतां रात्रिं ब्रह्मचर्यं चरतीत्यध्वर्योर्ब्रह्मचर्यविधानम् । आश्वलायनस्तु
ऋत्विजापि ब्रह्मचर्यमाह—न मांसमश्रीयुर्न स्त्रीमुपेयुरा क्रतोरपवर्गा-
दिति । अपवर्गः र.माप्तिः । अष्टाङ्गमैथुन दक्षेण मदर्शितम्—

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
संक्षल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
दिपभीत ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥ इति ।

अभिलाषपूर्वकं स्मरणकीर्तनप्रेक्षणानि निषिद्धानि । केलिः परिहा-
सादिवाञ्छचेष्टा । गुह्यभाषणं संभोगार्थं रहोमन्त्रणम् । संक्षल्पो मानसं
कर्म । अध्यवसायः संभोगनिश्चयः । क्रियानिर्वृत्तिः क्रियानिष्पत्तिः ।
यत्र कुत्रापि चेदे पठितानां मन्त्राणां जपः पत्न्या अपि । वक्ष्यति च
धर्मेषु न हि भर्तृविप्रवासे स्त्रिया नैवित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्तीति
तस्या अपि स्वाम्यमस्त्येवेति प्रयगति यजमाने दक्षिणादानं पत्न्याऽपि
कार्यम् । वरो देयः । छिन्दन्त्याणि दद्यादित्यादिना विहितं स्मृत्वाशिमित्तं
दानमपि दक्षिणाशब्देन ग्रहं मदेयमात्रग्रहणात् । अन्यच्च सूत्रे—प्रत्य-
गाशिपो मन्त्रान्कर्मकरणाञ्जपति नयोपदिश्यमानानुपतिष्ठतेऽनुमन्त्रयतेऽ-
भिदन्त्रयतेऽभिमृशति जपतीति चेति । दक्षितव्याख्यानमेतत्सूत्रम् ।
अन्यच्च सूत्रे—यावदुक्तं कर्माणि करोतीति । यजमान एवोपस्थानादि-
जपानामङ्गभूतानि कर्माण्यपि यावदुक्तमनतिक्रम्य करोति प्रत्यगाशीर्म-
त्रैरुत्सर्गेण जपस्तैः कर्माणि यावद्विहितान्येव करोति । अस्माभिर्याव-
त्कर्तव्यं यजमानस्योच्यते तावदेव तेन कार्यं न यजमानकाण्डविहितं

सर्वमिति । अन्यत्र सूत्रे—यावदुक्तं पत्न्याः कर्माणि ब्रह्मचर्यं जपाश्चेति । दंपत्योरविशेषेण प्राप्तानि याजमानकर्माणि पत्न्या नियम्यन्ते । कुतो यदि याजमानं कर्म सर्वं तस्या अपि स्यात्तदा पत्न्यवैक्षत इत्यनर्थकं स्यात् । अतो ज्ञायते यावदुक्तमेव तथा नार्थमिति । अत्र यावदुक्तमेव कर्माणीति नियमो न तु यावदुक्तं कर्माण्येवेति । न ब्रह्मचर्यजपपरिसंख्येति वक्तुमुक्तं ब्रह्मचर्यं जपाश्चेति । ब्रह्मचर्यं तत्रजमानब्रह्मचर्येणार्थात्तस्या अपि सिद्धमेव तथाऽपि मनोविहारमपि निरुन्ध्यादिति वक्तुं पुनर्वचनम् । पत्न्याः प्रत्यगाशिषां मन्त्राणां याजमाने न त्रिन्वियोग इति तेषां लिङ्गेन जपार्थोऽयमारम्भः । जपशब्देनोपस्थानादिकपरि । स्वस्याः प्रत्यगाशिषो नियम्यन्त इति । स्त्रीणांऽप्यधिकार उक्तो धर्मसूत्रे—जायापत्योर्न विभागो विद्यते पाणिग्रहणाद्धि सहस्रं कर्मसु तथा पुण्य क्रियासु द्रव्यपरिग्रहेषु चेति । कात्यायनोऽपि—ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत स्वर्गकामो यजेतेति विशिष्टलिङ्गश्रवणात्स्त्रिया अनधिकारे प्राप्त आह—स्त्री चाविशेषाद्दर्शनाच्चेति । स्त्री चाधिक्रियते । कुन एतत् । अतिशेषात् । यस्माच्छ्रवणमपि लिङ्गं न विशेषप्रत्यायकं भवति । अतो न पुंसामेवाधिकार इति । उद्दिश्यमानविशेषणं हेतुत्स्वर्गकामो यजेतेति विधिसंस्पर्शाभावात् । अविवक्षितं लिङ्गं संख्या च । यत्र पुनर्विधिसंस्पर्शोऽस्ति तत्र लिङ्गं संख्या चेत्येतद्द्वयं विवक्षितमेव । यथा पशुमालभेत्तत्र तद्विशेषणं पु त्वमेकत्वं चोभयं विधीयते विशिष्टपश्वालम्भोऽन्यथा न भवति । तस्मात्स्त्रिया अप्यधिकारः । दर्शनाच्च दृश्यते चायमर्थो यथा स्त्रिया अप्यधिकार इति । भेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीमिति योक्त्रविधिपरे वाच्ये पत्न्या अप्यधिकारं दर्शयति । सा च पुंसां सहाधिक्रियते न पृथक् । क्रियाफलं च सरुल्लमेकैकस्य भवति न विभागेन स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन यथा यजमानोऽभिधीयत एवं पत्न्यपीति । यथा यागेन यजमानः फलं माधयति तथा पत्न्यपीति । वाचयान्तरेण सह क्रियाऽनयोः । तथा च श्रवणम्—

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

शुश्रूषवति भर्तारं तेन स्वर्गं महीयते ॥ इति ।

तस्मादुपनीताधीतानां प्रवर्णिफानां तज्जातिस्त्रीणां च ब्राह्मणविहितेष्वधानामिहोत्रदर्शपूर्णमासगोमादिकर्मकाराधिकार इति मिद्धम् । जैमि-

निरपि—लिङ्गविशेषनिर्देशात्पुंशुक्तमैनिश्चयान इति । स्वर्गकाम इत्यत्र पुंस्त्वस्य सकृत्पर्यत्वाद्द्विवक्षितत्वमिति स्त्रिया नाधिकारः ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।

इति स्मरणाच्चेति प्राप्तं सकृत्पर्यत्वेऽप्युद्देशविशेषणत्वाद्विवक्षितमेव पुंस्त्वं क्लीबाद्यर्थत्वात् संख्यातुल्यत्वमेव । न चाधनत्वं पित्रादिदत्तसंभवात् । धर्मं चार्थं चेत्यादिवचनाच्च । पत्नीशब्दस्य यज्ञसंयोगे निष्पत्तेः । भार्या पुत्रश्चेति वचनं त्वस्वानन्वयपरम् । तस्मात्स्त्रिया अप्यधिकार इति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु स्वर्गकाम इति लिङ्गविशेषनिर्देशात्पुमधिकारकर्मतिश्चयान आचार्यो मन्यते । स्वमते तु संख्यावद्विवक्षितमिति स्त्रिया अप्यधिकार इति । अन्यच्च जैमिनिः—स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यादिति । स्त्री पृथगेव यजेत न तु पत्या सह । यजेतत्येकत्वस्य कर्तरि विवक्षितत्वादिति प्राप्तं यजमानप्रयोगे पत्न्याऽप्यवैक्षण्यादेः पत्नीप्रयोगे च यजमानावैक्षण्यादेर्लोपप्रसङ्गात् । कृत्विङ्गन्यायेन पत्न्युपादाने स्वामि-वचनपत्नीयजमानशब्दानुपपत्तेः संसृष्टद्रव्ययोर्विभागनिधेयाच्च न पृथ-ग्यष्टुत्वं किंतु सहैव दंपत्योरैककर्तृत्वं तद्वैक्याच्च यजेतत्येकवचनमस्त्री-पोमां देवतेतिवदिति सिद्धान्तः । सूत्रार्थस्तु स्ववतोः स्त्रीपुंमयोर्द्रव्यवतो-राज्यावैक्षणान्वाग्भाम्भदिवचनादैककर्म्यं सहमयोगः स्यादिति । आधा-नादिवत्सोमात्पूर्वं कर्मोपयुक्तान्मन्त्रान्भार्याऽप्यधीते पितुः पत्न्युर्वत्विग्भ्यो वा सकाशात् । इदं चार्थत एव सिद्धम् । अथ संकल्पवाक्ये मतभेदेन प्रकारः । नित्ये कौमारिलमते तावदधिकारवाक्यचोदितफलाभावेऽपि मन्त्रलिङ्गार्थत्वादादिवहुवाक्यपर्यालोचनयोपात्तदुरितक्षय एव फलत्वेन परिकल्पित इति तदनुरोधात्तुपात्तदुरितक्षयार्थं ज्योतिष्टोमेन यक्ष्य इति नित्ये ज्योतिष्टोमे संकल्पः । एतद्ब्रह्ममतेऽपि नैमित्तिकेऽपि यत्र जाने-ष्ट्यादौ फलश्रवणं तत्र निमित्तकलसंवलितताधिकारात्पुत्रजन्मनिमित्तं पुत्रगतपूतत्वादि कामो जातेष्ट्या यक्ष्य इत्यादि संकल्पः । यत्र तूपरागे स्त्र्यादादित्यादौ निमित्तमात्रश्रवणं तत्रोपरागनिमित्तं स्नानं करिष्य इत्या-दिसंकल्पः । काम्ये त्वधिकारवाक्यशक्तिपादितफलोद्देशेन वृष्टिकामः कारीर्या यक्ष्य इत्यादिसंकल्प इति संक्षेपः । विस्तरस्तु मतद्वये सर्वशक्त्य-धिकरणे तिर्यगधिकरणे च द्रष्टव्यः । शारीरकभाष्ये तु जन्नाद्यस्य घत इति सूत्रे यतो चेत्यादिविषयवाक्यव्याख्याने ग्रन्थः सकाशादेव मप-

अजातमुत्पन्नं यथा सृष्टः सकाशादुत्पन्नो घटः स्वोपादानं मृदमत्यक्त्वा जीवति प्रलीयमानोऽपि मृद्येव प्रलीयत एवं ब्रह्मणः सकाशाज्जातं जगदापि ब्रह्मात्यक्त्वा जीवति प्रलीयमानं च ब्रह्मण्येव प्रलीयत इत्युक्त्योत्तरशास्त्रसंदर्भेण ब्रह्मणि समन्वयादिकं प्रतिपाद्य ब्रह्मार्पणबुद्धयैव कर्माणि कर्तव्यानीत्युक्तम् । तदथ श्रीपरमेश्वरभ्रीत्यर्थं ज्योतिष्टोमेन यक्ष्य इत्यादिस्वाभीष्टसदाशिवगजानननारायणाद्युपाध्यवाच्छिन्नपरमेश्वरभ्रीत्युद्देशेन संकल्पः कार्यः । यद्यपि संकल्पः कर्म मानसमित्युक्तं तथाऽपि श्रौतकर्मसु वाचिकोऽपि । यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधातवीयेन यजेतेति श्रुतावुक्त्वेत्युक्तेः । अत्र जलदस्तत्वाद्याचारात् । परिशिष्टे—

यन्नाऽऽम्नातं स्वशाखायां पारवयमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥ इति ।

शास्त्रान्तरोपसंहारे यथोपदेशं कुरुत इति वैश्वदेवसूत्रमपि प्रमाणम् । वैश्वदेव एव यथोपदेशकरणनियमादन्यत्रैवोपसंहारो न वैश्वदेवे । स च पाक्षिक एव । स च सूत्राविरोधेन । यत्र शास्त्रान्तरीयपक्षस्य कण्ठोक्त्या निषेध एवशब्दश्रवणं वा तत्र तु नैवोपसंहारः । पारवयमविरोधि यादित्यनन्तरोदाहृतपरिशिष्टवचनात् । न च शास्त्रान्तरोक्तमभानाङ्गानां स्वशास्त्रत आधिक्ये तस्मात्प्युपसंहारः पक्षे स्यादिति वाच्यम् ।

षडल्पं वा स्वगृहोक्तं यस्य यावत्प्रचोदितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतं भवेत् ॥

इति वचनेन तन्निरासात् । गृहग्रहणस्य श्रौतकर्मोपलक्षणार्थत्वात् । न चैवं कस्याप्युपसंहारो माऽस्त्विति वाच्यम् । यथोपदेशं कुरुत इत्यनेन शास्त्रान्तरीयोपसंहारस्य वैश्वदेवातिरिक्तस्थले मन्वृत्तेरुक्तत्वात् । तत्रेयं व्यवस्था । यत्र स्वशास्त्रे सामान्यत उक्तं तद्विषये शास्त्रान्तरे स्वसूत्राविरुद्धं प्रकृतोपयोगि किञ्चिदधिकमुक्तं चेत्तावन्मात्रं ग्राह्यमेव । यथा सामान्यतो दर्भैरश्रीःपरितृणातीत्युक्ते दर्भसंख्याविशेषस्वीकारः । स्वशास्त्रापेक्षया शास्त्रान्तरे विशेषो विकृतौ यः सोऽपि स्वीकार्य एव । यथा दीक्षणीयेष्ट्यादौ प्रधानस्वरविशेषः । अयं चापरो विशेषः । स्वशास्त्रोक्तेषु शास्त्रान्तरोक्तोपसंहारपक्षे तदुक्तेषु च पक्षेषु मध्ये यो हीनशास्त्रक-

वाचयतापन्न औद्वाप्रशास्त्रैकवाचयतापन्नो वा तत्तद्विषये भवति स एव
ग्राह्य इति सर्वं रमणीयम् । बृहन्नारदीये—

विष्पित्तानि कर्माणि सकलानि भवन्ति हि ।
अनर्पितानि कर्माणि भरमनि न्यस्तहृदयवत् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्चान्यन्मोक्षसाधनम् ।
अर्पितं विष्णवे सर्वं सात्त्विकं सफलं भवेत् ॥ इति ।

विष्णुस्मरणसर्वं पूर्णं भवति । तथा च स्मृतिः—

प्रपादात्कुर्वतां यमं प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणः देव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥ इति ।

अनाज्ञातादिमन्त्रप्रयत्नपदैष्णव्युत्पन्नपद्याहोतृजपाः सर्वसंभानार्थं व-
क्तव्याः । तथा च स्मृत्यन्तरे —

अनाज्ञातादित्रितयं वैष्णवीमृचपेष च ।
समस्तव्याहृतीश्वर जपेद्यज्ञस्य पूर्णये ॥ इति ।

सर्वयाज्ञिकोपयोगायामुपोद्धात उक्तः । अयं दर्शपूर्णमासाद्यर्थोऽपि
भवति । न तु केषलं सोमार्थं एवेति द्रष्टव्यमिति दिक् ।

इति श्रीमद्गौरीपादश्रीगणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथदीक्षितविरचि-
ष्यमाणसूत्रव्याख्यानोपयोगिसर्वशेषभूतोपोद्धातः समाप्तः ।

